

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ІІІ

НАЗАРЬ СТОДОЛЯ — АРТИСТ — ДНЕВНИК — КНЯГИНЯ —
АВТОБІОГРАФІЧНА ЗАМІТКА — ЛИСТ ДО РЕДАКТОРА
«НАР. ЧТЕНІЯ» — ПОЯСНЕННЯ

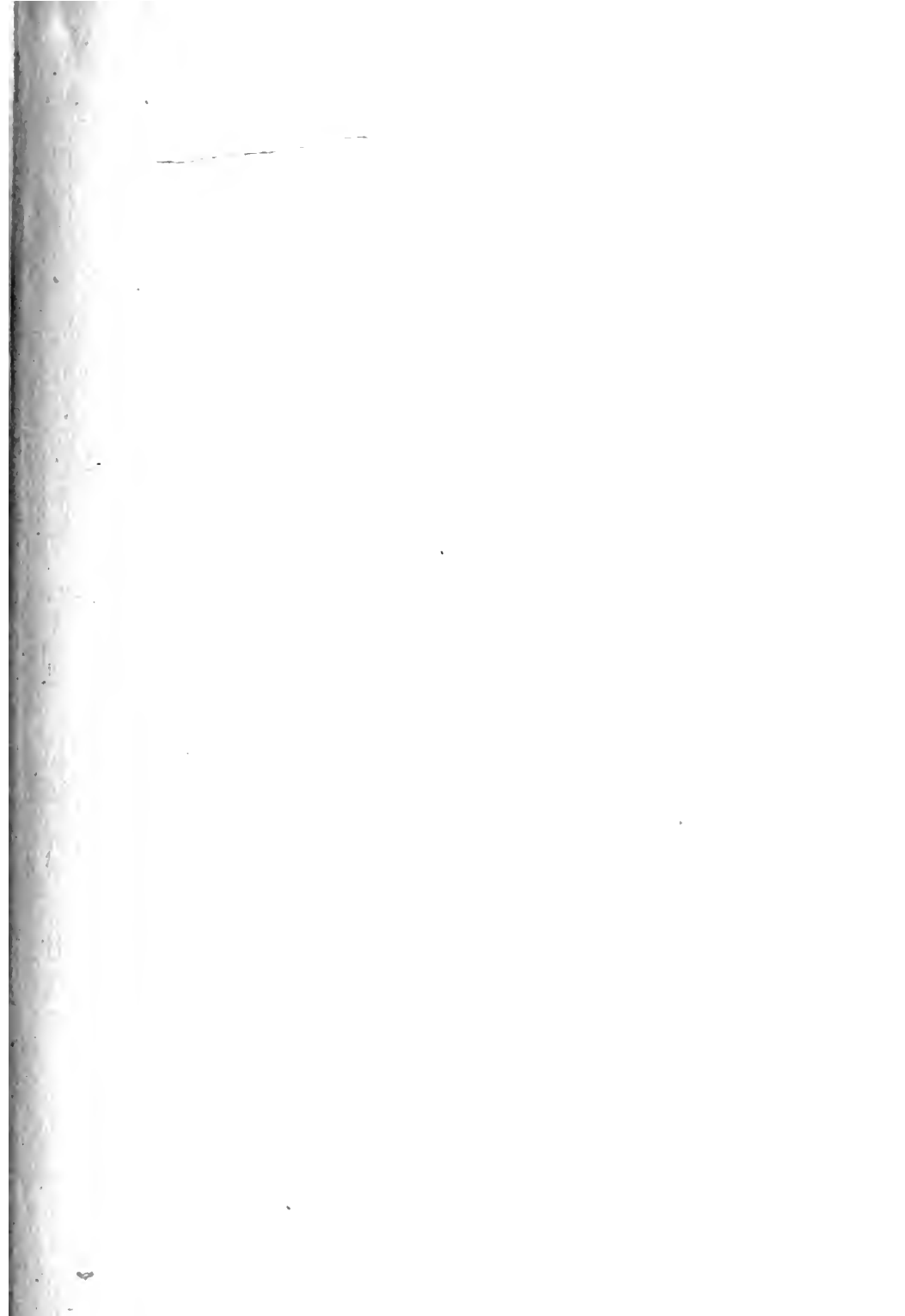
Київ-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

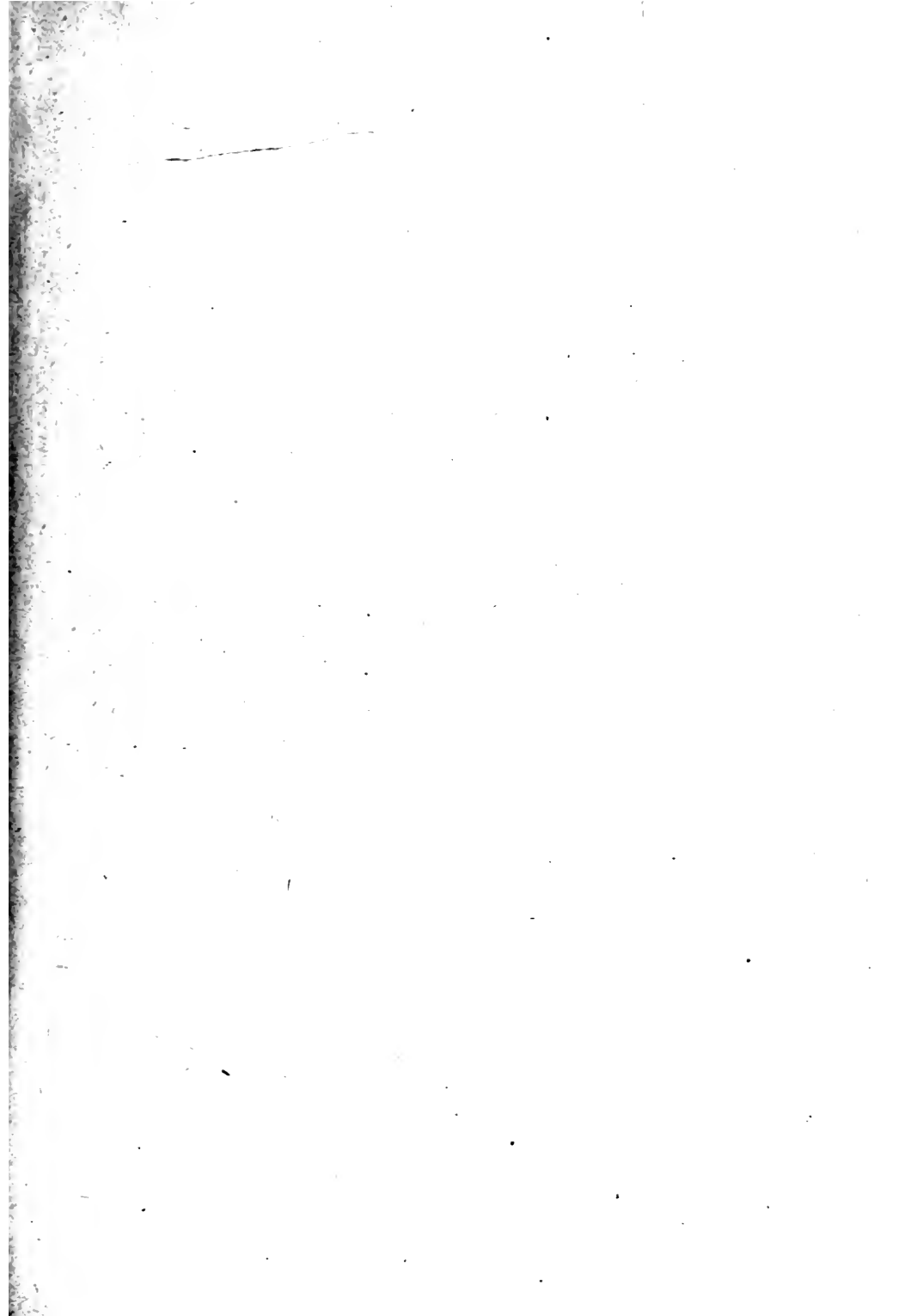
КОЛОМІЯ
Галицька Накладня.

WENNIPEG MAN.
Ukrainian Publischeng.

1919

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
(АВТОПОРТРЕТ)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

TVORY
ТВОРИ

Р. Г. Чубенко

ТОМ III

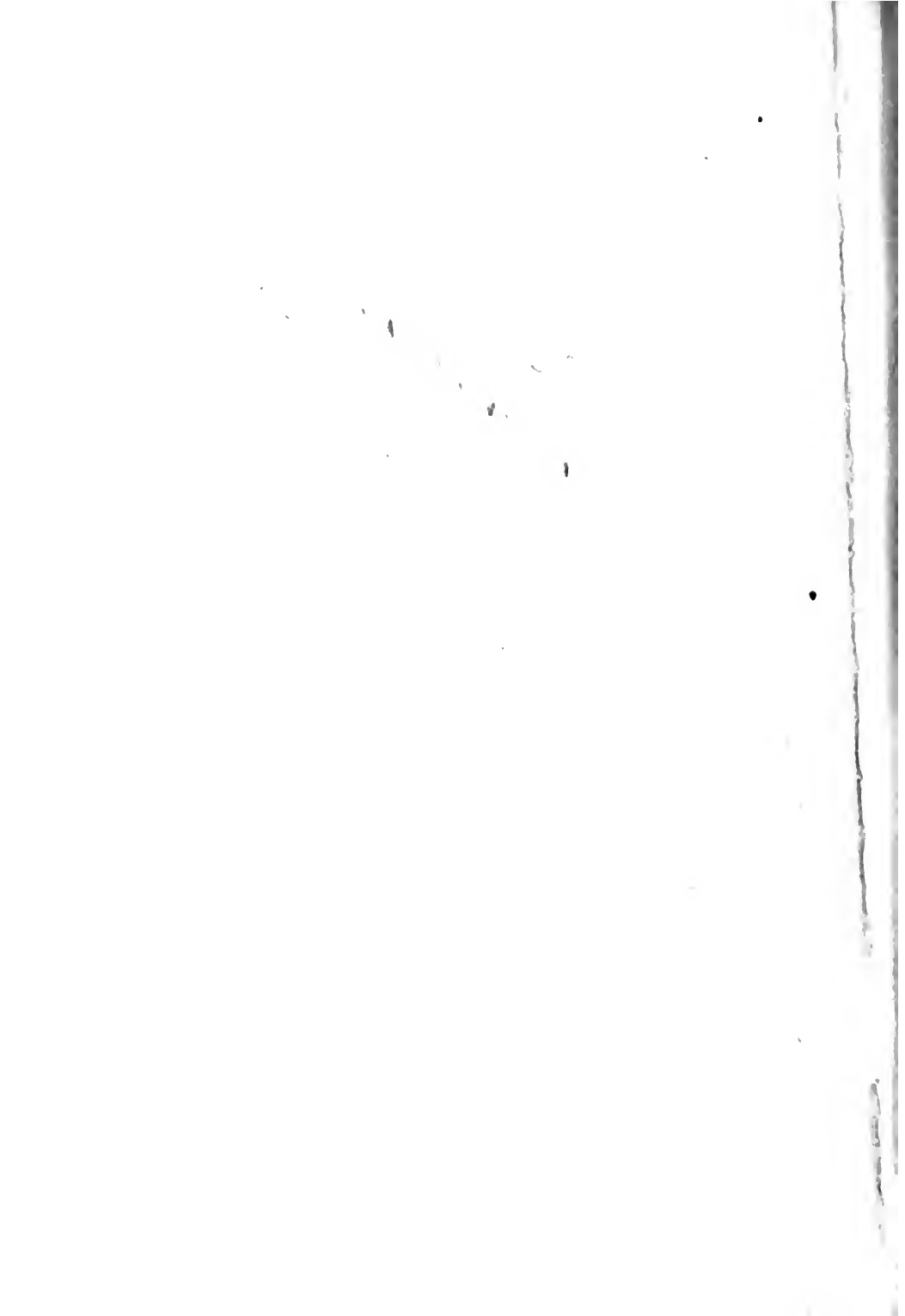
НАЗАРЬ СТОДОЛЯ — АРТИСТ — ДНЕВНИК — КНЯГИНЯ —
АВТОБІОГРАФІЧНА ЗАМІТКА — ЛИСТ ДО РЕДАКТОРА
«НАР. ЧТЕНІЯ» — ПОЯСНЕННЯ

Київ-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

КОЛОМИЯ
Галицька Накладня.

WENNIPEG MAN.
Ukrainian Publischeng.

ПАЗАР СТОДОЛЯ.

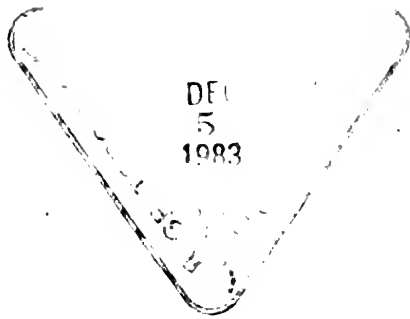
PG

3948

SJ

1918

T.3.

НАЗАР СТОДОЛЯ).

УКРАЇНЬСЬКА ДІЯ.

О С О Б И :

Хома Кичатий, сотник.

Галя, його донька.

Стеха. молода ключниця у Кичатого.

Назар Стодоля, його приятель.

Гнат Карий, його приятель.

Хазяйка на вечерницях.

Сліпий кобзар, жиди-музиканти, молоді козаки, дівчата,
старости від Чигиринського полковника.

Діється в XVII-ім столітті, близько Чигирина, в козацькій
слободі в ночі перед Різдвом.

¹⁾ Надпись і сценічні примітки в автографі написані російською мовою.

ДІЯ ПЕРША.

Вечір. Світлиця. багато прибрана килимами й оксамитом. З боку стіл, накритий дорогим килимом; довкола лавки, вистелені оксамитом із золотою лямівкою. На столі стоять пляшки, чарки і всілякі страви; горять воскові свічки. Стеха прибірає стіл.

Стеха. (*відходить від стола*). Усе! здається, що все. Стривай лишень! чи не забула чого? Риба, мясо, баранина, свинина, ковбаса, вишнівка, сливянка, мед, венгерське — усе, усе! Тут і їстивне і вишити. Коли-б лишень гості! Та щό вони так довго баряться? І надоумило-ж сідоусого у таке свято, коли добрі люди тільки колядують, сподіваться гостей, та й ще яких гостей! старостів од такого-ж старого дурня, як і сам. Побачимо, щό то з того буде! Негріте залізо не зогнеш! А як-би не крився та пораявся-б зо мною оттак тижнів за два до свят, то певна уже була-б річ; а то схаменувся на самісінький свят-вечір та й ластиться: »І сяка й така, і добра і розумна ти, Стехо: поможи! Я вже тобі і се і те, і третє й десяте.« Побачимо, побачимо, як попадеться нашому теляті вовка піймати. (*Помовчавши.*) Не сказавши ні слова дочці, за кого і як хоче віддати, думає, що наша сестра — коза: поженеш, куди схочеш. Е ні! стривай лишень, голубчику! — »Ублагай її«, каже. Та і щό таки той поганий хорунжий? А полковник, хоч старий — нехай йому добре сниться — так же пан! . . . Отсе-б то вона й стямилася! Іншому дзус, а я — так возьмусь. Дівці дівку не довго збить з пантелику, а ще таку, як моя панночка — і-і! Та вже-ж, як кажуть, піймав не піймав, а погнаться можна. Тоді, як тес-то, вже-ж і погуляю! . . . А вона поплаче, посумує,

а далі й нічогісінько. Та й Назар таки не раз спасибі скаже. *(З бічних дверей виходить Галя.)*

Стеха. А щó? як прибрано? . . . Тим бо й ба!

Галя. Щó се ти, Стехо, робиш? Хиба у нас сьогодні гості, чи щó?

Стеха. Та ще й які гості, як-би ви знали!

Галя. Які-ж там гості й відкіля?

Стеха. Угадайте!

Галя. Чи не з Чигирина? . . . Так?

Стеха. Із Чигирина, та хто такий?

Галя. Які-небудь старшини?

Стеха. То-то бо й є, що не старшини, і . . .

Галя. Так хто-ж такий? Може . . . та ні! сьогодні не такий день. А мені батюшка учора і говорив щось таке.

Стеха. Говорив, та не договорив. А я знаю, — тільки не скажу.

Галя *(обіймає Стеху)*. Стехо, голубочко, ластівко моя! скажи, не муч мене!

Стеха. А щó дасте? скажу . . .

Галя. Ще сережки, або перстін, або щó хочеш, подарую, тільки скажи!

Стеха. Нічого не треба; дайте тільки свій байбарак надіти сьогодні на вечорниці.

Галя. Добре, надівай, та так, щоб батюшка часом не побачив.

Стеха. Отсе ще! хиба-ж я справді дурна? Слухайте-ж! *(Півголосом.)* Сьогодні прийдуть старости.

Галя. *(дуже зрадована)*. Від Назара! від Назара!

Стеха. Та там вже побачите, від кого.

Галя. Хиба-ж не від Назара? Стехо! Щó-ж? отсе мене і справді лякаш.

Стеха. Я вас не лякаю, я тільки так кажу.

Галя. Ні, ти щось знаєш, та не хочеш сказати.

Стеха *(лукаво)*. Я нічого не знаю. Де мені, кляшниці, відати про панські діла!

Галя. Ти смієш ся з мене! Я заплачу, вй-Богу заплачу, і батюшці скажу.

Стеха. Що-ж ви скажете?

Галя. Що ти мене перелякала . . . Теперечки не дам байбарака. А що, поживилась?

Стеха. Отсе, які бо ви боязькі! вже й повірили!

Галя. Ну, що-ж? від Назара?

Стеха. Та від кого-ж більш? вже пак не від старого Молочая, нашого полковника.

Галя. Цур йому, який нехороший! Як приїде до нас, то я зараз із хати втікаю. Мені на-вдивовижу, як ще його козаки слухають. Тільки у його, паскудного, і мови, що про наливку та про вареники.

Стеха. А хиба-ж се й не добре?

Галя. Звісно! козаку, та ще й полковнику! Ось мій Назар, мій чорнобривий, усе про війну та про походи, про Наливайка, Остряницю, та про синє море, про Татар, та про турецьку землю. Страшно, страшно, — а хороше, так що слухала-б не наслухалась його, та все дивилась би в його карі очі. Мало дня, мало ночі.

Стеха. Наслухаєтесь ще й налюбуетесь. Опісля, може, і обридне.

Галя. О, крий Боже! До самої смерти, поки вмру, все дивилась би та слухала його. Скажи мені, Стехо: чи ти любила коли? чи обнімала коли козацький стан високий, що . . . дріжать руки, мліє серце? А коли цілуєш . . . що тоді? Як це мабуть, любо! як це весело! *(В захваті співає й танцює.)*

Гой, гоя, гоя!

Що во мною, що я?

Полюбила козака —

Не маю покоя.

Я його боялась . . .

Що-ж опісля сталося?

На вулиці пострічалась
Та й поцілувалась.

А мати уадріла . . .
Яке тобі діло!
Відавайте за-між,
Коли надоїла!

Стеха. Гарно, гарно! А од кого це вивчились?

Галя. Та од тебе-ж. Хіба ти забула, як на вулиці,
на тій неділі, танцювала? Тоді ще батюшки не було дома . . .
вгадала?

Стеха. Коли це? Оце ще видумали! *(Стукаються
в двері.)*

Галя *(схвапливо)*. Ох лишечко! хтось іде! *(Утікає.)*

Стеха. Хто там?

Хома *(за дверми)*. Я, я! відчиняй мерцій!
(Стеха відчиняє двері. Входить Хома, отріпуючись.)

Хома. Що? не було? — Оце-ж яка хуртовина!

Стеха. Кого не було?

Хома. Кого? гостей!

Стеха. Яких гостей? од пол . . .

Хома. Це! . . . еге-ж.

Стеха. Ні, не було.

Хома. Гляди-ж, ані телень! . . . Отець Данило, спа-
сибі, розрішив. Не забудь тільки завтра в-ранці послать
йому вишнівки, — знаси? — тісі, що недавно доливали.
Нехай собі не на здоров'я! Та що це їх нема так довго?
Чи не алякались, бува, заверюхи? А вітер, неначе, стиха.

Стеха. Злякаються вони! де-ж пак! І в горобину
ніч прийдуть для такої панночки, як наша.

Хома. Звичайно, звичайно.

Стеха. Іще пак: такий старий, . . . а панночка . . .

Хома. Сама ти стара, сороко безхвоста!

Стеха. Дивись! зараз і розсердились. Хіба я на вас?

Хома. Так що-ж, що не на мене? — так на мого . . .
ну . . . полковника.

Стеха. Е, бач щó! А панночка? чи ви-ж в нею гово-
рили? щó вона?

Хома. А щó вона? Ї діло таке: щó звелять, те й
роби! Вопо ще молоде, дурне; а твоє діло навчить її,
врозумить, що любов і все таке прочеє — дурниця,
нікчемне. Ти вже, думаю, розуміш?

Стеха. Та це розумію, та в якого кінця почати, не
знаю. Вона, бачите, полюбила Назара так, щó й сказати
не можна. Ось і сьогодні мені говорила: Моли, каже,
Стехо, Бога, щоб швидче я вийшла за-між за Назара, —
половину добра свого віддам!

Хома. А ти й повірила!

Стеха. А чому-ж і ні? вона така добренька.

Хома. Дурна ти, дурна! А як же я сам тобі все
добро віддам, тоді щó буде? га? Щó ти думаєш? (*Гладить
її.*) То-то бо й є, дурочка ти, безсеревна!

Стеха. Щó мені робить, коли я дурочка?

Хома. А то, щó вселять. Чувш? усе, що в мене є, —
твоє.

Стеха. Не треба мені вашого добра; я і без нього
була-б щаслива, як-би ви не забули бідної Стехи і тоді,
коли зробитесь великим паном. Я вас так вірно люблю,
так вбиваюсь за вами, а ви . . . (*удає засмучену*).

Хома. Отже й нагадали козі смерть! Знов своє.
Сказав, так і зроблю.

Стеха. Чи мало щó люде обіцяють, коли їм припаде
нужда!

Хома. Годі, незпять-щó, базікать. Піди лишень до
Галі, та поговори з нею хорошенько посвойому, а коли
теє . . . то завтра і між нами онєє.

Стеха. Казав пан: кожух дам, — та й слово його
тепле. І я тільки гріх на душу візьму.

Хома. Який тут гріх? Дурниця все те!

Стеха. Забожіться, що женитесь, тоді, ей-Богу, все
зроблю. А без мене, кажу вам, нічого не буде, ей-Богу!

Хома. Отже ей-Богу, далєбі!

Стеха. Женитесь?

Хома. Еге!

Стеха. На мені?

Хома. Як коржа, так коржа! — Як спечемо, так і дамо. Уже ти мені в печінках сидиш з своїми витребеньками.

Стеха. Які тут витребеньки?

Хома. Ну, добре, добре! тільки слухай! Треба діло скомпонувати так, щоб вона не знала, від кого старости; а то — чого доброго — усе піде шкереберть.

Стеха. Та вже мені не вчить ся, як ділом повернуть. Наговорю такого дива моїй панночці, щоб твій кобзар. Старий, скажу, чоловік, як подумася, усім, усім лучше від молодого. Молодий . . . та щоб й казати? нікуди не годить ся, а до того ще докучливий та ревнивий, а старий тихий, тихий і покірний.

Хома. Так, так! О, ти дівка розумна! Іди-ж до Галі, та гляди — гарненько побалакай з нею!

Стеха. А потім, чи можна мені буде піти на вечорниці? Я вже зовсім упоралась. Пустіть, будьте ласкаві, хоч в останній разочок?

Хома. У тебе тільки й на думці, щоб вечорниці. О, вже мені та Мотовилиха!

Стеха. Мотовилиха? Чи не казала вам вона, стара папюга, чого? Що-ж, щоб я з козаками танцюю? А як ви жартуєте з молодими, так я й пічого!

Хома. Іди ж, іди, та поклич мені Галю, а затим сама полагодь рушники!

Стеха. Та вже усе на-поготові. *(Виходить.)*

Хома. Злигався я з дияволом . . . *(Оглядається.)* Що-ж? не можна без цього. У такому ділі як не верти, треба або чорта, або жінки. *(Помовчавши трохи.)* Чого доброго! ще може й мене обдурить, тоді і остав ся на віки вічні в дурнях. Та ні, лиха матері! Аби-б тільки ти мені своїми хитрощами помогла поріднитися з полковником, а там уже що буде — побачимо. Иш ти, мужичка!

куди кирпичу гне! Стривай! (*Мовчить довгий час.*) Думай собі, голубко, та гадай, що . . . а воно зовсім не так буде. Закинь тільки удочку, сама рибка піде. Шутки: — тесть полковника! . . . А що далі — це наше діло. Аби-б через поріг, то ми й за поріг глинем! У яких-небудь Черкасах, а може у самому Чигирині, гуляй собі з полковничою булавою! і слава, і почот, і червінці до себе гарбай: все твоє! А пуще всього червінці! Їх люде по духу чують; хоч не показуй, все кланяти-муться . . . Ха-ха-ха! от тобі й сотник! Ще в Братськім серце мов чуло, що з мене буде великий пан. Було говорю одно, а роблю друге; за це називали мене двулличним. Дурні, дурні! Хиба-ж, як говорим про огонь, так і лізти в огонь? або як про чорнобриву сироту, так і жениться на їй? Брехня! від огня подальш. Женись не на чорних бровах, не на карих очах, а на хуторах і млинах, так і будеш чоловіком, а не дурнем! (*Входить Галя.*)

Галя (*весело*). Добрий-вечір, батюшка! Де се ви так довго барились? Ви мене кликали, чи що?

Хома. Та кликав, кликав. (*Приглядається їй.*) Що ти не всі стрічки почіпляла? Та нехай! поки буде і сих. Послухай! Мені треба поговорити з тобою об важнім ділі. Ти знавш, ми сьогодні старостів сподіваємось?

Галя. Сьогодні?! на перший день празника, — на самісіньке Різдво?!

Хома. Так що-ж? Отець Данило, спасибі, розрішив. Гляди-ж, не піднеси гарбуза!

Галя. Як це можна! Хиба він дуже старий, чи що? Ось послушайте, якої нісенітниці наговорила мені Стеха. Сміх та й годі!

Хома. А що тобі вона наговорила?

Галя. Каже, буцім-то старі . . . та ні, не скажу, далєбі не скажу, бо ка-зна-що! Вона й сама не знає, що говорить.

Хома. Хиба-ж не правда? Старий чоловік краще молодого.

Галя. Та й вона те-ж казала.

Хома. А тобі як апасть-ся?

Галя. Як таки можна? то старий, а то молодий.

Хома. Так по-твойому молодий — краще?

Галя. Ото-ж пак.

Хома. Поміркуй лишень гарненько, так і побачиш, що батькова правда, а не твоя. Ну, що молодий? Хиба те, що чорні уси? та й тільки-ж! Не вік тобі ним любоваться; прийде пора — треба подумати об чім і другім. Може коли захочеться почоту, поважання, поклонів. Кому-ж це звичайніше? полковниці — це я так приміром говорю, — а не якій-небудь жінці хорунжого; бо у його тільки й худоби, тільки й добра, що чорний ус. Повір мені, дочко, на тебе ніхто й дивить ся не захоче!

Галя. Та я й не хочу, щоб на мене другі дивились.

Хома. Незнать-щоб верзеш ти! Хиба ти думаєш, що не обридне цілісінький вік дивить ся на тебе одну? Хиба ти одна на божім світі? Є й кращі тебе. Того й гляди, що розлюбить.

Галя. Назар? мене?! О, ні! ні! ніколи на світі!

Хома. Я й не кажу, що воно справді так буде, а так, на-приклад, — щоб ти тямгла, що ми всі на один шталт шиті.

Галя. О, ні! не всі! він не такий, він не розлюбить.

Хома. А що-ж? хиба він тобі побожився?

Галя. А то-ж!

Хома. А ти й повірила!

Галя. Я і без божби повірила-б.

Хома. Дурне ти, дурне! Чи знаєш же ти, що хто багацько обіцяє, той нічого не дає? Ой, схаменись та послухай батьківського совіту! Добре, що я вже такий: щоб обіцяв, те й зроблю. Ну, не дай я тобі приданого, — щоб тоді, га? Пожальуй, він і так тебе візьме: мало яких дурнів нема на світі! та що-ж в тім? Подумай: щоб тоді ти робити-мені?

Галя. Те, щоб і всі роблять, — заробляла-б.

Хома. А що краще: чи самій робити, чи дивитися, як другі на тебе роблять?

Галя. Як кому.

Хома. То-то й горе, що ти ще дурне. Я тобі-б і багацько де-чого сказав, та ніколи: того й гляди, що старости на поріг. А чи єсть у тебе рушники?

Галя (*весело*). Є, є! Як я рада! в мене серце не на місці! Чи й вам так весело?

Хома. Весело, дуже весело. Іди-ж та не забудь сказати, що коли прийдуть колядовати, так щоб гнали їх у потилицю.

Галя. За-що-ж? Се-ж діло законне! та воно-ж і раз тільки в году!

Хома. А старости раз на віку.

Галя. Справді, щоб не помішали . . . Ще й законної речі не дадуть сповнить. Так побіжу-ж я і скажу, щоб заперли ворота і хвіртку. (*Виходить*.)

Хома (*ходить задумавшись*). Здається, діло добре йде. Вона думати-ме, що Назар свата, з-дуру і погодиться; старости не промовляться; весілля можна одкинути аж геть до того тижня; а через таку годину і нашого брата, мужика, угомониш, щоб не брикався. не то що дівку. Коли-б тільки який гаспид не приніс того горобця безперого! тоді пиши пропало! Наробить бешкету! (*Поважно*.) А подумавш і те: яке йому діло до Галі? Се-ж моя дитина, моє добро, слідовательно моя власть, моя і сила над нею. Я отець, я цар її! Та цур йому! пекі Це діло ще не таке, щоб об йому довго думати. Не дуже треба площати, бо береженого Бог береже, або — як там ще кажуть — рівнійш зглядиш, тіснійш ляжеш.

Галя (*вбігає зрадована*). Приїхали, приїхали!

Хома (*здрігнувши ся*). Отсе-ж, як ти мене злякала! Піди у свою кімнату, та прийдеш, як клику.

Галя. Чого у кімнату? Я тут зостанусь, ніхто не побачить.

Хома. Незвичайно: закон не велить.

Галя. Ну, так я піду. *(Виходить.)*

(Хома з повагою сідає за стіл. За дверми стукають три рази. Входять два старости з хлібом, кланяють ся низько господареві і кладуть хліб на стіл.)

Старости. Дай Боже вечір добрий, вельможний пане!

Хома. Добри-вечір і вам! *(Дас знак старості. Цей кланяєть ся. Хома шепче йому на ухо а потім каже дальше.)* Добри-вечір, люде добрі! Просимо сідати; будьте гостями! А відкіля це вас Бог несе? чи з-далека, чи з-близька? Може ви охотники які? може рибалки, або може вольнії козаки?

Староста *(з-легка покашлює)*. І рибалки, і вольнії козаки. Ми люде німецькіі, ідемо з землі турецької. Раз дома у нашій землі випала пороша. Я й кажу товаришу: «Що нам дивить ся на погоду? ходім лишень шукати звіриноного сліду!» От і пішли. Ходили, ходили, нічого не знайшли. Аж гульк — на-зустріч нам іде князь, підніма у гору плечі й говорить нам такіі речі: «Ей ви, охотники, ловці-молодці! будьте ласкаві. покажіте дружбу! Трапилаь мені кунця — красна дівця; не їм, не пю і не сплю від того часу, а все думаю, як би її достати. Поможіть мені її піймати; тоді чого душа ваша забажа, усе просіте, усе дам: хоч десять городів, або тридевять кладів, або чого хочете!» Ну, нам того й треба. Пішли ми по слідам по всім городам, по усіх усюдах, і у Німеччину, і у Туреччину; всі царства й госуларства пройшли, а все кунці не знайшли. От ми і кажемо князю: «Що за диво та звірюка? хйба де кращої нема? Ходім другої шукати!» Так де тобі! наш князь і слухати не хоче. «Де вже,» каже, «я не з'їзлив, в яких царствах, в яких госуларствах не бував. а такої кунці, сиріч красної дівці, не видав.» Пішли ми впять по сліду, і як раа у се село зайшли; як його дражнять, не знаємо. Тут впять випала пороша. Ми, ловці-молодці, ну слідить, ну ходить: сьогодні в-ранці встали і таки на слід напали. Певно, що звір наш пішов у двір ваш, а з двору в хату та й сів у.

кімнату: тут і мусимо піймати; тут застряла наша куніця, в вашій хаті красная дівиця. Отсе-ж нашому слову кінець, а ви дайте ділу вінець! Проби, оддайте нашому князю куніцю, вашу красну дівицю! Кажіть же ділом: чи оддасте, чи нехай ще підросте?

Хома (*удає розгніваного*). Що за напасть така?! Відкіля це ви біду таку накликаєте? Галю! чи чуєш? Галю! порай же, будь ласкава, що мені робити з отсими ловцями-молодцями?

(*Галя виходить на середину світлиці, затримується і спустивши соромливо очи, перебірає пальцями запаску.*)

Хома Бачите ви, ловці-молодці, чого ви натворили? мене старого з дочкою пристидили! . . . Гай-гай! так ось же що ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не пураємся, а за те, щоб ви нас не лякали, буїм ми передержуємо куніцю, або красну дівицю, вас повяжемо. Прийшов і наш черед до ладу слово прикладать. Ну, годі-ж тобі, дочко, посупившись стояти; чи нема в тебе чим сих ловців-молодців повязати? чуєш бо, Галю? А може рушників нема? може нічого не придбала? Не вміла прясти, не вміла шити, — вяжи-ж, чим знаєш: хоч мотушком, коли ще й він є.

(*Галя відходить до своєї комнати і зараз вертається, несучи на срібнім тарелі два вишивані ручники. та кладе на хліб, принесений старостами; потім підходить до отця, кланяється низько й цілує руку; потім бере таріль з ручниками й підносить старостам — найперше одному, потім другому. Старости, взявши ручники, кланяються Хоми.*)

Староста. Спасибі-ж батькові, що свою дитину рано будив і усякому добру учив. Спасибі й тобі, дівко, що рано вставала, тонку пряжу пряла, придане придбала.

(*Галя бере ручники і перев'язує через плече одному й другому, потім відходить і несміло споглядає на двері.*)

Хома (*до Галі*). Догадався, догадався! Ти хочеш і князя звязати. Нехай, завтра обоб його звяжемо. Бач,

мабуть влякався, що не показався. Стривай, попадешся, не втечеш!

Староста. Він і сам прилетить, як вачує, що так похвалястесь.

Хома. Ну, поки вже долетить, нам нічого ждати. Просимо сідати! Що там є, поїмо; що дадуть, поємо та побалакаєм де-що. А тим-часом ти, Галю, не гуляй, в корці меду наливай та гостям піднеси хліба-соли, проси з привітом і з ласкою!

(Старости пристійно сідають за стіл. Галя бере від отця чарку, пляшку й підносить старшому старості. Староста не приймає.)

Староста. Ми вам такої халепи натворили, що боїмося, щоб ви нас не потруїли . . . Призволяйтесь самі! *(Кланяється.)*

(Галя, споглядаючи на вітця несміло й стидливо, підносить до губи й подає старості.)

Староста *(взявши чарку)*. Тепера так! Пошли-ж, Боже, нашим молодим щастя і багатства і доброго здоров'я, щоб і внуків женити і правнуків дождати . . .

(Старосту перебуває хор колядників під вікном. Всі слухають уважно. Хома з досадою підкручує вуси; Галя весело споглядає на вікно. Староста підчас коляди повторює:) «Гарно колядують наші козаки!»

КОЛЯДА.

Бачить же Бог, бачить Творець,
Що мир погибав,
Архангола Гавриїла
В Назарет послав!
Благовістив в Назареті —
Стала слава у вертепі.
О, прекрасний Вифлєсме,
Отверан врата Едема!

Хома *(до Галі, з гнівом)*. Я-ж тобі наказував, щоб нікого не пускали! Задумалась, забула!

(Входить Назар з молодими козаками.)

Назар. Дай Боже вечір добрий! помагай-бі вам на все добре!

(Всі козаки повторюють те саме. Назар, не здіймаючи шапки, в страху затримується; споглядає то на гостей, то на Галю. Всі мовчать.)

Хома *змішавшись*). Спасибі, спасибі . . . Милости просимо! Просимо сидати!

(Мовчанка триває даліше. Галя, усміхаючись, крадькома споглядає на Назара.)

Назар. Сядемо, сядемо, аби було де, — ми гості непрохані. Може помішали; дак ми і підемо, відкіля прийшли. *(Глядить на старостів)* Так бач, через що полковник послав мене з грамотами в Гуляй-Поле! *(Глядить на Галю.)* Весело, весело! наливай швидче горілки, і я випю за твоє здоров'я! Не лякайся, не лякайся, наливай!

(Галя перелякана випускає піднос і пляшку.)

Хома *(в лютім гніві)*. Хто сміє знущатися над мою дочкою?

Назар. Я! хіба не бачиш? я, Назар Стодоля! той самий, аа кого ти вчора обіщав видать дочку свою, той самий, якого ти знав ще з тієї пори, як він тебе вирвав із-під пожа гайдамаки! Згадай іще, що я той самий, хто й самому гетьману не дасть себе на посміх! Пізнав?

Хома. Пізнав. *(Байдужно.)* Що даліш?

Галя. Хіба-ж не ти прислав?

Хома. Мовчи! геть собі!

Назар *(зупиняючи Галю)*. Стривай, стій тут! І тебе обманюють?

Хома. Не обманюю, а так як батько велю. Вона просватана за чигиринського полковника.

Назар *(з погордою)*. Полковника! Учора була моя, сьогодні полковникова, а завтра чия буде? — Чуєш, Галю?

Галя *(падаючи на руки Назара)*. Чую! О, чом мені не позакладало!

Староста. Осмілююсь доложити . . .

Назар. Мовчи, поганець, шпиготиннику!

Хома. Віддай мені дочку мою! *(Несміло підходить до Назара.)*

Назар. Геть, Юда!

Хома *(перелякавшись)*. Прохор, Максим, Іван, Стехо! Гей, хто там є! Возьміть його, харцизяку, він убє мене!

Назар. Нехай Бог тебе побє, дітопродавець! *(До Галі.)* Галю! серце моє! промов мені хоть одно слово: ти не знала, за кого? скажи: не знала?

Галя *(приходить до себе)*. Не знала, єй-Богу, не знала!

Назар *(до Хоми)*. Чи чуєш ти?

Хома. Не чую, я оглух!

Назар *(до гостей)*. Люде добрі! коли ви не оглухли, так послухайте! Він мене називав своїм сином, а я його своїм батьком, і він се чув тоді, а сьогодні оглух. Де-ж його правда? Чи чесний же він чоловік? правдивий, га? *(Гості мовчать.)*

Гнат *(підходить до Назара)*. Він не чоловік. Кинь його! таке леданцо не стоїть путнього слова! *(Бере його за руку.)*

Назар. Стривай! ні, він чоловік, він називав мене сином. *(До Хоми.)* Правда?

Хома. Не тобі вчити, як мені кого називати. Я її батько, а не твій: так у моїй волі оддати її, за кого схочу.

Назар. А як же вона не захоче, тоді щб?

Хома. Я заставлю.

Назар. Чи можна-ж кого заставить утопитися, або повістися? Хиба ти Бог, що маєш силу чудеса творить? Хиба ти диявол, коли ти не маєш жалю до рідної своєї дитини? Ти бачиш, у неї є серце, і ти замість його кладеш каміноку. Слухай! І ти-ж колись був молодим, і ти-ж мав колисьбудь радість і горе. Скажи: щб чуло, щб казало твоє серце, коли тобою кепкували?

Хома. Го-во-ри! . . .

Назар (*в нестямі*). Так ти глузуєш надо мною! Хиба я не стоючу тебе, як жабу? Брехун! (*Підходить до його швидко й хватає його за горло.*)

Галя (*вхопивши руку Назара*). Що ти робиш? Убий мене, н́а, ріж!

(*Назар мовчки опускає руки.*)

Хома (*підбігає до старостів*). Ви бачили? хотів мене задушити!

(*Старости мовчать.*)

Гнат (*до Назара*). Ми не так розплатимося иншим часом! Ходім з цього базару!

Назар. Не піду! мене відсінь ноги не винесуть.

Гнат. Ну, так торгуйсь! Може дешевше уступлять.

Галя. Боже мій, Боже мій! вони знущаються надо мною!

Хома. Не знущаються, а торгуються.

Гнат. Годі, брате! ходім: ми опізнились.

Назар. Стривай! не опізнились. (*Підходить до Хоми.*) Прости мене, я з-гарячу забувся! Ти добрий чоловік. Прости! або заріж мене, тільки не кажи, що вона не моя, не кажи! Дивись: я гетьману ніколи не кланявсь. (*Падає на коліна.*) Для спасенія своєї душі, коли у тебе у серці є Бог, для угоди всіх святих, коли ти віруєш у кого, для спасенія твоєї дитини, коли вона тобі мила, зглянься на мене! Нехай старости з своїм хлібом йдуть до-дому! Христом Богом молю, не занастає її, бідної! Кращої її нема; за-що ти хочеш її убити? Н́а голову мою! возьми її, розбий обухом! не треба мені її: тільки дай дочці своїй ще пожити на світі, не заїдай її віку, вона не винувата!

(*Хома, дрожачи споглядає на гостей.*)

Гнат (*підбігає швидко до Назара*). Кого ти просиш? кому кланяєшся? перед ким падаєш? Я на тебе після цього і дивиться не хочу; прощай! . . . Кланяється дияволу! Він тебе кипячою смолою напоїть! (*Хоче йти.*)

Назар (*здержує його*). Постій! дай ще слово скажу.

Галя (*обіймаючи ноги вітця*). Ви покійній матері, як вона умірала, біля домовини обіщали мене видать за Назара. Що-ж ви робите? чим я вас прогнівила? за-що мене хочете убити? Хиба-ж я не дочка ваша?! (*Заливається слезами.*)

Назар. Камінь! залізо! ти огню хочеш! Буде огонь, буде! для тебе все пекло визову, ти їди мене! (*До Галі.*) Бідна, бідна! в тебе нема батька, в тебе кат єсть, а не батько! Бідненька, серденько моє, пташечко моя безприютна! (*Цілує її.*) А я ще біднійший тебе: у мене й ката нема, нікому і зарізати! Прощай, моє серце, прощай! не забаримось побачитися. (*Галя безмовно падає на руки Назара. Він цілує; Хома силкується вирвати її. Назар відпихає його і знов цілує Галю.*)

Назар (*до старостів*). Розкажіть полковнику, що бачили і що чули. Скажіть, що його молода при ванних очах цілувалась зо мною! (*Галя обіймає його й цілує.*) Бачите, бачите! Прощай же, моє серце, моя голубочко! (*Цілує її.*) Я знаю, що мені робить. Я знайду правду. Прощай! вернусь, сподівайся!

(*Галя падає без пам'яті. Назар відходить, закривши лице руками. Гнат і козаки за ним. Хома і старости підбігають до Галі.*)

ДІЯ ДРУГА.

Путро простої хати, охайно прибраної. На столі горять свічки. Хазіяка порастаєся коло печі.

Хазіяка. Господи, Господи! як подумавш, коли ще ми дівували, зачуси де-небудь вечоринці, так аж тини трещать; а тепер . . . от, скоро і треті півні заспівають, а вечоринці ще й не зачинались. Нехай воно хоч і свято, звісно — колядують, а все-таки час би. Ні, що не кажи, а світ перемінився. Хоть-би і Запорожці! ну, які вони Запорожці? Тьфу на їх хисть та й годі! Чи такі були

по-переду? Як налетять було в свої Січи, так щб твої орли-соколи! Було як схопить тебе котрий, так до землі не допустить, так і носить . . . Ой-ой-ой! куди то все дівалось? . . .

(Похитавши смутно головою, співає:)

Зоря в місяцем над долиною
Пострічалася,
Дожидалася до білої зорі,
Не діждалася;
Я до-дому прийшла, гірко плакала,
Не молилася, —
Нерозумная, неутішная,
Положилася.
Ой не спала-ж я, все верзлась мені
Нічка темная,
І вишневий сад, очи карії,
Брови чорні.
На зорі-зорі я прочнулася
І сказала так:
За Дунай-ріку чорнобривий твій
На гнідїм коні
Полетів орлом! . . . Я все плакала,
Все сміялася.
І до-дому козаки, з-за Дунай ріки,
Заверталися.
Не вернув ся мій! молоді літа
За-що трачу я?
Зоря в місяцем пострічалася —
І заплачу я.

Точнісінько моя доля! Неначе цю пісню про мене вложили. Де мої молоді літа? і слїду нема, мов по-верх води поплили! *(Помовчавши.)* Щб-ж це справді ніхто не йде? А вже мені ся навіжена Стеха! — пішла за дівками, та десь і застряла в козаками. І звела-ж їх нечиста мати до-купи! Нехай би цей Кичатий був парубок, а то-ж уже

старий чоловік! Не взяв би він собі в кліюшниці не молоду, а розумну, вірну, дотешну до всякого діла та стареньку! а то . . . як та дзига, так і снус. Як-то він дочку свою ще пристроїть?! Бач, у полковниці лізе! Чи довго-ж то вона буде любити ся його лисенною замість ясного місяця? Ох, ох! старі, старі! сидіть би вам тільки на печі та жувать колачі; так ні, давай їм жінку, та ще молоду! Як же пак, чи не так? . . . От, Стодоля молодець! я його знаю, він протопче стежку через полковничий садок. Та й дурний-би був, коли-б не протоптав. Про себе скажу, що . . . тес . . . хтось іде! . . . Зараз, зараз! На-силу! *(Отвирас двері.)*

(Входять Назар і Гнат.)

Хазяйка. Свят, свят, свит! Відкіля це, якою дорогою, яким вітром, яким шляхом занесло вас у мою хату?

Гнат. Не питайся, голубко! стара будеш, хоч це, признаться, і не пристало твоїй шиці. Чого-ж ти так насупилась?

Хазяйка. Сідайте, будьте ласкаві, сідайте!

Гнат. Ну, годі-ж, не сердься! Мало чого з язика не спливе! Не все треба переймать, щб по-верх води пливе. У тебе сьогодні вечорниці?

Хазяйка. Хиба-ж наші вечорниці для вас? Ви так тільки прийшли — посміяться!

Гнат. Так-таки і посмімося, коли буде весело.

Хазяйка *(споглядаючи на Назара)*. Буде весело, та не веім.

Гнат. Ну, се вже опієся побачимо. А коли — кє нам чого-небудь такого, длячого чарки роблять, та й зубам пошукай роботи! Проклятий скряга і повечеряти не дав. Ну, чого-ж ти рот роззявила? мерцій!

Хазяйка. Зараз. *(Відходячи.)* Бідненький Назар! *(Достає з полиці пляшку з вином і закуску та й ставить на стіл.)*

(Назар смутно дивиться на Гната.)

Гнат *(до хазяйки)*. Тепер же знаєш щб? возьми мітлу

та мети, виясни хорошенько місяць; бач, як насупило!
А ми тимчасом побалакаєм, що треба.

Хазяйка. Що це? Бог з вами! хиба я відьма?

Гнат. Я так, навмання сказав. Заткни пальці в уха.
Чи второпала?

Хазяйка. А! . . . ви хочете нишком побалакати. Добре, я піду по Стеху. *(Надягає свиту й виходить.)*

Гнат *(поглядівши за нею в-слід)*. Пішла. Ну, що-ж дивився на мене, мов не пізнаєш?

Назар. Тепер би й рідного батька не пізнав.

Гнат. Розумні люде усе так роблять: і в хоромах, як у хаті мужик. *(Наливає чарку й подає.)* Не хочеш? як хочеш! А я совітував би чарочку-другу Адамових слізок, як казав було отець економ. Не забув Братський монастир?

Назар. Ні, скажи лучше, на-що ти мене повів сюди?

Гнат. На те, щоб побалакати з тобою, як з козаком, а не з бабою. За козацьку волю і розум! *(Випиває.)*

Назар. Щасливий ти чоловік!

Гнат. Ти щасливіший мене.

Назар. О, як-би ти посидів у моїй шкурі! Ходім, Гнате! мені тут душно.

Гнат. Стрівай, ще рано. Подивимся, як люде добрі веселяться, та посовітуємся, куди йти.

Назар. Мені одно, куди не поведеш.

Гнат. Ти впять баба. Чи пристали-ж козаку такі речі

Назар. Гірко мені, Гнате! ти смієшся, а в мене печінки верне. Хиба-ж моє горе смішить тебе?

Гнат. Смішить.

Назар. А я думав: ти добрий чоловік.

Гнат. А я думав: ти козак, а ти, бачу, баба. Ну, скажи мені, чого ти дурієш? де твій розум? Чи стоїть же жінка, хоч-би вона була дочка німецького цезаря, чи стоїть вона такого дорогого добра, як чоловічий розум?

Назар. Стоїть.

Гнат. Брехня! Ти знаєш, в яку ціну поставив цар

Соломон золотий плуг? Він каже, що при нужді шматок хліба дорожче золота. А я скажу: чарка горілки козаку миліша усіх жінок на світі.

Назар. Ти мене, Гнат, морочши, а мені тепер треба щирого друга.

Гнат. Добре. Я він і сесть, бо кажу правду. А коли хочеш, то й брехать почну для тебе. Все, що хочеш.

Назар. Не смійся, в ділом кажи, що робить мені. Тобі можна і говорити і думати.

Гнат. Ось-що. Перш усього, випий горілки! Вона і без мене наведе тебе на розум. *(Паливає чарку.)* Чи не забув ще ти, як розумно розсуджа латинський віршичок . . . як пак його . . . ну той, за якого мене в Братстві випарили різками, як отець ректор піймав у мене за халявою його мудрі вірші. Він каже: »Дурниця все, окріч горілки, а шоді і жінка під руку.« Отсе так! *(Випиває.)*

Назар *(погірдишо)*. Бідний ти сердечний чоловік. Я думав, що в тебе хоч крихта є добра, а в тебе нема й того, що має й скотина. О, як-би ти зміг заглянуть сюди *(вказує на серце)*, куди сам Бог не загляда! Та ні! може ти тільки морочши мене, може ти тільки так кажеш! Друг ти мій добрий, вірний мій, ти-ж таки плакав коли-небудь: плач зо мною тепер; хоч прикинься та плач! Не муч мене! в мене від горя серце рветься! Нехай вже ті сміються, що живуть у неклі: їм любо; а ти-ж таки чоловік. *(Глядить на його з жалем.)*

Гнат. Так, я чоловік; а ти й справді баба, ще раз тобі скажу: ка-зна за чим вбивався.

Назар. Нема у тебе серця, камінь ти!

Гнат. Як хочеш, так і думай, а я нещаснійший од тебе, нещаснійший од твоєї собаки; вона лащить ся до тебе, а ти її кохаш; а я? . . . І я, дурний, колись любив і к гадинам-жінкам ласкався, ридав гарячими сльозами, рад був і жизнь оддати за них . . . і що із того? чи хочеш знати?

Назар. Не треба, не хочу, не говори! у тебе нема Бога в серці.

Гнат. А був колись, та мохом серце обросло, як той гнилий німечиний пень дубовий. Прийде і твоя пора, все згадаєш. (*Лискаво.*) Годі-ж тобі, годі! не дивись так хмарно: далєбі, не полєгна. Дурниця все: і товариство, і любов — цур їм! нема їх на світі. Одні дурні і діти вірягь латинським віршам. А лучше поговорим о ділі, а тим часом налетять сороки чорноброві, випем, пожартуєм і -- вір мені — вси дур із голови вилетить. Я це знаю: мене лихо навчило.

Назар (*встає з-за стола*). Та і я ізвідав горе, та нічому не навчив ся: тебе-ж не хочу слухать: ти злійший діявола. (*Хоче йти.*)

Гнат. Куди-ж ти?

Назар. З тобою холодно, піду у пекло погрїться.

Гнат. Стрївай! ти сам не знайдеш. Я шляхто бі покажу.

Назар. Найду й сам.

Гнат. (*здержує його*). Ти і справді хочеш йти? Скажений, ти з глузу з'їхав!

Назар. Я нікому не дам себе в обиду, і дурного совіту не послухаю. Пусти мене!

Гнат. На-силу прочуняв ся. Та куди-ж ти, навіжений?

Назар (*вибухаючи*). Мовчи! а то тут тобі і амінь.

Гнат (*не випускаючи руки Назара*). Так і я зумію, та щó потім? З холодним мертвецем у домовину?

Назар. Хоч до чорта у пекло! Пусти мене, я піду у Чигирин до полковника.

Гнат. Чого?

Назар. Ублю його!

Гнат. А як не вбєш, тоді щó? чи не мусиш ублагать його відкинуться від Галі? га?

Назар. Так, чи не так, а я піду.

Гнат. До діявола в гості! Чи не лучше-ж, замість

пузатого полковника, обняти тонкий та гнучкий стан Галі? Не хмурся та послухай, та роби так, як я тобі скажу, бо ти сьогодні нічого путнього не ввидумаш.

Назар. Щоб дальше?

Гнат (*оглядаючись*). Чи глухі тут стіни? (*В нівогласа:*)
Украдьмо Галю, от і все. Чи добре?

Назар (*помовчавши трохи, стискає руку Гната*).
Прости мене! . . .

Гнат. Ну, щоб ще?

Назар. Ти певний друг!

Гнат. Ну, об цьому послі. Кажки: так, чи не так?

Назар. Так! Я весь твій! говори, приказуй!

Гнат. Слухай же! Вона, звісно, виходила до тебе коли-небудь пізно вечером у садок, хоть може й не одна?

Назар. З клюшницею.

Гнат. Сунца коханка! Чи не завалявся у тебе в кишені який червінець?

Назар. Два.

Гнат. Ще лучше. Се-ж буде клюшниці на сережки, а плахту на словах обіцай! Тільки домовся з нею так, щоб вона про мене не знала, бо жінки на-голо всі цокотухи, не для їх вигадано слово «мовчати», до того ще й дорожче запросить.

Назар. Нічого не пожалую, усе віддам, щоб в мене в. Де тільки клюшницю побачу?

Гнат. Вона буде тут. Адже ти чув, як ласка хазяйка Стеху за те, що довго бариться? Гляди-ж, зробиш тут усе, як треба, а я дождатиму вас крій старої корчми з тройкою добрих вороних. Знавш, за садком на старій дорозі?

Назар. Знаю.

Гнат. Цю корчму і днем люде хрестючись обходять, а в-ночі ніхто не посміє; так кращого місця нічого й шукати; тільки порайтесь моторнійш.

Назар. А як вона не захоче, щоб тоді?

Гнат. Хто? клюшниця, чи . . .

Назар. Та й та, й друга.

Гнат. Захочуть обидві, тільки ти з'умій согласити. Ключниця за червінця піде колядовать хоть до самого сатани: а Галя в одній сорочці піде за тобою на край світа! А як це дуже далеко, так ти спровадь її на Запорожжя, а там і сам гетьман не більший од чабана. Адже ти не виписувавсь із Запорожців?

Назар. Ні.

Гнат. Так якого-ж злидня ще хотіть? А хто пак у тебе курінним отаманом?

Назар. Сокорина.

Гнат. Знаю. О, голінний, завзятий чоловік! в кірці води діявола утопить, не то щоб в Дніпрі. А! здасться, хтось іде.

Назар. О як-би твоє, брате, слово та Богу в уха!

Гнат. Нема на світі нічого легше: тільки повеселій, будь козаком! Мовчи! *(Голосно.)* Ну, випемо-ж чарочку за шинкарочку. *(Пють.)*

Хазяйка. Як же я утомилась! на-силу найшла її, прокляту Стеху!

Гнат. А щоб, змахнула пил з місяця?

Хазяйка. Смійтеся, а воно і справді погода утихомирлась.

Гнат. Отсе-ж тобі за труди. *(Подає чарку.)*

Хазяйка. Цур йому, як я втомилась! . . . Ні, спасибі, не під силу . . . Хиба вже для вас. *(Пробує по-трошки. Гнат знаками просить. Она вдає, що силує себе, і кривиться, але випиває, а останні каплі хлюскає на стелю.)* Щоб вороги мовчали й сусіде не знали! *(Віддає чарку.)*

Гнат. *(підносить Назареві; сей відказується знаком).* Не хочеш — як хочеш. А мені здається, що і на світі нема такого горя, якого-б не можна було утопити в чарці горілки. Чарка, друга і — чорта у воду. Так, Катерино?

Хазяйка. Як кому иншому, то й кварта не pomoже.

Гнат *(до Назара).* А ти справді не будеш пить?

Назар. Не буду.

Гнат. Вольному воля, а спасеному рай. За твоє-ж здорови! (*Випиває.*) Праведно співається в тій пісні, що каже, коли-б мужику не жінка, не знав би він скуки, коли-б не горілка, де дівать би муки? Так у горілку її прокляту, у горілку! Розумний чоловік тебе видумав, так! (*До Назара.*) Та на тебе брідко й дивиться. Ну, ще-ж одну, та й годі вже. (*Паливає.*) Чи втямки тобі, як ми втікали з Братського на Запорожжя та на дорозі вустріли одну чорнобривеньку, і ти чуть-чуть був не проміняв запорожської волі на її чорні брови? Бач, ти забув! а я так все запрошєдне знаю, та й що буде, одгадаю.

Стеха (*збігає поханцем*). Ох моя матінко, як утомилась! Шуточки! оббігала усі усюди! (*Оглядаючись.*) Ох, Боже мій! я і не бачу. Добрийвечір вам! От, вже й не думала, й не гадала! Спасибі, спасибі! не погнушались наших слобідських вечорниць. Так уже й не здивуйте: у нас усе аби-як, не те що у вас у Чигирині.

Гнат. Та у вас ще краще.

Стеха. Годі бо вам сміять ся.

Хазяйка. Чи прийде-ж хто?

Стеха. Як же? усі прийдуть.

(*Гнат бере за руку хазяйку і відводить на бік. Назар встає з-за стола і підходить до Стехи.*)

Гнат (*до хазяйки*). У мене щось голова розболілась; піду подивлюсь, який місяць. Чуси? а про кобзаря мабуть і забули. Збігай лишень! Без його і гульня не гульня.

Хазяйка. Стехо! ти звала Кирика?

Стеха. Моя матіночко! і забула. Я зараз збігаю.

Гнат. Впять де-небудь застрянеш . . . Збігай лучше сама.

Хазяйка. Добре. (*Хазяйка і Гнат виходять.*)

Назар (*бере за руку Стеху*). У мене є просьба до тебе, Стехо!

Стеха. Знаю, знаю, яка просьба: сказати панночці, щоб виїшла до вас, як пан васне; та тепер тільки не те

вже, що перше було. Адже ви самі знаєте, що незабаром зробилось.

Назар. Це не помішає; мені тільки одно словечко сказати. *(Дає їй червонець.)* На тобі! ще й плахта буде, коли послужиш.

Стеха *(бере червонець)*. Не придумую, як би це зробити. Лиха година те, що старий цілісіньку ніч очей не заплющить. Сердешна панночка! а як я плакала, як просила! Ні, таки на своєму поставив старий сатана.

Назар. Так ти зробиш? дождити?

Стеха. Зроблю, зроблю, тільки . . .

Назар. Не бійсь: більш копи лиха не буде. А коли хочеш, так і ти з нами. Ну-лишень, чкурнем.

Стеха. Куди з вами?

Назар. Туди, де лучше жити, де будеш ти панією, а не клюшницєю: чи второпала?

Стеха. Глядіть, чи не дурите ви мене? І справді думають, що як вони багаті, так усе і їх.

Гнат *(за сценою)*. Катре, Катре! а погляди, що це на місяці?

Голос хазяйки. Хиба не знаєте? брат брата на вила підняв.

Гнат. Як же це? Далєбі я не чув.

Хазяйка. Нехай у хаті розкажу, я змерзла.

(Підчас цієї розмови Назар порозуміваєть ся зо Стехою знаками й шепотом. Стеха робить знак згоди й виходить. Входять Гнат і хазяйка.)

Стеха. А хиба-ж ви цього не знаєте?

Гнат. Або забув, або й зовсім не знав; не згадаю.

Стеха. Так ось бачите, як воно. Як Христа дочитались, старший брат на Великдень, коли ще добрі люде на утрєні стояли, пішов підкинуть волам сїна, та замість сїна проткнув вилами свого меншого брата: так їх Бог так і поставив у-купці на місяці, на вид усьому хрещеному миру, щоб бачили, що і скотніні грїх їсти у такїй великий празник, поки пасок не посвящать, а не то що людам.

Хазяйка (*насмійливо*). Ач як мудро прочитала!

Гнат. Чудо не дівка! розумна і красива. (*Обіймає Стеху.*)

Стеха (*прикидливо*). Що це? які справді безстидні отей городські козаки! усе-б їм знущать ся над нами та й тільки. (*Гнат цілує її.*) Ну! от іще видумали щоб! пеначе це звичайно! Нустіть! далєбі закричу.

(*З шумом входять козаки й дівчата.*)

В товпі. Ай да Стеха! От моторна; і тут успіла. А старий Кичатий? . . .

Стеха (*вириваючись*). Ну, щоб? поживились? Не бійсь! таки не довелось поцілувати. Хто там горло дере, що успіла? Вони тільки так, нічого не зробили.

Гнат (*до козаків*). Ну, хто у вас отаман? Чи єсть музики?

Голоси. І кобзар і музики.

Гнат. А останнє: випить і закусити?

Голоси. Як без цього! Усе є.

Гнат. А, та й браві-ж молодці! Щоб твої Чигириці?! (*До дівчат.*) Котора-ж із вас підє зо мною танцювати?

Голоси. Пропустіть! пропустіть! музики йдуть.

(*Входять музиканти-єсиди. Попереду 'сліпий дід з кобзою. Дівчата і козаки безладно розступають ся. Підчас замішанини Назар розмовляє з Гнатом.*)

Гнат. Будь бо веселійший, не показуй виду! Стеха з'уміє одкараскаться од них, тільки нам з тобою треба по-переду утікати. Я, пожалуй, хоч і зараз піду, а ти зостанься тут поки, так для виду. Та чусш: не дуже довго женихай ся, а мерщій в корчму: я там буду.

Назар. Добре, тільки і ти проворнійше.

Гнат. За мене не бійсь. Дивись, старий знакомий! Кузьма, яким це побитом тут опинилсь?

Одни з козаків. З хуторів до церкви, а вечорниці по духу чусмо.

Гнат. Молодці! А ви, жидова, як сюди зайшли?

Жид. А так, сляхом. У Цигирині нема заробітку, а ми процули, що у пана Кицатого весілля буде, так і прийшли сюди.

Гнат *(на боці)*. Жидівське ухо! *(Голосно.)* А нуте-ж! учистьте запорожського козачка! *(До козаків.)* А з вас хто бойчійший? удар, я подивлюсь, чи так, як у нас бувало на Запорожжі. *(Тихо до Назара.)* Годі, не дурій! Я-ж кажу, усе буде добре.

Назар Чи буде, чи ні, тільки зділай милость, не бав ся тут, іди швидче!

Гнат. Поспіємо ще з козами на торг. Не показуй ся, будь ласкав, таким сумним: все зопсуєш! Подивим ся козачка та й годі.

(Відходять в глуб і розмовляють межси собою. Музиканти заграли. Один козак вискакує з товпи і танцює козачка. Гнат і Назар любуються.)

Гнат. Ай да молодець! от жвавий! щб твій Запорожець! *(Танець кінчиться.)* Ну, веселітєся-ж, люде добрі, гуляйте, хлопці, а нам уже годі! пора їхать: до Чигирина не близько, а до світу треба быть там. Прощайте, козаки! прощайте, дівчата! прощай, хазяйко! А де-ж та . . . Кицатого? *(Стеха ховаєть ся межси козаками. Гнат ловить її і цілує.)* Прощай, сердечко моє, моя розумниця, моя красавиця! прощай!

Стеха *(вириваючись)*. Ай-ай-ай! закричу, ей-же то Богу, закричу!

(Назар і Гнат виходять. Хазяйка проводить їх.)

Стеха *(чепурячись)*. Щб за народ такий ці козаки! усе-б ім цілуваться. Неначе й помоглось. *(До хазяйки.)* Тітко, тітко! а нумо ми з тобою. *(Танцює і співає:)*

Через гору піду,
Скриюсь за горою . . .
На біду,
Де піду,
Козаки за мною.

Той почне говорить,
Той сережки сулить.
Кого знаю,
Привітаю,
Хто сережки дарить.
Ой сережки мої,
Мої золотії!
Сердітеся,
Дивітеся,
Вороги лихії!

Хазяйка (*вириваючись*). Ой, мої зозуленьки! по старості літ мені-б і не подобало.

(*Стеха тимчасом пустує з козаками, хватає за руку молодого козака, вертиться і пританцювує.*)

Хазяйка. Отсе, яка жартовлива! Та перестанеш ти, чи ні?

Стеха (*танцює і співає*):

Тра-ла-ла, тра-ла-ла!
На базарі була,
Черевички купила,
Три червінці дала,
А четвертий прошила
І музику найняла.

Що-ж ви? родимець би вас вбив! тільки дурно гроші берете. Кусок би вам сала, а не грошей. (*В товні сміх.*) А де-ж наш Кирик? сюди його! він один краще усіх цих голодранців. (*Виходить кобзар.*) Ось він, мій голубчик. Ну лишень яку-небудь пісеньку з приговорками, або казочку страховничку, щоб цілу ніч не заснулось.

Кобзар. Добре, добре. Хочеш — казочку, хочеш — пісеньку, що любиш.

Голоси. Казку! казку!

Другі. Ні, пісню, та таку, щоб живішки затруслились.
Ми ще не танцювали.

Перші голоси (*і з ними Стеха більше всіх*). Натанцюйтесь іще, поки до третіх.

Стеха. До півнів ще не трохи. Казку! (*До хазяйки.*) Казку, тітко?

Хазяйка. Звісно, казку, поки ще не так пізно; а опісля і слухать страшно буде.

Кобзар. Коли казку, так казку; мені все одно.

В товпі. Перещебетала таки цокотуха.

Другий голос. Ач яка!

Стеха. А щó, га? таки перещебетала!

(*Кобзар сідає на лавці. Кругом него з шумом і реготом товпляться безладно козаки і дівчата.*)

Стеха (*підносить кобзареві чарку вина*). Випий, дідусю, для смілости.

Кобзар (*випивши*). Спасибі тобі, дівко! (*Прокашлявшись.*) Слухать — щó їсти, в горшку не бовтати, усів не марати, слов не пропускать, другим не мішать.

(*Загальний легкий шепіт і сміх.*)

Стеха. Послухаю, послухаю, чи єсть же така страховина, щоб я злякалась.

Голос. Чуєш ти? коли не будеш мовчать, так геть собі!

Другий. А то виженем.

Стеха. А хто-б посмів? Сотник вас усіх перевішає.

Голос. Дзус йому муromу! Гляди, щоб на одній осичині не повісили тебе з сотником.

Хазяйка. Та замовчіть же, Бога ради! (*До кобзаря.*) Кажі, дідусю, кажі! Іх не переслухаєш.

Кобзар (*прокашлявшись*). У венгерській стороні, у царців, за шляхетською землею, стоїть гора висока; а в тій горі нора глибока; в норі сидить не звір, не птиця — турецька царця. Сидить вона сто тисяч літ, не молодіє, не старіє, а тільки де-далі зліє; їсть вона од схід до захід сонця — не хліб печений, не курей і не якунебудь людську страву, а трощить маленьких дітей, за те, що, коли ще вона була у Туреччині важкою, так їй сказав арменський знахар, що вона родить дочку, і дочка та

буде, як підросте, в тисячу раз краще її. От вона, справді як родила дочку, так зараз і з'їла її, та з того часу сидить у норі і не вгаваючи усе їсть дітей; не розбира, хоть хрещені вони, а хоть нехрещені, їсть усіх, їсть тобі всіх та й годі — і дівчаток, і хлопчиків . . .

Стеха (*швидко*). І хлопчиків! ах, вона триклята баба! Щастя її, що я не знаю тієї гори.

Голос. А що-б ти зробила?

Стеха. Що? задушила-б.

Голос. Куди тобі, погане!

Другий. Ти й за двері сама боїшся вийти.

Стеха. Хто, я?

В товпі. Та не мішай же слухать! Не хто-ж більш, ти!

Стеха. Я боюсь?! Хочеш, зараз піду на гробовище! а коли хочете, так у стару корчму, що на старому шляху.

В товпі. Прудка дуже! за поріг не вийдеш, умреш.

Стеха. Я вмру? що ставиш?

В товпі. Мої музиканти на всю; а ти?

Стеха. Пів ведра сливянки, три куски сала і паляниця.

В товпі. Добре! тільки щоб, знаєш, сливянка була з панського льоху.

Стеха. Та вже де не возьму, до цього вам діла нема, а поставлю. Де мій байбарак? (*Надягає верхню одягу.*) Гляди-ж, не цурайся слова! (*До кобзаря.*) Як я вернусь, так тоді докажеш, дідусю; а то я і не хочу. (*Виходить.*)

Кобзар. Добре.

В товпі. А щоб повірили, так принеси цеглинку або кахлю з груби, або що хочеш, тільки з корчми.

Стеха (*за сценою*). Добре, добре.

Голоси. От дівка голінна, так-так!

Другий. Чуприну їй та усе, тоді хоч у пекло . . .

Третій. Так подумують, що козак.

Хазяйка. Вже козир-дівка, не вам рівня! Отже й піде; тоді плати!

Голос. Або сливянку пий, а салом і палянницею закусує!

Хазяйка. Побачим, побачим, чия возьме. Чого сидіти? щоб не даром музикам платить, ну лиш потанцюєм лучше! А ну, вдарте, та не пождивськний, а по нашому.

(Товпа безладно розступається. Козак з дівчиною виходить танцювати. Музиканти заграли, і танець почав ся. Завіса помалу спускається.)

ДІЯ ТРЕТЯ.

Розвалини корчми. Стіни без стелі, і кілька уцілілих кровв. Все занесене снігом і освічене місяцем. Кілька хвиль мовчання. Здалеку чути пісню; потім блище, блище, і появляється Стеха, несміло приспівуючи: «Ох, сережки!» Она затримується коло розваленої печи і боязливо оглядається доокола.

Стеха. Як страшно! Де-ж вони? І коней тож не видно. Чи не махнули вони собі? То-то буде добре! За два червінці продать своє щастя . . . *(Оглядає сліди.)* Ні, oprіч моїх, нічиїх не видко слідів. Щоб, як вони обманили та другим шляхом? от тобі й сотничка! Побіжу мерщій до-дому, чи не подіялось чого там. Розкажуть, що я допомгла, — тоді усе пропало. *(Поспішно вертається. Назустріч їй Назар несе на руках Галю.)*

Стеха. Се ви? А тут так страшно . . . Чи не случилось чого?

Назар *(пустивши Галю)*. Нічого, не бійсь! А коні тут?

Стеха. Ні, я не бачила.

Назар. Збігай, подивись, а як нема, то біжи мерщій у слободу, чи не зустрінеш на дорозі.

Галя. Стехо! чому-ж ти не йдеш? Біжи-ж скорійш; батюшка прокинеть-ся! біжи бо!

Стеха. Зараз, моя панночко! для вас на край світа полечу. *(Поспішно виломує з печи кафлю.)*

Галя. Що ти робиш?

Стеха. Зараз. Се од вовків. *(Виходить швидко.)*

Галя. Ходім на дорогу! мені тут страшно.

Назар. Не можна, мос серденько; там побачать, а сюди ніхто не ввійде.

Галя *(смутно)*. Ну, роби, як знаси, а я . . . я все зробила . . . Боже! на зорі прокинеться батюшка . . . Ох, Назаре, Назаре! щó я паробила!

Назар. Лучше нічого не можна було зробити.

Галя. Батюшка мене проклене.

Назар. Себе нехай проклинає! . . . Ти змерзла, моя кришечко? Возьми мою кирею. *(Здіймає плащ і розстелює на снігу.)* Спочинь, мос серденько! поклади свої ніженьки у мою шапку! *(Галя сідає на плащ. Назар вкладає їй ноги в свою шапку.)* Оттак тепліїш *(цілує її)*, тепліїш, мос серденятко!

Гнат. О мій голубчику, мій сокіл ясний! як мені тепло, як мені весело! . . . Тільки я боюсь: батюшка мій такий сердитий.

Назар. Не бієсь, моя пташечко, нічого, поки я з тобою. Не бієсь, тільки люби мене! Я подумав тоді, коли . . .

Галя. Коли? щó подумав? може недобре?

Назар. Не то, що недобре, та не тепер згадувать об чім-небудь недобрім, коли на серці така радість. А завтра . . . щó завтра зо мною буде? Я вмру, мене задушить мос щастя, моя доля. *(Кладає їй на коліна свою голову. Галя перебирає його волосся. Назар, піднявши голову, ніжно дивиться їй в очі.)* О мої очі, мої карі! Поглядіть на мене, мої зорі ясні! *(Помовчавши трохи.)* Серце мові ти не казала батюшці, що підеш за-між за полковника? не казала?

Галя. Оять! який же ти справді! . . . Я заплачу. Адже-ж він нічого мені не говорив о полковникові, так як же-б я йому сказала?

Назар. Бідненька! він продавав тебе, а ти нічого й

не знала. Прости його! Нехай Бог милосердний на тім світі за се його осудить і покарає!

Галя. Я молити-мусь за його гріхи. Може Бог йому простить.

Назар. Молись, за кого хочеш, тільки не розлюби мене, моя галочко! Я вмру тоді.

Галя. Який ти чудний! Ти думаєш, що я тільки так тебе люблю. Ні, Назаре, я не люблю, я й сама не знаю, що роблю . . . Як би тобі розказать? аж страшно! Знавш що? Коли я дивлюсь на тебе, так мені здається, що ти — так це я, а що я — так це ти. Так чудно; не знаю, од чого воно це так. Коли зостанусь одна на самоті, то все про тебе думаю, думаю, і мені представиться, що ти в Чигирині перед гетьманськими хоромами на воронному коні гарцюєш, а усі гетьманші, полковниці ні на кого більш і не дивляться, опріч на тебе . . . У мене в очах так і потемніє . . . Я заплачу, заплачу, так важко на серці стане. Од чого воно так, Назаре? ти не знаєш?

Назар. Знаю, моє серденько, знаю! Як люблю, як мені ти говориш! Промов ще раз, обійми мене! (*Обіймаються, цілються.*) Ще, ще один останній раз! (*В знемозі кладе їй голову на коліна.*)

Галя. Як мені весело з тобою! Чи воно усе так буде весело? скажи мені, Назаре!

Назар. (*не підіймаючи голови*). Увесь вік!

Галя. Куди-ж ми поїдемо?

Назар. У рай.

Галя. Я це знаю; та де-ж він?

Назар (*піднявши голову*). Не питай мене тепер, я нічого не знаю. Ми поїдемо туди, де нема і не буде ні полковника ні батька твого, де тільки одна воля, одна воля та щастя. О, як ми будемо гарно жити! Збудую тобі хату світлу, світлу та високу, розмалюю її усякими красками — і червоними, і блакитними, і зеленими, уся-

кими, усякими, — наряджу тебе у шовк та в золото, посажу тебе на золотім кріслі, мов кралою, і довго, довго, поки вмру, все любовати-мусь тобою. Та чи вмру-ж я коли-небудь? Ні, я ніколи не вмру! Коли ти будеш зо мною, то смерть не поєміє і в хату нашу заглянуть.

Галя (*смутило*). Ох ні, Назаре, не кажи так! Мені страшно стало, і серце так занеміло, так заболіло, неначе чув недобру годину, або яке горе.

Назар. Яке горе? де воно? Для нас нема його на цілім світі.

Галя. Не знаю, Назаре; тільки мені щось на серці так важко, так гірко . . . Я все думала про батюшку.

Назар. На-що ж ти об йому думаєш? Не думай, і весело буде. Знаєш? як приїдемо ми у Кодак — це запорожський город — от, як приїдемо, мерщій у церкву, повінчаємось; тоді й сам гетьман нас не розлучить, і будемо довго, довго там весело жити. Ти будеш пісні співати і танцювать, а я буду грати на бандурі й розказувать тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого, про Свірговського, про всіх, про всіх жвавих козаків наших. Далі, мені вигодуєш синя, молодця чорнобрового, пошлемо його в Січ; там поставлю його перед козацькою громадою і скажу: »Любуйтеся, дивітеся: це мій син! Мені його вигодувала, викохала моя Галя, такого молодця!» Що, весело?

Галя. Весело, мій Назаре, мій миленький, а серце все-таки болить. Мені здасть-ся, що батюшка вже прокинувся і мене шукає.

Назар. Бог-зна об чім думаєш ти! Ось зараз будуть коні, і вони нас не найдуть, хоть нехай усю землю перевернуть. Не журись же, моя ластівко!

Галя. Знаєш, що? ходім до-дому, розбудим його, станеш перед ним на коліна: він нас простить, він мене любить.

Назар. Хиба-ж я його не просив? хиба-ж не ставав перед ним на коліна?! Адже ти бачила!

Галя. Бачила, ти просив . . . Назаре, він мій батько!

Назар. Лучше-б не знать такого батька.

Галя. Ти серднився, Назаре! Не сердься, мій милий, мій чорнобривий! Подивись, я весела, я не жалкую, що покинула . . . Поцілуй же мене, мій соколе ясний, орле мій сизокрилий! *(Обіймаються і цілуються.)*

Назар. О моя радість, мій сон чарівний! Не журись, серденько! Скоро ми полетимо так, що не дожене нас і вітер. А ніч то, ніч! неначе празникує наше щастя. Тиха, світла, як твої ясні очи. Ти не боїшся? Побудь тут одна. Я піду подивлюсь на дорогу.

Галя. Ні, не боюсь.

Назар. Чого-ж ти знов зажурилась?

Галя. Так, нічого. Я згадала покійницю няньку. Вона мені розказувала, що в цій корчмі давно який-то запорожський старшина ночував, а на другий день найшли його в Тясмині, і що тут Богдан зустрічав сина свого Тимофія, як козаки везли його з Молдавії, покритого червоною китаюкою, і що тут Запорожці вирізали жидів. З тієї години ніхто в їй не жив: усе пічю ходять мертві жиди . . . Ух, як страшно тут!

Назар. Тобі твоя нянька Бог-зна чого наговорила.

Галя. Вона божилась, що правда. Не ходи, лучше останься зо мною, або ходім обоє! Мені важко і на мінуточку розрізниться з тобою.

Назар. Я не піду . . . Ти не змерзла?

Галя. Ні, твоя шапка така тепла. *(Здіймає шапку з ніг і цілує.)* О моя мила шапка! Надінь її, і ти замерз.

Назар. Надінь ти! Я подивлюсь на тебе, яка ти в козацькій шапці! *(Вона надягає шапку. Назар любується.)* Чудо! . . . Чорні уси, шаблю дамаську, пистоль за пояс — і козак хоч куди. *(Цілує її.)* Козаче мій чорнобривий!

Галя *(надягає йому шапку)*. Оттак краще! Постій! я пришпилю стьонжку. Знаєш, як на весіллі бува у молодого?

Назар. Се ти ще й завтра зробиш . . .

Галя. Ох, тривай! я й забула. Адже я таки взяла в собою і хустку, що́ для тебе вишивала. *(Виймає з-за пазухи білу хусточку, шиту червоним шовком, і подає Назареві.)* Що́, хороша? Я сама вишивала і гроші на шовк сама заробляла.

Назар. Спасибі, серце моє!

Галя. Чи не заспівать отсе пісню про хусточку, що́ я в Чигрині у дядини чула?

Назар. Коли весела, заспівай! . . .

Галя. Ні, не весела, та мені сидить уже остило. Слухай же! *(Виходить на край сцени.)*

.

(Назар стоїть задумавшись.)

Галя. Чого-ж ти зажурився? То не треба було-б і співать.

Назар. Нічого, серце моє! Возьми свою хустку! *(Подає їй хустку.)* Завтра знову подаруєш.

Галя. На-що́ вона мені? Розірви, коли вона тобі не любя; я другу вишию. *(Печально.)* Тільки не знаю, коли . . . *(Плаче, помовчавши.)*

Назар. Не плач, моє серце! Дивись, я не журюся.

Галя. Не журись ся? А чого-ж ти плакав? Ти щось знаєш, та не хочеш сказати. Скажи-ж, мій голубе, мій орле сизокрилий, скажи, моє серце!

Назар. Знаю, знаю, моя голубко, що я найщасливіший на світі.

Галя. Ба я щасливіша за тебе. Ніколи-ж не буду співать про хустку, цур їй!

Назар. Я тебе вивчу другу, веселу-веселу та хорошу. *(Дивляться одно на другого і цілуються. Хома і Стеха крадуть ся із-за шапки.)*

Хома. Сюди! ось-де вони! сюди!

Галя. Батько! . . . Пропала я!

Стеха. *(пробігає коло їх)*. Полковниця! полковниця!
(Пазар мовчки бере лівою рукою Галю, а правою виймає шаблю. Хома торопко веде на його челядь. Стеха ховається.)

Хома *(скаженіє)*. Цілуйтеся, цілуйтеся, голубята!
(До челяди.) Княми його, собаку! Чого-ж стали? Беріть, рвіть його!

(Челядь торопіє.)

Назар. Хто хоче в домовину, виступай на мене!
(До Хоми.) Ти чого хочеш?

Хома. Смерти твоєї, злодію!

Назар. На-що ж ти собаками цькуєш? Возьми сам, коли хочеш!

Хома. Я рук паскудить не хочу. Беріть його! О, пес поганий! я розірву тебе!

(Бються на шаблях.)

Галя *(пада між ними на коліна)*. Тату, тату! убий, убий мене! винна я, прогнівила тебе! . . . Убий же мене, таточку, та не бери з собою!

Хома. Цить, кошеня крадене!

Назар. *(Хоми)*. Цить, сатано люта!

Хома. Дочку оддай!

Галя. Не отдавай, не отдавай! я утоплюся!

Хома. Топись, гадино, поки не розтопав я тебе!

Галя. Топчи, души мене: я твоя дитина!

Хома *(до челяди)*. Беріть його! Я вас перевішаю!
я вас золотом окую!

(Челядь поривається на Назара.)

Галя. Одурить! одурить!

Хома. Не одурю! Не скавучи, зіпське щеня!

(Шапада на Галю. Назар заступа її. Челядь напада на Назара з-заду і крутить йому руки.)

Хома. Ха-ха-ха! вовче, вовче! чому-ж ти не рвеш нас?

Назар. Цить, жабо погана!

Галя (*перед Хомою на колінах*). Тату, тату, кате мій! Я розірву тебе,—я день і ніч плакати мусь на тебе! Танцювать, плакати буду! Чого забажаєте, все робити-му, — не вбивай його! Я за полковника піду . . .

Назар. Галю!

Галя. Ні, ні . . . (*Зомліла падає.*)

Хома (*до челяді*). Чого-ж ви дивитесь? Нехай здиха собака, а ви тим часом шкуру зніміть!

(*Челядинець замахнувся ким на Назара.*)

Хома. Стійзай! Ми не Татари. За-що його убивать? Чи єсть у кого вірийовки, пояс, або налігач, що-небудь, скрутить йому руки й ноги?

(*Челядь крутить поясами Назара.*)

Стеха (*падає коло Галі зомлілої*). Ох, моя пташечко, моя лебідочко! Чи я-ж знала, що так станеться? Прокинь ся, моя зозулечко, моя ластівочко!

Хома. Оттак добре! Тепер завяжіть йому рот! От до-ладу. У його, здається, ще й хустка у руці. Чи не весільна? Добре, здалась таки на що-небудь.

(*Завязують хусткою рот.*)

Хома. Не туго, щоб стогнав. Мороз хоть і лютий, та може видержить. А вже, як вовча тічка нападе — а вовки з-далека поживу чують, — от буде снідання, на чисто гетьманське! Тепер положіть його на білу перину, нехай проспить ся та подума, з ким жартує.

(*Челядь кладе Назара на сніг.*)

Хома (*на Галю*). А ся учаділа . . . Возьміть її до-дому! прочумаєть-ся.

(*Челядь бере на руки Галю і несе з собою.*)

Стеха (*бере Хому за руку і веде його за Галю*). А що? скажеш, що не люблю тебе?

Хома. Спасибі, спасибі! (*До Назара.*) Оставайсь здоров, приятелю! не згадуй лихом! Нехай тобі приснять ся рушники!

(*Хома з Стехою шепчуться і пропадають. Назар тихо стогне. Незабаром чути за сценою гомін.*)

Голос Хоми (з-далека). Киньте її! в'яжіть його!

Гнат (за сценою). Я тебе зв'яжу, недовірку проклятий!
(Незабаром вибігає Галя і кидається до Назара.)

Галя. Орле мій! серце моє! (Розв'язує хустку.)

Назар. Душно мені, душно!

Гнат (веде за груди Хому). Останній раз говорю:
оддаси Галю за Назара, чи ні?

Хома. Ні!

Гнат. Здихай же, собако скажена! (Замірилась ша-
блею.)

Хома. Стривай! Ти знаєш наш закон козацький,
то . . .

Гнат. Що мене живого поховають з твоїм падлом?
Знаю. (До челяді.) Копайте яму! (Цілить пістолем.)

Хома. В'яжіть його!

(Тим часом Галя розв'язує руки у Назара.)

Назар. О доле моя! серце моє!

Гнат. Копайте яму! (До Хоми прицілившись.) Лу-
кавий чоловіче! за-що без сповіді ти себе губиш і мене
з собою? Прощайсь з білим світом, молись Богу! (До
Назара.) Назаре, брате мій, друже мій! поховай мене!
Прощай, а ми . . .

Назар. Стривай!

Галя (до Гната). Стривай!

Назар. Пусти його, не варт він того. Не напастись
душі своїй. (До Хоми.) Іди, лукавий чоловіче, іди, куди
знаєш! Не поміг тобі Бог занепасти мене, а я чужої
крови не бажаю. Іди собі!

Хома (падає перед Назаром). Назаре! сину! батьку
рідний! заріж мене, замуч мене, на конях розірви, та не
прощай! (Падає до ніг і плаче.) О, я лукавий, лукавий!
о, я грішний, проклятий! . . . Дочко, доле моя, серце
моє! проси його, нехай убіє, нехай я світа не паскужу!
(Знову плаче.) Боже мій, Боже мій!

Назар (підводить його). Устань, моли ся Богу,

грішний! Коли прощають люде, то Бог милостивійший
за нас.

Хома (*вставши, утирає сльози*). О сльози, сльози!
чом ви перше не лілися? Назаре! я чернець . . . споку-
тую в рясі мої беззаконія. Бери мов добро, бери мою
Галю, бери все мов! Галю! Назаре! обніміться, поцілуйте
ся, діточки мої! Я хоч і грішний, а все-таки батько. (*На-
зар і Галя обнімаються.*) Боже вас благослови!

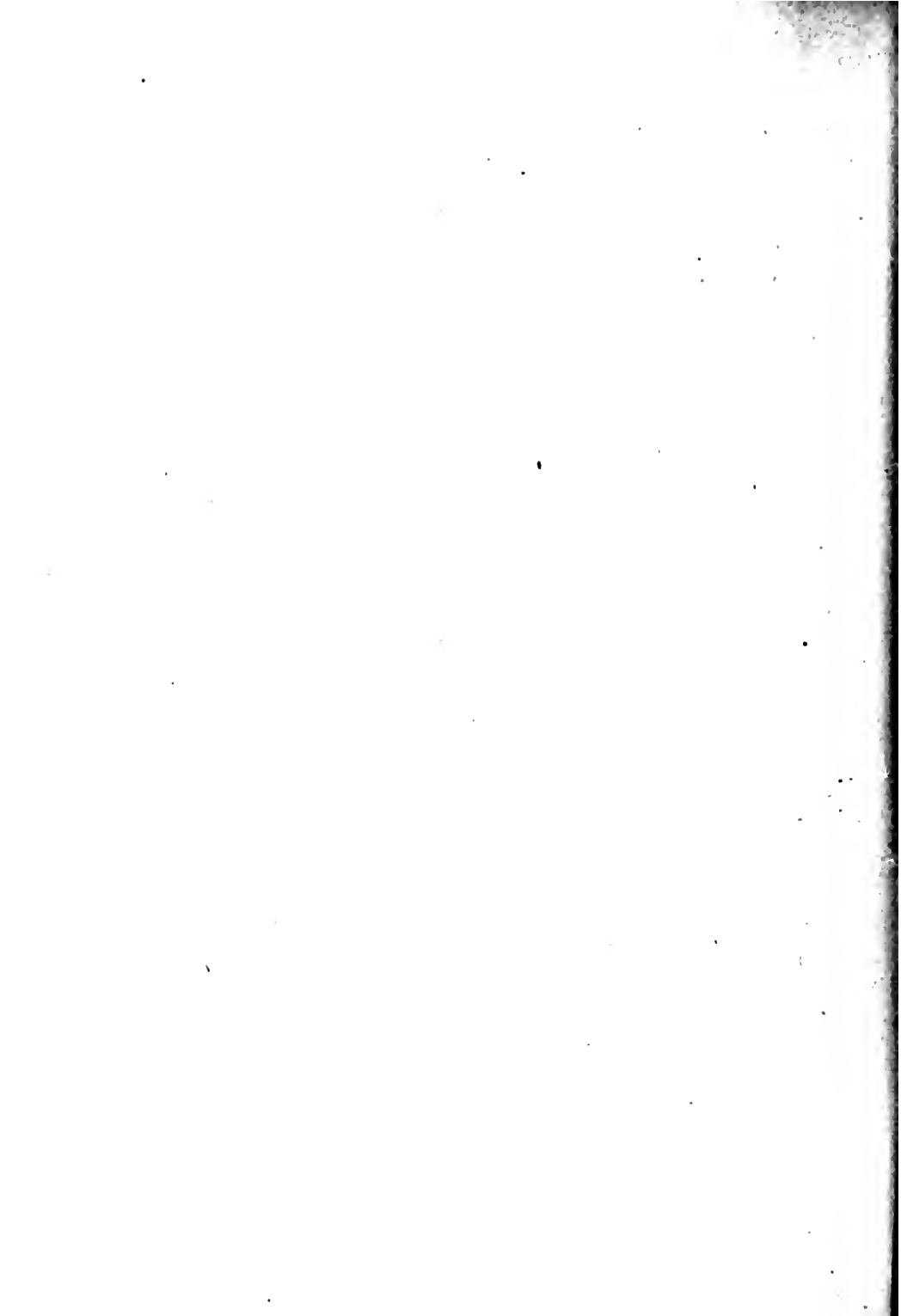
24. X.—9. XI. 1844.
Петербург.

Перводрук: «Основа»,
Птрбг., 1862, кн. 10.

А Р Т И С Т.

[ХУДОЖНИК.]

(Повість автобіографічна.)

I.

Великий Торвальдсен почав свою блискучу артистичну кар'єру від того, що вирізував для тупоносих копенгагських кораблів орнаменти та трітони з рибячими хвостами. Так і мій герой свою, хоч і не таку блискучу, та все-ж не менше артистичну кар'єру почав з того, що молів у жорнах охру та мінію і красив підлоги, дахи та паркани. Безрадісний, безнадійний почин! Та чи багато на світі вас, щасливих геніїв-артистів, що не так починали? Дуже й дуже мало. От приміром хоч-би в Голяндії, в часі найсвітлішої, золотої її доби, Остаде, Берхем, Теньєр і цілий ряд знаменитих артистів, окрім Рубенса і Ван Дейка, починали й кінчили свої великі кар'єри голодранцями. Та було-б несправедливо вказувати на саму тільки торговельну Голяндію. Розгорніть Вазарі, і там побачите таке саме, коли не гірше. Кажу «гірше» тому, що тогді навіть політика намістників святого Петра вимагала прегарної декорації, щоби засліпити товпу й затьмити еретицьку науку Віклекфа й Гуса, яка починала вже виховувати неустрашеного домініканця Лютра. І тоді, кажу я, коли Юлій II. і Лев X. схаменулися і сипали золото кожному стрічному маляреві й будівничому, і в тім золотім часі умірали великі артисти з голоду, як наприклад Корреджіо й Цампієрі. Таке лучалося на нещастя досить часто, все й всюди там, куди тільки пробивалася божественна чудотворна штука; воно трапляється і в нашім просвіченнім XIX-ім віці, віці чоловіколюбства й всего, що йде на користь лю-

дям, хоч він має стільки спроможности усунути її заховати жертви «карающей богини обреченных».

Защо-ж, витаю, припадає огнем ангелам олицетвореним, огнем представникам живої честности на землі, така сумна, така гірка доля? Мабуть за-те, що вони ангели в тілі.

Але таке міркування веде тільки до того, що віддаляє від читача ту річ, яку я бажаю йому показати мов на долоні.

Літні ночі в Петербурзі я майже все проводив на вулиці або де-небудь на островах, але найчастіше на академічній набережній. Особливо подобалося мені се місце тоді, коли Нева спокійна і якби величезне зеркало відбиває в собі величавий портик Руминцівського музею зі всіми подрібностями, ріг палати сенатської і червоні занавіси в домі графині Ляваль. Зимовими довгими ночами дім сєї освічувався в середині, її червоні занавіски горіли як огонь на темнім полі, а мені все було досадно, що Нева покрита льодом і снігом і декорація тратить свій дійсний ефект.

Я любив також зустрічати в літі схід сонця на Троїцькому мості. Чудова, величава картина! В правдиво артистичнім творі є щось чарівне, ще краще від самої природи — це висока душа артиста, це божественна творчість. За-те бувають і в природі такі чудові явища, перед котрими поет-артист паде ниць і тільки дякує Творцеві за солодкі хвилини, що очаровують дуну.

Я часто любувався пейзажами Щедрина, особливо принадував мене його невеличкий малюнок «Портічі перед заходом сонця». Чарівний твір! Але він ніколи не причаровував мене так, як вигляд з Троїцького моста на Выборгську сторону перед сходом сонця.

Раз якось, налюбувавшись досита цим нерукотворним малюнком, пішов я відпочати в Літній сад. Я завжди, коли мені траплялося бувати в Літньому саді, не зупинявся в жадній із тих алеї, що украшені марму-

ровими статуями: на мене отсі статуї робили дуже лихе вражіння, особливо чудацький Сатурн, пожираючий таку саму як він чудацьку свою дитину. Я все минав тих войлуватих богинь і богів, і сідав відпочивати на бѣрезі озерця, та любувався прекрасною гранітовою вазою і величавою архитектурою Михайлівського замка.

Підходячи до того місця, де велику алею пере-різує поперечна і де Сатурн, оточений богами й боги-нями, пожирає свою дитину, я мало-що не наткнувся на живого чоловіка в бруднім бавовнянім халаті; він сидів на ведрі, як-раз проти Сатурна.

Я зупинився. То був хлопець чотирнацяти, або п'ят-нацяти літ; він озирнувся і почав щось ховати за па-зуху. Я підійшов ближче до його й спитав, що він тут робить.

— Я нічого не роблю, — відповів він засоромив-шись: йду на роботу, та по дорозі зайшов у сад. — А помовчавши трохи, додав: я рисував.

— Покажи, кажу, що ти рисував?

Він виймав із-за пазухи чвертку сірого паперу й несміло подав мені. На папері був доволі визначений нарис Сатурна.

Довго тримав я рисунок у руках і любувався за-мурзаним лицем автора. В нерегулярнім, худерлявім його обличчі було щось принадного, особливо в очах, розум-них і лагідних, мов у дівчинки.

— Чи ти часто ходиш сюди рисувати? запитав я його.

— Що неділі, відповів; а як де близько робимо, то захожу і в будні дні.

— Ти вчишся малярства?

— Й живописі, — додав він.

— У кого-ж ти в науці?

— У покойового маляря Ширяєва.

Я хотів його розпитати докладнійше, але він взяв в одну руку ведро з жовтою краскою, а в другу ве-

ликій, також жовтий, уже витертий пензель, і хотів іти.

— Куди снішися?

— На роботу, я і так вже снізшився; як прийде мій господар, то дістанеться мені!

— Прийди до мене в неділю рано, а як маєш у себе ще які рисунки своєї роботи, то принеси мені їх показати.

— Добре, прийду; але де Ви мешкаєте?

Я написав йому адрес на його рисунку, й ми розійшлися.

У неділю рано я завчасу вернувся з моєї цілонічної прогулки і в коритарі перед дверми мого мешкання здивав мого знайомого. Він уже не був в бруднім бавовнянім халаті, але в чімсь подібнім до сурдута цинамонової барви, а в руках мав великий скруток паперу. Я зпитався з ним і простягнув до його руку. Він кинувся до руки й хотів її поцілувати; я взяв руку назад, мене змішало його невольницьке приниження. Мовчки вийшов до покою, а він лишився в коритарі. Я скинув сурдут, надяг блюзу, закурив сигаро, а його все ще не було в покою. Я вийшов на коритар, дивлюся: мого приятеля мовби й не було; схожу на діл, питаюся у сторожа, чи не бачив хлопця? — Бачив, каже, зо скрутком в руці, вибіг на вулицю. Вийшов на вулицю: нема й сліду. Мені стало жаль, як коли-б я стратив щось дороге мені. Нудився я до самої неділі і ніяким способом не міг догадатися, з якої причини мій приятель утік так нагло.

Діждавшися неділі, о другій годні в ночі пійшов я на Троїцький міст, налюбовався сходом сонця й поплівся в Літній сад. Обійшов усі алеї: нема мого приятеля; хотів уже йти домів, та пригадав собі Аполлона Бельведерського, чи властиве народію того бога, що стоїть остороп біля самої Мойки. Я туди, а мій приятель як-раз тутечка.

Побачивши мене, він перестав рисувати й почервонів по самі вуха, мов дитина, зловлена на крадіжці ласощів. Я взяв його за руку, рука дрижала. Мовби якого злочинця повів я його в павільон, а мимоходом приказав заспаному слугі принести чаю.

Приголубив я мого приятеля, як умів, а коли він прийшов до себе, спитав його, чому втік із коритаря.

— Ви на мене розгнівалися, і я злякався, відповів він.

— А мені й не при гадці було гніватися на тебе, сказав я; мене тільки немилу вразило твоє приниження. Це пес лиже руку, а чоловік не повинен цього робити.

Отсей крипкий вислів так подіяв на мого приятеля, що він знов вхопив був мою руку. Я розсміявся, а він почервонів як рак і стояв мовчки, гонурившись.

Напившись чаю, ми розсталися. На прощання сказав я йому, щоб він доконче прийшов до мене, або сьогодні, або на другу неділю.

Я не маю щасливого хисту відразу вгадати чоловіка, за-те маю нещасливу вдачу швидко заприязнюватися з людьми. Кажу: нещасливу, тому що мало коли швидке заприязнення обійшлося мені даром, особливо з кривими й косими. І криві й косі далися мені знати! Коли тільки довелось мені з ними сходитися, все лише сама погань, хочби тобі оден і з них був порядний чоловік; а може то вже таке моє щастя.

Всього третій раз бачу я мого нового знайомого, а вже з ним заприязнився, а вже привязався до його, вже полюбив його. І справді, в його фізіогномії було щось таке, чого не можна не полюбити. Лице його, зразу негарне, ставало для мене щораз принаднійшим. Вже-ж є на світі такі щасливі фізіогномії!

Ты півроку швидкий в ногах, сказав я: та-ж ти ще й не заходив до себе; як же ти так бороз встиг?

— Я спішився, відповів він, щоб бути дома, як прийде господар зо служби божої.

— Або-ж у тебе господар острій? спитав я.

— Острій і...

— І лихий, хочеш сказати.

— Ні, я хотів сказати: скуний. Він мене вибє, а сам буде рад, що я спізнився на обід.

Ми вийшли до покою. У мене стояла на мольберті копія із «Старця» Веляскеза, що знаходить ся в Строгоновій галереї; він прилип очима до неї. Я взяв у його з рук скруток, розгорнув його і став розглядати. Тут було все, що опоганює Літній сад, від покручених, солодко всміхнених богинь до гидкого Гераклита й Праклита, а на сам кінець кілька рисунків з горорізби, яка украшає фасади декотрих домів; між ними була й горорізба з тих купідонів, що вкращують дім архитекта Монферана на розі набережної Мойки й Фонарного переулка.

Одно, що мене вразило в цих більше ніж слабеньких нарисах, це незвичайна їх схожість з оригіналами, особливо нариси Праклита й Гераклита. Були вони виразнійші від оригіналів, правда й чудачнійші; все-ж таки на рисунки ті не можна було глядіти байдужно.

Я в душі радувався своєю знахідкою. Мені тоді й у голову не прийшло спитати себе, що я, такий незасібний чоловік, робити буду з цим діамантом в кожусі? Правда, у мене й тоді майнула була отся гадка, але вона зараз таки й потонула в приказці: »Бог не без милости, козак не без долі.«

— Чому у тебе нема ані одного рисунка відтушованого? — спитав я, віддаючи йому скруток.

— Я рисував всі ці рисунки до-дня рано, перед сходом сонця.

— Отже не видів їх, як вони освічуються?

— Я ходив і в день на них дивитися, але тоді не можна було рисувати, бо люди ходили.

— А яка тепер у тебе гадка: чи зістанешся у мене обідати, чи підеш до дому?

-- Я зістав-бися у Вас, коли ласка ваша.

— А як же ти потім розправишся з твоїм господарем?

— Я скажу, що спав на поді.

— То ходім обідати.

У пані Юргенсової не було ще нікого з гостей, як ми прийшли, і я був радий тому, бо мені було би не-мило здібати яку небудь твар урядницьку, вигладжену, всміхаючуса безглуздо на вид мого зовсім нечепурного приятеля.

По обіді було в мене на гадці пійти з ним до академії й показати йому «Останній день Помпеї», але не все від-разу. Замість того я предложив йому або йти проходжуватися на бульвар, або читати книжку. Він вибрав книжку, а я, щоб його і в тім предметі випитувати, казав йому читати в-голос: На першій стороні знаменитого романа Діккенса «Ніколяс Нікльбі» я заснув; але цьому не винен ані автор, ані читач: я по-просту хотів спати, тому що не спав в ночі.

Коли я пробудився і вийшов до другої кімнати, мені приємно кинулась в очі моя безладна робітня: ніде не було видно ані недокурків із сигар, ані попелу з тютюну, всюди все було поприбирано й виметено; навіть палітра з засохлими фарбами, що висіла на гвозді, й вона була вичищена й блищала як скло; а винуватець всеї тої гармонії сидів коло вікна й рисував маску знаменитого живовзору Торвальдсена, Фортунати.

Все це було для мене надзвичайно приємне; ці услуги ясно промовляли на його користь. Одначе-ж я, не знаю чомуто, не дав йому пізнати мого вдоволення, лиш поправив йому нарис, провів тини, й ми забралися до «Капернаууму» пити чай.

Капернауум — це трактієрня «Берлін» на розі шостої лінії і академічного переулка; так охрестив її, бачиться, Піменов за часів свого веселого студентства. За часм мій приятель розказав мені про своє

життя. Сумне, жалісне оповідання! Але він оповідав наивно, просто, без тіні нарікання й докору. Доки не чув я його сповіди, я роздумував о способах, як-би поліпшити його виховання, але вислухавши її, я перестав і думати: він був кріпаком!

Мене так приголомшила ця сумна відомість, що я стратив всяку надію на поліпшення. Що найменше пів години сидів мовчки. Він розбудив мене з цього запаморочення своїм плачем. Я глянув на його й спитав, чого він плаче.

— Вам прикро, що я...

Він не договорив і заллявся сльозами.

Я, скільки міг, вневияв його, що ні, і ми вернулися до мого мешкання.

По дорозі здебали ми старенького В неціянова. Привитавшись, він нильно повицився на мого товариша й спитав, всіміхаючися добродушно:

— Чи не буде і з його артист?

Я сказав йому: й так, і ні. Він спитав о причину. Я пояснив йому пошепки. Старець задумався, стиснув мені міцно руку, й ми розсталися.

Венеціянов своїм поглядом і стисненням руки якби докоряв мене за мою безнадійність. Я ободрився, згадав декотрих артистів, учеників і вихованців Венеціянова, і мені, правда неввиразно, мигнула якась надія на видокрузі.

Мій protégé прощаючись зо мною у вечір, попросив мене о який-небудь образок, щоб його відрисувати. У мене трапився оден примірник, тоді що-йно надрукований, Геркулес Фарнейський, вигравіруваний Служінським по рисунку Завярова, і ще Аполін Лосенка. Я загорнув оригінали в нетергофський папір, додав італійських олівців, повчив, як оберегати їх, щоб не були тверді, й ми вийшли на вулицю. Він пішов до дому, а я до старого Венеціянова.

Не місце тут і не до речі розводитися о цім чоло-

віколюбнім артисті. Нехай це зробить хто з премногих його учеників, котрий докладнійше від мене знає всі його великодушні діла на полі штуки.

Я розповів йому все, що знав про мою знахідку, й прохав його о раду, що мені діяти на-дальше, щоби діло довести до доброго кінця. Він, чоловік практичний у таких справах, не обіцяв мені і не порадив нічого певного; тільки порадив познайомитися з його господарем і, на скільки буде можна, улегшувати його теперішнє тяжке положення.

Так я й зробив. Не чекаючи неділі, на другий день перед сходом сонця піійшов я в Літній сад. Та ба, не було там мого приятеля; на другий день так само, на третій знов, і я постановив чекати, що принесе неділя.

В неділю рано він прийшов. Питаю: чому його не було в Літнім саді? Він сказав, що у них розпочалася робота в Большім театрі (в тім часі Кавос перероблював цей театр в середині), і з тої причини він не може заходити до Літнього саду.

І сю неділю ми провели разом, так як попередню. В вечер, коли ми розставалися, я спитав о імя його господаря і в якій порі він буває на роботі.

На другий день я зайшов до Великого театру і познайомився з його господарем. Я вихваляв без міри його трафарати й рисунки на стелі, його власної композиції; тим я й положив міцну підвалну нашій знайомості.

Хазяїном мого приятеля був цеховий майстер живописного й малярського цеху; він все тримав гриох а деколи й більше замурзанців в бавовняних халатах під іменем учеників, а як була потреба, то наймав, поденно, а то й місячно, одного до десятиох костромських мужиків, малярів і школярів. Він був отже не послідній майстер у своїому цеху, і що до штуки і що до грошей. Окрім здаваних матеріяльних прикмет я видів у його на сті-

нах кілька гравюр Одрана, Вольпарто, а на комоді кілька книжок, меж ними й Подорож Анахарзіса Молодшого. Це додало мені відваги. Та ба, коли я йому здалека натякнув про поліпшення стану його учеників, його здивувала така дика думка, і він став мені доказувати, що це не довело-би до нічого більше, як до їх власної погибелі.

На першій раз я не перечився з ним, та й даремно було-би вневняти його о противнім: люди матеріялістичні й нерозвинені, що убогу свою молодість прожили в бруді та в недолі та сяк-так добувшись на світ божий, не вірують в ніяку теорію; для них нема ниших доріг до добробуту, як ті, котрими вони сами перейшли, а до цих грубих поглядів примішується ще грубше почуття: коли, мовляв, мене, не гладили по головці, то защо я буду гладити?

Здається, що майстер живописного цеху не був вільний від цього нелюдського почуття. Однак-ж з часом удалося мені його наклонити, щоби він не боронив мому *protégé* заходити до мене в свята і в будні дні, коли нема роботи, приміром: зимою. Він хоч і згодився, але все-таки уважав се за пустяки, які не ведуть до нічого, хиба до погибелі. Він мало-що не вгадав.

II.

Минуло літо й осінь, прийшла зима. Робота у Великому театрі була покінчена. Театр отворено, і чародійка Тальйоні почала свої чарівні штуки. Молодіж не тямла себе, а старі прямо дуріли. Тільки суворі матрони й капризні львиці завзято копилили губи та серед найбурливійших оплесків кликали: *mauvais genre*, а неприступні пуританки в один голос гукали: «розпуста! розпуста! прилюдна розпуста!» А проте всі отсі святохи та лицемірниці не пропускали ні одної вистави

Тальйоні, а коли знаменита артистка згодилася бути *princesse Trabukon*, перші плакали над великою втратою й гудили цю жінку за те, чого самі не могли були зробити, еживаючи всяких косметичних штук.

Карло Великий (так звав небіжчик Василь Андрійович Жуковській теж уже небіжчика Карла Павловича Брюлова) безмежно любив усі гарні штуки, яким-би цінном вони й не виявлялися, до сучасного-ж балета він був майже байдужним, а коли й засалак: в про його, то так, мовби діло йшло про цукрову іграшку. Щоб завершити свій Триумф, Тальйоні протанцювала качучу в балеті «Хітана». Того-ж самого вечора поширилася качуча по всій найшій Пальмірі, а другої днини вона вже панувала і в аристократичних палатах і по вбогих кватирах Коломенських чиновників. Скрізь качуча: і дома, і на вулиці і в ресторані, і за робітницьким столом, і в-обід і за вечерєю, — одним словом, всюди й скрізь качуча.

А про вечірниці нічого й казати: там качуча стала неминучою потребою. Та ще-б то це: красі й молодости воно й де лица, але-ж бо й поважні пані-матки і навіть батьки родин і ті туди-ж! Це був прямо недуг св. Віта під видом качучі. Батьки й матки скоро отямилася і повбірали в «Хитан» свою дівчору, що ледви починала ходити. Бідна дівчора, скільки ти сліз пролляла ізза тої проклятої качучі!

Зате ефект був повний, — ефект, що дійшов до спекуляції. Приміром: нема в амфітріона свого карапуза — так щоб приоздобити вечірниці він його де-небудь позичає. Свіжий переказ, а трудно йому й повірити!

В самий розгар качучоманії відвідав мене раз Карло Великий (він любив провідувати своїх учнів), сів на кушетці й задрімав. Мовчки любовався я його розумною, кучерявою головою. За хвилину він нагло розплющив очі, всміхнувся і спитав мене:

— Знаєте, що?

— Не знаю, відповів я.

— Нині Губер (той, що переклав Фавста) обіцяв мені дати білет на «Хитану». Ходімте!

— Коли так, то пішлить свого Лукіяна до Губера, щоб дістав два білети.

— А чи не побіг би туди цей хлопець? сказав він, вказуючи на мого protégé.

— Ще й як радо. Нанішіть тільки записочку!

На клантику сірого паперу він написав італійським олівцем: »Доставь д: білети. К. Брюлов.« На тому лякопичному листі дописав я адресу і мій Меркурій побіг.

— Що він у Вас: модель, чи слуга? — спитав Брюлов вказуючи на двері, котрими що йно вибіг хлопець.

— Ні те, ні друге, — відповів я.

— Мені подобається його обличчя: воно не кріпацьке.

— І зовсім так не кріпацьке — а прецінь... Я не домовив і зупинився.

— А прецінь він кріпак? — докінчив Брюлов.

— На лихо ви вгадали, — кріпак.

— Варварство, — тихо прошептав Брюлов і задумався. За хвилину кинув на долівку сигару, взяв капелюх і втік, але зараз же вернувся і сказав:

— Я підожду його; хочу ще раз приглянутися до його обличчя. — Запаливши сигару, мовив: — А покажіть мені його роботу.

— Хто вам казав, що в мене є його робота?

— Мусить бути, — сказав він рішучо.

Я показав Ляконову маску, викінчений малюнок, і тільки що наскіцований рисунок з відливу Мікель-Анджеля. Довго приглядався він до їх, властиво тримав у руках, а дивився — Бог його знає куди він тоді дивився.

— А хто в його паном? — спитав, підвівши голову.

Я сказав імя дідича.

— Про вашого учня треба гаразд поміркувати. Лу-

кіян обіцяв нагодувати мене ростбефом, приходьте на обід.

Сказавши це, підійшов до дверей і зно:а зупинився.
— Приведіть його коли-небудь до мене... Прощайте!

Пішов.

Через 15 хвилини вернувся мій Меркурій і сказав, що «вони», це-б то Губер, хотіли самі зайти до Карла Павловича.

— А знаєш ти, хто це такий Карло Павлович? спитав я його.

— Знаю, — відповів, — та тільки я його ніколи в вічі не бачив.

— А нині-ж?

— Та хіба-ж це він був?

— Він.

— Чому-ж ви мені не сказали. Був-би я на його хоч подивився, а то думав собі, що це просто який-небудь пан. Чи не заїде він ще коли до Вас? — спитав, помовчавши трохи.

— Не знаю — відповів я і почав одягатися.

— Боже мій, Боже мій! Коли-б мені на його хоч з-далека зирнути! Знаєте що? — казав дальше. — Коли я йду вулицею, то все про його думаю та приглядаючись до людей, шукаю очима, чи нема його між ними.

Кажуть, портрет його дуже схожий, той що на «Останньому дні Помпей».

— Подібний, а ти все-ж таки не пізнав його, коли він тут був. Та не сумуй! Як-що він до неділі не провідає мене, то в неділю заїдемо в-двійку до його; а поки-що, ось тобі білет до т-те Юргенс, бо нині я дома обідаю. Розпорядившись таким чином, я вийшов.

В майстерні Брюлова застав я В. А. Жуковського і М. Ю. графа Вельгорського. Любувалися нескінченим ще образом «Розп'яття Христа», призначеним для лютеранської церкви св. Петра й Павла. Голова плачучої Марії Магдалини була вже викинчена, і Жуковский, ди:

влячись на отсю заплакану красу, й собі розплакався, обняв Карла Великого й цілував його, немовби він був тою сотвореною ним красавицею.

Часто доводилося мені бувати з Брюловим в Єрмітажі. Були це блискучі лекції теорії малярства, а кожного разу кінчилися вони Теньєром, особливо-ж його »Жазармою«. Перед цим образом він бувало довго стоїть та після налкої похвали знаменитого Флямандця, каже: »Варт прийхати з Америки на те тільки, щоб побачити оден цей образ«.

Те саме мож сказати тепер про його »Розпяття«, особливо-ж про голову ридаючої Марії Магдалини.

Після отсих обіймів та цілунків Жуковский пішов до другої світлиці. Брюлов, побачивши мене всміхнувся й пішов за Жуковским. Через пів години вони вернули в майстерню. Брюлов підійшов до мене, всміхнувся й каже: »підвалиши с.«

Саме тоді відчинилися двері і ввійшов Губер, одягнений вже не в інженерський мундір, а в чорний модний фрак. Ледви встиг він вклонитися, як до його підійшов Жуковский, по дружньому стис йому руку і просив прочитати останню сцену з Фавста. Губер прочитав. Вражіння було повне, і поет нагородив поета сердечним поцілунком. Незабаром Жуковский і Вельгорский вийшли з майстерні, а Губер на просторі прочитав нам новонароджену Терпсіхору. Потім Брюлов сказав:

— Я ні-за-що не піду дивитися на Хитану.

— Чому? — спитав Губер.

— Тому, щоб зберегти віру в твою »Терпсіхору«.

— Це-б то як?

— А так, що краще вірити в прекрасну вигадку, ним...

— Ага, ти хочеш сказати, що мої вірші кращі божественної Тальїоні? Не то що мізинця, а й нігтя на тім мізинці вони не варті, кленуся тобі Богом! Ага! Я трохи не забув, що ми їмо в Олександра макарони та стофато

з Лякріма-хрісті. Будуть там Нестор, Миша і т. д. і т. д. а в кінці Пяненко. Ідьмо!

Брюлов узяв капелюх.

— Ох мені лихо... Я був-би й забув! — мовив Губер, виймаючи з кишені білети: ось тобі два, а з театру до Нестора на біржу! (Так шутливо прозвали літературні вечери в Кукольника.)

— Не забув! — відповів Брюлов, і надіваючи капелюх подав мені білет.

— І Ви з нами? — спитав Губер, звертаючися до мене.

— І я з вами, — відповів я.

— Ідьмо! — сказав Губер, і ми вийшли на коридор, а Лукіан, зачиняючи двері пробурмотів: »От тобі й ростбеф!«

Після макаронів, стофата й Лякріма-хрісті товариство забралося на біржу, а ми, себ-то я, Губер і Карло Великий, пішли до театру. Ожидуючи увертюри, я любувався творами мого протéгé. На всі орнаменти й арабески, що оздоблюють стелю Великого театру, зробив він малюнки по вказівкам будівничого Кавоса. Про це довідався я не від його й не від честилюбивого його хазяїна, лиш від машиніста Карташова, що засьно бував при роботах і ранками угощував мого протéгé чаєм. Хотів я про це розказати Брюлову, та загреміла увертюра, і всі, а з ними й я, встромили очі в занавісу. Увертюрі кінець, занавіса ворухнулась і піднялася, почався балет. До качучі все було як-слід: публіка поводилася, як усяка добре вихована публіка. Якже тільки вдарили кастанети, все здригнуло й захвилювалося. Оплески, з-першу тихо пролунали по салі, мов гуркіт далекого грому, потім що-раз голоснійше й голоснійше, а коли скінчилася качуча, як незагогочуть! Добре вихована публіка, а з нею й я грішний, мов дурману наїлися: ревуть, хто що попав: цей bravo, той da capo, а инший тільки стогне та руками й ногами працює.

Після першого припадку глянув я на Карла Великого, а в його, горонахи, — піт річкою ллється, працює він руками й ногами та ренетус — да саро! А Губер собі. Я трохи відсанив та й собі в-слід за вчителем.

Мало-по-малу буря стала втихати. Чарівниця, покликана в десяте, порхнула на сцену, кілька раз граціозно присіла й зникла.

Тоді Карло Великий встав, обтер піг з чола і сказав до Губера: Ходім на сцену, познайом мене з нею!

— Ходім! — відповів Губер раюючи, й ми подались за куліси. Там вже роївся тиск поклонників, більшість лисини, окуляри й біноклі. Ми й собі примостилися до юрби і не без труду дібрались до осередка. Господи, що ми там вздріли! Порхлива, легенька як зефір чародійка лежала в вольтерівському фотелі з розкритим ротом й роздутими, мов у арабського коня ні дрями, а по обличчі в неї, мов каламутні, весняні струйки, стікали потоки поту, змішаного з білилами й рум'янами!

— Гидко! — промовив Карло Великий і подався назад, я за ним, а бідолаха Губер, й справді бідолаха, що йно висловив свій відповідний до нагоди комплімент і промовивши назвиско «Брюлов», озирнувся а — Брюлова нема! Не знаю, як він виплутався з тої халупи.

Оставалася ще одна дія балета, але ми кинули театр, щоб, як казав Брюлов, не псувати десерта капустою. Не знаю, чи ходив він ще після Хітани на балет; знаю тільки що про балет він ніколи більше не говорив.

Вертаюся до мого героя. Почувши від Брюлова слова: «Основи покладені» — моя надія стала набірати більше реальних форм. Почав я міркувати, чим-би мені найкраще займатися мого ученика. Мої доманні пристрої нікчемні. Я гадав про античну галерію: дозорець її, Андрій Григорович, може-б і згодився, та в галерії статуї так освітлені, що малювати годі. Довго я міркував, а даліше взявши 20 коп. пішов до Живого Антиноя, натурщика Тараса, щоб він пускав мого учня до гіпсо-

вої класи тоді, як там нема науки. Так воно й сталося. Цілий тиждень він навіть обідав у класі, і змалював голову Люція Вера, розпустного повірника Марк-Аврелія, та голову генія — твір Канови. Потім перевів я його до класи з фігурами й на перший раз казав зрисувати Антіноя з чотирьох боків. У вільних хвилинках провідував я його й захоплював невтомного робітника фунтом сніжок та куском ковбаси. Звичайний його обід, це був кусок чорного хліба й вода, — і то, як Тарас не забуде принести. Бувало і я захоплюся Бельведерським погруддям, не втерплю і почну рисувати. Величній, містецький твір старинної скульптури! Це дармо-ж сліпий Мікель-Анджелью любувався дотикаючись на-омацки того торса відпочиваючого Гераклея. Та на-диво! Якийсь Герсеванов, списуючи вражіння із своєї подорожі, так слушно оцінює повчаючий твір Мікель-Анджеля «Страшний суд», фрески божественного Рафаеля і багато других визначних архитворів різби й малярства, а в Бельведерському-ж Аполлоні він не вбачає нічого більше крім кусника мармуру. Дивно! Після Антіноя мій приятель змалював Германіка й Фавна, що танцює і одного ранку представив я його Карлови Великому. Годі пе, едати захват мого ученика, коли Брюлов ввічливо й сердечно похвалив його рисунки.

В життю не бачив я людини веселішої та щасливішої як був він протягом кількох днів.

— Чи Брюлов заєдно такий добрий та ласкавий? — питався він мене кілька разів.

— Все такий, — відповів я.

— А отта червона світлиця, чи це його улюблена кімната?

— А вже-ж.

— От як: усе червоне! світлиця червона, диван червоний, занавіси біля вікон червоні, халат червоний і малюнок червоний! Усе червоне! Чи побачу я його коли ще так близько? — Після такого питання мій прия-

тель починав плакати. Я, розуміється, не розважав його. Та й яка розвага, яка потіха може бути вища від отсих щасливих, райських, від отсих божественних сліз? »Усе червоне!« — повторяв він крізь сльози.

Червона світлиця обвінана була дорогою збрусю, здебільш — східньою. Крізь прозорі червоні занавіски видало сонце. Я звик був до цієї декорації, а прецінь вона на хвилину біла мене в очи, йомуж вона осталася незабутньою до віку. Зазнавши довгого й страшного безталання він забув усе: і мистецтво й духове своє життя і любов, що його отроїла, і мене, свого щирого приятеля, все і все забув, тільки червона декорація і Карло Павлович були його останніми словами.

Другого дня після тої гостини стрінув я Карла Павловича і він поспитав мене про адресу, ім'я й прізвище хазяїна мого protégé. Я подав йому. Він узяв візника й поїхав, сказавши до мене: »заходьте в вечір«. Я зайшов.

— Це найбільша свіня у торжовських пантофлях! — такими словами привітав мене Брюлов.

— Та в чому-ж річ? — спитався я, догадавшись, кого він має на думці.

— Річ в тому, щоби ви завтра пійшли до цієї амфібії, хай він назначить ціну за вашого ученика.

Карло Павлович був не в гуморі. Довго ходив мовчки по кімнаті, а даліше плюнув і сказав: »Вандалізм!« — Ходім на гору, — додав, звертаючися до мене. Мовчки пішли ми в горішні комнати, де була були його спальня, бібліотека й столова.

Казав подати світло, попросив мене прочитати щонебудь в-голос, а сам сів кінчити рисунок сепію »Спляча одаді ка«, до а. ъома, здається Владиславлева.

Та наша тихомирна праця не довго трівала; йому, відай, заєдно не давала спокою »свіня в торжовських пантофлях«.

— Ходім на вулицю, — сказав, закриваючи рисунок.

Ми вийшли й довго вешталися по набережжі, а потім пішли на «Большой Проспект».

— Чи він тепер у Вас у господі? — спитав Брюлов.

— Ні, відповів я. — Він у мене не ночує.

— Ну, так ходім вечеряти!

Ми зайшли до Делі. На своєму віку бачив я чимало усяких російських панів-поміщиків, і дуків, і середньої руки, і хуторян. Бачив я і таких, що раз-у-раз перебувають у Франції і в Англії та з захопленням розповідають про добробут тамошніх фермерів і селян, а в себе дома останню овечку грабують у мужика. Бачив я також багато своєрідних диваків, але такого дивака, такого Росіянина, щоб нечемно прийняв у себе в хаті Карла Брюлова, я не бачив.

Моя цікавість була сильно розбуджена, і я довго не міг заснути, думаючи й питаючи самого себе, що воно за свиня, отта »в торжовських пантофлях«.

Та моє зацікавлення стало остигати, коли я другого дня ранком узявся натягати фрак; розсудливість узяла верх. Вона говорила мені, що свиня та, не така то вже й диковина, щоб ради неї принести в жертву власне самолюбство, хоч справа наша вимагала великої жертви. Але-ж от питання: а коли я, за приміром мого великого вчителя, не видержу муки? Що тоді?

Подумавши трохи, скинув я фрак, надів звичайний одяг і пішов до старого Венеціанова. Він практик у таких справах. Йому, мабуть, не раз і не два доводилося стикатися з такими оригіналами, і він виходив з честю.

III.

Венеціянова застав я за роботою. Робив рисунок тушою з власного образу «Мати вчить дитину молитися Боговік». Рисунок цей був призначений для альманаха Владиславлева «Утренняя Заря».

Пояснивши причину, чому в таку незвичайну пору приходжу, подав я йому адресу тієї амфіїї.

Старий покинув роботу, одягся і ми вийшли на вулицю, він узяв візника, поїхав, а я вернувся до дому, де вже й застав мого веселого, щасливого ученика. Та веселощі його й щастя ніби щось захмарювало. Виглядав він на чоловіка, що бажає поділитися з приятелем великою тайною, але боїться, щоби тайна отся не була зрадженою.

Заки я зняв пальто й надів блюзу, спостеріг я, що мій приятель був не такий, як звичайно.

— Ну, що нового? — спитав я його: — що робив ти вчора в вечір? Як мається твій хазяїн?

— Хазяїн нічого, — відповів, недоговорюючи, — а я, доки не полягали спати, читав Андрія Савояра, а потім засвітив стеаринову свічку, що Ви мені дали, й рисував.

— Що-ж ти рисував? — питав я його: з естампа відрисовував, чи так що-небудь?

— Так, — відповів червоніючи. — Я отсе недавно читав Озерова; мені там сподобався «Едіп в Атенах», так я і спрїбував скомпонувати.

— Добре, добре. Приніс ти його з собою? Ану, покажи!

Він добув з кишені невеличкий скруток паперу, розгорнув дріжучими руками та подаючи мені говорив:

— Не встиг обрисувати пером.

Це був перший його твір, який він на превелику силу зважився мені показати. Мені подобалася його

скромність, чи радше несміливість: це певна признака таланту. І сам твір припав мені до вподоби своєю простотою: Едіп, Антігона і трохи з-далеку Полінік, тільки три особи. Мало коли подибується у первотворах така простота, в перших композиціях буває звичайно багато фігур. Молода уява не кладе собі меж, не вміє зосередитися в одному багатомовному слові, в одній ноті, в одній черті, потребує вона простору, буває в далечі і в буяннях своїм заплутується, паде та розбивається об твердий ляконізм.

Я похвалив його за вибір теми й радив, щоб крім поезії читав багато історії і як-мога пильно відрисовував гарні мідорити, як ось: Рафаеля, Вольпато, Руссена, Одрана.

— У твого хазяїна, кажу, єсть ті й багато інших, так ти й рисує за вільного часу, а потрібних книжок я тобі даватиму. Тут я йому й дав кілька томів «Історії старої Греції».

— У хазяїна, — мовив він, беручи книжки, — крім тих, що висять по стінах, повнісенський портфель естампів, та він не дозволяє мені їх відрисовувати: боїться, щоби я не попсував. Але... додав всміхаючись, — я розказав йому, що Ви завели мене до Карла Павловича і показували йому мої рисунки і що... (тут він зам'явся) і що вони... але-ж я... я й сам тому не вірю.

— Що-ж таке? — перебив я: — він не вірить, що Карло Павлович хвалив твої рисунки?

— Він навіть не вірить, що я бачив Карла Павловича, а коли я його став впевняти, що бачив, то назвав мене дурнем.

Він хотів ще щось говорити та в кімнату війшов Венеціанов і знявши капелюх казав з усміхом:

— Нічого не було! Дідич, як дідич. Правда, він мене годину витримав у передпокою, та в них уже такий звичай. Що діяти? Звичай — те що закон. Прийняв він мене у себе в кабінеті. Кабінет — от не подобався

мені. Правда — усе коштовне, розкішне, пишне, але пишне по япанськи.

З-разу став я балакати про освіту в-загалі, — най-паче про добродійність. Він довго мовчки й уважно слухав мене, нарешті перебив і каже:

— Так висловте-ж мені прямо, чого Ви хочете від мене з Вашим Брюловим. Завдав-же він мені вчора ласки, той істинний американський дикун! —

Та з тим словом, як зареготється! Я було трохи збентежився, та зараз отямився і спокійно, просто пояснив йому справу.

— Оттак би Ви й давно сказали, а то філянтропія!... Яка там філянтропія? Гроші й більш нічого? — додав самовдоволений. — Вам треба знати останню ціну? Чи добре я Вас пійняв?

— Так, справді так, — відповів я.

— Отсе-ж Вам моя крайна ціна: 2500 рублів... годитеся?

— Згоджуюся, — відповів я.

— Він ремісник, немінуче потрібний дома... хотів ще щось казати, але я вклонився, пішов, і отсе стою перед Вами, — кінчив усміхаючися старий.

— Дякую Вам сердечно.

— Ні, це я Вам дякую, — сказав, стискаючи мою руку. — Дали Ви мені нагоду хоч що-небудь зробити на користь нашого гарного мистецтва й побачити дяка, що великого нашого Карла прозвав американським дикуном.

Старий всміхнувся добродушно, і мовив далше:

— Я дав свою ленту, тепер на Вас черга, а коли-б не було успіху, так я звернуся до англійського клубу. Прощайте!

— Ходімо разом до Карла Павловича, — сказав я.

— Не піду, і Вам не раджу. Памятайте приказку: гість не-в-пору, гірше Татарина, та ще в артиста, а до того ранком: це гірше від цілої татарської орди.

— Ви приневолюєте мене паленіти за сьогоднішній ранок, — промовив я.

— З якої речі? Ви вчинили, як подобає суццюму християнинови. Ми визначили години для праці і для спочинку, та для доброго діла нема визначених годин. Ще раз щирим серцем дякую Вам за Ваші сьогоднішні відвідини. До побачення! Ми нині обідаємо дома; прийдіть, а як побачите Бельведерського, додав відходячи, то возьміть і його з собою. (Бельведерським називав він Аполльона Миколаєвича Мокрицького, ученика Брюлова й гарячого поклонника Шіллера.)

На вулиці розпрощався я з Венеціановим і пішов до Карла Павловича, розказати йому висліди моєї дипломатії. Та ба! Не застав навіть Лукіяна. Липин, спав собі йому, визирнувши з пекарні, сповістив мене, що пішли вони до портика. Йду я туди, аж і портик запертий. (Портиком звали ми будинок за теперішнім академичним садом, де були робітні Брюлова, барона Клодта, Завервейда і Басіна.) Я вийшов крізь Літейний двір на вулицю, і переходячи по-при склеп Давицетого, побачив у вікні кучерявий профіль Карла Великого.

Побачивши мене, він вийшов на вулицю.

— Ну, що? — питається.

— Де Ви сьогодні обідаєте? — спитав я.

— Не скажу. А хіба що?

— А ось що, кажу я: ходім обідати до Венеціанова, він Вам такі чудеса розкаже про амфібію, яких Ви певно ніколи не чули, та й не почувете ніколи.

— Гаразд, ходімо! — відповів він, і ми рушили до Венеціанова. За обідом старушок розповів нам про свою вивішню гостину, а коли дійшла бесіда до американського дикуна, всі ми зареготали й обід покінчився істеричним сміхом.

Між Великим і Середнім проспектом, в сімейній лінії, в домі Кастюріна, наймало товариство заохоти артистів, велике мешкання для своїх п'ятох вихованців. Окрім

кімнат, які вони займали, були ще дві світлиці для науки, прибрані античними статуями Медичейської Венери, Аполлона, Германіка й групи глядіаторів. Цей захисток призначив я, замість гірсової кляси для свого ученика — дякуючи прихильности Тараса-живовзора. Крім згаданих статуй був там еще людський кістяк, а познайомитися з кістяком було для його конечне, тим паче, що він з пам'яті малював анатомічну статую Фішера, а в анатомії зівсім не розбірався.

З таким добрим наміром пішов я зараз таки на другий день після обіду у Венеціянова, до тодішнього секретаря товариства, В. І. Григоновича, та просив його, щоб позволив моєму ученикови відвідувати наукові салі товариства.

Добрій Василь Іванович дав мені записку до артиста Головні, що жив разом із вихованцями, як провідник.

Не треба-б мені зупинятися на такій марній особі, як отсей Головні, але що це рідка поява, а поміж артистами особливо рідка, так я й розкажу дещо про його.

Різко нарисована фігура Плюшкіна блідне перед антихудожником Головнією. У Плюшкіна була хоч молодість, отже й радість, не повна, не голосно-весела, а всеж таки радість, а в сього горопахи нічого й похожего не було на молодість та на веселість. Був він питомцем товариства заохоти артистів. Коли по програмі академії мистецтва мусів він на конкурс на другу золоту медаль малювати «Адама й Еву над трупом свого сина Авеля», йому треба було жіночого моделя. Коли-ж у Петербурзі такий модель не легко й недешево можна дістати, так він пішов до голови по розум і звернувся до тодішнього голови товариства, Кікіна, з проханням о запомогу, себ то о гроші, щоб наймити моделя. Діставши від Кікіна сторублеву асигнацію, він зашив її в сінник, а прародичку-красавицю змалював із тої кукли, якої малярі-живописці вживають до драповання одежі. Хто знає, яке значіння для молодого артиста має золота

медаль, цей зрозуміє огидну душу молодого скупаря. Перед ним Плюшкін — це прямо марнотратник.

До цього-то морального вирода звернувся я із запискою та представив йому мого душевно-прекрасного знайду.

На перший раз сам я виняв із шафи кістак, посадив його на стілці в позиції нестямного гуляки, зачеркнув загальний контур і велів своєму учневи рисувати подробиці. Через два дні з великою втіхою порівнював я його рисунок із літографованими анатомічними рисунками Бассіна й завважав, що подробиці вийшли в могого учня виразнійше й вірнійше.

Та в тому винуватим могло бути й те побільшуюче скло, крізь яке глядів я на мого знайду. Та, якби воно там і не було його рисунок подобався мені незвичайно.

Опісля малював він далше кістак у всіляких позиціях, а за дозволом живовзора—Тараса зрисував також статую повішеного Аполльоном Марзія.

Усе йшло своєю чергою гаразд; своєю чергою минала також зима та весна наближалася. Мій учень став помітно марніти, лияти й задумуватися.

— Що тобі? — питав я його. — Чи здоров ти?

— Здоров — відповів сумно.

— Чого-ж ти плачеш?

— Я не плачу, мені лиш так, — а сльози так і ллються з його прекрасних, виразистих очей.

Не міг я вгадати яка цьому причина. Чи не Амурова стріла влучила його чисте, молоде серце, думав я собі. Аж пізнійше, одного ранку на провенсі, виявив він мені причину своєї турботи: від понеділка почнуться роботи і він не матиме спромоги відвідувати мене що днини, як досі, й муситиме знова паркани малювати.

Я, як міг, додавав йому духа, але про наміри Карла Павловича не говорив, тим паче, що й сам не мав я ніякої певности на успіх.

В неділю відвідав я його майстра: хотів спрібувати,

чи не можна-б мені, на місце мого приятеля поставити якогось звичайного лякерника.

— Чом не можна? Можна — сказав майстер, — поки не піchnуться малярські роботи, а тоді вже, простіть, він у мене рисівник, а ви самі здорові знаєте, що значить рисівник у нашому ділі... Але, як Ви думаєте, чи зможе він поставити замість себе робітника?

— Я сам поставлю.

— Ви? — спитав здивований майстер. — Та з якої речі і яка вам користь, що ви клопочетесь?

— Так собі — відповів я, — без причини, просто для вподоби.

— Гарна вподоба: на-сліпо розкидувати гроші! Мабуть у вас їх і кури не клюють, сказав усміхаючись самовдоволено й питався даліше.

— А щож ви, приміром, берете за портрет?

— Як до портрета... відповів я, догадуючись куди він річ веде. — От від вас я більше сотні карбованців сріблом і не візьму.

— Є, ні, батечку, по сто карбованців сріблом беріть ви з кого другого, а з мене, колиб десять узали, то й це досить.

— Знаєте що? Краще ми зробім ось як: — мовив я, простягаючи до його руку: відпустіть до мене місяців на два вашого рисівника, от вам і портрет буде.

— На два — відповів надумуючися, — на два, це багато буде, не можна, але на оден, нехай.

— Ну, згода, хай буде на місяць! — сказав я і ми, як баршівники, вдарили в долоні.

— Голиж почнемо? — спитав він мене.

— Хочби й завтра, — сказав я, надягаючи капелюх.

-- Кудиж це Ви? Без могоричу не годиться.

— Ні, спасибі Вам; як скінчимо, тоді й могорич буде.

— Прощавайте!

Оден місяць волі, між довгими, тяжкими, невольницькими літами — хібаж це багато? Це тільки, що зерно

в мірці маку. Увесь цей щасливий місяць приятель мій радував мене. Його молоде та виразисте обличчя сіяло такими ясними радощами, таким повним щастем, що я, нехай мені Бог простить, завидував йому. Його вбога, але порядна й чиста одіж здавалася мені елегантною; навіть його фризний плащ виглядав мені на зроблений з баї, з вайтоншої російської баї. За обідом у М-ме Юргенс ніхто не позирав на нас з-коса: видно, не оден я, бачив у йому таку користну перемену.

Одного із тих щасливих днів волі, по дорозі до М-ме Юргенс стрінули ми на Великому проспекті Карла Павловича.

— Куди йдете? — спитав він нас.

— До М-ме Юргенс — відповів я.

— То й я з вами. Щось мені нараз їсти захотілося, сказав й повернув у третю лінію.

Карло Великий любив іноді відвідати моторну мадам Юргенс: йому подобалася не сама приліглива господиня і не її служниця Олімпіяда, що свого часу була небіжчикови Петровському за модельку до Агар, він, як суцїй мистець, любив наше мішане товариство. Там він міг побачити і вбогого працюючника, сенатського урядника в єдинім, не дуже то елегантнім віце-мундурі, й уїневрїтетського студента, сухого й блідого, що ласував обідом за гроші, які придбав від багатого буршагуляки за переписування лекцій Фішера. Чимало й мало міг він тут такого побачити, чого не стрів ані в Дюма, ані в Санжоржа.

Звичайно мадам Юргенс накривала для його стіл в окремій кімнаті й подавала якусь окрему, на швидко зготовлену страву, але він, як суцїй соціалїст, заєдно відказувався. Та нині він згодився, велів накрити стіл на трьох людей в окремій кімнаті й післав служницю Олімпіяду до Фокса за пляшкою Джексона.

Мадам Юргенс землі під собою не чула; так бігала так метушилася, що мало-мало своєї нової перуки не стяг-

нула разом з чепчиком, коли нагадала собі, що ради такого дорогого гостя треба-б инший вбрати.

Брюлов був для неї справді дорогим гостем. З того дня, як він у-перве до неї зайшов, столовників стало прибувати, таї не-аби яких столовників! не яка там шушваль артисти, студенти та 20 конійкові сенатські урядники, а такі люди, що їм треба і пляшку Медоку й якогось незвичайного бефштека. Річ природна; бо коли платять четвертака за те, щоби відіти даму з Амстердама, то чоловік не заплатити 30 конійок, щоб побачити з-близька Брюлова?

Мадам Юргенс розуміла це і з-кільки мога користувала з цього.

Мій ученик мовчки сидів за столом; мовчаливий і блідий випив чарку Джакзона, мовчки стиснув руку Карла Павловича, і до хати мовчки прийшов та й не роздягаючись упав на долівку й переплакав осталок днини й цілу ніч.

IV.

Оставався ще цілий тиждень його вольности, як на другий день після цього обіду, він згорнув свої рисунки й не сказавши мені ні слова, вийшов за двері. Думав я, що він своїм звичасм іде на сему лінію і тому не спитав, куди він йде. Прийшов час обіду, а його нема, і ніч прийшла, а його засдно немає. На другий день пішов я до його хазяїна, і там його нема. Я злякався і не знав, що думати. На третій день приходить він до мене ще гірше ніж звичайно блідий і розстробний.

— Де це ти був? — питаю його: — що з тобою? ти хорий? не здужаєш?

— Не здужаю, — ледви промовив він.

Я післав сторожа по лікаря Жадовцева, а сам узявся роздягати його та класти в постіль. Він був послушний

як дитина. Жадовцев посмотрив живчик і порадив мені впрядити його в лічницю, бо при моїх засобах лічити горячку було би небезпечно.

Я послухав лікаря і того-ж вечора відвіз свого бідного ученика до лічниці св. Марії Магдалини коло Тучкового моста. Дякуючи Жадовцеву недужого приняли, не вимагаючи приписаних формальних ходів. На другу днину повідомив я хазяїна, що сталося і він уже довершив приписів.

Я відвідував його по кілька разів що-днини й за кожним разом мені ставало сумнійше. Я так привик до його, так з ним споріднився, що не знав, що без його й роботи. Піду бувало на Петербурську сторону, заверну до Петровського парку (він тоді що йно розводився), вийду до віллі Соболевського, тай знова назад до шпиталю. А він засдно лежить, мов у деліріум. Пи-таю доглядачки:

— Чи не приходив він до себе?

— Ні, — каже.

— Чи не бреде?

— Все лиш одно: »червенний« та »червенний«.

— Більше нічого?

— Ні, добродію.

І я знов виходжу на вулицю, знов переходжу Тучків міст, йду до віллі Соболевського і знова вертаю до лічниці.

Так минуло вісім днів. Девятого він прийшов до себе, а коли я підходив до його, він подивився на мене так уважно, виразисто, сердечно, що я того погляду ніколи не забуду. Хотів мені щось сказати — не міг; хотів простягнути руку й тільки заплакав. Я відійшов.

В коридорі стрів я дежурного лікаря і цей сказав мені, що небезпека минула, молода сила взяла верх.

Заспокоєний добрим лікарем вернув я до господи. Закурив цигару, вона якось погано куриться, кинув її та пішов на бульвар. Все мені не до-ладу, все чогось

не достас до радості. Пішов я в академію, зайшов до Карла Павловича, — нема його. Виходжу на набережжя, а він стоїть собі біля величезного сфінкса й дивиться, як по Неві, з якої вже крига сплила, сунеться човник з веселим товариством, а за ним простягається тоне-сенька, срібна доріжка.

— Ви були в мене в робітні? — спитав, не вітаючись.

— Ні, не був.

— То ходім туди.

Мовчки пішли ми до його домашньої робітні. Тут застали ми Липина. Він приніс палету з свіжими красками, й сівши собі вигідно в кріслі, любувався портретом В. А. Жуковського, на котрому ще не прискло було підмальовання. Коли ми ввійшли, бідняга Липин збентежився, мов той школяр, якого приловлено на гарячому вчинку.

— Сховайте палету, я нині не буду малювати, — сказав Карло Павлович до Липина й сів на його місце; що найменше пів години мовчки глядів на свою роботу, а далі й каже до мене:

— Треба, щоб погляд був м'якший, його вірші такі м'яккі, солодкі... Не правда-ж?

І, не дозволивши мені відповісти, мовив:

— А чи знаєте, на що цей портрет призначений?

— Не знаю, — відповів я.

Проїшло ще десять хвилин мовчанки, потім він встав, взяв капелюх і сказав:

— Ходім на вулицю, там я Вам розповім, на що цей портрет призначений.

На вулиці казав:

— Ні, я роздумався; про такі речі перед часом не розказується.

І жартовливо додав: та я певен, що ви й не цікаві.

— Коли Ви того бажасте, так хай воно й останеться загадкою для мене.

— Але тільки до другого сеансу. Ну-щож ваш protégé? чи краще йому?

— По трохи став приходити до себе.

— Значиться, небезпека минула?

— Бодай так лікар каже.

— До побачення! — сказав він, подаючи мені руку.

— Зайду до Гільберта. Ледве він, бідолаха, одужає, — додав сумно й ми розійшлися.

Мене дуже зацікавив отсей загадочний портрет. Хоч я з-далека догадувався, на що його призначено і дуже бажав запевнитися, чи не помиляюся я, а всеж таки я спромігся на стільки сили, щоб навіть словечком не натякнути Карлови Великому. Правда, одного чудового ранку відвідав я В. А. Жуковського ніби, щоб полюбуватися сухими контурами Корнеліуса й Петра Гесса, а в дійсности бажав я довідатися дещо про загадочний портрет. Але-ж я помилився. Кленце, Вальгалля, Пінакотека і взагалі Мінхен, забрали цілий ранок, так що навіть про Діссельдорф не згадано ані одним словом, а портрета, то вже мовби й на світі зовсім не було.

Гарячі похвали, які незабутній Василь Андрієвич віддавав німецькому мистецтву, перервав прихід графа М. Ю. Вельгорського.

Ось вина й причина теперішніх ваших клопотів, — сказав Василь Андрієвич, показуючи на мене.

Граф сердечно стиснув мою руку. Я мав уже приготоване питання, коли слуга ввійшов і проголосив імя невідомого мені »превосходительства«. Мій плян був не до виконання: я поклонився й ввійшов, як то кажуть, спіймавши облизня.

Між тим молода сила брала верх. Мій ученик. оживав і вертав до сил не днями, а годинами, мов той казочний велитень. Пролежавши два тижні в горячці, він за тиждень встав на ноги й ходив, що правда, тримаючися свого ліжка. Та був він такий сумний і прибитий,

що я, не зважаючи на заборону лікаря розмовляти з ним про абстрактні питання, спитав:

Видужуєш? Не вже-ж не весело тобі? Чогож, ти такий сумовитий?

Я не сумую, мені дуже весело, але... я сам властиво не знаю, чого я хочу... я хотів-би читати.

Я поспитався лікаря, чи можна йому дати що до читання.

— Не давайте нічого, особливо нічо поважного.

— Щож мені робити? Не будуж йому доглядачем, чим же тут допомгти йому?

Коли я так роздумував, пригадалася мені «Перспектива» Альбрехта Дірера на російській мові, котрої я колись вчився і вчився, не дійшовши до толку. І дивно: згадав я плутанину Альбрехта Дірера, а зовсім забув про гарний підручник до лінійної перспективи нашого професора Воробійова.

Додаткові рисунки до отсего підручника були (що правда — неупорядковані) у мене в теці. Я зібрав їх і дав моїмому ученикови разом з цирклем і трикутником за попереднім дозволом лікаря. Тутже я і дав йому першу лекцію перспективи ліній прямих. Дальших лекцій не треба йому було й вияснювати; він, як скоро видужував, так скоро і тую математику понимав, хоч не знав чотирьох арифметичних правил.

Лекції перспективи скінчилися. Я просив старшого лікаря, щоб відпустив моїмого ученика з лічниці, та цей переконав мене, що йому треба ще хоч оден місяць перебуди під лікарським доглядом, поки цілком не видужає. Мусів я згодитися, хоч і як мені було прикро.

За весь той час я часто стрічався з Карлом Павловичем, і кілька разів бачив портрет В. А. Жуковського після другого сеанса. Розмовляючи з ним, помічав я часто невмісні патяки на якусь тайну, та сам не знаю чому — відсував я його признання. Ніби боявся чогось, а між тим я майже відгадував отсю тайну!

І незабаром вона виявилася. Раннім ранком 22 квітня 1838-дістав я власноручне письмо В. А. Жуковського такого то змісту: «Зайдіть завтра в одинадцятій годині до Карла Павловича й дожидайте мене там доконче, хоч би я і як пізно наспів. В. Жуковській. П. С. Приведіть і його з собою.»

Гарячими сльезами обілляв я отсе святе письмо. Не схопав я його в кишеню, щоб не згубити, лиш стис у кулаці та побіг у лічвицю.

Дверник, хоч мав приказ кожної пори мене впускати — не хотів цим разом відчинити передо мною дверей і сказав: «За рано, пане-добродію, хорі ще сплять.»

Це мене трохи охолодило; я розтворив жменю, розгорнув лист і прочитав його склад за складом. Потім знова зложив побожно, поклав у кишеню і повільним ходом вернувся домів, дякуючи в душі дверникови, що не впустив мене.

Давно, дуже давно колись, ще в парохіяльній школі — читає я тайки, щоб не дізнався вчитель, знамениту «Євєйду» Котлярєвським перелицьовану і...

»Жоли чоґо в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє.« (IV. 22.)

Отсі дві стрічки так глибоко врилися в мою пам'ять, що я їх і нині часто повторюю і пристосовую. Прийшли вони мені на гадку тоді, як вертав я домів. І дійсно. Хібаж був я певний, що отся записка відносилася до його справи? Того я не знав, лиш прочував, а прочуття часто обманює. Що-ж було би, коли б воно і нині обмануло? Яке-б то велике лихо заподіяв я, та ще кому, наймиліїшому чоловікови!

Я зжахнувся на саму гадку.

Протягом тої довгої днини дождання найменше двацять разів підходив я до дверей Карла Павловича, але заєдно вертав з якоюсь неясною трівоґою; чоґо я боявся — і сам не знаю. За двацять першим разом

рiшнвися я подзвонити; з вiкна визирнув Лукiянь i сказав: — нема їх дома. — Менi, мовби тяжка скала з плечий спала, немовби я якогось великого. дiла доконав — я вiдiтхнув свобiдно.

Жваво виходжу з академiї на третю лiнiю i стрiчаю тут Карла Павловича. Зразу зробилося менi якось нiяково, хотiв утiкати, та вiн задержав мене й каже:

— Чи дiстали Ви записку Жуковського?

— Дiстав, — вiдповiв я ледве чути.

— Добре, приходьтеж завтра до мене в 11 рано. До побачення!... А-га! Коли вiн може йти, то приведiть i його з собою, — додав вiдходячи.

— Тепер, — подумав я — справа вже певна а всеж так:

Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє.

Але не минуло й кiлька хвилин, як отся мудра наука, мов димом розвiялася з моєї непрактичної голови. Обгорнуло мене непобориме бажання привести завтра мого недужого до Карла Павловича. Та чи дозволить же лiкар? Щоби розв'язати отсе питання, пiшов я до лiкаря, до його мешкання; застав його й розповiв, яка причина моєї нежданної гостини. Лiкар розказав менi про декiлька випадкiв божевiлля, спричиненого несподiваними радощами, або горем.

— А тут, тим небезпечнiйше воно, — додав, — що ваш *protégé* ще не зовсiм позбувся гарячки. — На такi аргументи не було що й казати; я подякував йому за добру раду, розпирочався й пiшов.

Довго вештався я по вулицях без нiякої цiли. Думав зайти до старого Венецiянова, чи не довидаюся я вiд його чогось певного, але було вже поза пiвнiч; Венецiянов не молодець, нема що й гадати в таку пору заходити до його. А чи не не пiти-б менi на Троїцький мiст, полюбуватися, як сонце сходить? Так дорога до моста

була далека, а я вже став почувати втому. Хіба-ж не досить з мене сидіти собі біля отсих величезних сфінксів? На одно вийде, — та сама Нева. Ба, та сама й не та сама. Подумавши, пішов до сфінксів. Сів на гранітовій лавці, притулився до бронзового поруччя і довго глядів, любуючись тихою красавицею Невою.

Перед сходом сонця прийшов до Неви дверник академії, щоб набрати води, розбудив мене, і бурмотів тоном поуки. «добре, що люди не ходять, а тоб подумали, що якийсь п'янюга.»

Подякував я йому сороківкою, пішов додів, ліг і заснув сном твердим, як то кажуть,—господарським.

Рівно в одинайцятій був я у Карла Павловича. Лукіян відчинив мені двері й сказав:

— Просять Вас подождати.

В робітні впав мені зараз в око образ Цампієрога «Іван Богослов», який я знав тільки з оповідань та з Міллерового ескізу. Знова непевність: а може це якраз із приводу цього образу пише мені Василь Андрієвич? Але чомуж додає: «і його приведіть з собою?» Записку мав я при собі, добув її і кілька разів прочитавши Р. С. заспокоївся трохи й підійшов ближше до образу. Але проклята непевність не дала мені в щерть налюбуватися отсим високо артистичним твором.

Та всеж таки й не помітив я, коли в майстерню увійшов Карло Великий в товаристві графа Вельгорского й В. А. Жуковского. Я поклонився їм, уступив місця й підступив до портрету Жуковского. Вони довго любувалися величнім твором бідного мученика Цампієрі, а я умірав від дождання. Наконєць Жуковский добув з кишені по формі зложене письмо й подав мені.

Я розгорнув — була це визвольна грамота нашого спільного *protégé*, підписана графом Вельгорским, Жуковским і К. Брюловим як свідками. Я побожно тричі перехрестився і тричі поцілував славні підписи.

Як умів, подякував я отсій великій і чоловіколюб-

ній трійці, поклонився, вийшов у коридор і побіг до Венеціанова. Дорогий старець поздоровив мене веселим питанням: »Що чувати?« Я дістав з кишені дорогоцінну грамоту й подав йому.

— Знаю, все знаю, — мовив вертаючи мені папер.

— Але я нічого не знаю. Ради Бога, скажіть, як отсе сталося.

— Богу дякувати, що сталося. От ми перше пообідаємо, а тоді я вже Вам і розкажу: історія довга, але прекрасна.

І він у-голос прочитав вірш Жуковського:

»Діти! овсяний кисель на столі, читайте молитву!»

— Читасмо, татуню, — обізвався жіночий голос і з О. М. Мокрицьким вийшли з гостинної доні Венеціанова.

Сіли ми за стіл. За обідом було якось-то гучніше й веселіше, як звичайно. Старий оживився й розповів історію портрета В. А. Жуковського, але про свою участь в тому благородному ділі майже не згадав. Що йно на кінці додав:

— В тім великодушнім ділі був я прямо за посередника.

А діло збулося ось таким то способом: Карло Брюлов намалював портрет Жуковського, а Жуковський і Вельгорський предложили його царській родині за 2500 рублів асигнаціями. За ці гроші й викуплено мого ученика, а старий Венеціанов, як сам сказав, відіграв в отсім добрім ділі ролю щирого й благородного фактора:

— Щож мені тепер робити? — спитав я; коли і як сповістити йому отсю радість.

Венеціанов відповів мені теж саме, що лікар; і я сам певний був, що така осторожність конечна. Та як же мені витримати? Чи не відвідувати його який час? Не можна! Він думатиме, що я також занедужав, або що покинув його, й турбуватиметься. По довгій розвазі — зібрав я усю силу волі й пішов до лічвиці Марії Магда-

дни. За першим разом витривав я, як немож краще, за другим й третім став йому з-легка натякати. Я спитав лікаря, коли можна буде забрати хорого з лічниці? Лікар не радив спішитися й мене знова стала мучити нетерплячка.

Раз якось, в-ранці прийшов до мене колишній ха-зяїн мого недужого, та не багато балакаючи, став мені прямо дорікати, що я по варварськи ограбував його, забіраючи від його найкращого робітника, із-за чого він втратив не одну тисячку рублів. Довго я не міг второпати, в чому річ, і яким-то способом попав я у рабівники. Нарешті розповів він мені, що вчора покликав його дідич, розповів усю справу й вимагав розв'язання угоди. За-раз таки вчора був він у лічниці, але надужий про нічо ще не знає.

— О! тобі й обачність! — подумав я.

— Чого-ж Ви тепер хочете від мене? — спитав я у його.

— Нічого: хочу тільки довідатися, чи все це правда?

— Правда, — відповів я й ми розійшлися.

Я був вдоволений таким оборотом справи; хоррий уже приготований і може спокійніше, ніж перше, привіяти отсю звістку.

— Чи правда це? Чи можу я повірити тому, що чую?

Таким питаннем привітав він мене біля дверей своєї кімнати.

— Не знаю я, що ти такого чув.

— Мені казав учора хазяїн, що я й він зупинився, мовби боявсь, докінчити речення, помовчав хвилину й ледве чутним голосом промовив: що я виволений, що Ви і він заллявся слізми.

— Заспокійся, — казав я до його: це що йно скидається на правду. — Але він не слухав і плакав далше.

За кілька днів його випустили з лічниці. Він замешкав у мене. Був зовсім щасливий.

В божественній, безсмертній природі, багато, дуже багато прекрасного, алеж торжество й вінець безсмертної краси, це обличчя чоловіка, напоєне щастям. Вищого й кращого в природі я нічого не знаю. І раюванням отсим довелось й мені раз в-повні налюбуватися. Протягом кількох днів учень мій був такий щасливий, такий то гарний, що я не міг глядіти на його без зворушення. Частина його безконечного щастя переливалася у мою душу.

Він, розпливався у найвищому захопленні, то знова сіяв якоюсь тихою радістю. Всіма тими днями, він, хоч і брався за працю, так праця йому не йшла. Бувало покладе свій рисунок у портфель, візьме визвольну грамоту, прочитає її, мало-що не склад за складом, перехреститься, поцілує й заплаче. Щоб відвернути його увагу від предмету радості, взяв я отсю грамоту, ніби на те, щоб зареєструвати її в суді, а його водив кожньої днини до галерії академії, а коли було готове його одіння, я, мов нянька, нарядив його й повів до «губернської Управи». Зареєструвавши визвольну грамоту, зайшов з ним до галерії Строганова, показав йому оригінал Веляскеца й на тому й покінчили ми в той день свою мандрівку.

Другого дня в-ранці о 10 годині одяг я його знова й повів до Карла Павловича. Як отець передає учителеви свого любого сина, так я передав його нашому безсмертному Карлу Павловичу Брюлову. З тої пори він ходить на науку в академію як стипендист товариства «Заохоти артистів».

V.

Давно вже збірився я покинути нашу північну Пальмиру та вишукати собі який тихий куток у нашій гостинній провінції. Цього року як-раз опорожнивсь та-

кий куток в одному з провінціальних університетів і я не залишив покористуватися нагодою. Колись, як ще я до гіпсової кляси ходив і марив про країну чудес, про всесвітню столицю, увінчану банею Буонароттого, якби мені давали місце вчителя рисунків в університеті, я кинув-би був олівець і закричав: »Хіба-ж після цього варто вчитися божественної штуки?« А тепер, коли уява зрівноважилася із здоровим розсудком, коли у будучність глядиш не через семибарвну призму, а так прямо, то мимоволі насувається тобі на думку приказка: »Краща синиця в жмені, чим журавель на небі«.

Ще зімою треба було їхати мені на посаду, але деякі власні орудки, особливо-ж справа учня, тепер вже не мойого, а К. П. Брюлова, задержали мене в столиці; дальше пішла його недуга, повільне видужання, а врешті грошеве питання. Допровадивши все отсе до щасливого кінця, я примістив мого любимця під крила Карла Павловича Брюлова і в перших днях мая покинув столицю, і покинув її на довго.

Перед виїздом передав я мому любимцеві своє мешкання з невибагливою обстановою, з мольбертом й гіпсами, яких годі було брати з собою, й радив йому, щоб до зими пошукав собі якого товариша, а зимою приїде до його Штернберґ. Штернберґ був тоді в Україні, й ми умовилися, що стрінемося в одного нашого спільного знайомого в прилуцькому повіті; при тій нагоді хотів я попрохати його, щоб він, як вернеться в столицю, замешкав з моїм приятелем; це і сталося на мою превелику радість. Та ще радив я мому любимцеві, заходити до Карла Павловича, але обережно, щоб не наскучити йому частими відвідинами; радив дальше не заведувати лекцій і як найбільше читати, а на сам кінець просив я його, щоб часто писав до мене і то так, як до ріднього батька.

Поручивши його опіці Пречистої Матері, розлучився я з ним і — ах! розлучився на віки.

Перші листи мого приятеля були одноманітні й схожі на подрібний й монотонний дневник школяря; вони цікаві тільки для мене й більш для нікого. Але в дальших починає являтися стиль, знання й зміст. От наприклад девятий лист його:

»Нині рано о девятій годині звинули ми на валок образ „Розп'яття Христове“, і я відіслав його з моделями в лютеранську церкву св. Петра й Павла. Карло Брюлов доручив мені провести образ до самої церкви. Через чверть години він і сам приїхав та велів його натягнути на раму й поставити на місці. Та що не був ще перетягнений ляком, то здалека й не видно було нічого крім темної, матової плями. По обіді пішли ми з Михайловим й покрили малюнок ляком. Небавом прийшов і Карло Павлович; з-першу сів у передній лавці, але подививши ся трохи, перейшов до останньої. Тут і ми підійшли до його і собі ж сіли. Довго він мовчки сидів, деколи тільки промовляючи: „Ваудали! Ні оден промінь не паде на пристіл! І по-що їм образа!“

Потім обернувся до нас і, вказуючи на арку, що розділяє церкву, сказав: „Колиб намалювати Розп'яття на весь цей лук, так бувби це образ, достойний Богочоловіка“.

Ох, коли-б мені розказати Вам хочу соту, хоч тисячну часть з того, що я тоді чув від його! Алеж Ви знаєте, як він говорить! Його слів не можна покласти на папір, вони скаменіють. Він тутже й змалював цей величній образ з усіма подробицями, і поставив його на місці. Що за картина! „Розп'яття“ Миколи Пуссена просто суздальщина, а про Мартенса, то й не говорити.

Довго він ще балакав, а я слухав його побожно. Потім надів капелюх і виїшов, а слідком за ним і я з Михайловим. Проходячи біля статуї Петра й Павла, промовив: „Кукли в мокрому лахміттю та ще з Тор-

вальдсена!“ Перед магазином Даціяро вмiшався в юрбу ловигавiв й спинився коло вiкна, обвiшаного розмальованими французькими лiтографiями. Мiй Боже, погадав я собi, дивлячись на його: i отсе цей самий генiй, що перед хвилиною так високо лiтав в краiнi прекрасної штуки, любується тепер солодкими красавицями Греведона! Неiмовiрне, а прецiнь правдиве! — Нинi перший раз не був я в кляси, бо Карло Павлович мене не пустив: вiн посадив мене з Михайловим до варцаб, двох проти його одного i програв до нас на три годинi коляску.

Ми поiхали на острови, а вiн остався дома, дождаючи нас на вечерю.

P. S. Не памятаю, чи писав я Вам, що по iспитi у вереснi, перевели мене за „Бойця“ до натурної кляси. Коли-б не Ви, мiй незабутнiй Добродiю, мене-б i за рiк не перевели туди. Я став ходити на виклади анатомiї професора Буяльського; вiн викладає тепер про кiстяк. I знова Ваша заслуга, що я його на-пам'ять знаю. Всюди i всюди Ви, мiй єдиний, мiй незабутнiй Добродiю! Прощайте! Цiлою душею вiдданий Вам

Н. Н.«

Думаю iсторiю мого приятеля довести до краю його власними листами, а буде воно тим цiкавiйше, бо у листах описує вiн заняття i майже цiлоденне домашнє життя Карла Павловича, котрого був улюбленим учнем i товаришем. Для будучого бiографа Карла Брюлова видам колiсь усi його листи; нинi подаю тiльки тi, що безпосередно доторкаються його занятть, його розвитку на полi мистецтва та розвитку його внутрiшнього, високоморального життя.

»От вже й жовтень кiнчиться, а Штернберга нема й нема! Не знаю, що менi з мешканнєм робити? Воно не обтяжує мене, бо платимо за його в купi з Михайло-

вим. Я майже цілий день пробуваю у Карла Павловича, тільки почувати приходжу до дому, а часом то в його й почую. А Михайлов дома й не почує. Бог його знає, де він і як жис. Я бачуся з ним тільки в Карла Павловича, а часом в клясі. Він людина дуже оригінальна і з добрим серцем. Брюлов кличе мене, перебраться зовсім до його, та мені — ніяково. Боюся Вам сказати, але мені здається, що я свободніший в своєму мешканні, а до того, страх як радби я прожити хоч кілька місяців у куні з Штернбергом, бо Ви мені так радили, а Ви нічо злого не порадите.

Карло Павлович незвичайно пильно працює тепер біля копії з картини Доменіхіно: „св. Йоан“. Замовила у його академія. Підчас роботи я читаю. У його гарна власна бібліотека, та ладу в ній нема. Кілька разів бралися ми порядкувати, та нічого не вийшло. Але читати єсть що. Карло Павлович обіцяв Смірдіну зробити малюнок для його: „Сто літератів“, за це Смірдин дає йому до вжитку цілу свою бібліотеку. Я вже прочитав майже всі романи Вальтер-Скотта, а тепер читаю „Історію хрестових походів“ Мішо. Вона подобається мені більш усіх романів, а Карло Павлович тої самої думки. Я зробив скіц, як Монах Петро веде першу ватагу хрестових лицарів через одно німецьке місто, а держався я способу й костюмів Печчі; скіц сей показав я Карлу Павловичу, але він заборонив мені вельми строго, брати теми з чого иншого, а не з біблії та з історії Греків і Римлян. „Там, говорив він, сама простота й краса, а в середньовічній історії неморальність і біда“. Тепер у мене в хаті жадної книжки крім біблії й нема. Подорож Анахарзіса й історію Греків Галлюса читаю в Карла й для Карла Павловича, а він усе слухає з однаковою вподобою. І коли-б Ви бачили, з якою увагою, з яким сердечним замилуванням кінчає він свою копію: я клоплюся набожно перед ним, та й інакше не можна. Але що значить чарівна, магічна сила оригіналу? Чи це уперед-

ження, чи час так чарівливо притемнив краски, чи Доменікіно... Але ні, це грішна думка, Доменікіно не міг ніяк вище стояти від божественного Карла Павловича. Деколи хотів-би я, щоб оригінал чим скорше віднесли.

Раз якось за вечерею зійшла бесіда на копії, і він сказав, що ані в малярстві, ні в різбі він не признає правдивої копії, се-б то відтворення, а в поезії він знає одну — однісеньку копію „Шильонський вязень“ Жуковського і зараз проговорив його з памяти. Як він чудово виголошує вірші! Бігме, краще ніж Брянський і Каратігін! До речі про Каратігіна. Отсе якось зайшли ми до Михайлівського театру; грали „Трицять літ, або життя картяра“, пересолену, як він казав, драму. Між другою і третьою дією пішов він за куліси й перебрав Каратігіна за жebraка. Публіка дуріла, сама не знаючи чого. Що значить вбрання для доброго актора!

Тальоні вже приїхала до Петербурга й незабаром пічне свої чарівні стрибання. Але він її якось не долюблює. Ах, коли-б Штернберг скорше приїхав! Я, не бачивши, полюбив його. Карло Павлович для мене за великий, і хоч він до мене як добрий та прихильний, то іноді здається мені, що я самотний. Михайлов, добрий і любий товариш, але його нічо не пориває, нічо не очаровує. А може я його й не розумію. Прощайте, мій незабутній Добродію.»

Радість моя не має границь. Штернберг, котрого я так довго й нетерпеливо дожидав, приїхав. І то як нагло, ненадійно! Я злякався і довго очам своїм не вірив, думаючи — привид. А я, як раз тоді komponував скіц. »Єзекеїл на полі вкритім кістками«. Було це в ночі, в другій годині. Вглубився я в мого Єзекеїла й забув замкнути двері на ключ.

Нараз: ри-ип! і показується в кожусі і в зимовій шапці постать людини. Я спершу злякався і інстинк-

товно крикнув: »Штерибберг!«. »Штерибберг« відповів він. Я не дав йому її кожуха скинути та взявся цілувати його, а він мене цілував. Довго ми любувалися, аж він пригадав собі, що візник жде біля брами, пішов до його, а я пішов до сторожа, щоб приніс речі до покою. Коли це було зроблено, відітхнули ми свobodно. Дивно! Мені здавалося, що зустрівся я із давнім знайомим, або ще краще, що Вас побачив перед собою. За питаннями й за оповіданнями, де й коли він Вас бачив, об чім ви говорили й як розійшлися, минула нам ніч. Ми аж тоді спостерегли, що світає, як побачили, ясно-голубу тінь, яка падала від свічника на стіл.

— Тенер, — сказав він, — можна-би вже й чаю напиться.

— Певно, що можна-б, — відповів я, і ми пішли до »Золотого Якора«.

Після чаю, він положився спати, а я пішов до Брюлова, сповістити його про мою радість. Та Брюлов ще спав. Щож робити? Пішов я на побережжя, та ледве зробив кілька кроків, як наткнув ся на Михайлова. Цей мабуть також цілу ніч не спав; йшов з якимсь добродієм у зимовому плащі й в окулярах.

— Лев Александрович Єлькін, — сказав Михайлов, вказуючи на добродія в окулярах.

Я назвав себе й ми подали собі руки. Дальше розповів я Михайлову про приїзд Штерибберга, а добродій в окулярах зрадив, не-мовби це приїхав його довго сподіваний приятель.

— Деж він? — спитав Михайлов.

— У нас в хаті, — відповів я.

— Спить?

— Спить.

— Ну то ходім до »Капернаума«, там певно ще не сплять, — сказав Михайлов.

Добродій в окулярах кивнув головою, на згоду, вони взялися за руки й пішли, а я за ними.

Йдучи повз мешкання Брюлова, помітив я у вікні голову Лукіяна, і з того видів, що мистець уже встав. Попрощав Михайлова й Єлькіна, та пішов до його. В коридорі стрінув я його з свіжою налетою й чистими пензлями. Звітався й вернув назад: тепер я не тільки в-голос, але й про себе не годен був читати. Походивши трохи по набережній, вернув я в хату. Штернберг ще спав. Тихенько сів я на стільці біля його ліжка й любувався його обличчям чистим, як у дитини; далше взяв олівець і папір і почав малювати портрет з сонного Вашого, а опісля й мого приятеля. Як на скіц — схожість і вираз вийшли гарно. Тільки що зарисував я цілу статк і зазначив складки одіяла, як Штернберг проснувся й приловив мене на гарячому вчинку. Я збентежився, а він глянув і розсміявся сердечно.

— Покажіть, — каже, — що Ви робили?

Я показав; він знова голосно засміявся й під небеса вихвалював мій рисунок.

— Я колись тим самим віддячуся Вам, — сказав усміхаючися, вискочив із постелі, облився водою, розв'язав клунок і став одягатися.

Виймивши з під білля чималу теку, подав мені, кажучи:

— Оттут Вам усе, що я минулого літа зробив на Україні, бракує тільки кілька олійних й акварельних малюнків. Подивіться, як мати-мете час, а мені треба декуди поїхати. До побачіння! — Далі подав мені руку й спитав: »Не знаю, яка нині в театрі вистава, я стужився за ним. Ходімо в двійку!

— Дуже радо! — відповів я, — тільки прийдіть по мене до натурної кляси.

— Гарзд, прийду, — відповів із-за дверей.

Коли-б не прийшов був по мене Лукіян від Брюлова, то я і думки не мав-би про обід; мені навіть прикро було, що ради Лукіянового ростбефу мусів я вкдати Штернбергів портфель.

За обідом розповів я Карлу Павловичу про моє щастя, а він побажав бачити Штернберґа. Я відповів, що ми умовилися йти в театр і Брюлов заявив охоту пристати до нас, як тільки що путнього грають. На щастя грали тої днини в Александрійському театрі «Зачарований дім». Після лекції зайшов у класу Брюлов, взяв мене й Штернберґа, посадив у свою коляску і ми поїхали дивитися на Людовика XI. Так скінчився перший день.

На другий день, рано, Штернберґ взяв свій обємистий портфель і ми пішли до Брюлова.

Цей був захоплений нашою, як він казав «однонаїтно-ріжкоманїтною Україною» і нашими «мелянхолїйними земляками», так гарно й вірно Штернберґом змальованими. Яке множество малюнків і які вони всі гарні! На малім клаптику сірого окладникового паперу потягнена позема лінія; на самому переді вітряк, пара волів, біля воза навантаженого мішками; все це не нарисоване, тільки намічене, але що за краса! Очий не відірвеш. Або от: в холодку під розлогою вербою на самому березі біленька хатина, соломою пошита — ціла відбилася у воді, мов у зеркалі. Під хатою бабуся, а на воді качки плавають, — от і весь образок, та який повний, який живий!

Оттаких малюнків, краще сказати, таких живих нарисів повний портфель у Штернберґа. Чарівний, незрівняний Штернберґ! Не даром же поцілував його Брюлов.

Мимохіть згадав я про братів Чернецових. Вони недавно вернулися з подорожі по Волзі і принесли Брюлову показати свої малюнки: сила Ватманівського паперу, на німецький лад уся пером почеркана. Карло Павлович, розглянувши кілька картин, замкнув портфель і сказав (розуміється не до братів Чернецових): — Я тут не тільки матушки Волги, але й порядної калюжі не сподіваюся побачити. —

А на одному ескізі Штернберґа він бачить цілу

Україну. Йому так подобався Ваш край і задумані постаті земляків Ваших, що сьогодні за обідом він у пам'яті змалював собі хутір на березі Дніпра, недалеко Києва, з усіми вигодами і з чарівним штафажом. Одного він тільки боїться і ніяк спекатися не може, а саме дідичів-панів, або, як він їх назвав, фєвдалів-собачників.

Вів суццa дитина, дитина зо всею своєю принадою! Нинішній день ми знова закінчили театром. Грали Шіллерових »Розбійників«. Оперн майже зовсім нема, деколи грають »Роберта«, або »Фінедлю«. Усе випер балет, або краще сказати, Тальйоні. Прощавайте, мій незабутній Добродію! —

VI.

От вже більш місяця, як ми разом із Штернбергом живемо, і то так живемо, що дай Боже, рідним братам так жити. І щож це за добра, за люба людина! Правдивий артист! Усе всміхається до його й він усміхається до всього. Щаслива, завидна вдача! Карло Павлович дуже його любить. Але хіба-ж може його хто знати й не любити?

Ось як ми проводимо дні й ночі. Рано о дев'ятій годині йду я до класу малярства (я вже малюю олійними красками, а при останньому іспиті дістав я третій номер), Штернберг лишається дома й робить із своїх нарисів або малюнки акварелею, або невеличкі картинки масляними красками. В одинадцятій я, або йду до Брюлова, або приходжу домів і снідаємо з Штернбергом, що Бог післав; потім я знова йду до класу й сиджу там до третьої години. О третій ідемо обідати до мадам Юргенс, деколи й Карло Павлович з нами, тому, що я його мало не кожньої днини застаю о тій порі в Штернберга; він нераз зрікається пишного аристократичного обіда для простої, демократичної юшки. Справді, незвичайний чоловік! Після обіду я йду до академії, а коло

сьомої години приходить туди Штернберг, і ми або йдемо до театру, або проходжуємося трохи по набережній, а опісля вертаємося додів, і я читаю що-небудь в голос, а він працює, або я працюю, а він читає. Недавно прочитали ми «Будстока» Вальтера Скотта. Мене незвичайно зацікавила сцена, де Карло II Стюарт, скривавчися під чужим іменем в замку старого барона Лі, признається його донці Юлії, що він король Англії і прокладає їй на своїому дворі почесне місце любовниці. Правдиво королівська дяка за гостинність! Я нарисував ескіз і показав його Брюлову. Він похвалив мій вибір і казав учитися з Павла Деляроша.

Недавно познайомив мене Штернберг з родиною Шмідта. Це якийсь його далекий свояк, поважний чоловік, а його родина, — це прямо ласка Бога.

Ми часто буваємо у них вечорами, а в неділю то й обідаємо. Незвичайно любя родина! Виходжу від них засядно, почувавши себе неначе чистішим і лучшим. Не знаю навіть, як дякувати Штернбергові за отсю знайомість.

Познайомив він мене також з родиною того українського вельможі, у якого Ви тогидь літом стрінулися з ним на Україні. Я мало коли там буваю і то буваю тільки ради Штернберга: мені не подобається той протекційний тон і та низька влєсливість його простацьких гостей, котрих він кормить своїми пишними обідами й напуває українською сливянкою. Довго не міг я зрозуміти, як Штернберг щось таке може терпіти, нарешті воно виявилось само собою. Раз якось вернувся він від Тарновських прямо не свій, такий сердитий; довго ходив мовчки по кімнаті, потім ліг на ліжку, знова встав, знова ліг, — так тричі, поки не заспокоївся й не вснув. Чую, аж він крізь сон кличе одну з небог Тарновських. Тоді догадався я в чому тут діло.

На другий день Вілі знова пішов до Тарновських і вернувся пізно в ночі заплаканий. Я вдав, ніби не

помічаю нічо, він упав на канапу, затулив лице руками й плакав як дитина. Так минула найменше година; потім він встав, підійшов до мене, обіймив мене, поцілував, і гірко всміхнувся; сів біля мене й розказав мені історію своєї любови.

Звичайна історія: він влюбився в старшу небогу Тарновського, але тая, хоч була до його прихильна, все-ж таки воліла віддатися за якогось левого доктора Бурцева. Дуже звичайна історія. Після такої сповіді він трохи заспокоївся і я положив його спати.

Другого й третього дня я його майже не бачив: піде рано, верне пізно, Бог його зпас, де він у днину пропадає. Прібував я з ним балакати, та він мені ледве слово кине й мовчить. Кликав до Шмідтів, — він тільки головою покивав і не пішов. В неділю в-ранці кажу до його: поїдьмо в оранжерію ботанічного саду; він хоч і не радо, все-ж таки згодився. Оранжерія добре на його вплинула; повеселійшав, почав мріяти про подорож до тих чарівних країв, де всі отсі дивні рослини ростуть, мов у вас бодяки.

Вийшовши з оранжерії, я предложив йому пообідати на Крестовському, в німецькїм ресторані; він радо згодився. По обіді послушали ми Тирольців, подивилися, як спускаються з гори й поїхали просто до Шмідтів. Шмідти обідали того дня у Фіцтума, університетського інспектора, й осталися там і на вечір. Туди й ми поїхали. Привітали нас питанням, де ми дівалися?

У Фіцтума любувалися ми квінтетом Ветговена й сонатою Моцарта, у якій сольо грав знаменитий Бем, і в першій годині ночі вернули домів.

Бідолашний Вілі знова засумувався. Я не потішав його, бо й чим?

На другий день з доручення Брюлова пішов я до книгарні Смірдіна й узяв між иншими книжками два номери »Бібліотеки для Читенія«, де поміщений роман Діккенса »Нікляс Нікльбі«. Мені прийшло на думку спо-

рудити у Шмідтів літературні вечорі, і я запросив до цього Штернберґа. Як задумано, так і зроблено. Того-ж таки дня, після вечірніх рисунків у клясах, ми, взявши книжки під паху, рушили до Шмідтів. Там гадку мою привітали з захопленням і сейчас після чаю зачалося читання. Першого вечера читав я, другого Штернберґ, далі знов я; так чергувалися, аж скінчили роман. Це читання дуже гарно вплинуло на Штернберґа. Таким же способом після »Нікляса Нікльбі« прочитали ми »Кінельворт«, »Пертську Красавицю« та ще кілька романів Вальтер Скотта. Нераз сиділи ми поза північ й не оглянулися, як надійшли Різдвяні свята. Штернберґ зовсім прийшов до себе, працює і менше в тугу вдається; дасть Бог, і це минеться.

Прощавайте, мій батечку рідний! Не обіцяюся писати Вам небавом, а я, з ласки Штернберґа, окрім Шмідтів придбав ще деяких знайомих, і то таких, що не годиться занедбувати. Я купив собі на свята новий одяг і зимову загортку з англійської баї, зовсім таку, як має Штернберґ, щоби нас Шмідти не даром прозивали Кастор і Поллюке; а на весну гадасмо замовити собі плащі з камльоту. Гроші тепер у мене є! Зачав я малювати акварельні портрети, спершу — по приязні, а там і за гроші. Але Брюлову поки-що не показую; боюся. Тримаюся більше Соколова; Гав мені не подобається: солодкаво-нудкий. Гадаю ще взятися за французьку мову: це конче потрібно. Одна підстаркувата вдовиця хотіла мене вчити, а я за це, щоб учив її сина рисунків. Взаїмна услуга, та мені це не подобається: раз тому, що далеко ходити, аж в Бртелів переулоч, — а друге — дві години морочитися з рознещеним хлопчиськом — це також не аби-яка річ! Краще я отті дві години витрачу на акварельний портрет і матиму чим заплатити вчителєви. Гадаю, що й Ви такої думки. У Брюлова єсть Гіббон французькою мовою, і мені просто не мож байдуже глядіти на його. Не знаю, чи

бачили Ви його ескіз, ліпше сказати невеличкий образок: »Гензеріх прибуває до Риму«; тепер він у його в робітні. Чудовий! Як і все, що виходить з-під його пензля. Як-що Ви не бачили, то я зроблю невеличкий рисунок і пришлю Вам.

»Бахцисарайський фонтан« те-ж пришлю; його ма-буть ще при Вас розпочато.

Ага, трохи не забув; ладиться велика подія: Брюлов жениться, по святах весілля. Його суджена — донька поважного горожанина міста Риги, Тіма. Я її не бачив, але говорять, що на причуд гарна. Брата її іноді в класі стрічаю; він ученик Зауервайда, незвичайно гарний молодець. Як все це збудеться, то я опишу Вам з найменшими подробицями, а поки-що прощайте ще раз, мій незабутній добродію!»

»От уже два місяці, як я до Вас писав. Така довга мовчанка непростима. Але я нарочно ждав, аж покінчиться інтересний епізод із життя Карла Павловича. В останньому листі писав я Вам, що він думає женитися; тепер опишу Вам подрібно, як воно зробилося і як розбилося.

В день шлюбу Карло Павлович одягся, як звичайно, взяв капелюх і переходячи через свою робітню, зупинився біля копії Доменіхіно, вже скінченої; довго стояв він мовчки, а далше сів у крісло (крім нас двох не було нікого в майстерні), помовчав еше хвилину, а на-конець і каже звертаючись до мене:

»Дампієрі, мовби говорив мені: не женися, а то пропадеш.«

Я не знав, що йому відповісти, а він узяв свій капелюх, пішов до нареченої тай цілий цей день не вертав до свого мешкання. До весілля не роблено ніяких при-готовань, навіть Лукіянового ростбефу бракувало тої днини, словом не було нічо, що натякало-би на праз-

вик. В класі довідався я, що вінчання відбудеться в осьмій годині в вечір в лютеранській церкві св. Анни, в Кирочній. Після науки в класі рисунку взяли ми із Штернбергом фякра й поїхали на Кирочну.

В церкві вже позасвічували свічки, а Карло Павлович із Зауервайдом та з братом молодой були вже тут Побачивши нас, Брюлов підійшов, подав руку й сказав: жешюся.

В тій самій хвилині до церкви увійшла молода, й він пішов на стрічу. Я в життю не бачив та й не побачу такої красавиці. Підчас обряду Карло Павлович стояв глибоко задуманий та й ані разу не подивився на свою прекрасну невісту.

Вінчання скінчилося, ми повитали щасливих молодят, відпровадили їх до карити, а по дорозі заїхали до Клея, повечеряли і за здоровя молодих випили пляшку Кліко. Сталося це 8 січня 1839 р. І в Карла Павловича весілля теж скінчилося на пляшці Кліко: ані того, ані в слідуочі дні не було ніякого святкування.

В тиждень пізнійше стрінув я його в коридорі якраз проти кватирі графа Толстого і він запросив мене до себе на обід. Поки подали обід — він щось рисував у своїм альбомі, а мені казав читати Квентін Дерварда. Ледве почав я читати, як він спинив мене й голосно кликнув: Ємілія!

За хвилину явилася його жінка красавиця. Я невправно поклонився їй, а Брюлов сказав:

— Єміліє, а на чому то ми зупинилися? Та ні, краще сядь і сама читай. А Ви послухайте, як вона гарно по російськи читає.

Вона спершу не хотіла читати, потім розгорнула книжку, прочитала кілька речень з острою, німецькою вимовою, зареготала, кинула книжку й втекла. Він покликав її знова та з ніжністю влюбленого чоловіка просив її сісти до фортепяна й проспівати каватіну з «Норми». Не відказуючися, сіла і після кількох прелю-

дій заспівала. Голос у неї не сильний, не ефектовний, але такий солодкий, чаруючий, що я слухав і сам собі не вірив, що слухаю співу смертної, земної істоти, а не якоїсь воздушної феї. Був це магічний вплив її вроди, чи дійсно вона так гарно співала, не вмію Вам певно сказати, але ще й тепер, я ніби чую її чарівний голо-сочок. Карло Павлович теж був очарований її співом; він сидів, зложивши руки на вхрест над своїм альбомом і не чув, як увійшов Лукіян і вдвічі промовив: обід, поданий!

По обіді Лукіян на той самий стіл подав овочі й пляшку Лякріма-Крісті. Вдарила пята година, я оставив їх за столом і пішов до кляси. На прощання Карло Павлович подав мені руку й просив приходити до них щодня на обід. Я був вельми врадуваний таким проханням.

Скінчивши рисунки в класі, стрінув я їх на бережжі й пристав до них. Вони небагом пішли додів і забрали мене з собою. За часм Карло Павлович прочитав Пушкінового «Анжеля» і розповів, як покійний Александр Сергієвич просив його, намалювати портрет його жінки, і як він змістя відмовив, бо жінка його косоока. Він предкладав Пушкінови, намалювати з його портрет, але тоді Пушкін відказався. Незабаром поет помер, не оставляючи нам портрету. Кіпренський намалював його як якого джигуна, а не поета.

Після чаю чарівна хазяйка навчила нас «Гальберцфельф» і програла до мене 20 копійок, а до свого чоловіка каватину з «Норми»; сейчас сіла до фортепяна й поквітувалася.

Після такого величнього Фінале подякував я чарівній хазяйці і хазяїнови й пішов додів; було далеко поза північ. Штернберг ще не спав, дожидав мене. Я розповів йому, не знімаючи капелюха, свої переживання, і він назвав мене щасливим чоловіком.

«Але й ви мені позавидуйте» — сказав опісля; »ге-

нерал-губернатор із Оренбурґа запрошує мене до себе на ціле літо; я був нині у Володимира Івановича Даля і ми умовилися вже про подорож. На другий тиждень — бувай здоров!

Звістка ця приголомшила мене; довго я не годен був вимовити слова, прийшовши до пам'яті, я спитав:

»Якже ти все це вспів так скоро поладнати.«

»Нині,« відповів він, »в десятій годині прислав по мене Григорович; я пішов — він предложив мені дорогу, я згодився, пішов до Далья і справа була готова.«

»А щож я без тебе робитиму? Як я житиму без тебе?« спитав я кризь сльози.

»Так, як я без тебе; будемо вчитися, працювати й незаметимо самоти. А от, додав, завтра обідаємо в Йоахіма. Він знає тебе, й просив, щоби я тебе припровадив. Добре?«

»Добре«, відповів я, — і ми лягли спати.

На другий день обідали ми в Йоахіма. Це син звісного стельмаха Йоахіма, веселий, щирий і дуже освічений німець. Після обіду показував нам свою збірку естампів і між иншим кілька зшитків дуже гарних літографій Дрезденської галерії, які що йно дістав. А що було це в суботу, то ми й вечір провели в його. За чаєм зійшла бесіда на любов і на влюблених. Бідний Штернберг сидів, мов на шпильках. Я старався перемінити розмову, але Йоахім, ніби нарочно, роздував її, і нарешті розповів нам про себе самого ось який анекдот:

— Як закохався я, — каже він, — в мою Аделїду, а вона в мене — ні, так став я на тому, щоб відібрати собі життя. Вибрав я смерть від чаду. Приладив усе, що треба; написав листи до кількох приятелів, між иншими й до неї (тут він показав на свою жінку), роздобув собі пляшку рому, й велів принести жарівницю з вуглем, скипок і свічку. Коли все було готове, я замкнув двері на ключ, наляв склянку рому, випив, і мені почав мріятися »Бенкет Вальтазара« Мар-

тенса. Я випив другу чарку і мені вже нічого не мріялося. Мої приятелі, повідомлені об моїй передчасній, трагічній смерті, позбігалися, розбили двері й найшли мене п'яного, як ніч. Я, бачите, забув підпалити вугля, а то бувби й справді помер. Після такої пригоди і вона стала прихильнішою до мене і нарешті згодилася, вийти за мене за-між. —

Оповідання це закінчив доброю склянкою пуншу.

Йоакім дуже подобався мені своїм поведенням і я поклав собі обов'язком, відвідувати його, як мога, часто.

Неділю провели ми в Шмідтів. В 11 годині вернулися домів, і вже стали роздягатися, коли Штернберґови нараз треба було хустки до носа; він вложив руку в кишеню і замість хустки витягнув афіш:

— Я й забув. Нині у Великому театрі масковий баль, — сказав він, розгортаючи афіш: — поїдьмо!

— Добре, поїдьмо! спати ще час, відповів я, — і ми, надівши фраки, замість сурдугів, поїхали перше до магазину костюмів біля поліційного мосту, купили личини капуцинських малп і чорні півличини й поїхали в театр.

Сіяюча сая скоро наповнялася замаскованою публікою, музика греміла; небавом стало душно й личина мені страшно надокучила; я зняв її, Штернберґ також, може це кому й видалося дивним, та нам про це й байдуже.

Ми пішли в прибічні салі першого поверху, щоб відітхнути від глоти й від духоти. Ані одна личина, хоч-би тобі на сміх, не пішла за нами. Тільки на сходах стрінув нас Елькін, той самий пан в окулярах, що зустрівся раз зі мною і з Михайловим. Він пізнав мене, Штернберґа також і регочучи на ціле горло почав нас обіймати. Саме в той час надійшов молодий мічман, і він представив нам його, називаючи своїм щирим приятелем, Сашою Оболенским. Була вже третя година, як ми вийшли на гору.

В одній із бічних саль стояв накритий стіл, при

нім сиділи гості й їли. Мені теж захотилося їсти. Я сказав про це шепотом Штернберґови і він згодився, але Елькін й Оболєнський спротивилися й замість того предложили, обовязково поїхати до Клея, і там, як годиться, порядно повечеряти.

— А то тут, додав Елькін, не наїмося до сита, а заплэтно в десятеро.

Ми однодушно пристали й подалися до Клея.

Молодий мічман подобався мені дуже своїм гарним поведінням. Досі я приставав тільки з моїми скромними товаришами, а молодця «з великого світа» побачив я у перше з-близька. Каламбурами й дотепами, мов із рукава силе, а водевільних куплетів у його безліку, прямо зух-молодець.

У Клея просиділи ми до самого ранку, а що жвавий мічман був трохи запаморочений, то ми взяли його до нашого мешкання, а з Елькіном розпрощалися в ресторані.

Ось як я нині живу: волочуся по маскарадах, вечеряю в ресторанах, гроні розкидаю, прямо не рахуючи. А чи давно-ж то, чи давно сів той незабутній ранок над Невою, коли Ви стрінули мене в Літньому саду перед статуєю Сатурна? Незабутній ранок, незабутній мій добродію! Чим і як я Вам віддячуся достойно? Окрім чистої сердечної сльози-молитви я нічого не маю.

О девятій годині пішов я своїм звичаєм до кляси, а Штернберґ' остався ще дома з гостем; гість ще спав. В одинайцятій я пішов до Карла Павловича й почув любий докір від любої Ємілії Карлівної. Ми грали до другої години в «гальбер-цвельф».

Вона хотіла, щоб я остався в них до обіда, і я вже був готов, але Карло Павлович замітив, що не годиться опускати роботи, і я пішов до кляси, засоромившись по самі вуха. О третій годині я знова прийшов, а о п'ятій лишив їх після обіду і знов вернувся до кляси.

Оттак, окрім суботи та неділі, я що дня у них. Су-

бота була призначена для Йоахіма, а неділя для Шмідта й Фіцтума. Ви певно завважаєте, що всі мої знайомі — німці, але які гарні німці! Я просто влюблений в отсих німців.

Штернберг увесь цей тиждень клопотався своєю подорожжю і — певне мусів щось забути: така вже його вдача. В суботу пішли ми до Йоахіма й стрінули там Кольмана, звісного аквареліста й учителя Йоахіма.

По обіді казав Кольман своєму ученикови, щоби цей показав свої рисунки дерев; ученик нерадо згодився. Рисунки зроблені чорним і білим олівцем на сірому папері, а зроблені так гарно, так докладно, що я не міг налюбуватися ними. За одну з тих студій він дістав другу, срібну медаль, а добрий Кольман вихвалював цей рисунок під небеса, як тріумф свого учня й божився на чім світ стоїть, що він такого не втне.

Штернбергови оставалося тільки два дні побуту з нами; тож Йоахім і спитав його, як він гадає цей час провести? Штернберг, мабуть, об тім не думав. Йоахім піддав такий проєкт: завтра, себто в неділю, відвідати галерії Строганова й Юсупова, а в понеділок Ермітаж. Проєкт прийнято. На другий день ми приїхали до Йоахіма й рушили в галерію Юсупова. Князя повідомили, що такі-то й такі артисти просять дозволу оглянути його галерію. Ввічливий князь велів нам відповісти, що нині неділя і гарна погода, тому він радить нам, замість гарними творами штуки полюбуватися гарною природою.

Нам, розуміється, не оставалося нічо, як лиш подякувати князеві за добру раду, а щоб подібної доброї ради не почути і від Строганова, ми вибралися в Ермітаж і раювали там три години, як правдиві поклонники гарного мистецтва. Обідали в Йоахіма, а вечір провели в театрі.

В поведілок рано Штернберг дістав лист від Даля, щоб він в 3 годині готовий був до дороги. Штернберг

поїхав працювати з приятелями, а я взявся лаштувати його речі. О 3 годині були ми вже в Даля, а о четвертій я розцілувався із Штернбергом коло середущої рогачки й вернувся сам-одеи у Петербург, мало-що не в сльозах.

Була в мене гадка, поїхати до Йоахіма, але я бажав самоти, та разом із тим не хотів їхати домів; боявся пустки, котра мене обгорне дома. Я відправив віз біля рогачки й пішов пішки. Та хоч як довгу пройшов дорогу, я не втомився нею так, як сподівався і ходив ще довго по набережжі біля академії. В мешканню Карла Павловича світилося ще, але світло незабаром згасло й за хвилину вийшов він з жінкою на набережжі. Щоб з ними не стрінутися, пішов я домів, роздягся і на-потемки ліг спати.

Тепер я майже не буваю дома: без Штернберга мені і сумно й пусто. Михайлов знов перебрався до мене, але по-давньому не сидить дома. Він десь, мабуть чи не в Елькіна, познайомився з мічманом Оболенским. Оболенский часто приходить в ночі і коли Михайлова нема дома, кладеться спати на його ліжко. Цей молодик зачинає мені менше подобатися, як перше; він або справді одноманітний, або таким здається мені тому, що я сам тепер до себе не подібний. До кляси вчащаю пильно, як і перше, але працюю мляво, що вже й Брюлов помітив. Мені це прикро, та не-знаю, як мені поправитися.

Смілія Карлівна, як і перш, приязна до мене і грає зо мною в «гальбер-цвельф».

Небавом по від'їзді Штернберга Карло Павлович казав мені приготувити олівці й напір. Він хоче змалювати з своєї жінки 12 голівок у різних зворотах, як ілюстрації до балади Жуковского «Двѣнадцать спящихъ дѣвъ».

Одначе напір і олівці лежать собі без ужитку.

Було це під кінець лютого; я по звичаю обідав у них. Тої намятної днини жінка Карла Павловича по-

казала ся мені незвичайно чарівною, за обідом вгощала мене вином і була така привітна, що як вибпла пята година, я готов був забути про лекцію; та вона сама мені нагадала. Не було що робити, я встав з-за стола й відійшов не працюючись та обіцяв вернути після лекції й конечно обіграти її в «гальбер-цвельф»

Робота в класі скінчилася, я приходжу до них, як умовився. В дверях стрічає мене Лукіян і каже, що пан не веліли нікого приймати. Я немало здивувався такій переміні й пішов домів. Проти звичаю застав тут Михайлова й моторного мічмана. Вечір мпнув нам на веселій балачці. О дванадцятій годині вони пішли вечеряти, а я ліг спати.

Другого дня ранком заходжу з класи до Карла Павловича, входжу до робітні, а він вітає мене весело такими словами:

— Поздоровіть мене: я нежонатий.

Зразу я не зрозумів його; він в-друге те саме каже. Я ще не вірив, аж він додав зовсім весело:

— Моя жінка пішла вчора після обіду до Зауервайдової і не вернулася й досі.

Потім звелів він Лукіянови, переказати Ліпінови, щоб цей подав йому палітру й пензлі. За хвилину все було подане й він засів до праці. На шталюзі стояв нескінчений ще портрет графа Муссін-Пушкіна. Карло Павлович прийнявся за його. Та хоч як рад був показати себе спокійним — робота йому не йшла. Наконєць кинув палітру й пензлі та промовив, ніби сам про себе:

— Не вже-ж воно мене дійсно так бентежить. Не можу працювати. — І пішов до себе на гору.

О другій годині я пішов до класи, все ще не цілком певний того, що сталося. О третій вийшов і не знав, що з собою робити: чи йти до його, чи оставити в спокою? Та в коридорі стрів мене Лукіян й поклав кінець мойому ваганню, сказавши: «пан просять до обіду». Але обідав я сам оден. Карло Павлович нічого в рот

не брав, навіть до столу не сів, нарікав на біль голови й курив цигару.

На другий день він ліг у ліжко й пролежав два тижні; увесь цей час я не покидав його. Часом маячив у горячці, але ані оден раз не вимовив імені своєї жінки. Нарешті став одужувати й одного вечера покликав свого брата Александра та просив його, щоб постарався о адвоката, який поробив-би потрібні заходи для формального розводу. Тепер він знова виходить з хати і замовив у Доніцієллього велике полотно: гадає почати образ «Успенія» для Казанського собору, а дождаючись полотна й літа, став малювати, в природній величині князя Александра Николасвича Голіцина й Федора Івановича Прянішнікова. Старець буде намальований в сидячій позиції в сірім фраку й з Андрєєвською лентою.

Про гутірки, які ходять про Карла Івановича по городі й по академії — не пишу Вам. Поклепи дуже глупі й огидні, гріх повторювати. В академії загально вказують на Зауервайда, як на автора тих сплетень, а я маю підставу вірити цьому.

Нехай воно трохи присхне, тогді я Вам перекажу свої помічення, й тимчасом нагромадиться і обробиться матеріал. Прощайте, мій незабутній Добродію!

P. S. Від Штернберга дістав я з Москви письмо. Добрий Віллі! він і Вас не забуває, кланяється й просить, як коли Вам доведеться побачити на Україні не-богу Тарновського, паню Бурцеву, то щоб переказали Ви від його глибоке поважання. Відний Віллі! він все ще памятає її....

Слідуючого листу, не міщу, тому, бо немає в йому нічого більш, крім пустих сплетень і дуже мерзеної обмови на імя Карла Великого; а такі речі не повинні мати місця в оповіданню, про найчеснішого з людей. Нещаслива його женитьба покінчилася любовною угодою, цєб-то розводом, за який він заплатив їй 13 000 рублів асигнаціями. Це всьо, що в тому листі цікавого.

VII.

Петербуржського сіренького літа, мов і не було. На дворі сира, гнила осінь, а в нашій академії пишна вистава. От як-би Ви приїхали й оглянули її, то я-б і Вами вальобувався. Що до малярства, то з робіт учеників нема нічого замітного, крім конкурсової праці Петровського «Ангел являється пастухам». За те визначилися різьбарі: Рамазанов і Ставасер, особливо Ставасер. Він зробив круглу статую молодого рибальця, і як зробив! просто розкіш, особливо вираз лиця: заперши дух, живе лице слідить за рухом поплавця. Я тямлю, як статуя була ще в глині, Карло Павлович увійшов нагло в кабінет Ставасера, любувався нею й радив вдавнити трошки нижню губу рибака. Він це зробив, і вираз переіменився. Ставасер готов був молитися за великого Брюлова.

Про малярство скажу Вам взагалі, що для одного образу Карла Павловича варто приїхати з Китаю, а не тільки з України. Див-герой! За одним махом і підмалював і скінчив, і тепер угощує голодну публіку своїм чудовим твором. Велика його слава і геній його без краю.

Що-ж мені про себе самого Вам сказати? Дістав я першу срібну медаль за студію з натурн; та ще намалював олійними красками невеличкий образ: «Спрітка хлопчик ділиться під парканом своєю милостинею з собакою». От і все! Ціле літо працював я в клясі, а ранками ходив з Йоахімом на Смоленське кладбище, лопух та дерева змальовувати.

Я що-раз більше влюблююся в Йоахіма. Бачимось, майже що двини; він заєдно ходить на вечірні курси. Познакомився близько з Карлом Павловичем і часто бувають у себе. Деколи робимо прогульки на Петровський і Крестовський острови, щоби там малювати чорну ялицю та білу березу. Два рази ходили ми пішки до

Парголова, там познайомив я його із Шмідтами. Вони літом живуть в Парголові. Йоахім дуже рад тому знайомству, та й хто-ж не буде рад познайомитися з родиною Шмідтів!

Розповім Вам ще одну дуже забавну подію; вона недавно збулася. На тому самому поверсі, що я, замешкав недавно якийсь урядник з родиною: жінкою, двома дітьми й небогою, гарною п'ятнадцятилітною дівчиною. Яким чином розвідав я про це — зараз Вам розповім. Ви памятаєте добре Ваше колишнє мешкання: з маленького присінка відчиняються двері на спільний коридор. Одного разу відчиняю я ці двері, й увяв собі моє здивовання: передо мною стоїть прегарна дівчина, збентежена й почервоніла по вуха. Я не знав, що їй сказати, й помовчавши хвилину, поклонився їй, а вона, закрила лице руками, втікла й сховалася у сусідних дверях. Що воно за знак — не тямив я, та після довгих думок і догадок пішов до кляси. Робота не вдавалася мені; отта невідома дівчина не давала робити. На другий день вона стрінула мене на сходах і спаленіла, як за першим разом; я також стояв, мов укопаний. Аж вона засміялася, та так то щиро, так по дитячому, що я не втерпів і теж розреготався. Та почувлися чийсь кроки на сходах і ми перестали сміятися. Вона притулила палець до уст і — утеклá. Я повагом піднявся по сходах і прийшов до свого мешкання ще більше збитий з пантелику, як перше. Вона кілька днів не давала мені спокою; що хвилі виходив я на коридор в надії, стрінути знайому незнайому, але вона, хоч і вибігала на коридор, то так швидко ховалася, що я не годен був навіть головою їй кивнути, а не то, щоб гаразд поклонитися. Так минув цілий тиждень і я вже став був забувати про неї. Але послухайте, що даліше. В неділю о десятій годині рано входить до мене Йоахім, і вгадайте, кого він із собою привів? Мою таємничу, зарум'янену красавицю.

— Я у Вас злодія зловив, — сказав він сміючись.

Глянув я на загадочну, пустотливу дівчину, і збен-тежився не менше від зловленого злодія; коли це Йоахім завважив, випустив руку дівчини й усміхнувся лукаво. Та визволена красавиця не втікала, як можна було сподіватися, лиш осталася на місці й поправивши на голові хусточку й косу, озирнулася довкола й промовила:

— Я гадала, що Ви саме проти дверей сидите й малюєте, аж Ви он-де, в другій хаті.

— А якби він проти дверей малював, то тоді-б що? — спитався Йоахім.

— Тоді-б я в дірочку дивилася, як вони малюють.

— Чом-же в дірочку? Я певний, що мій товариш на стільки ввічливий, що не заборонив-би Вам в світлиці сидіти підчас роботи.

Що-б запевнити її в тому, я кинув головою і подав гостеві стільця. Вона не звертала уваги на мою ввічливість, а обернулася до портрета пані Солової, що стояв на шталюзі й недавно був зачатий. Та що лиш стала впадати в захват над картиною красавиці, коли почувся в коридорі гострий голос:

— А де-ж вона пропала? Паша!

Гостя моя затремтіла й зблідла.

— Тіточка! — промовила тихенько й кинулась до дверей. Коло дверей спинилася, приложила пальчик до уст, постояла хвильку й зникла.

А ми з Йоахімом, посміявшись з отсеї чудної пригоди, рушили до Карла Павловича. Пригода сама собою марна, але вона мене гейби турбує; не сходить з ума, і я думаю о ній безнастанно. Йоахім доколи кепкує з мові задуми, а мені це не-до-вподоби; навіть прикро, на що він трапився при тій пригоді.

Нині дістав я письмо від Штернберга. Він збирається в якийсь похід на Хиву й пише, щоби не дожидати його на свята в Петербурзі, як перше писав. Мені

скучно без його: ніщо мені його не заступить. Михайлів поїхав до свого мічмана в Кронштадт і я вже більше двох тижнів його не бачу. Спосібний артист, чесна душа, але на-лихо дуже розсіяний! Доки його нема, я за порадою Фіцгума прийняв до себе студента Демського. Це тихий, дуже освічений, та бідний, молодий Поляк. Він цілий день проводить в аудиторії, а вечерами вчить мене французької мови й читає Гіббона. Двічі в тиждень вечорами ходжу в салю «Вольного економического Общества» на виклади фізики професора, а раз в тиждень разом з Демським на виклади зоології професора Куторги. Як бачите, часу я не марную; нудитися зовсім нема коли, а я все таки нуджуся: чогось мені недостає, а чого, я й сам не знаю. Карло Павлович тепер нічо не робить і дома майже не живє. Бачуся з ним мало-коли і то на вулиці. Прощайте, Добродію мій незабутній! Не обіцяюся швидко до Вас писати; час у мене йде нудно, одноманітно, писати нема про що, а я не хотівби, щоб Ви куняли над моїми скучними листами, як я куняю над отсим письмом. Ще раз — будьте здорові!

Збрехав я Вам: казав, що не швидко писатиму, а отсе й місяць не минув від останнього мого листу, і я вже знова беруся за перо. Подія принаглила; вона-ж то і збрехала, а не я. Штернберг занедужав у Хивинському поході; розумний, добрий Даль порадив йому покинути воєнний табір та вернутися додів, і він зовсім пенадійно явився в мене 16. грудня в ночі. Як-би я був сам-оден дома, то взяв-би його за привид і, — розумісться, злякався-б, але я був з Демським і ми перекладали власне дуже веселий розділ з «Брата Якова» Польде-Кока, то-ж поява Штернберга видалася, чимсь природним, хоч ми через те не менше дивувалися й тішились. Наобіймавшись й націлувавшись я представив йому

Демського, а що була що йно 10 година, так пішли ми до «Берліна» випити чаю. Ніч, samozрозуміло минула на питаннях й оповіданнях. Над раном Штернберг знемігся й заснув, а я взявся до його портфеля, що був такий повний, як і той, який він торік привіз був із України.

Та тут вже не та природа, не ті люди, хоч все так само гарне й виразне, але цілком инакше, крім медляхолії; та це може лиш відблиск мрійливої душі артиста. У всіх портретах ван-Дайка пануючим рисом являється розум і чесність, а це обясняється тим, що ван-Дайк сам був чесний і розумний чоловік. Так само поясню собі загальний вираз незвичайно гарних рисунків Штернберга.

Ах, коли-б Ви знали, як весело, як несказано скоро минають мені дні й ночі. Так весело, так скоро, що я не встигаю вивчитися малої лекції, яку мені завдає Демський, хоч він і грозить, що за те відречеться від мене. Але, крий Боже, я не допущу до цього. Знайомств наших ні побільшало, ні поменшало, вони ці-ж самі, тільки так розцвілися, так повеселійшали, що не всиджу я дома. Хоч, ніде правди діти, і дома в мене не без краси та не без принади. Говорю про сусідку, про ту саму «злодійку», що її Йоахім біля дверей піймав.

Яка мила отся твар невинна! Суцця дитина, прекрасна, непопсована дитина.

Кождої днини по кілька раз до мене забіжить, пострібає, пощобече й пурхне, наче та птичка. Инколи просить, щоб портрет з неї змалювати, але ніколи й пяти хвилив на місці не всидить, просто живе срібло.

Недавно потрібував я до портрету одної пані жіночої руки, як модель, і прохав її подержати руку; згодилася, та що Ви скажете, ані хвилини не вдержала спокійно — дійсно, як дитина! І я, хоч-нехоч, мусів для руки покликати модельку.

Що-ж Ви думаєте? Ледве я посадив модель і взяв

палету в руки, вбігає вона до покою, як звичайно, весела, розсіяна, та як-тільки побачила модельку, нагло скаменіла, потім заголосила і мов тигр кинула ся на неї. Я не знав, що їй робити; на щастя лежала коло мене атласова малинової краски мантиля тої пані, якої портрет я малював. Я взяв мантилю цю їй накинув їй на плечі.

Вона схаменулася, підійшла до зеркала, полюбувалася собою, потім кинула мантилю на підлогу, плюнула на неї і вибігла з світлиці. Я відпустив модельку, а рука осталася, як і перше, невикінченою.

Після цієї пригоди моя сусідка три дні до мене не навідувалася, а коли зострінулася в сінях, так затулювала лице руками й втікала на другий бік. Четвертого дня, я що лиш прийшов був із лекції та став приготувати палету, аж входить моя сусідка, та така-ж тиха, сумирна, що просто годі пізнати. Мовчки, відкрила руку по лікоть, сіла на стільці й приняла позицію тої пані, з якої був роблений портрет. Я, як-би нічого не було, взяв палету й пензлі і став робити. За годину рука була готова. Я почав був дякувати, а вона хоч-би тобі всміхнулася; поправила рукав, встала й мовчки вийшла з світлиці. Признаться, мене це до живого дійняло, і я тепер ломлю собі голову, як повернути давню гармонію. Так минуло ще кілька днів й гармонія почала настроюватися. Вона вже не втікала від мене в коридорі, а деколи навіть всміхалася. Я став було надіятися, що от-от двері відчиняться і влетить моя пташка краснопера. Але двері не відчинялися і пташка не влітала.

Я став тривожитися їй придумувати, яке-б то сильце наставити на зрадливу пташку. Та саме тоді, як розсіяність моя ставала вже нестерпною, не тільки мені самому, але й добрязі Демському, мов ангел з неба, являється у мене Штернберг із Кіргізьського степу.

Тепер я живу з одним тільки Штернбергом і для

його одного, так що може-б і зовсім забув про сусідку, якби иноді не стрічав її в коридорі. Вона, як видно, страх рада-б забігти до мене, та лишенько: Штернберг сидить заєдно дома, а як виходить, то і я з ним.

Але в свята вона не втерпіла, а що ми вечорами не буваємо дома, так вона в днину наділа маску й забігла до нас. Я вдавав, що не пізнаю її. Вона довго крутилася і вживала ріжних способів, щоб я її пізнав, але я кріпко стояв на своїому. Тоді вона не стерпіла, підійшла до мене і майже в-голос сказала:

— Невиносимий чоловіче! Це-ж я!

— Так зніміть маску, тоді я її побачу, хто Ви таке, — відповів я.

Вона трошки затялася, а дальше зняла маску і я познайомив її із Штернбергом.

З тої днини пішло в нас по старому. До Штернберга вона як і до мене відноситься — по просту. Ми розпещуємо її всілякими ласощами й поводимося з нею, мов брати з рідною сестрою.

— Хто вона є? — спитав мене одного разу Штернберг.

Я не знав, що їй відповісти на це раптове питання. Мені ніколи не приходило в голову спитати її про це.

— Мабуть сирота, або донька якоїсь недбалої матері — казав він дальше, — в усякому разі вона бідолаха, може й неписьменна?

— І цього не знаю, — відповів я несміло.

— Давати-б їй що читати, — сказав Штернберг: все-б таки голова не пустувала. А от до речі, розвідайся: як що вона вміє читати, то я їй подарую дуже моральну й любу книжку: »Векфільдський священник« Гольдшмідта. Гарний переклад і видання гарне.

А за хвилину він, усміхаючись, знова мовив:

— Уважась? нині мені прийшла охота моралізу-

вати. Наприклад спитаю: до чого можуть довести отсі візити нашої наївної пустійки?

Я з-легка затремтів, але зараз-же отямився і відповів:

— На мою думку — ні-до-чого.

— Даїй Боже, — сказав він і задумався.

Я засидю люблююся виразом його лица, безжурним як у дитини; так тепер це миле обличчя видалося мені зовсім не діточим, а зрілим й досвідченим. Не знаю чому, але мимо волі прийшла мені на гадку Тарновська, і він, мов-би підглянув ту мою гадку, глянув на мене й глибоко зітхнув.

— Бережи її, мій друже, сказав, або сам бережи ся від неї. Роби, як чуєш, тільки тям і не забувай ніколи, що жінка — річ свята й ненарушима, а разом із тим така приваблива, що ніяка сила волі не годна оперти ся тій принаді. Лиш почуття найвищої евангельської любови, лиш воно одно може зберегти її від неслави, а нас від вічних викидів совісти. Вооружися отсим прегарним почуттям, мов лицар сталевим панциром, і ступай сміло на ворога.

На хвилину замовк, а потім усміхаючись мовив:

— Я сильно постарівся від останнього року; ходім краще на вулицю, в хаті мені якось, ніби душно.

Довгс ходили ми вулицею й мовчали. Мовчки вернули домів і лягли спати.

Ранком пішов я на лекцію, а Штерлберг остався дома. В одинайцятій вертаю і що-ж я бачу? Вчорашній професор моральности прибрав мою сусідку в бобряну татарську шалочку з оксамитовим верхом та з золотим кутасиком, одяг у якусь червону шовкову юпку, теж татарську, а сам надяг башкірську гостроверху шапку, вигриває на гітарі качучу, а сусідка, мов твоя Тальйоні, втинає сольо.

Я, розуміється, тільки в долоні сплеснув, а вони хоч-би тобі оком моргнули: танцюють дальше качучу,

як-би нічого не було. Натанцювавшись доволі, вона скинула шапочку й юпку та вибігла на коридор, а мораліст поклав гітару й зареготався, мов божевільний. Я довго здержувався, та не видержав і так сердечно завторував, що покрив його регіт.

Нареготавшись до несхочу, посідали ми на стільцях оден проти другого. По хвилині мовчанки, він заговорив перший:

— Вона найпривабливіше творіння. Я хотів нарисувати з неї Татарочку, та вона, ледве встигла нарядитися, як не пуститься танцювати качучі! — а я, як ти бачив, намість олівця й паперу вхопив гітару; решту знаєш. Але от чого ти не знаєш: перед качучею вона розповіла мені свою історію, звісно, ляконічно, та подробиці ледве чи й сама знає. Все-ж таки, коли-б не отся проклята шапка, вона-б не спинилася на половині оповідання, а то побачила шапку, вхопила, надягла й забула про все. Може з тобою буде розмовніша: випитай її добре, мабуть у неї дуже драматична історія. Отець її, каже, вмер тогідь в Обуховському лазареті.

В ту саму хвилину, відчинилися двері й увійшов Михайлов, а за ним моторний мічман. Не роздобарюючи багато, Михайлов предложив нам, піти на снідання до Александра. Ми з Штернбергом перекинулися зором і, розуміється, згодились. Я натякнув щось про лекції, але Михайлов так несамовито зареготав, що я мовчки взяв капелюх і поклав руку на клямку.

— Так ти ще хочеш бути артистом! Хіба правдиві артисти в клясах виховуються? — промовив урочисто невгомний Михайлов.

Ми згодилася, що найкраща школа мистецтва — таверна, і в добрій згоді пішли до Александра.

Біля Поліцейського мосту стрінули Елькіна; він гуляв з якимсь молдаванським боярином й розмовляв по водоськи. Ми взяли і його з собою.

Цей Елькін — дивний чоловік: нема такої мови,

якою-б він не балакав, нема такого товариства, у якому-б він не бував, починаючи нашим братом, а кінчаючи графами та князими. Він, ніби той казочний чарівник, єсть і всюди і їде: і на Англійському побережжі, в конторі парової плавби, де виряжає приятеля за границю і в конторі дилжансів, або навіть біля середущої рогачки, де виврвожас якогось сердечного Москвича, і на весілля і на хрестинах і на похоронах, а все це протягом одної днини справить, а вечером по всіх трьох театрах побуває.

Суций Пінетті! Дехто стережеться його, як шпига, але я за ним ніщо похорого не вбачаю. Він в дійсности невмовкаючий балакун, і добрий хлопець, а в додатку кенський фейлетоніст. Його в жартах називають також вічним жидом, і сам він отсю назву вважає підходячою для себе. Зо мною не говорить инакше, лиш по французьки, за що я йому дуже вдячний, бо це добра практика для мене.

Замість снідання ми в Александра здорово пообідали й розійшлися во свояси. Михайлов і мічман переночували в нас, а ранком від'їхали в Кронштадт. Свята минули нам швидко, це-б то весело. Карло Павлович каже мені готовитися до конкурсу на другу золоту медаль. Не знаю, як воно буде. Я вчився так мало! Та за Божою поміччю срібную. Бувайте здорові, мій Добродію незабутній! Більше нічо не маю Вам сказати.

От вже й мясниці і великий піст, нарешті й Великодні свята минули, а я до Вас ніже єдиного слова не написав. Не гадайте, мій неоцінений, незабутній Добродію, що я забув про Вас. Боже, хороні мене від такого гріха! В кожній думці моїй, в кожному моєму вчинку, присутні Ви у моїй вдячній душі, як найясніша, пресвітла істота. Причина мого мовчання зовсім проста: нема про що писати.

Не можна сказати, щоб мені було скучно, щоб одноманітність була нудна: навпаки, дні, тижні, й місяці пролітають так, що і не счуєшся. Яка то добродійна річ — праця! особливо, коли знаходиш заохоту. А мені, славити Бога, заохоти не треба: на іспитах ніколи не дістаю дальшого номеру, як третій. Брюлов мною завсіді вдоволеній: яка-ж може бути більша, радісніша заохота для артиста? Я безмірно щасливий! Мій Ескіз прийняли без ніякої зміни і я вже прийнявся за конкурсову роботу. Тему я полюбив, вона мені по душі, і я цілком їй віддався; це сцена з Іліади: «Андромаха біля тіла Патрокля». Тепер що йно зрозумів я, як dokonче потрібне знання старини, особливо життя й мистецтва давних Греків, і як мені у тому допомогла французська мова. Не знаю навіть, як мені дякувати доброму Демському за отсю прислугу.

Ми з Карлом Павловичем дуже оригінально стріли Великдень. Ще день передше говорив він мені, що має намір піти на утреню до Казанського собору, щоби побачити свій образ при світлі і хрестний ход докола церкви. Вечером, о десятій годині, казав подати чай. Щоби час минав нам незамітніше, я наляв йому й собі чаю, він закурив сигару, ліг на отоманці й голосно став читати «Красавицю із Перт», а я ходив там і назад по хаті. Тільки всього памятаю. Потім чую невиразно — ніби грім, отвираю очі: в покою ясно, лампа на столі ледве горить, Карло Павлович спить на канапці, книжка лежить на долівці, а я сиджу в кріслі й слухаю, як з гармат палять. Згасив лампу, вийшов тихенько з кімнати й пішов домів.

Штервберг ще спав. Я вмився, прибрався й пішов на вулицю. З Андріївської церкви виходили вже люди з свяченими пасками. Ранок був дійсно святочний. А чи знаєте, що в той час мене найбільше займало? Соромно сказати, а сказати треба, бо був-би гріх, коли-б я затаїв перед Вами яку гадку, або почування. Я був у

той час суцця дитина: мене найбільше займав тоді мій непромокальний плащ. Чи не чудно, що я так тішуся святочною обнотою? Ні, коли добре подумати, то не чудно. Дивляючися на поли свого лискучого плаща думав я: чи давно то, в залязоеному, запачканому халаті, не смів я про таке вбрання навіть подумати, а тепер! Сотню карбованців викидаю на оттакий плащ! Просто Овідієві переміни! Або бувало розживешся на якого там бідного коповика й купуєш білет на райок, не розбіраючи навіть, яку штуку грають, і за того коповика бувало так сердечно насмішся й так гірко наплачешся, що другому за весь вік не доведеться так плакати й так сміятися. І чи давно-ж було це? Не далі, як учора — і така переміна! Тепер я вже не инакше йду до театру, як на крісла, а мало коли на місця за кріслами, та й іду не на що-трапиться, але вибіраю або премієру, або повторення премієри, а як на стару штуку, так дивлюся, щоб була гарна. Правда, що нема вже в мене того щирого сміху й тих сердечних сліз, але мені їх не жаль. Згадуючи про все це, я й про Вас згадую, мій Добродію, незабутній; згадую і той незабутній ранок, коли Господь навів Вас на мене в Літному саді, щоб витягнути мене з болота й з нічогости.

Свято зустрів я в родині Уварових, тільки не гадайте що графів, крий Боже: ми ще так високо не літаємо. Це проста, скромна родина, та така-ж то добра, мила, гармонійна, що дай Боже, щоб усі родини на світі були такими. Мене вони вітають ніби свого, найблищого крєвняка. Карло Павлович те-ж часто їх відвідує.

Свята провели ми весело. За цілий тиждень ані разу не обідали у М-ше Юргєнс, а все в гостях, то в Поахіма, то в Шмідтів, то в Фіцтума, а в вечір або в театрі, або в Шмідтів. Сусідка наша провідує нас по давньому і все така-ж пустотлива, як і перше була.

Шкода, що не можу з неї мати модель для Андромахи: занадто молода й делікатна, коли так можна висловитися. Дивуюся, що це за жінка, її тітка. Вона, бачиться, і в гадці не має своєї пустотливої небоги. Дивно! Штернберг розповів мені її історію до краю. Матері вона не памятає, а батько був якийсь убогий урядник, і мабуть, п'яниця, бо як жили вони в Коломні, то він що днини приходив із служби червонісенський, як вона сама висловила ся, й сердитий; як мав гроші, то посилав її в шинок по горілку, а як не було грошей, то казав йти на вулицю й просити милостині, а щоденний мундір носив усе з дірами на лігтях. Тітка, теперішня її опікунка, а його рідна сестра, прийде було до них та просить, щоби він віддав їй Пашу на виховання, але він і слухати не хоче. Чи довго вони жили так у Коломні — не тямить. Раз якось, зимою, він зі служби до дому ночувати не прийшов; вона сама одна ночувала дома й нічого не боялася. На другу ніч він теж не прийшов, а на третій день прийшов по неї від батька слуга з Обуховської лікарні. Вона пішла, а слуга розповів їй по дорозі, що батька її поліція підняла в ночі на вулиці, а в ранці в жару привезли його до лікарні. Минулої ночі він на короткий час прийшов до себе, подав своє ім'я, вказав мешкання і просив привести її до його. Та хорий не пізнав доньки й прогнав її від себе. Тоді вона пішла до тітки й осталася у неї. От і вся її сумна історія.

Цими днями подарував їй Штернберг «Векфільдського священника». Вона захопила книжку, як дитина гарну забавку, побавилася як дитина, розглянула картинки й кинула на стіл, а відходячи навіть не згадала про неї. Штернберг майже певний, що вона не вміє читати, і я, міркуючи по її сумному дитячому віку, тієї-ж гадки. Мені прийшло навіть на гадку, коли це так, навчити її читати. Штернбергови подобалася моя ідея і він заявив готовість помагати мені. Він так пере-

кований, що вона неписьменна, що того самого дня пішов до книгарні й купив їй буквар з образками. Але наш добрий намір так і остався наміром, а це ось чому: на другий день, коли ми хотіли приступити до першої лекції приїхав з Криму Айвазовський і замешкав у нас. Штернберг' дуже радісно привітав свого товариша, а мені, сам не знаю чому, Айвазовський від першого разу не сподобався. Є у його, не дивлячись на елегантні манери, щось несимпатичне, не артистичне, щось ввічливо-холодне, відшляюче. Портфеля свого нам не показує: каже, що оставив його в Феодосії у матері, а дорогою нічого не рисував, бо спішився, щоб захопити перший заграничний парохід. А про те він прожив з нами, не знаю з якої причини, цілий місяць. За весь цей час сусідка наша ані разу нас не провідала, вона боїться Айвазовського, і я рад-би його за це кожною днини виправити за границю. Та от мені лихо: з ним поїде й мій Штернберг' дорогий.

Минуло ще кілька днів і ми провели Штернберґа до Кронштадту. Кругом його зібралось нас чоловіка з десять, а біля Айвазовського ні оден. Дивна річ у артистів. Між тими, що випроважали Штернберґа, був і Михайлов, і прислужився-ж він нам! Після веселого приятельського обіда в Стеварта, він здорово заснув. Ми хотіли його розбудити, та не могли. Тоді взяли ми кілька пляшок Кліко й пішли з Штернберґом на пароплав. На чердаці »Геркулеса« випили вино, передали нашого приятеля Тиринову, начальникови пароплава, попрощалися й вернули, вже вечером, до ресторану. Михайлов вже трохи очуняв. Стали ми розказувати йому, як ми випроважали Штернберґа, — він мовчить; як були на пароході, — він засібно мовчить, і як випили дві пляшки Кліко.

— Поганці! — промовив він при слові Кліко: — не збудили відпровадити товариша!

Нудно мені без мого любого Штернберга, так нудно, що я не тільки з мешкання, де усьо мені його нагадує, але й від моєї моторної сусідки готов тікати. Більше до Вас вічо тим разом не пишу: нудно, а я не хочу своїм скучним листом і на Вас скуку наводити. Краще візьму ся до конкурсової праці. Прощавайте.

VIII.

Літо у мене так швидко майнуло, швидше ніж одна хвилина у данді-дармоїда. Що лиш після вистави озирнувся я, що воно вже потонуло в вічність.

А тимчасом ми з Йоахімом кілька раз у літку відвідували на Крестовськїм острові старенького Кольмана, і під його проводом зробив я три студії: дві ялинки й одну березу.

Добра душа цей Кольман! Шмідти вже вернули в гóрод і вони то пригадали мені своїм доріканнем, що літо вже проминуло. Я в них не був ні-разу. До них далеко, а в мене всі дні й всі ночі йшли на конкурсону роботу. За те, — як щиро вони повітали мене з успіхом! Так, з успіхом, мій незабутній добродію! Яке велике діло для ученика конкурсова праця! Це пробний камінь, і яке велике щастя, коли він на йому показався суцим, правдивим артистом! Я зазнав цього щастя в-повні. Не годен описати Вам цього дивного, безконечно солодкого чуття. Безнастанна присутність усього святого, всього прекрасного в світі, в однім чоловіці. Та за те, які гіркі, які тяжкі дождидання переживаєш перед тим святим щастям!

Хоч Карло Павлович впевняв мене, що матиму успіх, я так страдав, як страдає злочинець перед карою смерти, — ні, ще більше! Я не знав, чи вмру, чи жити буду, а

це, на мою думку, тяжше перенести. Присуд не був ще оновіщений. Дожидаючи цього страшного присудку, пішли ми з Михайловим до Делі на партію білярду; але в мене дріжали руки, я не міг ні одної кулі влучити, а він валить, як-би нічого не було. А вже-ж і він був під судом, його конкурсова робота стояла рядом з моєю. Мене сердила така байдужність, я кинув кий і пішов до дому. В коридорі стрінула мене сусідка, сміється, щаслива.

— А що? — спитала вона.

— Нічо, — відповів я.

— Якто нічо? Я прибрала Вашу кімнату, мов на велике свято, а Ви йдете такий скучний.

Хотіла зробити знуджену міну, та ніяк не могла. Я подякував їй за увагу й попрохав до кімнати. Вона так щирсердечно, мов дитина, стала розважати мене, що я не втерпів і розсміявся.

— Ще нічого не знати, іспит ще не скінчений, — мовив я.

— Так чо-ж Ви мене обдурили? Ви не маєте сумління. Як-би знала, не прибирала-б кімнати.

І надула свої рожеві губоньки.

— У Михайлова, — казала дальше, — я не прибирала; нехай собі із своїм мічманом валяються, мов медведі у барлозі; мені що до того?

Я подякував їй за таку увагу до мене й спитав, чи буде вона рада, коли Михайлов дістане медаль, а я ні.

— Я йому руки поломлю, очі видру, я його вбю на смерть.

— А як я дістану?

— Я тоді сама вмру від радощів.

— За-що-ж мені така перевага? — спитав я.

— За-що? за те... за те..., що Ви обіцяли мене в зимі вчити читати.

— І я додержу свого слова, — відповів я.

— Ідїть-же в академію, — сказала вона, — й довідайтеся, що там діється, а я Вас дождатиму в сінях.

— А чому-б не тут? — спитав я.

— А як прийде мічман, то що-ж я тоді робитиму?

Правда, подумав я, й не кажучи ні слова, вийшов у коридор. Вона замкнула двері й сховала ключ до кишені.

— Я не хочу, щоби вони без Вас входили до Вашої кімнати й попустили що.

З чого вона взяла, подумав я, що вони поспують що без мене — просто якась вигадка діточа!

— До побачення! — сказав я, сходячи по сходах.
— Побажайте мені щастя!

— Від щирого серця, — відповіла радісно й зникла.

Я вийшов на вулицю. Я боявся вийти в академію. Академічна брама здавалася мені роззявленою пащою у якоїсь страхітної потвори. Одначе-ж, втомившись ходженнєм по вулиці, я перехрестився й перебіг крізь ту страшенну браму.

В коридорі другого поверху снувалися мої нетерплячі товариші, ніби тіні біля Харонового перевозу; я замішався між них.

Професори були вже в конференційній салі; страшна хвилина зближалася. З круглої салі вийшов інспектор Андрій Іванович; я перший стрівуся з ним, а він, переходячи по-при мене, шепнув мені: »поздоровляю«. Ніколи в життю не чув я, тай не почую такого солодкого, такого гармонійного слова. Я стрімголов полетів до хати й з великої радості розцілував свою сусідку. Добре, що ніхто не бачив, бо було це на сходах, хоча на мою думку нічого поганого в тому нема, а все-ж таки, — слава Богу, що ніхто не бачив.

Так то менш-більше відбувся цей іспит, що зворушив усю мою душу.

Все отсе, що я тепер написав до Вас, це тільки

тьмяний сілюєт з живої природи, слаба тїнь дійсної події; її ніяк не годен передати, ні пером, ні пензлем, ані навіть живими словами. Михайлову не повезло з ієнитом. Крий Господи, як-би мені лучилося таке нещастя: я-б з розуму зійшов, а він, як-би нічого не сталося, прийшов домів, надяг тепле пальто й поїхав до свого мічмана в Кронштадт. Не знаю звідки у його така прихильність до того мічмана: я в ньому не бачу нічого принадного, а він від його без душі. Правда, з-разу він і мені був сподобався, але не на-довго. От мій бідний учитель Демський — це справді симпатична людина. Він, бідолаха, хорий, і то невилічимо хорий: сухоти в останньому періоді. Ходить ще, але ледве-ледве ходить.

Якось отсе зайшов поздоровити мене з медалею і ми цілий вечір провели на милій, приятельській розмові.

Він віщував мені цілу мою будучність так певно, природно, так живо, що я мимохіть вірив. Бідний Демський: він зовсім несвідомий своєї недуги; у його такі ілюзії будучности, як у процвітаючого молодця. Щасливий, — коли мрію мож назвати щастєм!

Він каже, що найважнійша й натруднійша річ вже усунена, се-б то бідність, що він не потребує вже просиджувати ночий, переписуючи відчити за якого там рубля, що він тепер зовсім визволився від нужди і може посвятитися своїй любій науці, що він, коли не перемиснить свого ідола, Лелеведа, в історії своєї вітчини, то бодай зрівнаєть ся з ним, і що будуча його диссертація подасть йому всі засоби, щоб здійснити блискучі надії; між тим він плює кровю й стараєть ся скрити це переді мною.

Мій Боже! Чого я не дав-би, що-б здійснилися його гарячі бажання! Та на жаль, нема й найменшої надії. Ледве доживе він, доки лід на Неві скресне.

В момент найсердечніших виявлень Демського відчинилися з шумом двері й увійшов моторний мічман.

— А що, Мішка дома? — спитав, не здіймаючи шапки.

— Він ще вчора поїхав до Вас, — відповів я.

— Значиться, я розминувся з ним. Нехай собі переїдеться, а я поки що, в Вас переночую.

І він увійшов до кімнати Михайлова. Я подав йому свічку. Що мені було робити? Сподіючись, що в нас ніхто не ночуватиме, я просив Демського, лягати на ліжку Михайлова. Демський спостеріг мій клопіт, усміхнувся, взяв шапку й простягнув до мене руку. Я мовчки й собі взяв шапку, вийшов з ним на вулицю і лишив мічмана самого. Відпровадивши Демського, вернув я дуже нерадо домів. І що-ж застав я там? Моя сусідка, не знаючи, що мене нема дома, зайшла до мене, а бравий мічман, уже на-пів роздягнений, ухопив її і хотів двері на ключ замикати. Аж тут я на поріг і — перешкодив йому. Сусідка вирвалася у його з рук, плюнула йому в лице й утеклá.

— Сущє живе срібло, — сказав він, утираючися.

Мене обидила ця сцена, але я не дав йому цього по собі пізнати, а що не було ще пізно, так оставив його в хаті, а сам пішов пошукати собі гіднішого товариша, щоб провести осінній вечір.

Та не велося мені з відвідинами; я тільки кланявся перед замками дверей. До Шмідтів йти було вже пізно, Карла Павловича теж не було дома і я не знав, що з собою зробити; клятий мічман мордував мене, я ненавидів його. Не знаю, була це заздрість, чи прямо відразу до чоловіка, який опоганив святе почуття жіночої соромливості? Жінці, яка-б вона не була, винні ми, коли не поважання, так хоч приличність. А мічман знехтував одно й друге; він прямо п'янюга, або в глибині душі поганець. Я, мимохіть, вірю більше в друге. В мешканні Карла Павловича світилося; я зайшов до його й перебув ніч. Карло Павлович запримитив, що я якийсь то не-свій, але був такий ува-

жливий, що навіть жадного питання не завдав, казав постелити мені в одній кімнаті з собою і, сидючи, почав у-голос читати. Була це книжка Уешингтона Ірвінга: «Хрiстофор Колюмб». Читаючи, він начеркував картину, як невдячні Еспанці виводять з корабля на берег великого адмірала, закутого в кайдани. Який сумний, повчаючий образ! Я подав йому кусок наперу й олівець, але він не взяв, лиш читав даліше.

Раз якось за вечерею, розказуючи про свою подорож по старій Гелляді, зробив він на-швидку нарис прегарного образу: «Атенський вечір». Образ представляв улицю в Атенах, озарену вечірним світлом. На виднокрузі докінчений Партефон, але руштовання ще не зняте. На першому пляні везе пара буйволів марморну статую Фідія «Ріка Фідіс»; з боку сам Фідій: стрічають його Перікль, Аспазія і всі великі Атенці Періклевих часів; всі вони, від славних гетер аж до Ксантини, здоровлять його. І всьо це озарене проміннями заходячого сонця. Прегарний образ!

Що значить «Атенська школа» супроти цього живого образу? А він його тому й не скінчив, що вже єсть «Атенська школа». І кілько таких картинок викінчує він, або своїм вітхненим словом, або нарисом, на вершок довгим, у своїому, не дуже то й розкішному альбомі. Так приміром нарисував він минулої зими багато маленьких начерків на тую саму тему. Не знав я, що саме мій великий мистець задумує робити, тільки догадувався, що щось велике — й не помилився.

Цього літа завважав я, що він що-днини, перед заходом сонця, сходить у своїй сірій робітничій куртці в колюмнову салю своєї робітні й перебуває там до вчора. Оден Лукіяни знав, що там робилося, бо носив йому воду й їду. Я тоді працював над конкурсовою роботою і не міг зголоситися до його, що буду йому читати, хоч знаю, як радо прийав-би був мого зголошення. Так минуло три тижні. З нетерпівливости я аж

тремтів. Ніколи він так безнастанно не перебував у своїй робітні. Мусило там творитися щось незвичайного. Але хіба-ж творить такий великий геній звичайні речі?

Раз якось, під-вечір, відпустив я свого модельєра і пустився йти. В коридорі стрів мене Карло Павлович. Борода у його була не брита. Він забажав побачити мою конкурсну роботу. З трепетом повів я його до свого кабінету. Зробивши кілька дрібних заміток, сказав: »А тепер ходім подивитися на мою працю.« Ми пішли в портик.

Не знаю, чи казати Вам, що я там побачив? Мушу розповісти, але якже розповідати це, чого не можна розповісти?

Двері до робітні відчинилися і я побачив величезне, темне полотно, натягнене на раму, а на йому чорною краскою написане: »Начато 17. червня.« За полотном музична скринька грала хор nobilів із »Гугенотів«. З замираючим серцем пішов я за полотно, оглянувся — і в мені заперло дух: передо мною стояв не образ, але у цілій своїй величі й грозі, жива »Облога Пскова«. От де вага цих маленьких ескізів! От, чого то він торішнього літа їздив до Пскова! Я знав про його намір, але ніколи не міг я собі уявити, що-би він його так скоро виконав. Так скоро й так прегарно! Заки зроблю для Вас невеличкий начерк із цього нового чуда, опишу його, розуміється, дуже коротко.

З правого боку від видця, на третьому пляні образу, вбух башні; трохи bliще вилім у мурі, а у тому виломі рукопашна бійка, та така бійка, що аж страшно глядіти. Здається тобі, що чуєш крики й бренькіт мечів об ливонські, польські, литовські і, Бог вість, об які там еще залізні шеломи. З лівого боку образу, на другому пляні, хрестний хід з хоругвами й іконою Матери Божої; попереду ступає урочисто і спокійно єпископ з мечем святого Михайла, князя Псковського. Який не-

звичайний контраст! На першому пляні, по середині образу, блідий монах, у руці з хрестом, верхи, на гнідому коні. По правому боці монаха здихає білий кінв Шуйського, а сам Шуйський, біжить до вилому з піднятими в гору руками. Ліворуч монаха побожна бабуся благословить парібка, чи краще сказати хлопця, щоб йшов на ворога. Ще далше, на ліво, дівчина напуває водою з ведра утомлених воєків. В самому кутку образу конає полуголий воєка, а піддержує його молода жінка, мабуть незабаром вдова по йому. Які всілякі чудні епізоди! Я вам навіть половини їх не описав і мій лист не мав-би кінця і все таки не списав-би я всіх подробиць цього вершка штуки...

Вдоволіться, поки-що, хоч отсим прозаїчним описом цього високопоетичного твору. Опісля пришлю Вам нарис його і Ви побачите ясніше, який це божественний твір.

Про що-ж мені ще до Вас писати-би, мій незабутній Добродію? Так в-ряди-годи і так коротко до Вас пишу, що мені аж соромно. Ваші докори, немов то я лінивий до писання, не зовсім справедливі. Я не лінивий, тільки не вмію про своє щоденне життя так цікаво оповідати, як другі. Недавно прочитав я (властиво із-за листів) Кляриссу, в перекладі Жюль Жіньяка, і мені подобалася тільки передмова перекладника, а самі листи такі солодкові, такі довгі, що... геть з ними! І звідки взялося у людини стільки терпіння, писати такі безколючні листи? А листи з заграниччя мені ще менше сподобались: багато претенсії, а толку мало, педантизм і більш нічого. Признаюся Вам, рад би я дуже навчитися писати листи, та не знаю, як це зробити. Навчіть мене! Ваші листи такі гарні, що я їх виучую на память. Та заки навчуся Вашої штуки, буду писати так, як серце диктує, і моя простосердна щирість хай Вам заступить штуку.

Переночувавши у Карла Павловича, я о десятій го-

дині, дуже нерадий, пішов до свого мешкання. Михайлов був уже дома і наливав мічманови, котрий що-йно збудився, якесь вино до шклянки, а моя пустотлива сусідка виглядала з мого покою, якби нічого не було, і реготалася на ціле горло. Ніякого самолюбства нема, ані тіні соромливости. Чи це проста натуральна наївність, чи наслідок уличного виховання? Цього питання я не потрафлю розв'язати, а не потрафлю тому, бо я до неї безтямно прив'язався, мов до наймилішої дитини. І немов суццю дитину я посадив її за буквар. Вечорами вона товче склади, а я що-небудь рисую, або роблю її портрет. Головка — прямо розкіш! І цікава річ, відколи вона зачала вчитись, перестала реготатися. А мене сміх бере, коли дивлюся на її поважне діточе личко. Не маючи щό робити, я гадаю через зиму намалювати, як студию з природи, її портрет при світлі огня, в тій самій позиції, як вона сидить з указкою в руці, задивившись в буквар. Буде це гарненький малюнок à la Грйоз. Не знаю, чи дам собі раду з красками; олівцем виходить добре.

На днях познайомився я з її тіткою, і то в дуже оригінальний спосіб. Вертаюся, як звичайно, в одинацятій годині рано з кляси, а в коридорі стрічає мене Паша й каже, що тітка просить мене на каву. Мене це здивувало. Відмовляюся. Бо й справді, як тут входити в незнайомий дім та ще прямо на почастунок? Але вона не дає мені й слова сказати, тягне мене за рукав до своїх дверей, мов упряме теля, а я, мов теля упряюся, і вже туй-туй мав увільнити свою руку, коли відчинилися двері й на підмогу появилася сама тітка. Вона, не кажучи й слова, вхопила мене за другу руку, втягла в світлицю, замкнула двері на ключ і просить бути, як дома.

— Будьте ласкаві, без церемонії, каже задихаючись; не обезсудьте за простоту! Паша, що-ж ти гав довиш? Давай скорше каву!

— Зараз, тітко, зараз! обізвалася з другої кімнати Паша і за хвилину появилася з кофейником і чарками на підносі — суцця Гебе! Та й тітка де-що подобала на тучегонителя.

— Давно хотіли ми з Вами познайомитися, — почала гостинна хазяйка: — та все якось не складалося, а пині, слава Богу, я таки на своєму й поставила. Вибачте нам за простоту. Чи не випієте ще чашечку кави? Наша молочарка щось довго не показується, а в склепі сметанка така лиха; та що-ж йому робити? Паша вже давно настає, щоб з Вами познайомиться, та Ви такий відлюдок, такий анахорет, навіть на коридорі зайвий раз не покажетеся. Випійте ще чашечку! Ви з нашою Пашею прямо чуда доказали, ми її прямо не пізнаємо: з-ранка до ночі сидить за книжкою, водиці не скаламутить, аж любо. А вчора, уявіть ви собі, як ми здивувалися! взяла ту книжку з образками, що Ваш товариш їй подарував, отворила й стала читати: правда, ще не зовсім плавно, але зрозуміти можна все. Як же та книжка зветься?

— «Векфільдський священик», сказала Паша, виходячи з-за перегородки.

— Так, так, священик! І як то він бідний в острозі сидів, і яг він доньку свою рознустну шукав — цілу книжку прочитала, куди й той сон подівся! Хто тебе навчив? питаю її. А вона каже: Ви. От вже з'обов'язали Ви нас. Мій Кирило Афанасич, як не в службі, так дома сидить над паперами. Настає вечір, ми й сидимо мовчки, і вечір тобі роком здається; а тепер я й не стамилася, як він пролетів. Чи не випієте ще чашечку?

Я подякував і хотів йти, але де там! Господиня без церемонії вхопила мене за руку й посадила на давнє місце, примовляючи: о ні, у нас (не знаємо, як у Вас) так не роблять, щоб прийшов та зараз і пішов. Будьте ласкаві, побесідуйте з нами та закусіть, чим Бог дав.

Однакож я вимовився від закуски, і від бесіди, бодем

в животі і колькою в боці, чого у мене, славити Бога, ніколи не бувало. Мені йшло о те, що треба було поспішати до класу, бо вже перша година кінчилася.

Мене відпустили, взявши честне слово, що прийду знов о сьомій годині в-вечір. Вірний даному слову, я о сьомій годині прийшов до гостинної сусідки. На столі стояв вже самовар, і вона стріла мене зо склянкою чаю в руках. По першій склянці представила мене своєму »господареві«, як вона висловилася, лисому дідусеві в окулярах, котрий сидів у другій кімнаті, за столом, над купою паперів. Він встав з крісла, поправив окуляри, простягнув до мене руку й сказав: покірно прошу, сідайте! Я сів. Він зняв із носа окуляри, обтер їх хустиною, наложив знов на ніс, сів мовчки на своє місце й потонув у своїх паперах. Так минуло кілька хвилин. Я не знав, що робити. Моє становище починало робитися смішним. На щастя виручила мене хазяйка.

— Не перешкадайте йому, — сказала вона, визираючи з другої хати. — Ходіть до нас, у нас веселіше.

Мовчки покинув я пильного господаря і перейшов до загарливої господині. Паша сиділа смирененько над »Векфільдським священиком« і вбеглядала картинки.

— Бачили нашого господаря? — спитала хазяйка; — він все такий; так привик до своїх паперів, що й хвилини без них не проживе.

Я похвалив його за любов до праці й попрохав Пашу, щоб у-голос читала.

Вона досить помалу, але добре й зрозуміло прочитала сторінку з »Векфільдського священика«, а тітка дала їй за це склянку чаю і додала ще похвалу, якої й на трьох сторінках не списав-би; мені, як учителеви, дякувала без краю і спитала, чи не хочу я до чаю рому? Але що ром був ще у Фогта й Паша мусила-б що йно йти по його, так я відмовився від рому і від чаю, на превеликий жаль гостинної господині. В оди-

нап'ятій годині дали вечерю, і я пішов, обіцявши про відувати їх що-дня.

Яке вражіння зробила на мене отся нова знайомість, того я не можу вам виразно сказати. А перше вражіння, кажуть, дуже важне в справі знайомости. Я з неї вдоволений о стільки, що дотеперішня моя знайомість з Пашею здавалася мені непригожою, а тепер це все, як-би усунене і наша приязнь мов-би скріпилася цею новою несподіваною знайомостю.

Я зачав до них приходити що-дня і за тиждень був уже як старий знайомий, або, краще сказати, як член родини. Вони предложили мені у себе обід за ту саму ціну, як у пані Юргенс, і я спроневірівся добрій m-me Юргенс, приймивши радо предложення сусідки. І не каюся: мені навкучилось безжурне кавалерське товариство, а у них мені так добре, тихо, спокійно, все по домашньому, все так згідне з моїм характером, з моєю тихомірною вдачею. Пашу я називаю сестрою, тітку її — своєю тіточкою, тільки дядька ніяк не називаю, бо я його бачу лиш за обідом. Він, здається, і в свята ходить на службу. Мені у них так добре, що я майже нікуди не ходжу, окрім до Карла Павловича. У Йохіма вже й не пам'ятаю, коли я був, так само у Шмідта і у Фіцтума. Сам виджу, що не добре роблю, та що-ж робити: я не вмю брехати перед добрими людьми. Недостаток світового виховання — нічого більше.

На другу неділю відвідаю їх всіх, а вечір проведу у Шмідта, бо щоби в самій речі не зірвати знайомства. Та все це нічого, все воно якось уладиться, а от який я клопіт маю: не можу уладитися з Михайловичем, а властиве не з ним, з його сердечним приятелем мічманом: він майже щό ніч у нас почує. Се-б ще нічого, а то поприводить з собою Бог-зна яких людей, і вся ніч сходить на картах і п'ятиці. Я не рад-би міняти помешкання, та мабуть треба буде, як тії оргії не скінчаться. Коли-б хоч скорше весна настала, то нехай би

собі цей незносний мічман пішов на море. Я зачав красками студию з Паші біля огня. Виходить дуже люба головка; біда тільки, що нависний мічман не дає робити. До свят рад-би я скінчити й щось иншого почати, та ледве, чи зможу. Я захожувався вже у сусідок з роботою розтаборитися, та якогь ніяково. Освітлення при огні так мені подобалося, що як скінчу отсю головку, то гадаю ще другу почати, теж з Паші, Весталку. Шкода тільки, що тепер годі дістати білих рож на вінок, а цього доконче треба; та на це ще час.

Паша починає вже добре читати й читання вона полюбила. я дуже рад тому, але маю труднощі у виборі лектури для неї. Кажуть, що романи не добре читать молодим дівчатам, а я по-правді не знаю, що тут недоброго. Добрий роман загострює уяву й ублагороднює серце, а суха, хоч-би тобі й розумна книжка, не то, що нічого не навчить, але ще й охоту до читання віджене. Я дам їй на перший раз Робінзона Крузо, потім дам подорож: Арага, або Дюмін Дюрвіля, потім знов який роман, а там — Плютарха. Жаль, що нема в нас перекладу Вазарого; познайомив-би я її із знаменитостями нашої прекрасної штуки. Чи добрий мій план? Як Ви думаете? Коли маєте що замітити, так напишіть мені, а я вам сердечне подякую. Вона мене тепер интересує, немов хтось близький, рідний. Тепер на неї, письменну, я гляжу, наче артист на свій недокінчений образ; за великий гріх вважаю лишати їй самій, щоб вибирала собі лектуру, або краще сказати, щоб читала, що їй під руку попаде — вона не має у чім вибирати, то вже лучше було-б, не вчити її читання.

Надокучив я вам своїми сусідками, та що робить? Приказка каже: що в кого болить, про те він й говорить, а сказати правду, в мене тепер і нема про ніщо більше говорити. Нігде не буваю й нічого не роблю. Не знаю, що мені доля готує на друге літо, я з якимсь страхом його дожидаюся. Та й чи-ж можна инакше?

Те літо має покласти певну основу під вибраній мною чи властиве Вами завід. Карло Павлович каже, що зараз по святах буде оголошений конкурс на першу золоту медаль. Я мало що не попадаю в обморок на саму гадку про цей рішачий конкурс. Що буде, як мені удасться? Я з розуму зібду. А Ви? Хіба-ж Ви не приїдете подивитися на трирічну виставу і на мою одобрену конкурсону роботу і на смиренського автора її, яко на своє власне твориво? Я певний, що Ви приїдете. Напишіть мені про Ваш приїзд в найближчій листі, а я матиму добру причину вповісти Михайлову мешкання. Мічман: мабуть вже й йому навкучився. Добре ще, що маю я пристанище у сусідок, а то мусів-би з власного мешкання тікати. Будьте ласкаві, напишіть, що приїдете, тоді я все разом покінчу. Прощавайте, мій незабутній добродію! В другому листі донесу Вам про дальші поступки моєї учениці і про виследи оповіщеного конкурса. Прощайте!

Р. S. Відний Демский вже не годен з хати виїти. Не пережити йому весни.»

IX.

Одержавши цей лист, я написав мому приятелеви, що не на виставу, а може ще на велик-день приїду до його в гості і заїду просто до його мешкання, так, як приїжджав Штернберг. Це я написав іменно на те, щоб його визволити від докучливого мічмана. Правду сказати, я боявся о його ще неусталений характер. На біду він міг-би зробитися двійником гульвіси — мічмана; тоді і геній, і мистецтво, і слава, і все чарівне в житті — ниши: пропало! Все воно спічне, мов у гробі, на дні всеножираючої чарки. Примірів на це, особливо-ж у нас в Росії, на-жаль дуже, й дуже багато. І де тому причина? Не вже-ж саме тільки ціяцьке товариство може в молодого чоловіка вбити зарід доброго? — чи може

єсть тут щось друге, для нас не зрозуміле? Вже-ж недаром народна мудрість вивела оден висновок: «скажи мені, хто твої знайомі, а я тобі скажу, хто ти.» Гоголь також, мабуть не без підстави, зазначив, що, коли «руський чоловік добрий майстер, то мабуть він і пияця». Що це має значити? Гадаю, що нічо більш, як недостача загальної цивілізації. От возьмім сільського, або й иншого писаря. Між чесними, та безграмотними селянами грає він таку ролю, як Сократ в Атонах; а пригляньтєся ви тільки до його: це неморальна, непробудима худобина. Це тому, що він мистець у своїому званні, одинокий письменний чоловік між сотками простодушних селяхів, котрих коштом він упивається і розпустає, а вони тільки дивуютьсє його спосібностям і ніяк не можуть второнати, як може бути такий талановитий чоловік таким безтяменним пияцею! А простакам тим і не в-догад, що він між їми оден майстер письменного, чи якого там другого діла, що він не має рівного собі, що люде не перестануть до його повертатсє, тому бо не має другого, щоб до його можна було звернутсє, нема — тому то він свою роботу як-будь зробить, а легкі зарібки пропиває. Отсє, на мою гадку, одинока причина, що в нас, як лучитсє майстер у своїй професії, то безумовно він і великий пияця. А крім того зазначено й між культурними націями, що люде з вищими душевними прикметами, виходячі з гурту людий звичайних, все і всюди були прихильниками, а то й горячими поклонниками, веселого бога Бакхуса. Це вже, мабуть, невідмінна вдача незвичайних людий.

Я знав особисто геніяльного математика нашого О. (а математики взагали умірковані люде); кілька разів лучилося мені обідати з ним разом. Він не пив за обідом нічого крім води. Отже раз спитав я його:

— Ви ніколи не пете вина?

— В Харкові ще колись випив я два «погребки», та й сказав собі: досить! — відповів простодушно.

Та не всі-ж кінчають двома погребками, але беруться до третього, або й до четвертого, і на цьому фатальному четвертому кінчать свою сумну кар'єру, а нераз і життя.

А він, це-б то мій артист, належав до категорії людей горячих, запальних, з напкією уявою; се-ж і є найлютіший ворог самостійного, статочного життя. Хоч я зовсім не поклонник монотонної, зимної акуратності і щоденної одноманітної, волової діяльності, але й не скажу, щоби я був прямим ворогом статочної акуратності. Взагалі в житті єсть найлучша середня дорога, але з штуці, в науці і взагалі в духовій діяльності середня дорога не веде до нічого, хіба до передчасної смерті.

Я хотів би, щоби мій артист був і великим, незвичайним артистом і цілком звичайним чоловіком у домашньому житті; але ці дві великі прикмети мало коли знаходяться під одним дахом. Я бажав-би сердечно заздальгідь провидіти і відвернути все, що могло би шкідливо впливати на молоду уяву мого любимця, але як це зробити, — не знаю. Мічмана я рішучо боюся, та й від сусідки не можна нічого доброго сподіватися: це ясно, як день. Тепер могло-би все це скінчитися на розлуці: й на сльозах, на чому звичайно й кінчається перше кохання, але-ж при допомозі тітки, яка йому від першого разу так дуже сподобалася, може воно скінчитися смолоскином Гіменеви, а там, — дай Боже, щоби я помилявся, — розпустою й бідую.

Він мені цього прямо не каже, що влюбився по вуха в свою ученицю, бо котрий-же молодий чоловік відкрис вам так легко цю святую тайну? На одно слово своєї богині, він кинеється в огонь і воду, скорше чим вискаже її словами своє ніжне почуття. Так робить молодий чоловік, що щиро любить. А хіба-ж є молодці, що инакше люблять?

Щоб хоч трохи відвести його від сусідок, а не зга-

дую про них ні словом. Я радив йому, як найчастіше навідуватися до Шмідта, до Фінтума й до Поахіма, як до людей, потрібних для його духового образования, радив провідувати старого Кольмана, котрого добрих рад для малювання красвидів йому конечно треба, ходити щодня, як до храму штуки, до робітні Карла Павловича і гам зробити для мене акварельну копію з «Бахчисарайського фонтана».

А врешті я написав йому про велику вагу конкурсової роботи, яка його тепер чекає, а для якої він повинен посвятити себе цілого і всі свої дні й ночі, аж до самого іспиту, се-б то до місяця жовтня. Такий речинець і така робота здавалося мені, вистануть, щоб хоч трохи охолодити першу любов. Я писав йому, що коли не буду міг ціле літо остатися в столиці, то в осені знов напевно приїду, спеціально задля його конкурсової роботи.

Мій лист мав свій добрий вплив, так, як я сподівався, але тільки на половину: робота йому удалася, а сусідка — ох, лихо! Але на-що перед часом підіймати завісу таємничої судьби? Прочитаймо ще оден, та вже остатній його лист:

»Не знаю, чи по волі, чи по неволі, але Ви мене тяжко обманяли, мій незабутній добродію! Я дожидав Вас як найдорошого моїму серцю гостя, а Ви — нехай Бог Вас судить! І на-що було обіцувати? А кілька клопотів мав я з моїми співмешканцями! Ледве позбувся їх. Правда, Михайлов згодився зараз, але упертий мічман дотягнув таки до самої весни, се-б то до цвітної неділі, і на розстанню з ним ми мало що не посварилися: він конче хотів лишитися і на великодний тиждень, але я сказав йому рішучо, що дожидаю Вас.

— Яка велика особа Ваш родич! може і в гостинниці замешкати, сказав він, підкручуючи свої дурні вуси.

Мене це розлютило, і я вже готов був наробити Бог знає яких грубостей, та Михайлов, спасибі йому,

зупинив мене. Я не знаю, що йому так дуже сподобалося в нашій мешканню, мабуть тільки те, що воно дармове, не наймлене. Зимою бувало Михайлов по кілька ночій не почус дома, а в день лиш деколи загляне та й зараз піде, а він тільки що вийде пообідати та напиться до п'яна, і знов лежить на канапі, або спить, або люльку курить. В останніх часах він вже і валізку свою з білем притаскав, а коли я йому вже зовсім винувів мешкання, він все ще приходив кілька разів ночувати — просто безстыдний чоловік! І ще одно дивне: аж до самого його виїзду в Миколаїв (його перенесено до Чорноморської флотії) стрічав я його що дня в-вечір, вертаючи з хляси, або в коридорі, або на сходах, або коло брами. Не знаю, кого він в-вечір провідував, та Бог з ним і слава Богу, що я його збувся!

І не сказати, який великий успіх зробила моя учениця через зиму. Коли-б її було почати вчити у свій час, то з неї була-би прямо вчена. А яка вона стала сумирна та тиха, — прямо розкіш. Дитячої простосердечности й жартовливости й тині не осталося.

Правду сказати, як що тільки письменність зніпечила у неї тую любу жартовливість дитячу, так мені шкода! Рад я, що хоч тинь тої милої простосердечности лишлася у мене на образку. Образочок виїшов дуже милий; огненне освітлення завдало мені багато труду, але вдалося. Превó дав мені сто рублів сріблом, і я годжуся на це радо, але аж по виставі. Я хотів-би доконче виставити мою любу ученицю на суд публіки. Був-би я вельмь рад, коли-б Ви мене не обдурили в-друге і приїхали на виставу; вона цього року буде особливе цікава: багато артистів, краєвих і заграничних, обіцяли прислати свої твори, між иншими барон Берне, Годен і Штайбен. Приїдьте, ради самого Аполльона і його дев'ятьох прекрасних сестер.

Моя конкурсова робота поки-що піде пиняво; не знаю, як буде дальше. Карло Павлович з композиції вдово-

лений. більше нічого не можу Вам про неї сказати. На другий тиждень возьмуся поважно до праці, досі я якось мов-би тікав від неї.

Ах, коли-б я міг Вам розказати, як мені отся проста, добра родина подобається! Я у них, як коли-б до родини належав. Про тітку не треба й говорити: вона все добра й весела. Поважний і мовчаливий дядько — і він часом покине свої папери, сідає з нами коло шумячого самовару і нищечком пускає жартики, розуміється, самі невигадливі. Я деколи позволяю собі, більшу приємність, розуміється, коли в книшені забрязчить лишній гріш: беру їх до ложки третього поверха в Александринськiм театрі, і тоді загальне вдоволення не має границі, особливо як штука складається із водевілів. Моя учениця і моделька кілька днів по такій виставі водевільні куплети, бачиться, навіть у сні співає. Я люблю, чи, краще сказати, обожаю все прекрасне, як в самім чоловіці, почавши від його зовнішности, так само, коли не більше, і високий артистичний твір людського розуму й рук. Мене захват бере, коли бачу по світовому виховану жінку і так само чоловіка: у них все, від слів до рухів, в такій рівній, згідній гармонії, у них всіх живчик, здається, бе однаково. Дурень і розумний, флегматик і сангвінік — це рідкі явища, та й ледве чи вони й є між ними, і це мені надзвичайно подобається. Але це не може бути довго, бо я родився і виріс не між ними, а своїм убогим вихованням тим менше можу рівнятися з ними, і тому-то, мимо всеї чарівної примани їх життя, мені більше подобається родинне життя простих людей, на приклад таких, як мої сусіди. Між ними я цілком спокійний, а там ти все мов-би чого боявся. В останніх часах я і в Шмідтів почувуюся якось ніяково, і не знаю, що це значиться? Буваю у них майже що неділі, але не засиджуюсь так, як перше бувало. Може воно тому, що нема між ними мого любого, незабутнього Штернберга.

До речі про Штериберга. Недавно дістав я лист від його. Який дивак! Замість описати, яке вражіння зробив на його вічний город, він поручає мені, знаєте кого? — Дюната й Веронеза! Дивак! Пише, що у Лепрого стрів велике товариство артистів, між ними був також Іванов, автор майбутнього образу: »Іван Предтеча проповідує в пустині«. Російські художники шуткують з його нишком, кажуть, що він зовсім загруз в понтийських болотах і що все таки не знайшов того мальовничого, сухого ния, з корінням понад землею, якого потрібує для заднього плану свого образу; зате Німці не можуть його доволі нахвалитися. В Кафе Греко стрінув він також Гоголя: був дуже гарно причепурений, і розказував масні українські анекдоти. Та найзамітніше, що він стрів, при візді у півний город, крім бані св. Петра й безсмертного велиття Колізея, це була качуча, граціозна, огниста, така, якою вона живе серед народа, а не така чепуриста й помальована, яку бачимо на сцені: »Уяви собі, — пише, — що знаменита Тальїоні, це тільки копія копії цього оригіналу, який я бачив безплатно на вулицях Риму.« Але по-що робити виписки з листу, коли я Вам можу його післати в оригіналі. Там Ви й про себе прочитаете щось інтересного. Нещасливий Вілі заодно думає про Тарновських. Ви її часто видаєте: скажіть, чи щаслива вона із своїм Ескуляпом? Коли щаслива, то не кажіть їй нічо про нашого друга, не трівайте її тихого, родинного спокою даремними споминами; а як ні, то скажіть їй, що наш приятель Штериберг, найшляхотніший чоловік у світі, любить її й досі так саме щиро й ніжно, як і перше любив. Це може розважить її сердечну тугу.

Як не страдав-би чоловік, які він муки не терпів-би, та коли почус хоч одно привітливє, сердечне слово, слово щирої участі від далекого, незмінного друга, то бодай на годинку, на одну хвилинку забуде він своє горе й почувється щасливим, а одна хвилинка повного

щастя нагородять, кажуть, безконечно довгі роки найтяжших терпіннь.

Ви сміятиметесь, мій убожаємий приятелю, читаючи отсі стрічки, й погадаєте собі, чи не терплю і я сам якого такого лиха, коли про його так гарно висловлююся? Ні, впевнюю Вас, дале-бі, я не маю ніякого горя, тільки так мені чогось сумно зробилося на душі, без причини сумно. Я безмежно щасливий і хіба-ж я міг-би не бути щасливим, коли в мене єсть такі приятелі, як Ви і мій дорогий, незабутній Віллі?

Не багато людей зазнало в світі такої солодкої долі як я, і як-би не Ви, то сліпа богиня пролетіла-б повз мене; Ви її зупинили біля убогого обірванця. О Боже мій, Боже мій! я такий щасливий, такий безгранично щасливий, що мені здається, я задушуся від цієї повноти щастя, задушуся і вмру. Мені неодмінно треба хоч якого-будь горя, хоч малісенького, а то самі поміркуйте: що тільки я задумаю, чого-небудь забажаю, все мені удається. Всі мене люблять, всі до мене ласкаві, починаючи від нашого великого мистця, а його любови, здається, досить для повного щастя.

Він часто заходить до мене, а деколи навіть обідає у мене. Скажіть, чи міг я тоді думати про таке щастя, коли побачив його перший раз у Вас, у тому самому мешканні? Багато, дуже багато достойників-царедворців не зазнають такого щастя, якого зазнаю я, невідомий злидар! Чи є тепер на світі чоловік, що-б не завидував мені?

Тамтого тижня заходив він до мене в класу, подивився на мій етюд, зробив на-скорі деякі замітки й викликав мене в коридор на кілька сліз. Я гадав, що у його єсть яка тайна, а то він просто кличе мене, їхати з ним на хутір, до Уварових, обідати. Мені не хотілося опускати лекцій і я став відмовлятися, але він мої догоде назвав школярством й недоладним висиджуванням, замітивши, що раз не бути в класі — це не велика річ.

— А що найважніше, — додав він: — по дорозі держати-му для Вас такий виклад, якого Ви від професора естетики ніколи не почувсте.

Що я міг йому на це сказати? Взяв я палітру, пензлі, переодягся й поїхав. Та по-дорозі і згадки не було про естетику. За обідом велася, як звичайно, загальна розмова, а після обіду почався виклад. Було це так:

В гостинній, за чорною кавою, старий Уваров завів бесіду про те, як швидко час летить і як ми не цінимо цього дорогого часу, особливе молодіж, — додав старий і поглянув на синів.

— Та от масте живий примір, — підхопив Карло Павлович, показуючи на мене: — він нині опустил лекцію, щоб тільки побайдкувати на хуторі.

Мене наче хто варом облив: а він, не замічаючи нічого й виголосив такий виклад про веспожираючий, бистролетний час, що я, що йно тепер, зрозумів символічне значіння статуї Сатурна, пожираючого свої діти. Увесь цей відчит виголосив він з такою любовою, з такою батьківською любовою, що я при всіх гостях заплакав — як дитина, приловлена на нустованню.

А тепер скажіть Ви мені, чого мені б; акус? Вас, одного тільки Вас, недостає мені? Ах, чи діждуся я тої радісної великої хвилини, коли обійму Вас, мого рідного, мого щирого друга? Знаєте що? Як-би Ви були мені не написали, що приїдете до мене на великдень, я був-би напевно відвідав Вас тамтої зими; та видко святі на небі позавидували мому земному щастю і не допустили до цього радісного побачіння.

Та, помимо всеї повноти мого щастя, мені часом буває так невисказано сумно, що я не знаю, куди подітися від тої пригнітаючої туги. В тих страшно довгих годинах тільки одна чарівна учениця моя має на мене добротворний вплив. І як-би я рад тоді, розкрити їй мою боліючу душу, розіллятися, розтяти в сльозах

перед нею!... Але це вразить її скромність дівочу, і я скорше голову собі розібю об мур, аніж позволю образити яку-небудь жінку, тим більше її, прекрасну, пренепорочну дівчину.

Я писав Вам, бачиться, тамтої осені о моїм намірі, намалювати з неї весталку, як *pend nt* пильної учениці. Але в зимі трудно було дістати лелії, або білої рожі, а щб найголовнійше, перешкаджав мені осоружний мічмав; тепер ці перепони усунені, і я гадаю по-при конкурсову роботу виконати мій задушевний намір. Це тим більше можливе, що моя конкурсова робота не много-складна, всього три фігури: це Йосиф поясняє сні своїм товаришам вязниці, підчасому й стольникови. Предмет старий, з'ужитий, для того треба його добре обробити, це-б то скомпонувати. Механічної роботи тут не багато, а часу маю ще більше як три місяці. Ви пишете мені про важність моєї може останньої конкурсової праці й радите, о скільки-мож як найпильніше згубляти її, перенятися нею. Все це добре, я й сам такої думки, що це неминуче. Але, друже мій єдиний, боюся вимовити: весталка заєдно й що-раз більш мене інтересує. Конкурсowa робота на другому пляні, поза весталкою, і хоч як я стараюся поставити її на перший плян, не можу: вона все уступає, і я не знаю, що воно має значити. Думаю перше скінчити весталку, а її давно вже почав. Скінчу, тоді матиму вільнішу руку, щб забратися до конкурсової роботи.

Конкурс! — щось недоброго віщує серце з цєю конкурсовою роботою. І звідки береться це зловіще прочуття? Чи не відречися мені від неї до другого року? Але-ж рік пропаде..., чим винагородиш таку втрату? Певним успіхом? А хіба-ж мені заручить хто за такий успіх? Правда, що я хорий? Я дійсно так, ніби трохи... не зівсім при здоровому умі, скидаюся на Хемніцерового »Метафізика«. Ради Бога, приїздить та покріпіть мою підупалу душу!

Одначе, який же з мене безсовісний самолюб! З якої-ж речі вимагаю я Вашого приїзду? Ради якої то такої мудрої ідеї маєте Ви кидати Вашу працю й Ваші обов'язки і гонити тисяч верст на те тільки, щоб побачити одного полу-ідіота?

Геть недостойна малодушносте! Дітвацтво, більш нічого, а я вже, дякувати Богу, допущений до конкурсу на першу золоту медаль. Я вже незабаром готовий чоловік!... Ні, ні, я артист, який що лиш починає свою, хто зна, може дуже блискучу кар'єру. Мені-ж соромно перед Вами, соромно перед самим собою. Як тільки не маєте конкретної потреби, то ради Бога, не приїздіть до столиці; не приїздіть бодай до того часу, поки я не скінчу моєї конкурсної роботи і моєї сердечної весталки. А тоді як приїдете, це-б то на виставу, о тоді моїй радості, моєму щастю не буде міри. Ще одно, і дивне і стале моє бажання: я страх бажав-би, щоби Ви, хоч мимоходом, подивилися на модель моєї весталки, се-б то на мою ученицю. Правда, що це дивне, смішне бажання? Я рад-би показати Вам її як найліпший, найкращий витвір божеської природи та ще (о самолюбство!) тому, що ніби-то і я причинився до морального укрешення цього чудового сотворіння, це-б то научив її письма. Правда, що я страшний самолюб? Але письменність надала їй справді якоїсь особлившої принадности. Є у неї тільки одна, і то маленька хиба, котру я недавно спостеріг: вона, здається мені, не любить читати. А тіточка її вже давно перестала радуватися своєю письменною Пашею. По святках я дав їй прочитати Робінзона Крузо. Як Ви гадаєте? Вона за цілий місяць ледве до половини прочитала. Признаюся Вам, така байдужість була мені дуже прикра, така прикра, що я зачав вже каятися, на що я її навчив читати. Розуміється, я не сказав їй того, тільки подумав собі, а вона, як коли-б підслухала мою думку, на другий день дочитала книжку до кінця, і в вечір за часм розповіла

своїй байдужній тіточці-безсмертний твір Дефо-а з таким щирим запалом і з такими подробицями, що я готов був, розцілувати свою ученицю. В цьому я нахожу багато спільного між нею і мною. На мене знаходить деколи така дерев'яна байдужість, що я тоді до нічого не здібний. Але такі випадки у мене, славити Бога, не довго тривають. А вона, з того часу, як забрався від мене той наскучливий мічман, зробилася якоюсь незвичайно тихою, задуманою і байдужною до книжки. Я не розумію цього. Чи-ж мала-би вона?... Але я не можу цього допустити: мічман такий чоловік противний, жорстокий і ледве чи може він зацікавувати жінку, хоч яку просту. Ні, це недоладна думка! Вона задумується і впадає в отупіння тому, бо такий її вік, як впевняють нас у тому психологи.

Надокучив я Вам своєю гарною моделькою й ученицею. Ви ще, чого доброго, подумаете, що я не байдужний до неї. І воно на те скидається: вона мені незвичайно подобається, але як щось близьке, споріднене, подобається, як рідна, ніжна сестра.

Та досить про неї. Тільки-ж опріч неї у мене більш нічого нема, про що годилося-б Вам писати. Про конкурсну роботу? — вона ледве підмальована. Та хоч і скінчу, то до Вас про неї буду писати. Я хочу, щоб Ви про неї у часописі прочитали, а ще краще, щоб самі її побачили.

Я говорю це так певно, наче-б усе було готове й оставалося тільки прийняти медаль з рук президента й вислухати тушу на сурмах.

Приїжджайте, мій незабутній, мій сердечний друже! Без Вас мій тріумф не буде повний, бо Ви оден, єдиний творець мого щастя, і теперішнього, й будучого.

Прощавайте, мій незабутній добродію! Не обіцяюся писати до Вас скоро. Прощавайте!

Р. С. Бідолашний Демський не дждався і поки крига на Неві рушила, умер: та помер як суцїй праведник,

тихо, спокійно, як коли-б заснув. В госпиталі Марії Магдалини дучалося мені часто приглядатися до останніх хвилини погасаючого життя, та такого спокійного, такого байдужного розставання з життям, я ніколи не бачив. На кілька годин перед смертю сидів я біля його ліжка й читав у-голос якусь брошуру легенького змісту. Він слухав, закривши очі, і від часу до часу ледве помітно порушались у його кутки рота, це було щось ніби усмішка. Читання не довго тривало: він розкрив очі, звернув їх на мене і ледве чутно промовив:

— І хочеться Вам на такі дурниці марнувати дорогий час!

А переводячи дух, додав: — Ліпше намалюйте щось, от хоч-би з мене.

Своїм звичаєм мав я при собі альбом і олівець. Я зачав рисувати його профіль, сухий, гострий; він знов поглянув на мене, веміхнувся сумно й сказав:

— А щось? правда, що модель спокійний?

Я рисував дальше. Тихенько отворилися двері, і показалася брудна особа господині мешкання, загорнена в щось брудне, але побачивши мене, вона сховалася і примкнула двері. Демський усміхнувся, не отвораючи очий, і дав рукою знак, щоби я нахилився до його. Я нахилився. Він довго мовчав, а нарешті, здригаючись, ледве чутно промовив:

— Заплатіть їй, ради Бога, за мешкання. Дасть Бог, сквітуємося.

Я не мав при собі гроший і пішов сейчас до дому. Дома щось мене затримало: не тямлю вже, щось чи тітчина кава, чи щось таке. До Демського вернув я вже коло заходу сонця. Кімнату його освічувало світло заходячого сонця, та таке яскраве, що я мусів на кілька хвиль очі примкнути. Коли я їх розкрив і підійшов до ліжка, то під покривалом зістався вже тільки труп Демського. Лежав він так само, як я його оставив: усмішка й на пів лінії не змінилася, очі замінені як

у спячого. Так спокійно умирають лиш праведники, а Демський належав до збору праведників. Я зложив йому на груди на-пів застиглі руки, поцілував у зимне чоло й прикрив покривалом. Потім заплатив хазяйці довг, прохал улаштувати похорони на мій кошт, а сам пішов по домовину. На третій день покликав я священника з костела св. Станіслава, взяв простий віз, при допомозі сторожа винесли ми вбогу домовину, положили на віз і рушили з Демським у далеку дорогу. За домовиною йшов я, патер Посяда й маленький костельник. Ні одна жебрачка не пішла за домовиною, а по дорозі стрічали ми їх чи-мало. Але-ж ці вбогі дармоїди, все одно, що голодні собаки, вони носом милостиню чують; від нас вони її не сподівалися й не помилились. Я прямо ненавиджу цих огидливих промисловців, що промишляють іменем Христовим.

З цвинтаря закликав я священника до мешкання покійного, не на те, щоб поминки справляти, лиш, щоб показати скромну бібліотеку Демського. Містилася вона в невеликій, ледве збитій скринці, й складалася з 50 кількох томів, в більшій частині історичного й правничого змісту, в грецькій, латинській, німецькій і французській мові. Учений патер дуже вважно перегортав грецьких і латинських клясиків дуже дешевого видання, а я відкладав тільки французькі книжки. І дивно, окрім Лелвеля був у польській мові оден тільки маленький томик Міцкевича, в дешевенькому, познанському виданні, більш нічого. Хіба-ж не любив він своєї рідної літератури? Це не може бути.

Розібравши бібліотеку, я взяв собі французькі книжки, а всі інші лишив ученому патрови. Але совісний патер ніяк не хотів даром брати такого цінного скарбу і предложив, щоби його коштом положити на гробі Демського гранітову плиту. Я взяв на себе половину коштів, і ми таки зараз означили розмір і форму плити та й уложили напис. Напис був простий: Leonard Demski,

mort. anno 18... Залагодивши це і взявши кождий свою частку спадщини, ми розсталися мов старі приятелі. Дивно однако-ж, чи вже-ж покійний Демский ніколи з ніким ближче не сходився крім мене? В його мешканню я ніколи нікого не стрічав, але як ми виходили з ним на вулицю, то нераз зустрічали його знайомі і виталися з ним не приятельськи, а декотрі навіть стискали йому руку. А все те були люде статечні. Але й це правда: чи так званий стачечний чоловік відвідає злидаря-роботягу в його понурій хатчині? Сумно! Відні ті статечні люде!

Прощайте ще раз! Не забувайте мене, мій незабутній добродію!»

Х.

З цього довгого й пестрого листа вичитав я найперше, що мій артист, як годиться правдивому артистови, чоловік у високому степені честний і благий. Звичайні люде не можуть так щиро, так безкористовно привязуватися до таких бідолашних, всіми покинутих злидарів, як небіжчик Демский. В сім прекраснім, безкористнім привязанню я не виджу нічого особлившого, це звичайний наслідок взаїмного спочування всьому великому й прекрасному в науці і в чоловіці. З своєї природи і по заповіту нашого божеського учителя всі ми повинні такими бути. Але, на жаль, дуже і дуже мало є між нами, що заховали Його святу заповідь і зберегли свою божеську природу в любові й чистоті. Тому-то чоловік, що любить безкористовно, чоловік справді благородний, здається нам чимсь незвичайним. На такого чоловіка дивимося ми, мов на тую комету, а надивившись до-волі, починаємо боятися, щоб наше власне брудне самолюбство так гостро нам не кидалося в очи, та й зачинаємо і цього чистого чоловіка брудити, з-разу скритою обмовою, а там і голосним поклепом, а коли

нічого не вдіємо, так кидаємо його на вбожество і на страждання. Це ще добре, коли закинемо його до дому божевільних, а то прямо вішаємо його, наче якого найогидливішого злочинця. Гірка правда, але правда! Та я відступак від речі.

Друге, що я вичитав з нескладного листу мого любого артиста це те, що він, сердешний, закохався у свою вродливу та жваву ученицю. Це природно, добре, а навіть потрібно, тим паче в артиста, а то без любови серце його заскорузне в академічних етюдах. Любов, це животворний огонь в серці чоловіка, і все, що він чинить під впливом цього божественного почуття, має на собі відблеск життя і поезії. Все отсе гарно, та тільки, отсі огненні душі, як їх називає Лібелът, занадто нерозбірчиві в коханню. Лучається, що суцый і вітхнений поклонник краси попаде на такого морально огидливого ідола, якому тільки диму з пекарні треба, а він, сердега, тиміямом перед ним курить. Мало, мало котру з отсих огненних душ супровожала гармонія. Від Сократа і Берґгема аж до наших часів заєдно та сама розтіч у їх буденньому життю.

Та ще на більше лихо ці огненні душі влюблюються зівсім не по гузарськи, а гірше від якого мізерного піхотинця, це-б то на ціле життя. Ось чого я ніяк не можу зрозуміти. І от чого то я боюся у мого артиста? Готов і він, за прикладом всесвітніх геніїв, свою ніжну, вразливу душу віддати в неволю якій будь сатані в спідниці. Та ще добре, коли він так, як Сократ і Пуссен, яким небудь жартом спекається домашньої сатані і піде своєю дорогою; як ні, то: прощай наука й штука, прощай поезія і всьо, що є чарівне в життю, прощай на віки! Посуда розбита, дорогоцінне миро розлите й змішане з болотом, а промінистий світильник спокійного, артистичного життя погас від отроуючого подиху хатньої гадюки. О, коли-б ці світочі могли обійтися без родинного щастя, як-би то було гарно! Скільки великих

творів не потонуло-би в цім домашнім вирі і лишилися-би на землі на науку й утіху людям! Та мабуть і геній так само, як наш брат, потребує доконче домашнього огнища й родинного кружка. Це повна річ, бо для душі, яка відчуває і любить все високо-прекрасне в природі і в штуці, потрібно доконче, коли натішиться цією чарівною гармонією, успокоюючого спочинку, а такого солодкого спочинку можна зазнати тільки в кружку дітей і доброї любячої жінки. Щасливий, сто раз щасливий той чоловік і той артист, котрого життя, несправедливо назване прозаїчним, осіяла прекрасна муза гармонії. Його щастю немає міри, як щастю божому.

Роздивляючи справу родинного щастя у людей взагалі, а особливо у патхнених поклонників всього доброго й гарного в природі, помітив я, що іменно ці останні бувають тяжкою жертвою свого боготвореного ідола — краси. Та не можна їх винувати, бо краса взагалі, а краса жіноча особливо, розторощує їх зовсім. Инакше її не може бути, отгуг то й єсть джерело трути, що затроює усе гарне й велике в життю.

Як це так? закричать палкі молодики: красавицю на те тільки й сотворив Господь, щоб осолодити наше життя, повне сліз і турботи. Так то воно, так. Бог призначив її на це, але вона, чи лучше сказати, ми, ухитрилися перемінити її високе, божеське призначення і зробили з неї бездушного, безжизненого ідола. У неї одно почуття, це-б то егоїзм, зроджений із свідомости все руйнуючої краси, поглинуло всі інші добрі почування. Ще коли була дитиною, дали ми їй зрозуміти, що в будучності має вона роздирати й запалювати наші серця. Правда, ми їй про це тільки з-легка натякнули, але вона це так быстро підхопила, так глибоко зрозуміла й почула свою будучу силу, що з тої днини стала невинною кокеткою і досмертною поклонницею власної краси. Дзеркало, це її єдиний товариш в її злиденному, самотньому життю. Ніяке виховання

у світі не спроможне її перетворити: так глибоко запало припадково нами кинене зерно самолюбства й кокетливості.

Такий вплив моїх міркувань над красавицями взагалі, і над упривілюваними красавицями зокрема. Упривілювана красавиця не може нічим бути, лиш красавицею: вона не стане ані любячою, чесною жінкою, ані доброю, ніжною мамою, ані навіть палкою коханкою. Вона деревляна красавиця, тай тільки, та її нерозумно було-би з нашого боку, більше чогось вимагати від рева.

Тому-то я і раджу любитися цими прегарними статуями з-далека, але ніяк не наближатися до їх, а тим паче не женитися, особливо артистам і в-загалі людям, що посвятили себе науці, або штуці. Коли артист донконець потребує красавиці для своєї любої штуки, то на те єсть модельки, танечниці й інші майстерки цехові, а дома йому, як і звичайному чоловікови, треба доброї, любячої жінки, а не упривілюваної красавиці. Така красавиця хіба на одну хвилину освітить яркими, сліпячими проміннями радості спокійну домівку любимця божого, а потім з цієї хвилевої радості, як з того метеора, що лише замиготів, і сліду не останеться. Красавиця, як правдива акторка, потребує юрби поклонників, а чи правдиві вони, чи фальшиві, це їй все одно, щоб тільки були поклонники; без них вона, як і стародавній кумир, гарна мраморна статуя, та й більш нічого.

Приповідка каже: не всяке слово входить у стрічку. І між красавицями бувають віїмки, природа дуже різноманітна. Я глибоко вірую в такі віїмки, але вірую як у ягесь незвичайне з'явище. Я ддятого такий осторожний в моїм віруванні, що хоч я вже більше як пів віка живу між порядними людьми, а такого чудного з'явища не бачив ще ні-разу. А не можна-ж сказати, щоби я належав до мізантропів, або до безпардонних ганителів усього прекрасного. Противно, я загорілий по-

клонник всього прекрасного, чи то в природі, чи в божественній штуці.

От щб мені недавно притралося. Далеко, дуже далеко від порядних або цивілізованих людей, в закутку майже незамешкалім, довелося мені ийти через досить довгий час. В той самий закуток залетіла, тільки не припадково, світова красавиця, такою вона опісля бодай сама себе називала. От я і познайомився, а треба вам знати що я до знайомств досить скорий. Познайомлююсь, наглядаю нову знайому — красавицю, і о чудо над чудами: зовсім неподібна до тих, які я перше бачив. Думаю собі: та чи не здичів я це в отсій пустелі? Ні, в кожного боку гарна жінка: і розумна й невибаглива і навіть начитана, а до того без сліду кокетерії. Мені самому стало соромно, що я так до неї призираюся, кинув я на-бік всяку недовірчивість і стаю не те, що поклонником її, але добрим, щирим приятелем. Не знаю, ва що, але я їй теж сподобався, і ми зробилися мало-що не приятелями.

Не могу я натішитися мою знахідкою, так навіть, що в старому серці ворохнулося щось більше чим звичайне, просте привязання і я, мало-мало, не відіграв ролі старого водевільного дурня. Вирятував мене припадок, і то цілком звичайний припадок. Раз якось у-ранці — мене вважали там як свого й нераз закликали на ранішній чай — так раз у-ранці запримітив я у неї волосся сплетене на потилиці в дрібонькі кісочки. Це мені не сподобалося. Перше я гадав, що в неї волосся природно кучерявиться на потилиці, аж тут, от що! І це відкриття здержало мене, визнати їй мою любов. Я став знова звичайним, добрим приятелем. Майже що-днини розмовляли ми про літературу, музику й інші штуки, а соромис було-би з освіченою жінкою бавитися сплетнями. Але в цих розмовах завважав я (це вже на другий рік), що вона дуже поверховна і що про красу в штуці, або в природі говорить дуже байдужно. Це

трохи захитало мою віру. Дальше бачу, що нема в світі такої книжки німецької, або російської, котрої вона не читала-би, але не тямить ані одної. Я спитав, чому, а вона викрутилася якоюсь жіночою недугою, котра їй, ще дівчиною, память відняла.

Я простодушно повірив. Але достерігаю, що які-небудь слабенькі віршички, котрі читала ще дівчиною, вона пам'ятає дуже добре. Після цього я встидався, говорити з нею про літературу, а від-так і заприпитив, що у них дома нема ані одної книжки, крім альманаха на цей рік. Вечорами, в зимі, вони грали в карти, як зібралася партія; та це, думав я, робиться для звичаю, а на те і не звертав увагу, що вона дуже не-своя була, коли їй не вдалося зложити партію, тоді у неї зараз зачинала голова страшно боліти. Як партія збиралася у чоловіка, то вона, мов нічого їй не було, сідала коло стола і заглядала в карти грачам, якби в свої власні, і така люба робота не раз тягнулася далеко поза північ. Я, як тільки зачиналася ця бездушна сцена, виходив сейчас на вулицю. Осоружно бачити молоду, гарну жінку при такій пустій роботі. Тоді я цілком розчарувався, і вона віддалася мені поліпом, або, справедливійше, справжньою упривілюваною красавицею.

І як-би її самота в отсім темнім закутку без кровожадних обожателів, се-б то без львів і диких ослів, протягнулася ще рік оден, другий, то я певний, що вона одуріла-би, або стала-би чистою ідіоткою. Полу-ідіоткою вона вже тепер була, а я то, я недоумок, уявив собі, що от наконець знайшов Ельдорадо! А це Ельдорадо по-просту кукла дерев'яна, на котру я потім не міг дивитися без відрази.

Читаючи отсю страшну сентенцію красавицям, дехто погалає, що я другий Буонаротті. Де там, я такий сам поклонник, як котрий-небудь з леопардів, а може навіть ще більше загонистий; річ тільки в тім, що я люблю висказувати свої погляди такими, як вони є, не зва-

жаючи на чин і рангу, до того-ж тепер чиню я це для мого друга, артиста, а не з наміром, друкувати свої думки про красавиці. Хорони мене, Боже, від такої глупости! Та тоді-б мене сестра моя рідна готова повісити на першій галузі, як Юду із Каріота... А прецінь вона не красавиця: нема чого її боятися.

Де-ж початок цього лиха? Ніде, як не у вихованню. Коли Господь наділить ніжних родителів донею красунею, вони самі зараз починають її псовати, пестячи її більш за других дітей, а про освіту своєї пестійки от що вони думають, а навіть балакають: «на-що дармо морочити дитину пустою книжкою? вона й без книжок і навіть без віна зробить блискучу кар'єру.» І красавиця дійсно робить блискучу кар'єру, віщовання родителів сновилося, чого-ж ще більше треба? Отсе початок лиха, а далі воно зростає ось як (одначе я в тому не запевняю, я тільки гадаю, що так):

Наше любе, славянське плем'я, хоч і рахується до кавказької раси, але що до краси, так не далеко відійшло від породи финської і монгольської, тому то в нас красавиця дуже рідко трапляється. І це рідке явище, ледве тільки виросте з пеленок, ми зачинаємо напихати дурними похвалами, самолюбством і іншими пустяками і врешті робимо з нього куклу, на подобу тої, якою послуگуються малярі для драповання.

В краях, які Господь поблагословив гарним жіноцтвом, красавиця, це річ звичайна, а на мою думку звичайша жінка, це найліпша жінка.

По-що я отсе розбалакався так широко про красавиці, щб роздирають серця людські, отже й моє? Бачиться, на науку мому другови. Але я гадаю, що ця наука зовсім не буде для його потрібна, бо й весталка його, скільки міг я виміркувати з його описів, ледве чи здатна залізти глибше в серце артиста, котрий так добре відчуває і розуміє все, що високо й прекрасне в природі, як мій приятель. Це мусить бути бистроока, кирпоноса

дурисвітка, в роді швачки, або жвавої покоївки, а такі особи зовсім не є небезпечні.

А от такі добродійки, як її шовкова тітка, вони також верідкі, але дуже небезпечні. Хоч і як солодко він її описує, а проте вона нагадує мені Гоголівську сваху, котра на питання охочого женитися: чи його оженить? відповідає: «ох, голубоньку, та так справно, що й не чуєшся.» Приятель мій, розуміється, не має нічого спільного з героєм Гоголя, і з того боку я за його майже не боюся. Огонь першої любови, хоч і міцнійше пече, то за-те коротше горить. Але знов, як поміркую, не можна й не боятися, бо ті дивні подружжя, що «й не чуєшся», трапляються дуже часто не тільки з розумними людьми, але й з осторожними, а в мого приятеля я не припускаю великої осторожності, це не художників прикмета. На всякий випадок я написав до його лист, розуміється, не з науками: від таких листів заховай мене, Господи! Я писав до його по приятельськи, отверто, чого я боюся і чого йому треба боятися, я вказав йому без церемонії на любу тіточку як на головну й найнебезпечнійшу западню. Та на моє письмо не дістав я відповіді, мабуть воно йому не сподобалось. Кепський знак, погадав я собі, а врешті він через літо зайнятий був конкурсовою роботою, так не дивно, що міг забути на мій лист.

Минуло літо, минув вересень і жовтень, а від мого приятеля ані словечка. Читаю в «Пчелі» критику вистави, справно написану (мабуть Кукольник писав), «Весталку» мого приятеля похід небеса підносять, а про конкурсону роботу, ані згадки нема.

Що воно за знак? Не вже йому не поталанило? Я написав до його в-друге і просив, пояснити мені, чому він так упрямо мовчить, але про конкурсону роботу і взагалі про його праці я не штався, знаючи з досвіду, як воно мило відповідати на дружні питання, як йде робота? — коли вона йде лихо. Через два місяці прийд-

шла відповідь на моє письмо, відповідь суха й без толку, мов-би він соромився, або жахався висловити мені щиро те, що його мордувало, а його щось страх, як мордувало! Між иншим натякає він на якусь невдачу (здається, на конкурсну працю), котра його трохи в могилу не вгнала, і пише, що коли він ще живе на світі, так завдячує це своїм добрим сусідам; вони щире й живо ним занялися; він тепер нічого не робить, страдає душею і тілом і не знає, як усе те скінчиться.

Та я глядів на те, як на переборщення. Молоді, вразливі люди звичайно роблять з мухи вола. Та все таки не мав я спокою і бажав про його щось певнішого почути. Але як? від кого? У його самого не допитаюся. Звернувся я до Михайлова і просив його, щоб написав мені все, що тільки знає про мого приятеля. Ввічливий Михайлов не забарився, подати мені оригінальну, щиру відповідь. Ось вона:

»Твій приятель, брате дурень, та ще який дурень! Як світ стоїть, не було такого незвичайного дурня. Йому, бачиш, не вдалася конкурсова робота: що-ж він зробив з розпуки? Певне не вгадаєш: взяв та й оженився, — далаб! А знаєш, з ким? З своєю весталкою, і то ще з вагітною. Отсе чудасія: вагітна весталка! І, як він сам каже, як раз вагітність спонукала його, що оженився. Та не гадай, що він сам був причиною цього гріха, де там! то худобина мічман наробив гріха, вона сама призналася. Молодець мічман накоїв лиха та й виїхав собі до Николаєва, як коли-б нічого не було, а твій великодушний дурень і бух, як муха в окріп. Куди, каже, вона тепер дінеться? хто її бідну прийме, коли рідна тітка виганяє з дому? Взяв та й прийняв до себе. Ну, скажи нам, чи бачив ти другого такого дурня на білім світі? Певне і не чув навіть. Правду сказати, великодушність безпримірна, чи радше безпримірна дурнота. Та це все ще нічого, а от-що безмірно смішне: він намалював з неї свою весталку ва-

гітною, та як намалював: просто на диво! Такої наївно-невинної краси я ще не видав ані на образі, ні в природі. На виставі юрба від неї не відходила. Вона натворила в публиці такого шуму, як колись, тямш, Тиранова „дівчина з тамбурином“. Пречудесна річ! Сам Карло Павлович багато разів перед нею ставав, а це вже щось значить. Її купив якийсь багатий вельможа й заплатив добре. Копії і літографії з неї побачиш по всіх skleпах і на всіх роздорожжях. Одним словом: успіх повний, а він дурень оженився. Цими днями я був у його і знайшов якусь неприємну зміну. Здається, що тіточка взяла його в руки. У Карла Павловича він ніколи не буває, мабуть соромиться. Почав він малювати Мадонну з предвічним Младенцем; за модель узяв свою жінку й несвою дитину. Коли скінчить так гарно, як почав, то буде ще краще від „Весталки“. Впраз дитини й матері на-диво гарний. Дивуюся, як йому могло не поталаннити з конкурсовою працею! Не знаю, чи на той рік допустять його, як жонатого, до конкурсу? Мабуть, що ні. Ось усе, що можу донести тобі про твого безглузкого друга. Наш Карло Павлович не зовсім дужий. На весні гадає почати працю в Ісакійївському соборі.

Твій

Михайлов.»

* * *

Невисказаний сум обгорнув мене, коли я прочитав цей простий, приятельський лист. Я бачив, що світлій будучності мого друга, мого любимця, прийшов край. Вона скінчилася на першому світанні його проміністої слави, а запобігти лихові було годі! Як людина, поступив він нерозсудливо, але в високому ступені благородно. Коли-б він був звичайним собі малярем-ремісником, подія ця на його праці не мала-би ніякого впливу, але на

артиста, справжнього, горячого артиста, може це погубно вплинути. Вже одна втрата надії на виїзд за границю на державний кошт, може зломити найміцнішу енергію. А на власний кошт виїхати туди — про це йому тепер і не гадати. Навіть, коли-б йому загарлива праця і принесла дохід на такий виїзд, то жінка й діти відберуть у його гроші скорше, ніж він усніє подумати про Рим і його безсмертні чудеса. І так:

Італія, щастливий край,
Куда вь волшебномъ уношень
Летить младое вдохновенье
Узрѣтъ мечтательный свой рай!...

Цей щасливий, чарівний край на віки замкнений для мого друга. Хіба-би якийсь незвичайний випадок відчинив йому двері цього нефантазійного раю, але такі припадки дуже, а дуже рідкі. Нема вже в нас тих правдивих меценатів, що давали гроші артистови на поїздку для науки за границею. У нас тепер, коли який богач і здобудеться на такий учинок, то лиш для пустої дитячої хвальби; він бере артиста з собою за границю, дає йому платню як наймленому льокаєви і поводить ся з ним як з льокаєм: каже йому малювати готель, де він заїхав, або морський берег, де його жінка бере морські купелі, і інші такі дуже неартистичні предмети, а простодушні люде тарабаняють: ось правдивий любитель і знавець краси! артиста брав з собою за границю! — Бідний артисте, що діється в твоїй смирній душі при цих дурних викликах? Не завидую тобі, бідний поклонниче прекрасного в природі й штуці! Ти, як то кажуть, був у Римі, а не видів нани, а слава, що ти був за границею, мусить тобі видаватися найтяжшим докором. Ні, лінше з торбою іти за границею, ніж з паном їхати в кариті, або лінше зовсім зречися бачити «мечтательный свой рай», а приміститися де-небудь в кутку свого прозаїчного краю і тихцем поклонятися божественному кумирови Аполлона.

По дурному, страх як по дурному мій приятель оборудував свою будучність. От вже два тиждні, як я щоднини відчитую щирій лист Михайлова і все-таки не можу запевнитися в правді цієї непростимої дурниці. Так дуже не йому віри, що часом приходить мені гадка, самому поїхати в Петербург та власними очима побачити брідку правду. Коли-б тепер були вакації, я й не надумувався-б, але на-лихо тепер час науки, так коли-б і можна звільнитися, то тільки на двацять вісім днів, а за половину цього часу, що я зможу для його зробити? Зовсім нічого, хіба побачу те, чого і в сні не бажав-би бачити. Добре поміркувавши й очунявши з першого вражіння, рішив я підіждати, що скаже старий Сатурн, а поки-що листуватися з Михайловим. Та сподівання на листи Михайлова теж не здійснилися. Надіючися на Михайлова, я забув, що чоловік цей до сталої переписки найменше надається, а коли я так скоро дістав відповідь на мій перший лист, так було це восьме чудо світа і з того одного листа ніяк не треба було рахувати на стале листування. Що-ж діяти? Помилився я, та хто-ж не помиляється? З-за-гаряча написав я кілька листів до його, та відповіді ані на оден не одержав. Мене це не спинило. Пишу ще, та чим дальш, тим сердечнійше. Ні слова відповіді. Врешті терпцю не стало, і я написав коротко та гостро. Це зворушило Михайлова і він прислав мені відповідь такого змісту:

»Дивуюся, звідки береться у тебе терпіння, часу й паперу на твої смішні, що-б не сказати дурні листи. І про кого ти отсе пишеш? Хіба варт він того, щоб про його думати, не то писати, та ще такі смішні листи, як ти їх пишеш? Плюнь ти на його! Пропаща людина, тай годі! Щоб тебе потішити, додам от що: Він у купі з жігкою та „мамашею“ (це він так тітку величає) став тягнути „проволоку“, се-б то взявся до чарки. З-разу заєдно робив копії із своєї „Весталки“, і наро-

бив їх стілько, що їх і на тандиті ніхто не купував. Потім взявся розмальовувати літографії для маґазинів, а тепер не знаю, що він робить, здається, малює портрети по рублеви від морди. Його ніхто не видить, заліз десь в дваццятку лінію. Щоби тобі догодити, я тамтого тижня пішов його шукати. Ледве знайшов я його мешкання коло Смоленського цвинтаря. Його самого не застав я дома; жінка казала, що пішов на сеанс до якогось урядника. Я полюбовався недокінченою Мадонною, і чи знаєш що? мені якось жаль зробилося: за-що, подумаєш, пропав чоловік? Не дїждавшись його самого, я пішов, не попрощавшись з хазяйкою: вона мені видалася огидною.

Карло Павлович, мимо своєї недуги, розпочав роботу в Ісакійївськїм соборі. Лікарі радять йому, щоб кинув роботу до другого року і їхав на літо за границю, але він не хоче розставатися з працею, яку почав. Чому ти не приїдеш до Петербурга хоч-би тільки на короткий час, хоч-би тільки подивитися на чуда нашого чудотворця Карла Павловича. Полюбувався-би своїм дурнем. Ти певне також оженився, лише не признаєшся. Не пиши до мене, бо відповідати не буду. Прощай! —

Твій

Михайлов.»

Мій Боже, чи вже-ж одна однісенька причина, це нещасне подружжя, могло так нагло, так швидко знищити геніяльного молодця? Другої причини не було? Жалісне подружжя!

Нетерпеливо дожидав я вакацій. Врешті скінчилися іспити, я взяв відпустку і, гонї! до Петербурга. Карла Павловича я вже тут не застав: за порадою лікарів він покинув роботу й поїхав на острів Мадеру. На-силу знайшов я Михайлова.

Цей ориґінал не мав ніколи свого мешкання; він жив, як небесна птиця. Зустрів я його на вулиці. Йшов

з бравим мічманом під руку. Мічман уже лейтнантом. Не знаю, яким способом він знова опинився в Петербурзі. Я не годен був дивитися на того чоловіка. Звітавшись, покликав я на-бік Михайлова й спитав про адрес мого приятеля. Михайло спершу розреготався, а потім, ледве здержуючи регіт, сказав:

— Чи знаєш, за чім мешканнем він питає? За мешканнем свого любимця Н. Н.!

І знова розсміявся, а мічман за ним, але не щиро.

Михайлов драгував мене отим своїм безтямним сміхом, врешті він опам'ятався й сказав:

— Твій друг живе тепер на теплій квартирі, на семій версті. Бачиш: його не допустили до конкурсу, так він, і не думаючи довго, зійшов з ума, та й гайда! на тепле місце. Не знаю, чи живий він ще?

Я, не прощаючись з Михайловим, швидче взяв візника та й поїхав до лічниці Всіх Скорбящих. Мене не допустили до хорого, бо у його як-раз тоді був припадок божевілля. Другого дня я побачив його. Та колиб доглядач не сказав був мені, що це такий-то а такий артист, я не пізнав-би його; так страшенно перемінла його недуга. Він мене, розуміється, також не пізнав, прийняв за якогось Римлянина з образу Пінелього, зареготався й відійшов від закратованих дверей. Господи, яке то сумне явище людина знівечена божевіллям! Не міг я і кілька мінут дивитися на цей жалісний образ, попрощався з дозорцем і вернув у город; але мій безталанний приятель не давав мені ніде спокою, ні в академії, ні в Ермітажі, ні в театрі, ніде. Його страшний образ ішов за мною; і тільки щоденне відвідування шпиталю Всіх Скорбящих затерло з-годом перше жахливе вражіння. Його божевілля з кожним днем ослабало, за те й фізичні сили зникали; врешті він не годен був піднятися з ліжка, і я міг свобідно входити в його кімнату. Іноді він ніби приходив до себе, але завжди не пізнавав мене. Раз якось відвідав я його ранком. Був

спокійний, але такий безсильний, що не міг рушити рукою. Довго-довго дивився на мене, ніби щось пригадував собі. Після довгого, вдумчивого, розумного погляду, ледве чути проговорив моє ім'я, і сльози струями полились з його роз'яснених очей. Тихий плач перейшов у ридання, в таке роздираюче душу ридання, що я з-роду не бачив і дай-Біг, щоб не побачив більше так страшно ридаючого чоловіка. Я хотів оставити його, але він дав знак, щоб я не йшов. Я лишився. Простяг до мене руку, я взяв її та сів біля його. Ридання трохи-потрохи спинилося, лиш краплеті сльози котилися з-під спущених повік. Минуло ще кілька хвилини й він зівсім заспокоївся і жадімав. Я уважно визволив свою руку й відійшов у повній надії на його видужання.

Другого дня, в-ранці, приходжу до лічниці й питаюся першого дозорця, якого стрінув: »Як недужий?« А дозорець відповів мені: »Недужий ваш, добродію, уже в трунярі; учора в-ранці заснув й не пробудився...«

Після похорону, сам не знаю чого, остався я ще кілька днів у Петербурзі. Раз якось стрінувся з Михайловім. Оповідав, як він учора відпроважав мічмана в Миколаїв і як вони попили на середній рогачці, дальше зійшла бесіда на покійного, на його вдову, а врешті на недокінчену Мадонну.

Я просив Михайлова, щоб провів мене до мешкання вдови, на що він радо згодився, бо й сам мав охоту, ще раз глянути на нескінчену Мадонну.

В мешканню покійника не знайшли ми нічого, що говорило-би, що тут жив колись артист. Тільки палітра з засохлими красками, яка заступала тепер розбите шкло, свідчила об тім.

Я спитав про Мадонну. Вдова не зрозуміла мене. Михайлов пояснив їй, щоб показала нам тую картину, котру він колись оглядав у них. Вона запровадила нас у другу кімнату, і ми побачили Мадонну: з неї зроблено латку на старім паравані. Я предложив удові десять

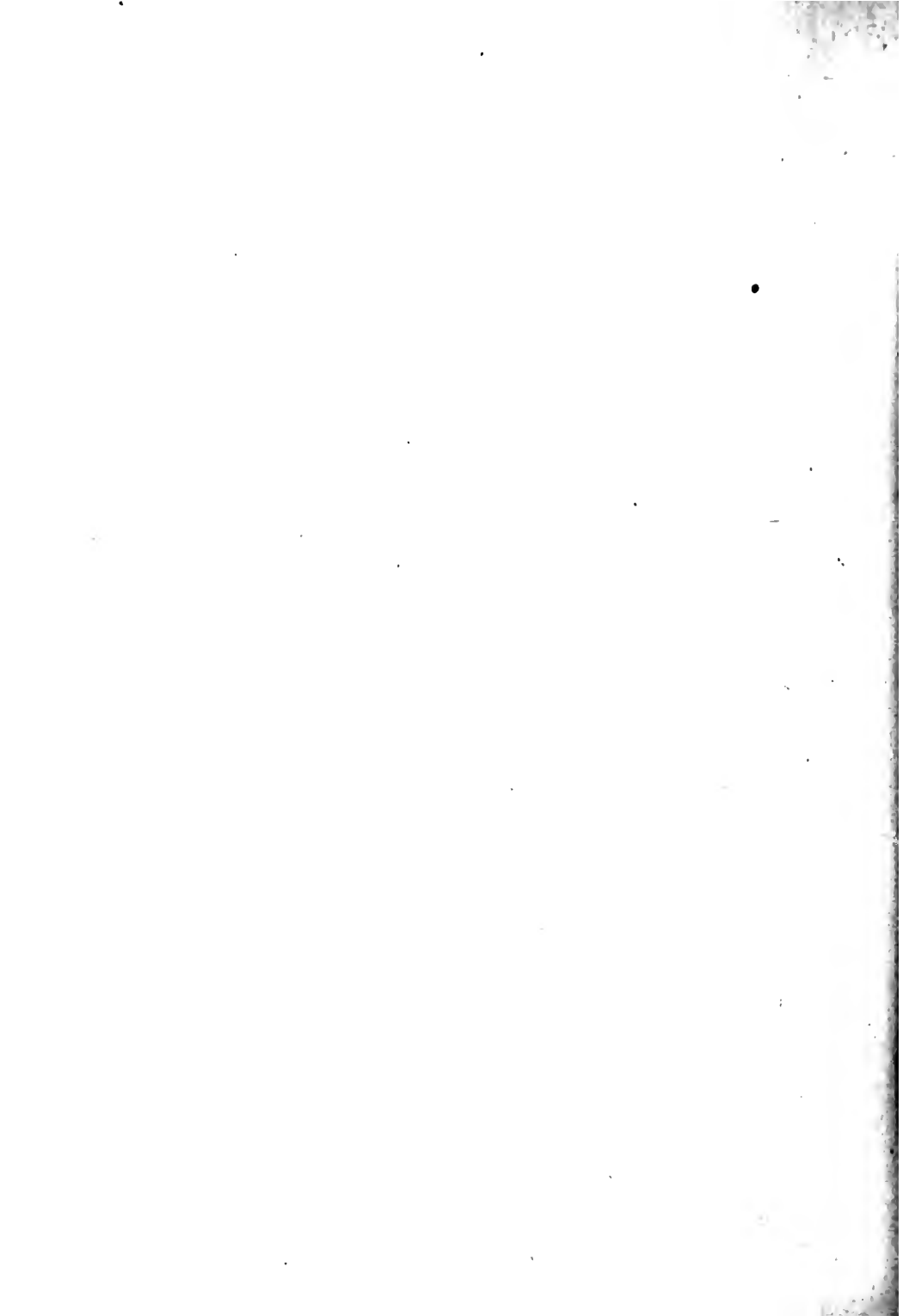
рублів за образ і вона радо згодилася. Я згорнув у рольку своє дорогоцінне придбання і ми оставили вдову, вдовоану десятима рублями.

На другий день розпрощався я з моїми знайомими і покинув північну Пальміру, — мабуть на-віки. Незабутній Карло Павлович лежав тоді на смертельній постелі в Римі.

4. жовтня, р. 1856.

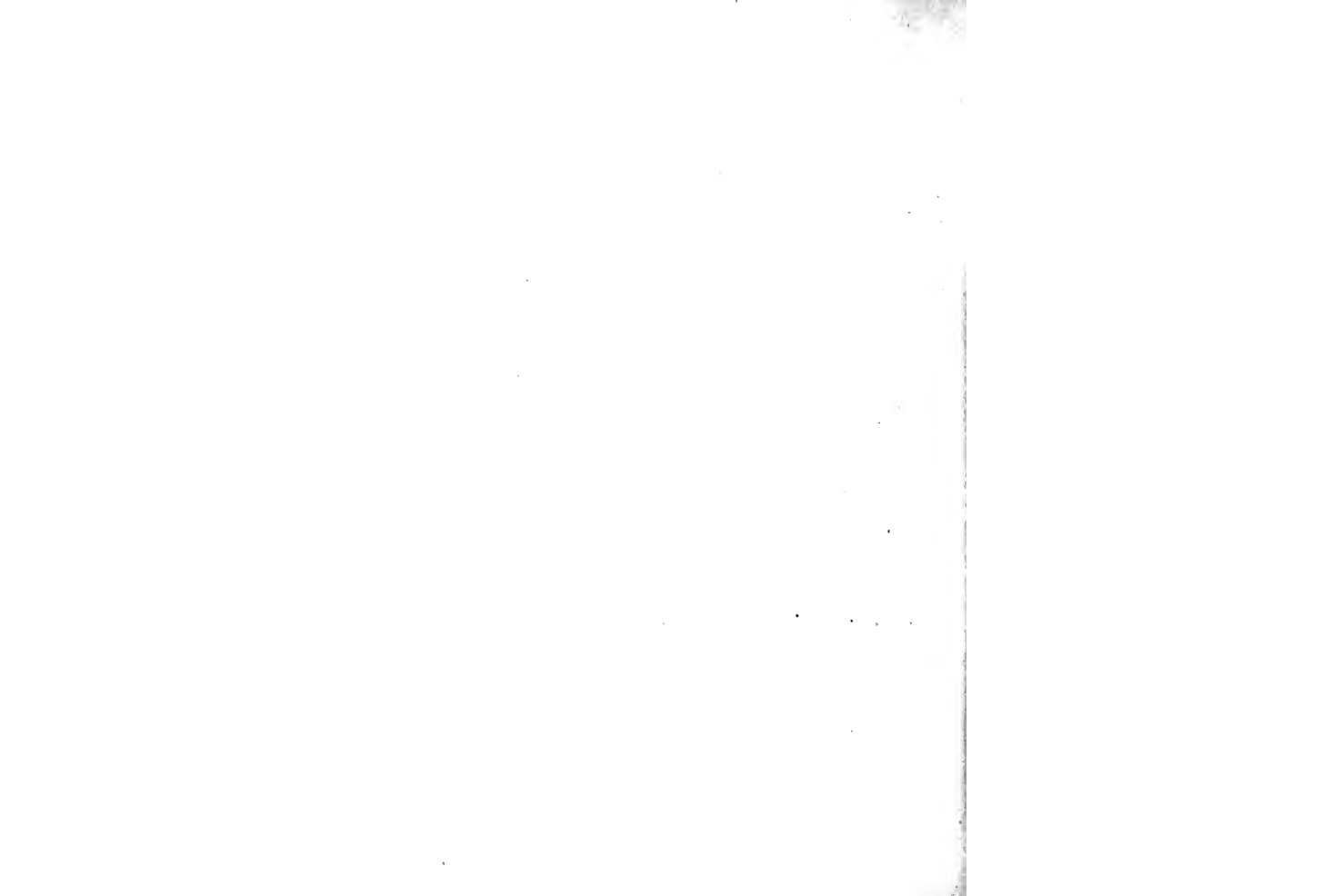
Переклад

Б. Л—ого.

Д Н Е В Н И К.

(ЖУРНАЛ).

ДНЕВНИК

Т. Г. Р. Ш. Е. В. Ч. Е. Н. К. А.

1857.

12. юня. Перша замітна подія, яку я вписую в мій дневник, така: обрізуючи отсей перший сшиток для згаданого дневника, я зломив ніжик. Подія, видимо, марна, не гідна такої уваги, яку я їй присвячую, вписуючи її як щось незвичайного в отсю пестру книжку. Коли-б воно приключилося в столиці, або навіть в приличнім губерніяльнім городі, то, річ звісна, не писав-би я об тім у мойому дневнику. Але, бачите, воно сталося в Кіргізьському степу, т. є. в Новопетровській кріпости, де подібна річ для грамотного чоловіка, як приміром — я, має велику ціну; а головне — що її не завсіди можна добути навіть за добрі гроші. Коли вам доведеться розтолкувати свою потребу вірменину-маркитану, якій має зносини з Астраханом, то все таки ви не скорше як через місяць — літом, а зимою — через п'ять місяців, дістанете препоганий ніжик, і розуміється не дешевше, як за монету, се-то за рубля сріблом. А буває й так, — і це дуже часто, — що замість нетерпіливо вами дожданої річи, він вас ущасливить або московською »бязю«, або шматком верблюжого сукна, або, в-решті, кислим — як він говорить — дамським »чихирем«. А на ваше питання, чому він вам не привіз того, що вам треба, він вам обовязково відповість, — що »ми люди торговельні,

люди неграмотні, — всього не затамишк». І що-ж ви скажете йому на такий поважний аргумент, поласте, — він усміхнеться, — а ви все таки останетеся без ножика. Тепер ясно, чому в Новопетровській кріпости втрата ножика — історична подія. Та Бог з ним — і з кріпостою, і з ножем, і маркитаном; скоро дасть Біг, я вирвуся з отсеї безграничної тюрми і тоді подібна пригода не матиме місця у моїому дневнику.

13. юнія. Інші вже другий день, як я зшив собі й справно обрізав шиток на те, що-би записувати, що зо мною й біля мене діятиметься. Тепер що йно девята година; ранок минув, як звичайно, без усякої цікавої пригоди; побачимо, на чому вечір скінчиться. Тимчасом зівсім нема що записати, а писати страх хочеться, і пера застругані. По милости ротного писаря, я ще не відчуваю своєї втрати. А писати все таки ні-про-що. Сатана-ж так і шенче до уха: пиши, про що попало; бреш, скільки душа забагне: хто там тебе провірить! Та-ж у публичних дневниках брешуть, а не то в такому приватному.

Коби-б я свій дневник готовив до друку, то — може-б мене і підвів лукавий ворог правди, так я, як сказав наш поет:

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милыхъ искренныхъ друзей,
Для памяти минувшихъ дней.

Треба-би мені почати свій дневник з часу, як мене висвячено на салдата, се-б то з 1847 р.

Був-би грубезний і прескучний шиток. Згадуючи тих минулих десять сумних літ, я радуюся сердечно, що мені не прийшло тоді на думку постаратися о записний шиток. Що-би я записав у йому?...

Правда, протягом тих десяти літ я даром бачив те, що не всякому доведеться й за гроші побачити:

Та як я глядів на все те? так, як арештант глядить з-закратованого вікна вязниці на веселий поїзд весільний.

Сама згадка про те, що мпнуло і що я за той час бачив, наводить на мене жах; а що-ж було-би, як-би я записав ту мрачну декорацію і ті простацькі особи, з котрими мені довелось відограти отсю понуру, монотонну, десятилітню драму! Мпнаймо, мпнаймо мою мпнувність, лукава моя пам'яті!... Не трівожмо серця любячого приятеля недостойною згадкою, забудьмо і простім темним мучителям нашим, як простив мплосоердний Чоловіколюбєць своїм лютим розпнателям. Звернемся до того, що світле й тихе, як наш українськпий вечір осінний, та запишемо все, що бачив і чув і все, що серце перекаже.

З Петербурга дістав я від Михайла Лазарєвського лист з 2-ого мая з прилогою 75 рублів. Він сповіщає мене, чи радше поздоровляє зо свободою. Та до сеї пори нема нічого з корпусного штабу, і я, дожидаючи приказів того штабу, збіраю відомости про пароходство на Волзі. Сюди приїзджають иноді астраханські фльотові офіцери (красери з рибної експедиції), але це такі невіжі та брехуни, що я, хоч як бажаю, не можу досі скласти собі образу пароплавби на Волзі. Статистичних відомостей мені не треба; я хочу знати, як часто відходить пароплав з Астраханя до Нижнього-Новгорода і що платиться за місце для пасажирів. Та лишенько, при всіх моїх заходах я довідався тільки, що місця є ріжні, і ціна ріжна, а пароплави з Астрахані до Нижнього ходять дуже часто. Правда, які докладні відомости?

Не дивлячись на такі точні відомости, я вспів уже (розуміється в уяві), устроїти свою подорож Волгою за тишно, мирно і — головна річ — дешево. Парохід тягне (це одинока, певна вість) декілька барок, або, як їх називають, підчалок, до Нижнього Новгорода з усяким

хламом. На одній із таких барок думаю я устроїти свою хвилеву квартиру й пролежати у ній до нижгородського деліжанса. Потім у Москву, а з Москви, помолившись за Фультонову душу, через 22 години в Пітер, — не правда, яка фантазія? Та на нині досить.

Нинішній вечір зазначився приїздом парохода з Астрахані. Але що сталося це досить пізно, о 9-ій годині, то я до завтрішнього ранку не дістану від його жадних відомостей. Та з астраханської пошти я й не очікую нічого важного, бо вся моя переписка йде через Гурєв-городок. Значиться, мені від парохода нічого й ждати. Хіба чи не задумас батько кошовий Кухаренко написати до мене? То-то зробив-би мені ласку старий Чорноморець! Цей правдиво благородний чоловік — незвичайна поява межі людьми. Від р. 1847 всі мої приятелі мусіли перервати всякі зносини зо мною. Кухаренко не знав про таке розпорядження, так само не знав і про місце мого пробування, а тепер, як був в Москві в часі коронації депутатом від свого войска, познайомився зо старим М. С. Щепкином і довідався від його про місце мого в'язнення. І от, найблагородніший друзяка написав до мене дуже щирий, дуже сердечний лист. За десять літ — і не забути друга, та ще друга в нещастю, це рідке явище між самолюбними людьми. З тим самим листом він прислав мені, як пише, з нагоди, що отримав Станіслава першої кляси, на поздоровлення 25 руб. Для чоловіка, щó має родину, та ще й небогатого це немала жертва, і я не знаю, чим і коли я йому віддячу за його необлудну жертву.

З причини цього дружного, несподіваного привіта я уложив був мою подорож в такий спосіб: через Кізляр і Ставропіль проїхати в Катеринодар просто до Кухаренка. Надивившись доволі на його благородне, виразисте лице, гадав я переїхати через Крим, Харків, Полтаву, Київ до Мінська, Несвіжа а, нарешті, в село Чирковичі; тут обняв-би я свого друга й товариша Бр.

Залського і поїхав через Вильну до Петербурга. Але лист Михайла Лазаревського з 2-го мая перемінив цей плян. З отсего листу я побачив, що мені треба, ніде не затримуючись, поспішити до академії красних штук і обцілувати руки й ноги графині Настасії Івановни Толстої і єї великодушного мужа, графа Федора Петровича: они єдині справники мого визволення, і їм належить перший поклін; не кажучи вже про вдячність, цего вимагає проста ввічливість. Отсе головна причина, чому я, замість хватської трійки, вибрав трицятиднєвну монотонну плавбу по «матушці», по Волзі.

Та чи станеться це, — того я ще певно не знаю. Легко може лучитися, що я в халаті наруги й з ранцями на хребті, почимчикую в Уральск в штаб баталіона № 1. Всього можна сподіватися! І тому годі давати волю своїй невгомній уяві. Та — ранок мудрійший від вечера. Побачимо, що завтра буде? Або, краще сказати, що привезе Гуревська почта.

14. Якось то я за раптово й за щільно взявся до свого дневника: не знаю, чи на довго стане отсего письменницького запалу? Щоб не посоромитися. Коли сказати правду, то я не бачу великої ціли в отсій щільній точности, а так, от собі «на безділля і це рукоділля». »Записному письменникови«, або якому там фейлетоністови — безумовно потрібна точність, як вправа, як його насущний хліб, як інструмент віртуозови, як пензель маляреви. Так письменникови потрібна щоденна вправа пера. Так роблять геніяльні письменники, так роблять і письменники.

Геніяльні письменники тому, бо це їх призначення, а письменники тому, бо вони себе инакше й не уявляють як геніяльними письменниками; а то-б вони і пера в руку не взяли.

Яку-ж незвичайну подію впишу я нині? ось яку.

Вчера пароплав привіз великий мішок карбованців

і орапчиків. Це платня тутешній залозі за третину року. Офіцерам роздано її нині, і нині они занесли її до Попова маркітана і до спіртоміра (ціловальника), а останнє теж до спіртоміра, і у цього-ж спіртоміра почали гуляти, а властиве піячити. Завтра роздадуть платню салдатам, і салдати почнуть гуляти, се-б то — піячити. Гулятика протягнеться кілька днів і скінчиться і у салдатів і у офіцерів бійкою, а сам кінець «журятником», се-б то Гауптвахтою.

У нашій православній царстві найбільшійший і найнещасливіший стан людей — це салдати. Їм відобрано все, чим життя людське гарне: рідний край, родину, волю, одним словом, все. Коли салдат часом і помочить в Пляшці сивухи свою горопашну душу, то йому треба вибачити. Але офіцери!... їм надано всіх людських прав і привилеїв. Чим-же они відріжняються від бідолашних салдатів? (Я говорю про Новопетровську залозу.) Окрім мундура нічим не відріжняються. Нехай би ще так звані старі чурбани, а то їй молодіж, вигодована по кадетських корпусках!... Мабуть гарне виховання! Нелюдське виховання. За те дешево, а перш усього — шкоро. Вісімнадцятилітній молодик, і вже він офіцер. Пенаглядная радість матері їй піднора дряхлого батька. Нужденна мати і глухий отець.

Мабуть козак Луганський написав книжку під наголовком «Солдатські досуги». Наголовок невірний. В російського жовніра нема «досуга». А коли він з ним і стрічається иноді, так це певно в коршмі. Яка-ж, питаюся, була ціль славного письменника, описувати такі-то дозвілля? І що морального в отсих дозвіллях, коли вони списані з природи (я книжки не читав); а коли це прямо «сочиненіє», се-б то фантазія, то знова — яка ціль такої фантазії? Чи не лучше зробив-би шановний автор цих зайвих фантастичних дозвілляв, коли-б описав був дійсні дозвілля лінійних, армейських, і навіть гвардейських молодих офіцерів? Тим зробив-би він

велитенську прислугу дітилюбивим й еполетолубним родичам.

15. Що-ж я нині впишу в мій дневник? Нема нічого, що хоч на крихту виходило-би поза межі однамітної буденщини.

Нині рано став я малювати портрет Бажанова чорним і білим олівцем, в киргизській кибітці на городі. Освітлення прекрасне, і я з охотою взявся до роботи; та чорт приніс приятельку, перешкодила — я замкнув теку, вийшов з кибітки. Скромна приятелька не втерпіла, глянула одним очком на мою працю, та найшла безумовну подібність, коли-б рот і ніс були менші. І, невдоволяючись власним поміченням, спитала гадки в покоєвої і в свого любимця — Молчаліна. А це мене рішучо розбісило і я, не поздоровкавшись, пішов у кріпость. Тут бачив п'яну офіцію й вислухав оповідання об тім, як учора тесть цибухом розтяв лоба своєму будущому зятеві Ч. тоже по причинні плати. Салдатам роздавали платню, мені також дали; я передав її своєму тоді ще тверезому »дядькові« й казав йому вшити для мене торбу на дорогу. Потім зайшов до Мостовского, випив чарку горілки й вернувся на город. Пообідав, а по обіді, добрим звичаєм батьків, заснув на дві годинки, та на тім скінчив день 15 червня. Про вечір нема що записати.

16. Нині неділя. Я ночував на городі. Ранком був в кріпости. Дощ (дуже рідке явище) не дав мені вернутися на город, і я лишився обідати у Мостовского. На всю залогу Мостовский єдиний чоловік, котрого я люблю і поважаю. Він не любить сплетень, не роззява, чоловік справний, статочний і в високім степені благородний. Говорить погано по російськи, але російську мову знає краще від вихованців Неплюевского корпусу. В 1830-ім році служив в артилерії тогдішньої польської армії, дістався в полон, і його взяли як простого салдата до російського війська. Я чув від його дуже

багато цікавих подробиць про революцію 1830-го року. Варт зазначити, що він про власні діла й неудачі оповідає без найменших прикрас: рідка прикмета у військового чоловіка, а тим наче в Поляка. Одним словом: Мостовський чоловік, з котрим можна жити мимо його сухого й прозаїчного характера.

Нині-ж люба міледі М. розповіла мені з усіма подробицями, до того й не під секретом, історію бійки між будучим тестом і будучим зятем. З тої історії можна-би викроїти водевіль, розуміється водевіль для тутешньої публіки. Назвати його можна »весільний подарунок« або »недошита юнка«. Ось діло в чім. Якось в минувшій місяці жених поїхав до Астрахані, придбати весільних дарунків своїй нареченій. На таку милу потребу позичив він у свого будучого тестя, такого-ж голодранця, як і він сам, останню крихту. Умовилися, що зверне позичку, як возьме платню з війська. Добре. Вернувся жених з Астрахані і дав жінці підофіцера, шити для своєї невісти сукню з ситцю і юнку з перкалю. Гарно. Швачка виле, а тимчасом приходить платня для залоги. Та бідолашному женихови дають до рук всього-на-всього тільки півтретя рубля, все решта з його платні пішла на сплату його позичок. Але герої байдуже, мовби нічого й не було. Посилас свого вірного раба Грицька до спіртоміра по четвертину відра горілки, іде торжественно до тестя, а Грицько несе за ним горілку. Починається поздоровлення з платнею. Але кінь і на чотирох ногах спотикається. Бідолашний жених занадто вже піддався впливови сподіваного щастя та в горячих мріях своїх признався, що з усього платні дістав до рук тільки півтретя рубля. Розчарований і обурений тесть, також в горячці, потягнув свого любого зятя на цибухом по лобі, та потягнув так живо, що з шляхотного чола потекла кров. Сусіди не зміркували, що сталося між ними, та кинулись бити собаку. Безщасна собака! Та на тім ще не кінець: поранений герой бі-

жить до швачки. На лихо йому, швачка сукню віддала вже молодій, лишилася тільки недошита юнка; він бере її від швачки, несе до жида садата і заставляє за дві чарки горілки. Примиленький і цікавенький можна би викроїти водевільчик. І ся гидка подія не виходить з кружка звичайних подій в Новопетровській кріпості, і я в цім болоті, серед такої моральної огиди, кінчу вже семий рік... Страшно!

Тепер, коли вже довідалися про моє визволення найблизші мої начальники, — фельдфебель та командир роти, дозволили мені, не звільняючи від муштри й варті, в свобідний від служби час пробувати на городі, за що я їм сердечно дякую. На городі, чи в саді літня резиденція нашої комендантки, і я тепер перебуваю весь вільний час в її родині. У неї двоє маленьких дітей: Натасенька і Надінька, це мій єдиний спинничок і розривка в отсім глухім закутку.

17. Нині о четвертій годині рано, прийшов я на город. Ранок тихий, прекрасний. Тільки іволги і ластівки нарушали деколи сонну, солодку тишину ранку. Від якогось часу, відколи мені дозволено пробувати самітно, я незвичайно полюбив самоту. Люба самота! Не може бути нічого солодшого, нічого більше чарівного в життю, як самота. Особливо перед лицем всіміхненої, двитучої красавиці матери-природи. Під її солодким чарівним впливом чоловік мимохіть погружається сам в себе і «видить Бога на землі», як каже поет. Я і перше не любив шумної діяльності, або, краще сказати, шумного безділля, а після десятилітнього тутешнього життя самота здається мені сущим раєм. Все-ж таки я не можу за нічо взятися, нема в мене найменшої охоти до праці. Сиджу, або лежу мовчки цілими годинами під мою любою вербою, і хоч-би на сміх ворухнулося що-небудь в моїй уяві, таки цілком нічогосінько! Повний застій! І цей томачий стан почався у мене від 7-го цвітня, се-б то від того дня, коли я дістав лист від М. Лаза-

ревського. Воли і подорож мене цілком пролигнули. Ще спасибіг Кудішеви, що догадався прислати книжок, а то я не знав-би, що з собою робити. Особливо вдячний я йому за »Зашеки о Южной Руси«. Незабаром буду отсю книжку на память знати. Вона мені так живо, так чарівничо-живо нагадала мою прекрасну Україну, що я немов з живими бесідую з її славними лірниками й кобзарями. Прегарна, благородна праця, брильянт в сучасній історичній літературі. Дай тобі, Господи, друже мій сердечний, силу, любов і терпівість, продовжати отсю неоцінену книжку. Прочитавши її перний раз, я поважився був робити замітки; але як прочитав другий і третій раз, то побачив, що замітки мої — замітки пияного чоловіка, і ніщо більше. Окрім Суботова, се-б то що до місяця, де стояв дім Богдана Хмельницького. Але на дорожній тканині не годиться уважати на таку дрібнєсеньку плямку. Я обіцяв, як начитаюся цієї книжки до-волі, ціслати її Кухаренкови, а тепер жалую, що обіцявся: раз тому, що я її ніколи не начитаюся до-волі, а друге тому, що я береги книжки помазав недоладними замітками. Даст Бог, я йому з Петербурга пішлю чистенький примірник. Вчорашній водевіль скінчився, як цего й треба було сподіватися миром й горемичним пиянством із співаками, цікаво, чим скінчиться весілля. Мабуть — біійкою.

18. Нині я, точнісінько так рано як вчора, прийшов на горбд; довго лежа під вербою, слухав іволги й наконць венув. Приєшвся мені Межигірський Спас, Дзвонкова криниця, а потім Видубицький монастир, потім — Петербург і моя люба академія. Від недавна зачали мені мріятися в сні знайомі, давно невидані предмети. Чи скоро я побачу все те на яві?... Сон мав на мене дуже добрий вплив через цілий день, а то тим більше, що нині сподівалися гурської, се-б то оренбургської почти. Під вечір почта дійсно прийшла, але нічого не привезла, ані для мене, ні про мене. Я знов спустив

ніс на квінту. Знов туга і дождання безконечне. Чи вже-ж від 16-ого цвітня до цієї пори не могли видати в штабі розпорядження, що до мене? Студені, байдужні тирані! В вечір вернувся я до кріпості й дістав приказ від фельдфебеля, готовитися на огляд. Отсе результат давно дожданої почти й дожданої з таким трепетом волі! Тяжко, невимовно тяжко! Я врешті збожеволію від цього безконечного дождання...

Як швидко й палко виконується приказ — арештувати, так на-впак мляво й холодно сповняється приказ — освободити. А воля одного й того самого чоловіка й виповнюють її ті-ж самі люди. Чому-ж така ріжниця? В році 1847-ім, в тім самім місяці, мене на сьому добу доставили з Петербурга до Оренбурга, а тепер дай Боже, на сьомий місяць дістати приказ, — відобрати від мене «казьонні» річі й не давати мені дальше удержання... Форма... Але я такої форми не можу зрозуміти.

19. Вчора відплив парохід до Гурєва і привезе звідтам другу роту й самого командира баталіона, а по причині його приїзду рота, котра тут зістається, а до котрої і я належу, готовиться до огляду. Задля такої важної події мені нині припасовували муніцію. Яка прикра ся надходяча подія! Яке безконечне це припасовування муніції! Чи вже-ж і це ще не останній раз виводять мене на площу, показувати буцім безсловесну животину? Сором і пониження! Трудно, тяжко, неможливо приглушити в собі всяке людське достоїнство, стояти витягнувшись, слухати команди й рушатися, як та бездушна машина. І це одинокий, досвідом випробований спосіб, убивати разом тисяч собі подібних. Геніяльний винахід. Приносить честь і християнству й просвіченню.

Дивно, що навіть умні люди, як ось наш лікар Нікольський, радо приглядаються, як «витягає носик», посинілий від напруги чоловік. Не розумію я тої нелюдської насолоди.

А наш поважаний гіпокрит, не зважаючи на спеку й холод, цілі години просиджує біля воріт, й раює пониженням собі подібного. Видно, що по призначенню ти кат, а тільки по імені лікар.

Коли я ще був дитиною, мене, на скільки тямлю, не цікавили жовієри, як це у дитині звичайно буває. А коли я почав приходити до тих літ, де вже розумієш справи, то у мене прокинулася непереможна відраза до «христолюбивого воїнства». Моя відраза росла, чим більше я стикався з людьми христолюбивого звання. Не знаю, чи то принадом, чи вже так дійсно є, але мені не лучалося, навіть в гвардії, здібати путнього чоловіка в мундірі. Коли понадеться чоловік тверезий, так обовязково буде це темний і хвастун. А коли буде хоч з невеличкою іскрою розуму й світла, то також хвастун, а в додатку ще й п'яниця і катюга і розпустник. Річ природна, що відраза у мене зросла. І треба-ж було лукавій долі моїй так їдовито й злобно поглумитися наді мною: взяла та й їхнула мене в найвоночішшу гущу сего «христолюбивого» звання. Коли-б я був убійця, кровонісець, то й тоді не можна-б було придумати для мене тяжшої кари, як завдати мене салдатом до оренбургського «отдѣльного» корпусу. От в чім причина моїх незисказаних страждань! А до всего того мені заборонили ще й малювати, відняли найбагороднішшу частину мого життя. Трибунал під проводом самого сатани не потрафив-би видати такого зимного, нелюдського присуду, а бездушні справники виконали його огидно до крихітки. Август, поганин, засилаючи Назона до хижих Готів, не заборонив йому писати й малювати, а християнин Микола заборонив мені одно й друге. Оба кати, але оден з тих катів — християнин, і християнин XIX-ого віку, на очах у котрого виросла найбільша в світі держава, виросла на підвалинах Христового заповіту. Флорентійська республіка-півдика, притуплена середньовічна християнка, та все-ж таки вона по християнськи

поступила собі з своїм упрямим горожаншином Дантом-Алігієрі. Боже мене борони від усякого порівняння з тими великомучениками й світочами людства. Я тільки порівнюю матеріально грубого поганина й полуозаренну середньовічну християнку з християнином девятнадцятого віка.

Не знаю напевне: чому я маю завдячити те, що мене за десять років не зробили навіть підфіцером? Чи своїй упрямій антипатії, яка є в мене до цього привілейованого стану, чи своїй «хахляцькій» нестеменній завзятості? Мабуть одній і другій. Того, до віку незабутнього дня, коли мені прочитали присуд, я сам до себе сказав, що з мене не зроблять салдата ніколи. Так так і не зробили. Не тільки основно, але навіть хочби лише поверховно я не вивчив ані одного артикулу з ручницею, і се влещує мойому самолюбству. Дитинство, й більш нічого. Раз якось майор Мешков, бажаючи задержати мене до живого, сказав мені, що як я стану офіцером, то не буду вмів увійти до порядної гостинної, коли не навчуся витягати «носик» так, як це треба, лешському жовняреви. Але мене це не вразило до живого.

Є ще й друга, не менше важна причина, чому мене не авансували. Бездушному сатрапови й прибічникови царя привиділося, що мене викуплено з кріпацтва й виховано коштом царя, а я ніби-то й віддячив свому добродієви тим, що намалював з його карикатуру. Так за це нехай же, мовляв, мордується невдячний! Не знаю, звідки взялася отся дурна байка, знаю тільки, що она мене дорого коштує. Гадати треба, що тую нісенітницю сплели на конфірмації, у якій на кінці присуду сказано: «найгострійше заборонити писати й малювати.» Писати заборонили за підбурюючі українські вірші, а за-що заборонили малювати, цього не знає і сам верховний судія... А просвічений сторож царських приказів неясне у приказі сам пояснив, та до того ще й прибив мене

своїм бездуїним веселлям. Зимне, рознуєтне серце. І той гнилий, старий рознуєтник хіснується тут славою щедрого й великодушного добродія краю. Які-ж короткозорі, або краще сказати, які подлі отсі пікчемні славо-словни. Сатрап грабить довірену йому країну і роздаровує своїм рознуєтним красавицям десятитисячні оселі, а вони прославляють його щедроту й благодійність. Подлі люди!

20. Нині рота приїде до Гурсва, а що на Уралі висока вода, так вона пройде прямо на Стрілецьку косу й нині таки сяде на парохід. Завтра рано парохід підніме якор, а позавтрі висадить роту в Новопетровській пристані. Стережись, наша офіціє! Буря наближається, страшенна буря. Командир баталіона, мов той Кроніон-хмарогон, суне на тебе в темній хмарі, — та вже-ж і на нас жовняриків. В дождиданню цього грізного судді, многі вже коверзують і благають лікаря посвідчити їм небувалі немочі душевні й тілесні, а більше душевні: таким чином він і спасе їх від праведного суда громоносного Кроніона. Але мрачний ескуляп невмолимий. І тільки нашого, нашого брата салдата, що пролився до краю і не має в чім явитися перед лицем батька-команданта, Нікольський кладе на нари й приписує ліки на прочищення. Наш непопулярний ескуляп хоче зробитися популярним коновалом.

Нині, не без видимого вдоволення, управитель шпиталю згадав, що під його старунок, се-б то на харчі, прийшло сімнайцять постояльців. Це значить, що в його кишеньку буде що-дня перепадати 1 р. 70 к., не враховуючи топлива й світла. Чи не по отсій то причині наш ескуляп такий великодушний? Чи не шепнути-би Нагаєву й другим, що ждуть і не можуть діждатися оборони в камінносердного ескуляпа?

Чи на добро це я нині так розфантазувався? Давнійшими роками, в такі справді критичні дні цього в мене не бувало. Але не було й того (не в похвалу

собі кажучи), щоби я ховався під притулок стогнання і зитхання. В такому випадку я не шукав ніколи лікарської помочі. Бувало тремтить серце, аж замірає, а я собі мащу вуси, одягнуся в мундір і явлюся перед землистобагряне обличчя отця командира, щоби скласти іспит з артикулів, з володіння оружжєм, а на кінець вислухати довгої науки об тім, як лепський салдат повинен поводитися, за-що він повинен любити Бога, царя і своїх ближчих начальників, починаючи з «дядька» і капрального ефрайтора. Сміх та й годі! Та тепер сміх, бо я призвичаївся до цього відразливого видовища, але як мені було тоді, коли я ще не вмів муштри й мусів похоронити в собі всяке людське почування, зробитися бездушним автоматом, та мовчки, не паленіючи й не полотніючи, слухати моральних наук з уст грабітелів і кровопийців! Тоді не до сміху було! Подло і гидко! Чи доживу я тої радісної пори, щоби ця моральна гидота зникла з моєї пам'яті? Ледве, бо она повагом і глибоко відалася в неї.

Дивно ще от-щоб! Все отсе невимовне горе, всі отті пониження й наруги, минули ніби, не чіпляючися мене, найменшого сліду не лишили по собі. Кажуть, що досвід єсть наш найліпший учитель; але гіркий досвід пройшов мимо мене невидимкою. Мені здається, що я й нині точнісінько такий самий, який був і десять літ передше. Ані оден рис в моїм внутрішнім образі не перемінився. Чи добре це? Добре, бодай мені так здається. І я з глибини душі дякую мому всемогущому Сотворителеви, що не дав він страшному досвідови торкнутися своїми залізними кіхтяма моїх пересвідчень і молодечосвітлих вірувань. Де-що прояснилося, викруглилось, прибрало природнійший розмір і вид; але це — вислід невпинно летячого старого Сатурна, а не гіркого досвіду.

Діставши від Кухаренка лист з додатком 25 р., се-б то додатком дуже матеріальним, я подякував йому та-

кож листом, з додатком власного портрета, і другим листом з додатком ще менше матеріальним, оповідання про вигаданого варнака, котре я назвав »Москалева Криниця«. Я написав його небавом після того, як дістав лист від батька отамана кошового. Вірші вийшли майже однакої доброти з попередніми моїми віршами, тільки трохи тугійші й більш уривисті. Та це нічого: дасть Бог, вирвуся на волю, й вони у мене поллються плавнійше, свобіднійше, простійше й веселійше. Та чи дїждуся я цієї кулявої чарівниці — свободи?

Впередь, впередь, моя історія,
Лицо насъ новое зоветь.

В кого що болить, про те він і говорить. Нині ввечір, коли я вертав з огорода до кріпості разом із комендантом, він мені сотий раз повторив з усіми подробицями історію про свого хитрого приятеля, полковника Кіресвского. Полковник цей був птиця вищого лету, а по словам коменданта, сущий аристократ. А що він птиця вищого лету, так це я думаю тому, бо він служив урядником окремих доручень при графі В. А. Перовскім і оставав із ним в дружє близьких зносинах. Значить ся, це не аби яка дрянъ, а людина достойна, бо такий вельможа, як граф Перовскій, якої-будь дряні до себе навіть у сїни не впускав. А діло, яке слїдує, покаже, що д. П. дуже нерозбірчивий у своїх приближених, й приближує до своєї високої парсуни всїяку дрянъ. Та ще яку дрянъ! Саму брудну, шинкову, прикриту полковничим мундуром і шести сотнями закріпощених душ.

Історія такого змісту. Іраклій Александрович Усков (наш комендант), знаючися добре з вище згаданим полковником й аристократом Кіресвским, просив його, коли він їхав у Петербург, а просив він його й особисто й листом із Новоствровської кріпості, як чоловіка, що до якоїсь міри розуміється на химії й на фотографіч-

ному ділі, — просив, щоб вислав йому з Петербурга камеру з усіми подрібними речами до фотографовання. Кіреєвській заявив (тако-ж листовно) готовість, послужити другою, й на туу прислугу зажадав 350 рублів сріблом. Гроші післано сейчас (у вересні минулого року). Прийшло також дуже приятельське повідомлення, що сума ця наспіла, з зазначенням місяця, а навіть і дня, коли обовязково буде прислана камера з приборами й з усіми необхідними химічними солями. На тому й скінчилось. Благородний, обовязаний друг, мов у воду пірнув. Іраклій Александрович між безконечними здогадами вибрав цей, що його друг вибрався на Хароновому пароплаві в прогульку по Єлизейському саду. Іншої причини мовчання годі було й припускати. Та щоби впевнитися в тій безумовній істині, написав я, по просьбі Іраклія Александровича, в Петербург до свого приятеля Марковича, щоби він розвідався і доніс мені, що приключилося з отсим полковником Кіреєвским. Від Марковича відповідь ще не наспіла, але з »Русс-кого Инвали-да« видно, що зобовязаний друг 16-ого мая виїхав з Петербурга в Москву. А з Оренбурга повідомляють коменданта, що полковник Кіреєвській прийнятий новим Генерал-губернатором знова-ж як урядник осібних доручень, та по особливим причинам подався в пенсію. З усього того видно, що дідич 600 сот душ — кріпаків, аристократ, любимець д. П. врешті, полковник Кіреєвській, падлюга й нікчемна ганчірка. Іраклій Александрович дає мені формальну доруку, відібрати від Кіреєвского отсі гроші; я радо готов, послужити йому, коли не вдасться в добрі та в мирі, то що робить? — безконечними шляхами закона. На всякий випадок я буду вельми рад, коли мені вдасться отся сумнівна операція.

Під нинішним числом хотів-би я записати, або як зоольоги висловлюються, ознаменувати еще одну огидну комаху. Але, що-б не запачкати мого дневника негід-

ними тварюками до такої міри, що для порядного сотворіння місця у ньому не останется. Та хай там, ті маносенькі комахи небогато місця потрібують. Це — двадцятилітній молодець, син державного радника Порціска. Значиться, теж птиця не низького лету.

Тільки що встиг я написати останні слова, як по всіх кінцях огороду залунало слово: пароплав! Я, розуміється, кинув своє писання і побіг до криниці. З пароплавом я очікував Оренбургської пошти, а з поштою — свободи. Вийшло однакж протилежне тому, чого я дождав. Парохід пошти не привіз, отже й чарівного, приманливого слова... А замість цього слова привіз діло в особі рудого, дуже непривабливого командира баталіона. Першою роботою його було оббігати всі касарні та надавати по зубах фельдфебелям і иншим нижшим чинам, навіть салдатам, а ротним командирам і иншим офіцерам відповідно до особи й способу життя, примірні батьківські настави. По такій ніжній, граціозній передмові звелів виходити на огляд тій безталанній роті, до якої і я мав нещастя належати. Відолашня рота цілу ніч ладилася до такого дійсно страшного суду. 23-ого червня о 5-ій годині з-ранку вона вміта, причесана, з намащеними усами усталилася в ряд на майдані, немов та іграшка, вирізана з картону. Від 5-ої аж до 7-ої години рота все «рівнялася». О 7-ій годині з'явився, у всій своїй грізній величчі, сам суддя і оглядав, чи, радше сказати, мордував бідну роту аж до 10-ої години. На сам кінець вишитував про «иретенсїї», полаяв людей загальною лайкою, пострашив судом, різками, навіть «зеленою азбєю», се-б то шніцрутами. Для всіх буря вже минула, а для мене вона що-йно збиралася. Враз із усіма иншими конфірмованими мусів і я, по обіді о 5-ій годині, ставитися на другий і ще гірший снит. До цього повторного сниту я готовився досить рівнодушно, як чоловік на-половину вже вольний. Але коли я станув перед невмолним екзамінатором,

куди-ж: воно поділось! У мене не лишилося ні найменшої тіні, нічого подібного до чоловіка на-пів вільного. Та сама болісна зимна дроз пробігла по мені цілим: те саме, що й у минулі літа чуття, — ні, не чуття, а мертва нечуливість переняла мене на вид цієї деревляної, розмальованої фігури. Одним словом: я обернувся в-ні-вець. Не знаю, чи на всіх так впливає антипатія, як на мене? Іспит повторився слово-в-слово, як і десять літ тому назад: на четвертину букви не прибільшено його і не зменшено, за-те-ж і я ні на зерно не рушив на-перед по шляху освіти військової; обоюдне, непохитне упрямство. Так само як в тамті роки екзамінатор спитався кожного з нас по порядку, хто і за-що сповняє солодкий для серця обов'язок жовніря.

— Ти за-що? — спитався він у першого.

— За потрату скарбових грошей, ваше високоблагородіє.

— Так, знаю; ти неосторожно »загнув угол«. Сподіваюся, що більше не будеш »гнути углик«, — сказав насмішливо, і звернувся до другого: — А ти за-що?

— З волі матери, ваше високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюся, що більше... і — Ти за-що? — спитав у третього.

— За дурні вчинки, ваше високоблагородіє..

— Добре. Сподіваюся, що більше... і — Ти за-що? — спитав у дальшого.

— З волі батька, ваше високоблагородіє.

— Сподіваюся... А ти за-що? — спитався, звертаючись до мене.

— За писання бунтівничих віршів, ваше високоблагородіє.

— Сподіваюся, що більше писати не будеш... А тебе за-що? — спитав він останнього:

Цей відповів, що тако-ж з волі матери, і не дослухавши його до кінця, звернувся до нас з міцною, повчаючою промовою і скінчив її зовсім новою правдою,

що за Богом молитва а за царем служба не пропадають. На сам кінець церемонії спитав він у ротного командира: чому нема на огляді Порцієнка? Командир на те відповів, що Порцієнко хорий. Це значить, що Порцієнко п'яний і перебуває під доглядом свинопаса.

Всі отті конфірмовані, так названі панове-дворяне, з якими я тепер ставився перед лице батька-команданта, всі вони люди, замітні по своїм душевним прикметам, але останній з них, Порцієнко, всіх своїх товаришів перейшов. Всі їх огидні прикмети він містив у своїй подлій, дваццятьлітній особі. Дивне й незрозуміле для мене явище отсей огидний молодець. Де і коли вспів він заразитися всіми поганими душевними недугами? Нема подлости й нікчемности, до якої він не був-би спосібний. Романи Сю, із своїми противними героями, — нужденні кукли в порівнанні з тим дваццятилітнім виро-до. І отсе син державного радника, значить годі подумати, щоб не було спромоги, дати йому не яке-небудь, а порядне виховання. І що-ж? Ніякого. Гарний мабуть і цей державний радник. Так, мабуть гарні ці батьки й матері, що віддають своїх дітей в салдати на поправу. І по-що врешті наше турботливе правительство бере на себе тую невикональну повинність? Воно невмістною своєю онікою неус моральність простого, доброго салдата й нічого більше. Робочий дім, тюрма, кайдани, кнут і неісходима Сибір — от місце для тих безобразних звірів, а не салдатецькі казарми, в яких і так уже до-волі всякої дрянї. А найкраще оставити їх оніці ніжних родителів: нехай радується на старості літ своїми власними творами. Розуміється, до першого кримінального злочину, поки понадуться прямо в руки ката.

До мого приїзду в Орську кріносьть я й не уявляв собі, що в нашій православній суспільності існують такі нікчемні вилоди. І перший того рода негодай поразив мене своїм погубним існуванням. Особливо, коли мені сказали, що він такий-же безталанний як я, роз-

жалований, се-б то мій товариш, по призначенню і по мешканню, т. є. по казармі.

26. Минуло вже два дні, як поїхав від нас наш отець-командир, а я все ще не можу увільнитися від того важкого впливу, який нагнало на мене його коротке у нас пробування. Цей огляд так придушив мої блискучі, рожеві гадки, так мене прибив, що як-би я не мав у себе в руках листу Лазаревського, то я зівсім знемігся-би під гнетом цього важкого вражіння. Але, слава Богу, у мене є цей неоцінений документ, значить, у мене єсть основа на якій я можу ткати найвигадливіші і найвибагливіші арабески.

Надією живуть нікчемні душі, сказав небіжчик Гете. Покійний мудрець сказав правду наполовину. Надія властива й малим і великим, і навіть дуже матеріалістичним і позитивним людям. Це наша найніжнійша, найвірнійша, до гробової дошки незмінна, нянька-коханка. Вона, прегарна, і у всемогучого царя і у всевітнього мудреця і в бідного хлібороба; — і в мене мізерного все і все голубить довірливу фантазію і вколисує недовірливий розум своїми чарівними казками, в котрі кождий з нас так радо вірить. Я не кажу—на-сліпо: це, справді, нікчемна голова, котра вірить, що на вербі грушки виростуть. Але чому мені не вірити-б, що, хоч під зиму, але все таки я буду в Петербурзі? що побачу людей, милих мому серцю, побачу мою прекрасну академію, Ермітаж, котрого я ще не бачив, почую чарівницю-оперу? О, як солодко, як невимовно солодко вірити в отсю прекрасну будуччину! Я був-би байдужний, холодний атеїст, коли не вірив-би в цього прекрасного бога, в отсю чарівну надію.

Матеріальне моє існування гадаю ось-так уладити (розуміється, при допомозі моїх приятелів). Про живопись тепер мені годі й думати. Це було-би похуже на віру, що на вербі виростуть грушки. Я і перше не був навіть мірним живописцем, а тепер тим менше. Десять літ без

справи спосібні зробити її з великого віртуоза найзвичайнішого шпикового скринькуду. Значить — про живопись нема мені що й думати. Але я думаю посвятитися цілком ритовництву аква-тінта. Тому я й гадаю, обмежити своє матеріяльне існування до крайньої можливості і завзито зайнятися цією штукою, а по-при те робити малюнки сенеію з творів знаменитих артистів, малюнки для майбутніх штихів. На це, думаю, вистане два роки пильної праці. Потім поїду на дешевий хліб до мосі любой України і возьмуся до роблення штихів. Першим моїм штихом буде казарма, з образу Теньєра, про котрий мій незабутній учитель, великий Кардо Брюлов, сказав, що варт, з Америки приїхати, щоби подивитися на цей чудовий твір. Словам великого Брюлова в отсій справі можна вірити.

Із цілого мистецтва мені тепер найбільше подобається гравюра, — і не без підстави. Бути добрим штихарем, значить ширити прекрасне й повчаюче в суспільстві, — значить бути корисним людям і угодним Богу. Прегарне й благородне призначення штихарство! Скільки-то мистецьких творів, доступних тільки богачам, копитами вкривалося-би в галеріях, коли-б не чудотворний різець! Божеське призначення різця.

Окрім копії з майстерських творів я гадаю з часом пустити в світ, в штиху аква-тінта, і власну дітину притчу о блуднім сині, приложену до сучасних обичаїв купецького стану. Я розложив отсю повчаючу притчу на дванайцять рисунків; вони вже майже всі зроблені на напері. Але над ними треба ще довго й пильно працювати, щоби допровадити їх до такого стану, в яким можна перевести на мідь. Загальна думка досить удачно приложена до нашого простацького купецтва, але виконання її показалося не по моїй силі. На це треба меткого, влучного, правдивого, а головна річ, не карикатурного кепкування, а властиве драматичного сарказму: на це треба пильно попрацювати і з людьми

свідущими порадитися. Жаль, що покійний Федотів не наткнувся на ту багату ідею: він опрацював-би був мистецьку сатиру для нашого темного, полутатарського купецтва.

Мені бачиться, що для нашого часу і для нашого середнього, полуграмотного суспільства необхідно потрібна сатира, але сатира мудра, благородна. Така, приміром, як »Женіх« Федотова, або »Свої люди, сочтемся«, Островського, і »Ревізор« Гоголя. Наше середнє суспільство, подібне до лінивого школяра, на складах припинилося, і без понуки вчителя не хоче й не може перебраться крізь отсе безтолкове: »тму, мну«. На гріхи й недостачі нашого вищого суспільства не варт звертати уваги. По-перше тому, бо воно малочисельне, а по-друге, воно застаріле в моральних недугах, а застарілі недуги, коли мож вилічити, так хіба лиш героїчними ліками, лагідний спосіб сатири тут безспільний. А до того — чи має яку вагу наше маленьке вище суспільство в національному значінню? Мабуть ні. А середня кляса — та величезна й на-жаль полуграмотна маса, це половина народа, це серце нашої нації: для неї потрібна тепер не суздальська, лубочна картина про блудного сина, а благородна, артистична, дотепна сатира. Я вважав-би себе за найщасливішого чоловіка в світі, коли-б мені удався так щиро, щиросердно мною задуманий бездумний ледащо, мій блудний син.

Свіже передання, а повірити трудно. Мені тут перед двома роками оповідав Н. Данилевський, чоловік віродостойний, що буцім-то комедію Островського: »Свої люди, сочтемся«, заборонено на сцені по проханню московського купецтва. Коли це правда, так сатира, як не мож краще, осягнула ціль свою. Але я ніяк не годен зрозуміти, чому правительство покриває безпросвітність і злодійство. Дивна поведічка!

Від купецтва переходжу до офіцерства. Перехід не різкий, навіть гармонійний. Та управлена каста теж при-

належить до середнього суспільства, з тою тільки відмінною, що купець ввічливіший: він називає офіцера: »ви, ваше благороддя«, а офіцер його іменує: — »ей ти, борода!«. Та їх ніяк не роз'єднює отсе поверховне роз'єднання, тому, бо вони по вихованню рідні братії. Та тільки ріжниця, що офіцер — вольєрянець, а купець — старовір: а в дійсности — це саме.

Нині під вечір показалися на горбді комарі. Щоби увільнитися від цих докучливих комах, я пішов на ніч до кріпості. Та ба! невмолима Немезида переслідує мене на кождім кроці. Втікаючи від комарів, я попав на чмелів... Переходячи з належним поважанням по-при офіцерську офіцину, я почув нову для мене пісню, що так починається:

Коврики на коврики

І шатрики на шатрики.

Дальше вже не міг я нічого розібрати, бо співак взяв занадто густим басом, а до того п'яний Кампіоні, інженерний офіцер і очайдух-п'яниця, вибігши, не скажу чого, на майдан, як узрів мене, так і заходився виявити мені маленьку прислугу і протекцію, познайомлюючи з ново прибувними офіцерами, »лихими ребятами«, як він виразився. Він вхопив мене за рукав і потяг в коридор. Що лиш приїзжі, »лихіе ребята«, сиділи й лежали на розстеленій повсти в самих тільки червоних сорочках. Жива сцена з »Двоємужиці«, кн. Шаховского. Перед ними пинялася величезна піввідерна пляшка з горілкою. Я, щоби не доповняти цього кружка волжских розбишаків, вирвався з обійм свого протектора та пустився на-втікача на майдан. А протектор мій за мною! Вибіг та й ну гукати на чергового по роті підофіцера, і звелів йому завести мене на головну стражницю за те, що я ніби-то зневажив особу офіцера. Приказ офіцера буг точно виконаний: як вибили зорю, вартоний дежурний об'явив комендантови, що приведено но-

вого зрештанта. Комендант сказав на те: »Нехай проспиться.« Таким чином, втікаючи від кровопійців-комарів, попався я на мордовання блощицям та блохам. І як ту після того не вірити в прочуття? Нині новий дежурний вартовий вияснив комендантові темну пригоду, і мене ласкаво визволили від невмолимих інквізиторів. — Записуючи до дневника цю в моїм становищі зівсім звичайну трагі-комічну пригоду, я в глибині душі прощаю моїм гонителям і тільки молю Всевишнього Господа, щоб швидше визволив мене від сих півчоловіків.

Нині сподіваються парохода з поштою з Гурєва, і ніхто його не дожидає з такою дрожачою нетерплячкою, як я. Щоб, як він не привезе мені так довго дожданої волі? що я тоді буду робити?

Щоб спастися від блох і блощиць на гавитвахті, прийдеться познайомитись з свіжо-прибувшими офіцерами, і в дожданню грядучих благ, піячити з ними. Мрачна, противна перспектива! А коли над сподівання привезе тую ліниву чародійку — волю, — о, яка радісна, яка світла перспектива! Йду до кріпості і, на всякий випадок, збіру у торбу мою мізерію, бо хто його зна, чи не здійсниться.

28. Сталося, — тільки-ж не те сталося, чого я дождав, а сталася подлість, якої я навіть від подлого Кампійного не сподівався. Пішов я вчора до кріпості, сподіваючись парохода, щоби пакувати свою мізерію, та, як це звичайно буває, коли чоловік сподівається чого доброго, то на тім добрім і буде добрі пляни, — так і я, дождаючи вістника благодатної волі, розгорнув килим-самолет і — ще одна, одна тільки хвилинка, а я спинився-би в семім небі Магомета. Але за-ки дійшов я до кріпості, здібує мене післанець від коменданта. »Чи прийшов може парохід?« питаюся післанця. — »Ні«, відповідає він. — »А чого-ж комендант мене потрібує?« спитав я сам себе, і приспішив кроку. Приходжу. Комендант, замість вітатися, подає мені мовчки якийсь

напір. Я здригнувся, беручи цей тасмичний напір за певного звістуну волі. Читаю — і очам своїм не вірю. Це... донесення до коменданта від Кампійського о тім, що я «в нетверезім стані заподіяв йому образу, вилаявши його в батька і в матір». За свідків подані були і приїзжі офіцери. Кампійні просять і домагаються, щоби мене потягли до одвіта «по всій строгости законів», це-б то, щоби зараз нарядити слідство. Я остовпів, як прочитав цю несподівану погань. Успокоївшись хоч трохи, я спитав коменданта: «Порадьте, що мені чинити з цєю гадиною?» — «Нема иншої ради, як просити, щоби вибачив», відповів комендант: «а ні, то, відповідно дисципліні, Ви арештант! У Вас є свідки, що Ви були тверезі, а він поставив свідків, що Ви його даяли.» — «Я заприсягну, що це брехня», мовив я. — «А він заприсягне, що то правда! Він офіцер, а Ви... Ви ще салдат...» Ох, як тяжко зазвеніло це слово! а я його майже забував... Га, нема що робити: заховав гордість в кишеню, надяг мундир і пішов просити прощення. В передпокою у того поганця простояв цілісеньких дві години. Врешті він допустив мене до своєї підхмеленої особи. Багато треба було вшеказати просьб, перепрошування і припущення, доки він наділив мене прощенням, але під умовою, щоби я зараз купив чверть відра горілки. Я післав по горілку, а він пішов до коменданта, щоби взяти назад своє донесення. Принесли мою горілку, а він приніс свій донос і припровадив своїх благородних свідків, свою нанасть. Один з них, подаючи мені свою пухлу руку, що ще їй досі тряслася з похмілля, промовив до мене: «А що, батюшка! Ви не хотіли по добрій волі познайомитися з нами, як годиться людям благородним, так ми Вас примусили до того.» Після цієї короткої повчаючої промови піне вже товариство зареготало, а я мало-мало що не відозвався: «Поганці! та ще й патентовані поганці!»

29. Це як був я малою дитиною, одна старенька

бабуся, щó завмірала, так мені говорила: »Широкий битий шлях із раю, а в рай узенька стежечка, та й та колючим терном поросла.« І вона говорила правду. Змисл цеї правди я аж тепер розібрав в-повні.

Нині приплив парохід з Гурєва, і не привіз мені зівсім нічого, навіть листу. Листів в-решті я й не сподіваюся, тому що вірні приятелі мої давно вже не припускають, щоби я ще сидів в цій халабуді. О мої щирі, мої вірні приятелі! Коли-б ви знали, щó зо мною діється на розстанню, ви не повірили-би, бо і сам я ледве вірш в ці подлости. Мені самому зуається, що це тягнеться дальше десятилітній, огидний сон. І щó має значити ця припинка? Ніяк не можу собі й витолкувати. Пані Ейгерт з Оренбурґа ще з 15. мая поздоровляє мене з волею, а воля моя де-небудь з писарем в шинку гуляє. Це певна річ, бо найбільші мої гнобителі займаються муштрами, картами, п'ятикою, а письменними справами орудує який-небудь писар Петров, віданий до войська за шахрайства. Так стоїть з давних давен, а нарушити освячений заповіт батьків задля якогось там рядового Шевченка було-би противне і заповіді батьків і правилам служби.

На серці страшна туга, а я втішаю себе жартами. А всьо це робить зо мною вітренниця надія. Але-ж не вішатися мені справді ради якого-небудь п'яниці »отця-командира« та такого-ж, як він сам, секретаря його.

Нині святкуємо память двох великих благовісників любови й мира. Велике свято в християнському світі! А в нас — величезна п'ятика з нагоди храмового свята. О, святі, великі, верховні апостоли! Коли-б ви знали, як ми забрукали, як збезобразили проголошену вами просту, прекрасну, найсвітлійшу правду! Ви заповіли прихід ложних учителів — і ваше віщовання здійснилося. Во святе імя ваше так звані вселенські учителі посварилися... на Нікейському, вселенському соборі. Во імя ваше папи римські крутили кулею землею, в імя

ваше робили інквізиції і страшне автодафе; в ім'я ваше поклоняємося безобразним суздальським ідолам і устроюємо найбезобразнішу бакханалію... Стара правда, отже й повинна-б бути зрозуміла, а вашій істині, якій були ви христиним батьками, минає вже 1857 рочок. Дивно, як туна людскість!...

30. Щоби моїй самоті надати більше принад, я постановив придбати собі мідяний чайник. Та аж вчора в вечір виконав я цю думку, і то лиш випадком. До тихого прегарного ранка на городі додати склянку чаю, це здавалося мені дозволеною приємністю. Отя любя, а нешпша вигадка переслідує мене від самого початку весни, але я не міг її виконати, бо нема тут на продаж такої витребеньковатої речі. Аж вчора вечером пішов я до Зигмонтовских (повіренний винної контори і урядник 12 класи в пенсії), а переходячи по-при шинок, побачив обідраного, але тверезого денщика одного нашого офіцера, котрий недавно сюда прибув, з мідяним чайником в руці, і то власне такої величини, як мені треба. «Чи не продав ти чайник?» спитав я. — «Продаю», відповів. — «А чи він не халаний?» — «Ні, ні, пан самі казали продати; вони хотять справити собі самовар.» — «Добре,» кажу: «я спитаюся. А щό коштує?» — «Рубля срібного.» — «Пів рубля дам,» сказав я, скільки міг байдужно, і пішов своєю дорогою. Ледве зробив я кілька кроків, як денщик дігнав мене і без торгу віддав мені давно бажану посудину; та діставши від мене пів карбованця сріблом, забрався просто до шинку і за хвилю виїшов з його з пляшкою в руці та й потяг до офіцерських кватир. Туди й дорога! подумав я.

Перебувши вечір в товаристві Филімона й Бавкиди (так я жартовливо називаю Зигмонтовских), заїшов я по-дорозі до маркітана, взяв у його пів фунта чаю, фунт цукру, і ший, о 4 годниі рано, як сибарит розкошую собі в огороді, виносячи в свій **дневник** події

вчорашнього вечора і благословляючи долю, яка післала мені чайник.

Збираючися плисти Волгою від Астрахані до Нижнього, придбав я собі шиток чистого паперу для подорожніх записок і покривало від комарів, які невтомно переслідують подорожного від гирла Волги до самого Саратова. Стараючися оті необхідні речі, мені і в думку не приходив мідяний чайник. І що йно вчора — спасибі старому Зигмонтовському — довідався я, як необхідна ця нехитра посуда, коли пливеш рікою, — в випадку бігунки, або прямо, як він висказався, щоб скоротити час. І чи одним радив він мені застатися в Астрахані на дорогу, але це зайве. Я відїзжаю, не на пароході, а одною з барок, які тягне парохід, прямо як »відпущений салдат«.

Дивно, що тут всі вважають мене за тайного багача. Це мабуть тому, що я, як роблю довги, розуміється дрібні, то на заповіджений час точно сплачую, не вдаючися о поміч до Ізраїля, і не заставляю останньої сорочки, як робить де-хто з офіцерів. Коли я сказав Зигмонтовським, що всі мої гроши — сотка рублів сріблєм, і що цими грішми я мушу не тільки обігнати погребні подорожі, але і справити собі в Москві одержу, то вони в оден голос назвали мене Плюшкіном. Я не вважав відповідним розчарувати їх своїм убожеством, і розстався з ним, як справжній багач.

Дивні люди отсі Зигмонтовські. Бездітні, старі, одинокі, мають маєток, який забезпечує їм навіть виїдну старість, а прецінь задумали осісти в отсій безводній і безлюдній пустелі! І коли-б то ще для відпочинку, а то він прийняв на себе обовязок мало-що не »ціловальника«¹⁾. Думаю, що це необхідна потреба фізичної діяльності, до якої привик від молодости, або прямо жажда зарібку, останнє може тільки на-половину, бо в йому не слідно скупства, яке шноді аж до моглили

¹⁾ шинкаря.

відпроваджує, самотню, самотню старість. Вона, це-б то Зигмунтовська, подобається мені, — це добродушно всміхнена, гостинна, кубічна¹⁾ бабуся, колись німка, а тепер православна. Він також добродушний старичок, але пренаївний і зовсім нешкідливий брехун. Приміром, розказує прямодушно, і за кожним разом з новими варіаціями, які то він митарства перейшов, заки добився дієсного призвання. Свій рід виводить він від якогось польського короля, Сигизмунта, правдоподібно третього. О блищих своїх не згадує, так само про винувника свого існування.

Діточі ліга теж оповиті імлою незвісності. Першу частку молодости пережив як домашній вчитель, у звісного табачника Анісіма Головкина, в Петербурзі. І тоді приключилася з ним загадочна пригода, яка його й поставила на ноги. Ось вона. Одного разу, на вулиці, йому здається, що на Літєйній, але за справжність не ручить, — ловлять його два гайдуки, саджають в кариту, завязують очі, везуть, везуть і врешті привозять прямо в розкішний будуар, треба думати якоїсь графині, або княгині. Являється врешті й сама тасмична властителька будуара, вся в «дезабільє» (це його власний вислів), тільки лице закрито маскою. По довершенню тайни любови — завязують йому знова очі, саджають в кариту, приводять на це саме місце, звідки взяли і оден з гайдуків вручає йому пачку асигнацій, не менше як 20 тисяч.

Довго думав він, яку-б то будучність основати на такому непохитному фундаменті і, відкинувши холодно-кровно почеси й золото, поступив (слухаючи внутрішнього голосу) в скромний кружок Мельпомени, у якому мав блискучий успіх у ролях Єдина, Фінгаля, Дмитрія Донського, і в «Ябеді» Капніста, на горі, не тямить, у якій саме ролі; але, із-за каверз знаменитого вчителя Каратигіна, Яковлева, мусів оставити вибране звання

¹⁾ як куб, на подобу куба.

і вступити в морську службу, розуміється — як лейтенант. Тут він двічі обіхав кругом світа і тільки раз доїхав до південного полюса¹⁾ разом з Лазаревим. Під час цього плавання дізнався він доказно, звідки береться деревна олива, неправильно названа прованською. Ось де її джерело. Між Ліворно й Сінгалуро (замітне знання географії!) єсть остров Прованс; на йому росте здоровенне оливне дерево, з якого й випускають олій, як у нас, приміром, весною сок із берези. Островом і деревом володіє англичанин, француз й італієць, а ми й німці від них уже дістаємо цей дорогий продукт. — Із корабля перебрався він в Одеський земський суд, в якій ранзі — незвісно. Тут провадив він життя окаянного гуляки, попав у сонмище декабристів і його заслано як безтермінового арештанта в Ісмаїлівську кріпость. Тут він скоро став правою рукою коменданта і, — так якось дивно воно склалося, його перевели в город Астрахань, у звання кварталного дозорця. Але що обовязки цього звання не завсіди чисті, так він подався у відставку і прийняв від «литейної контори» місце повіреного в Новопетровській кріпості, де його охрестили іменем спіртоміра.

Кампіоні, мій покровитель, — не менший, та шкідливий і безсовісний брехун, пробрехався одного разу до цього, що назвав себе свояком московського генерал-губернатора, графа Закревского, й кандидатом університету в Дерпті. Щоб перегнати й знівечити смілого брехуна, Зигмонтовський на-раз махнув в ротмістра ляйбгузарів і в блищі свояки графа Гудовича. Знай наших!

Та, не дивлячись на отсю невинну недостачу, він все таки добрий, наївний дідусь, а вона також добра, лагідна, невинна балакуча і трошки сентиментальна бабуся; і я їх инакше й не називаю, як Филімоң і Бавкида. Вони дістають разом з Нікольським «Петербургскія Вѣдомости» і я частенько приношу їм з города

¹⁾ бігуна.

кріп, петрунку й тому подібне зілля, пю чай, чптаю фелетон і вислухую чарівні пригоди наївного Филлимона, за що й хіснююся повним довір'ям Бавкиди.

1. липня. Нині післав я з парохом письмо до М. Лазаревського. Можливо, що останнє з душної тюрми. Дав-бв то Бог. Я сильно винуватий перед моїм нелюдським другом.

Я повинен був відповісти йому на письмо з дня 2 мая сейчас одержавши його, це-б то з липня: але я дождаючи радісної вістки з Оренбурга, котру хотів я йому першому сповістити, даром прогайнував цілий місяць і все таки мусів написати йому, що я не вольний... і до 20 липня, а може бути, що й до 20 серпня такий самий салдат, як і перше, з тою хіба ріжницєю, що дозволено мені наймати за себе вартового й почувати в городі, — чим я і хіснююся з вдячністю. До 20 липня я відправив від себе всякі турботливі думки і розкошуюся тепер ранками безумовною самотою, і навіть чаркою, хоч не знаменитого, а все таки чаю. Коли-б ще так: добру сигару вихати в рот, таку приміром, як прислав мені 25 штук мій добрий друг Лазаревський, тоді-б я себе легко міг увити на петергофському святі. Но, але це вже за-багато.

Нині дійсно в Петергофі свято, велике царське свято. Колись-то давно, в 1836 році, як-що я не помиляюся, я так дуже був очарований оповіданнями про це чарівне свято, що, не питаючись свого господаря (я був тоді на науці у маляра, чи так званого покосвого живописця Ширяєва, чоловіка простацького й жорстокого), і не зважаючи на наслідки самовільного виходу (я знав напевно, що він мене не пустить), з кусником чорного хліба, з 50 копійками в кишені і в дреліховім халаті, який значаїно носять ремісничькі учні, чкурнув з роботи просто до Петергофу на гулянку. Гарний, мабуть, я був тоді! Але, на диво, мені ані величний Самсон, ані інші фонтани, ані взагалі свято не сподобалося й на

половину супротив того, щó мені наговорили. Може оповідання западто розпалили мою фантазію, а може по-просту я утомився і був голодний. Здається, що це останнє певнійше. А до всього того я ще побачив серед натовпу мого страшного господаря з своєю пиндючною господинею. Ця остання обставина вкінці захмарила блиск і велич свята, і я вже не чекав на ілюмінацію, але вернувся назад, зовсім «не дивляся бившему». Штука вдалася мені щасливо. На другий день застали мене сплячого на горищі, і ніхто її не догадувався моєї самовільної мандрівки. Правду сказати, я її сам уважав її за якийсь сон.

Другий раз був я на Петергофськiм святi в році 1839, в зовсім інших обставинах. Цим разом я був на Бердовськiх пароходi в товариствi мого великого вчителя Карла Павловича Брюлова враз з його улюбленими учениками Петровським і Михайловим. Бистрий перехід з горища простацького мужика-маляря в вишню майстерню найбільшого живописця нашого віку!... Сам тепер не йому віри, а дійсно так було. Я з брудного горища, я нікчемний замуранець, перелетів на крилах в чарівні салі Академії красних штук. Але чим же я хвалюся? чим я доказав, що я користувався наставами її дружним довіррем артиста величного на весь світ? Нічим а нічим. До його недоладного оженення і після доладного розводу я жив у його на кватірі, чи, ліпше сказати, в його майстерні. І щó-ж я робив? чим займався в цiм святiм місці? Дивно подумати... я займався тоді складанням українських віршів, котрі опісля упали такою страшною вагою на мою убогу душу. Перед його чудовими творами я задумувався, а голубив в своїм серці мого сліпця-кобзаря та моїх лютих гайдамаків. В тіні його прекрасно-розкішної майстерні, мов у жаркім, дикім наддніпрянськiм степу, міготіли передо мною мученицькі тіні наших бідних гетьманів. Передо мною розстелявся степ, засіяний могилами.

Передо мною красувалася моя прекрасна, моя бідна Україна, у всій непорочній, меланхолійній своїй красі... І я задумувався, я не мав сили, відвести мої очі духовні від цієї рідної, чаруючої принадності. Призвання — та й годі.

Дивне однакож це всемогуче призвання. Я знав добре, що живопись — моя будуча професія, мій хліб насущний. І замість того, щоби вивчити її глибокі тайни, та ще за приводом такого вчителя, як безсмертний Брюлов, я складав вірші, за котрі мені ніхто ані гроша не заплатив, і за котрі нарешті позбавили мене свободи, а котрі я, не зважаючи на всемогучу нелюдську заборону, все таки пишом складаю. І навіть думаю часом про надрукування (розуміється, під иншим іменем) цих плаксивих і худорлявих дітний своїх. Справді, дивно невгомоне призвання.

Не знаю, чи дістану я тут від Кухаренка гадку про мою останню дитину, «Москалеву криницю». Мені дорога його гадка і як гадка чулого, благородного чоловіка і як щирого, самостійного земляка мого. Жаль мені, що не можу тепер відвідати його на його розлогій Чорноморщині. А як я бажав-би! Та що робить! Спершу сплачується довг, потім заспокоюється вимоги голоду, а вже на кінці купується забаву. Так бодай роблять порядні люде.

А я боюся, і тинню бути подібним на безтяменного гільтая. Відгуляв і я свою пайку колісь. Доволі.

Пора, пора душой смирится!...
Надъ жизнью ничего глумиться,
Отвѣдавъ горькаго плода.

Торік діставав наш комендант «Бібліотеку для Читання». Бувало, хоч переклад Курочкіна з Беранжера прочитаєш, все таки легше стане. А нині, крім фелстона «Петербуржскихъ Вѣдомостей», зовсім нічого нема з сучасної літератури.

Та й за туо худу теперішність треба платити кропом та петрушкою. Хоч-би редьква скорше виросла, а то совісно, стариків угощати все тим самим продуктом.

2. Дві речі, котрі я собі справив припадком, так мені удалися, як рідко удаються діла глибоко обдумані. Перша річ — отсей дневник, котрий в ці томлячі дні дождання став для мене доконечним, як лікар для хорого. Друга річ — це мідяний чайник, котрий стає доконечним для мого дневника, як дневник для мене. Без чайника, чи без чаю, я бувало якось ліниво брався до цього рукоділля. А тепер ледве тільки наллю до склянки чаю, як перо само проситься в руки. Самовар — цей своїм сичаннем побуджає до діяльності: це ясно. Правда, я не мав нагоди, випробовати на собі цього добродійного впливу самовара, але мав нагоду, пересвідчитися об цім чарівнім впливі на других. А іменно був у мене, во время оно, приятель на Україні, »нікій« Г. Афанасєв, або Чужбинський. 1846 року доля звела нас в Цареградї, не в отоманській столиці, а в єдиній трактієрні міста Чернигова. Мене кинула сюди доля в справах моєї служби, а його — непереможна любов до розсіяности, чи, як він сам висловлювався, порив серця. Я звав його, як найзавзятійшого й невичерпаного віршотворця, але не знав потайного механізма, котрим вводилось в рух це невтомне натхнення. Але тоді, коли ми замешкали разом, раз, щоби уникнути лишніх видатків, а друге, щоби, як товариші по ремеслу, оден другого оглядали по всяк час в день і в ночи, аж тоді пізнав я тайну пружину, яка порушала це справді невтомне натхнення. Цею пружиною був — шипячий самовар. Зразу я не міг зрозуміти, чому мій товариш, коли йому захочеться, не загадає склянки чаю з буфету, як я роблю, але каже доконечно подати самовар; та коли я придивився приятелеви блище, то показалося, що він властиве не самовар казав подавати, лиш натхнення, чи пружину, яка приводить в рух цю таємну силу. Я

перше дивувався, звідки і з якого жерела випливають у його такі довгежні стихотвори, а показалося, що попросту отвіралося скринка.

Ми пережили разом великий піст, і в городі не було не тільки паночки, пані, але навіть й бабусі, які він не винсав-би в альбом не який там чотировірш (він дрібнищинами погорджував), а цілу, велику ідилію.

Коли-ж у котрої чарівниці, як приязром у бабусі Дорохової, вдови по звісному генералі з 1812 року, не було пам'ятника, то він підносив їй прямо на шести, або й на більше листах, що найсентиментальніше посланіє.

Не тямлю — хто саме, але якийсь глибокий знавець серць сказав, що найліпше мірило дружби — гроші.

І він правду сказав. Правда, щира дружба, яка виявляється лиш у важких, критичних пригодах, наїгь й вова вимагає такої змної міри. Найживіший, одухотворений язик приязні — гроші. І чим більша біда, тим щиріша приязнь, яка проганяє тую холодну відьму. Я, можна сказати, був на-стільки щасливий у своїй круговоротній житні, що нераз вкусив овоча з тою райського древа. І в теперішню, можна сказати — найкритичнішу хвилину, я дістаю 75 р. За що? З якої ласки? Ми з ним бачилися всього два рази. Перший раз в Орській кріності, другий в Оренбурзі. Подай, Господи, всім людям таку приязнь і такого приятеля, як Лазаревський.

Але викоріни такий хабуз на шві благородного чуття, викоріни таких приятелів, як Афанасєв, Бархвіц і Апрєлев. Скажім собі: Бархвіц і Афанасєв, це дрян, пустяки, але Апрєлев? Це некий-там Чугуєвський улап, не який-небудь ледащця, лінейний поручик, а ротмістер кавалергардського його Величества полка, сибарит і обжора на всю столицю славний, — це, як то кажуть, видна особа. З отсею то видною особою познавчювся я 1841 року в одного мого земляка, у нікого Соколовського. Перше вражіння було гарне. Молодий, свіжий, рум'яний товстун (не знаю, чому, я особливо вірю в

добрячість людей подібного об'єму й краси). І щоби довершити очаровання, я уявив собі його лібералом. Отсе ми й знайомимось, дальше дружимося, переходимо на »ти« і вступаємо у фінансові зносини. Він замовляє в мене портрет, і я дозволяю йому, приїздити до себе на сеанси з власним сніданком, який складається з 200 устриць, чвертки зимної телятини, шести пляшок портеру й одної пляшки джину. Все це з'їдалося й випивалося за сеансом в найдружнійший спосіб. Третій сеанс почався на »ти« і скінчився шампаном. Я був захоплений приятелем аристократом. Скінчилися сеанси, йду до друга по плату; друг занятий, не приймає; другий раз теж саме, третій, четвертий, і так до десятих. П'юнув я другому на поріг і ходити перестав. Таких друзів було в мене багато, і як-би хто вибрав, усе люди воєнні. Я певний, що коли-б Афанасєв не був перше уланом, він писав-би вірші без помочі самовара і ми розсталися-б з ним инакше.

Та це все байдуже: хто з нас без гріха! Головна річ в тім, що як прийшлося платити данину володареві Цариграда, то у товариша мого не було готівки, і мусів платити я. Не кажу вже про инше нами спожите, а за саму лишень ту локomotиву, що рушала натхнення, треба було заплатити 23 рублі. Цих грошей він, не вважаючи на дружне, чесне слово, і досі мені не повернув. От звідки я довідався про вагу і вплив самовара на моральні сили чоловіка. В такім становищі, як моє, річ зовсім натуральна, що я раз-враз потребую грошей. Двічі писав я до Афанасєва в Київ про ті 23 р., а він мені навіть віршами не відповів. Я тоді й подумав собі: Ов, стратила Россія другого Тредяковського. Але я помилвся. Торічної зими бачу: на безкраїх аркушах »Русск-ого Инвалида« безкраї вірші українською мовою. Не пригадаю собі тепер, яка нагода викликала ті вірші: памятаю тільки, що то було гідке влещування російської армії. Ба, подумав я собі: чи не мій отсе при-

атель так визначається? Дивлюся: справді він, А. Чужбинський! Так ти, мій голубе, живий і здоровий, та ще й підхліблювати навчився. Бажаю тобі доброго успіху на цій ниві, але не бажаю, стрічатися з тобою.

Віра без діл мертва єсть. Так і приязнь — без реальних доказів — пусте, лукаве слово. Блаженні, стократь блаженні приятелі, яких життя осяєне було райдужним сявом усміхненого щастя, а голодна нужда своєю залізною палицею досвіду ні-разу не застукала до дверей їх безкористовної дружби. Блаженні! Вони й у могилу ляжуть благословляючи оден другого.

3. Нині приснився мені Лазаревський, — ніби приїхав він за мною до кріпості і, не дивлячись на мої докази, що, мовляв, без пропуску годі мені вийти з кріпості, вивіз мене насильно й не дав навіть з Мостовским розпрощатися.

Незабаром опинилися ми в якомусь російсько-татарсько-німецькому городі, в роді Астрахані. І верблюди й англізеровані коні по вулиці ходять і водограї бють, і кумис продають, і фабрика сигареток і театр і врешті вечір, ніч; Лазаревський сховався; шукаю його, питаю, і — буджуся. Збудившись, тішуся, що був це тільки сон і що, славити Бога, я не дезертир. А то мене знова узброїли-би на десять літ за пристіл і вітчину. Треба буде зайти до сотника Чеганова і заглянути в сонник, що значить, коли сниться самовільна відлучка?

Нині, се-б то 4 юля, коли я, як звичайно, встав о 3-ій годині, нагрів чайник, наляв у склянку чаю і взявся за перо, почало заноситися на дощ, а за кілька минут пішов тихий, мелянхолічний дощик. Я покинув писати й думати, та люблюся цим прекрасним і надзвичайно рідким тут явищем. Вітер з Астрахані, се-б то північно-західний. Можна сподіватися, що дощик стане більший і буде падати до полудня. Яке добро було-би це для нашої безводної пустині!

4. Я ночував на горді в альтанці коменданта. Тепер

тут моя резиденція. Незабаром, як вибили вечірню зарю, пішов тихий дощик, і тому я скорше, як звичайно ліг спати. Під тихий, гармонійний шум падаючих на кришу альтанки капель дощу, я солодко задрімав й побачив у сві покійного Карла Павловича Брюлова, а разом із ним свого товариша Михайлова, з-разу у якійсь великій галерії, у якій крім одного ескіза Гвіда Рені, нічого не було. Цей ескіз Михайлов збірився, копіювати. Потім перейшли ми в робітню, що в портику, разом з Карлом Павловичом. Тут теж нічого не було, крім великого, на всю салю натягненого й заґрунтованого полотна, як це робиться для декорацій і на стіні наклеїної, грубо-розмальованої літографії Каляма з підписом Ріо-Джанейро. Потім Карло Павлович запросив нас на Лукіянівський ростбеф, як це бувало в незабутні часи. Але вдарив грім і я проснувся. Пішов зливний дощ. Я зачинив вікна й двері альтанки й знова заснув. За другим сеансом побачив я у Москві Михайла Семеновича Щейкина, та таким свіжим і добрим, як бачив його останнього разу 1845 року.

Говорив про театр і літературу. Я спитав його, чому не веде дальше «Записок Артиста», яких початок видрюковано в першій книжці «Современника» за 1847 рік. На це відповів він мені, що його життя проминуло так тихо й щасливо, що ні про що й писати. Хотів я йому щось відповісти, але ми опинилися в Новопетровському укріпленні й стрінулися з П. А. Кулішем, який збірив якісь худі, сухі рослини. Я, як хазяїн, затурбувався обідом і пішов шукати пільної спаржі, якої тут і помину нема. Але новий удар грому збудив мене і я вже не міг заснути.

Недавно почали мені снитися люде і предмети, любі мому сердцю, котрих я давно вже не бачу. Мабуть через те, що я тепер раз-враз про них думаю.

Вчора, лягаючи спати, думав я про «Осаду Пскова» і про Брюллова «Гензеріха». У сні побачив я вели-

кого їх творця. — Але досить цього! Ранок після бурі тихий і свіжий; це рідкість в тутешній гарячій пустині. І був-би я дурак, коли-б провів його за своїм дневником.

5. »Голенький — ох, а за голеньким — Бог.« В моїй бібліотеці, яку я давно знаю цілу на пам'ять і яку давно смакував на дорогу, не було такої книжки, щоб варта була, товаришити мені в моїй радісній, самотній подорожі, по Волзі. Рітельмана »Історія Донського Войска« показала мені доволі старою товаришкою і я пхнув її на самий спід. Щоб-ж робити без книжки в такій повільній, спокійній подорожі? Це мене клопотало. Волгою від Астрахані до Нижнього? І справді, що я робитиму цілий місяць без якої небудь книжки? Але фортуна, ця горда повелительниця повелителів світа, ця безока цариця царів, стала нині моїм наймитом, ще гірше — Бердичівським фактором.

Налюбувавшись прекрасним сніжним ранком на горді, пішов я о 9-ій годині до кріюсті. Мені треба було взяти хліба й дати насунити сухарів на дорогу. Приходжу до ротної канцелярії, дивлюся: на столі, рядом з візерцевими чобітьми, лежать три досить грубі книжки в сірих, не нових окладниках. Читаю заголовок, і що я бачу! Estetyka, czyli umiётwo piékne, przez Karola Libelta. В касарні — естетика! Чиї це книжки? питаюся шеаря. Каже: підофіцера Куліха. Відшукую того Куліха. Питаю: чи не продав-би мені Умиётwo piékne? а він відповів, що воно мені належить, що Пшевлоцький, виїзджаючи з Уральська до рідного краю, передав йому ті книжки на те, щоби доручив їх мені, а він, Куліх, приїс їх сюди, положив в цейхгаве та й забув про них. Аж вчора впали вони йому в очі, і він дуже рад, що тепер може їх мені доручити. Для більшої радості я післав по горілку, а книжки сховав в подорожню торбу.

Видме діло услужної факторки фортуни! І так, з ласки цієї сліпої цариці царів, я маю на дорогу читання,

на яке зовсім не числив. Читання, що правда не зовсім по моїй вподобі, та що робить! на безрибію і рак риба. Я, не зважаючи на щирю любов до прекрасного в природі й штуці, чую непереможну, непобориму нехоть до філософій та естетик і отсі почування завдячую зразу Галічу, а врешті нашому високошановному В. І. Григоровичу, котрий читав нам колись лекції про теорію мистецтва, девізом котрих являлося: більше вдумуватися, а менше критикувати, — чисто Платонський вислів.

З Лібелтом я трохи знайомий: читав його «Орлеанську Дівичю», його критику й філософію. На перший погляд він мені видався містником і непрактиком в штуці. Побачимо, що́ буде дальше. Боюсь, щоб зовсім не розпознакомитися.

6. Сиплася мені академія мистецтва. Михайлов показував мені якусь нескінчену копію і відтак сховався разом з нею. З Академії я виїшов на Большой проспект і, не доходячи до церкви Андрія Первозванного, стрінувся з родиною тутешнього коменданта і від радості збудився.

Третього дня вечером був я випадковим видцем останньої сцени водевіля, під наголовком: «Недошита Кофта». Не хотів я вписувати в мій дневник отсеї балаганної сцени, але що по своїому несподіваному висліді показалася вона важною, так я і вписую її з усіми подробицями у мою вірну хроніку.

Нодія ця збулася 5 липня. В неприємності батька судженої прийшла судженому до голови добра думка, пошанувати свою будущу подругу серенадою з усіми почестями. Тож зібрав він із рот співаків, теж з усіми почестями — з барабаном, тарілками, ложками, треугольником і сще з деякими тарахкалами. І, коли проспівано, розуміється, з танцями, весь репертуар салдательских пісень, навіть «Післе батюшкі астался сіротою маладце» з невеликими змінами, — захопленому цією останньою піснею женихови, (вона до якоїсь міри представляла

власне його становиско), захотілося, щоб діти його трохи погойдали. Чому-б то ні. Діти забралися до діла, і — о, злодійка доля! — саме тоді, коли вірні й пильні »рєбята« зятигнули часте »гура!«, — у воротах появилася комендант; довге, голосне »ура« параз увірвалося, і вірні, незмінчиві »рєбята« кинули свого батька-командіра серед вулиці, а самі сховалися, де хто міг. Положення жениха, дійсно критичне, ставало тим критичнійше, що він без чулої співучасті своєї любої судженої не міг піднятися на ноги із-за щирої радості, або, простійше кажучи, тому, що був мертвецьки п'яний.

Другого дня рано являється у коменданта з рапортом отець судженої і просить, на основі права, щоб увільнено його знеславлену доньку і цілу його родину від безсоромного й безтямного п'яниці й жениха підпоручника Чарца. На таке правне прохання відповідь ще не напіла.

І як тут бути порядному семейному чоловікови комендантом отсього заграничного кодла безграничних нікчемностей! Як розеліжувати й судити ці безконечні, повсякденні огидливості! А він-же, як начальник, обов'язаний порпатися в отсього смердючому болоті. Противний обов'язок!

7: Видів нині в сні Москву, але нікого із знайомих не стрінув і церкви св. Спаса не бачив. Був на Красній площі, а Василя Блаженного не видав. Шукав у гостинньому дворі іванівського полотна на сорочки, і не знайшов. Так і збудився.

Снилася академія красних штук. —

Вставши рано, я, як звичайно, нагрів свій чайник, насипав чаю і почав витирати склянку. Аж ось іде до мене мій »дядько« і каже, що фельдфебель приказав, сейчас ставитися до приладження муніції. — »Та-ж приладжували недавно«, кажу я. — »То вже не моя річ,« відповів він: »приказано.« І так — в неділю не вдалося мені налюбуватися часом! Приходжу до кріпості і дові-

дуюся, що вчора прийшов якийсь Татарин з Астрахані з скарбовим провіантом і розшустив слух, що при кінці місяця серпня сподіваються приїзду Великого князя Константина Николаєвича і що за для того в Астрахані робляться великі приготування для прийняття найдостойнішого гостя. Капітан Косарев, що командує двома ротами 1-ого баталіона, сейчас взяв на розум, та щоби не посоромитися, таки вчора, при допомозі свого писаря Петрова, призначив почесну варту, до котрої, з ласки того-ж писаря, назначено й мене. Цю морочну задачу рішили собі сяк-так перед світом, а зі сходом сонця, не зважаючи на неділю, приказано ладити муніцію, а як буде готова, вивести людей на огляд перед теляче обличчя Косарева і вірного його співробітника Петрова.

Сказано — зроблено: на 7-у годину все було готове. В повній муніції виведено салдатів на полянку, а між ними й мене. О 7 годині вийшов і сам капітан Косарев у всій своїй ослячій величі, гордо привітався і підійшов просто до мене; поклепав приязно по плечи і сказав: »А що, брате, відставка? ні, ми ще зробимо з тебе гарного фронтовика на правий флянк, а потім і з Богом!« Та й зараз приказав капральному фрайтерови, що-дня по чотири годинки вчпги мене марширувати і справлятися ручницею. Я попав в страх, як почув такий милостивий приказ. От тобі й спокійна самота на горбді!

Тої самий Татарин враз із розписом привіз комендантові лист з Астрахані, в котрім його повідомляють, що там дістали відомість з Петербурга, щоби Великого князя в Астрахані не сподіватися, отже й не тремтіти. Комендант, дізнавшись про розпорядок запобігливого капітана Косарева, втер йому носа а навіть погрозив стражницею, коли-б знов поважився турбувати людей без його відома. На тім і скінчилося все. І я, як-би нічого не було, встав нині, як звичайно, о 3-ій годині рано, нагрів свій чайник, заправив нове перо і вписав цю неімовірну пригоду

в мою правдиву хроніку... Господи, чи настане для мене день визволення?! чи настануть для мене щасливі дні, коли я читати-му ці сумні а правдиві оповідання, як фальшивий сон, як небувалу небиллицю?!

8. Нині поплив поштовий човен до Гурьєва. Вітер полуднево-західний. Як вітер буде сирпяти, то човен повинен вернутися сюди 17-ого, або 18-ого, вже не дальше, як 20-ого дня цього місяця. Чи вже-ж він нічого для мене не привезе? Не може бути. Це була-би нарочна тиранія.

Нині ранком запросив я в огород під-офіцера Куліха, того самого, що приніс мені з Уральська Umnictwo рієчне Libelta. Розмова наша, розуміється, оберталася круг баталіона і, в особливости кругом другої роти, котра перед двома роками пішла з відси, а тепер вернулася. І тоді й тепер я мав нещастя, належати до неї. Починаючи з бувшого тоді ротним комендантом, поручника Обрядіна, перебравли ми цілу роту по одному чоловікові і врешті дійшло до рядового Скобєлєва. Цей Скобєлєв, не дивлячись на його імя, був мій земляк, родом із Херсонської губернії, і особливо намятав я його по українським пісням, які він співав своїм молодим, м'яким тенором дивно просто і гарно. Особливо виразисто співав він:

Тече річка невеличка
З вишневого саду.

Слухаючи цієї чарівної пісні, забував я, що я в касарні. Переносила вона мене на береги Дніпра, на волю, до моєї любої вітчизни. І ніколи не забуду я цього смалого, полунагого бідолахи, як він зашиває свою сорочку і уносить мене своїм простим співом так далеко з душною касарні.

По будові тіла й по рукам своїм, він не скидався на бравого салдата, за те я його особливо поважав, та в роті він тішився славою чесного й мудрого сал-

дата. І не дивлячись на смугле, певдатне й віскою порите лице, біла від його сміливість і благородність. І я любив його як земляка й як чесного чоловіка, независимо від пісень. Був він, як сам мені під секретом признався, втікач-кріпак, попав у бродяги, заявив себе нестямучим родини й рідні і був зачислений у салдати, де й дали йому прізвище Скобелева, в честь звісного балакуна, російського інваліда Скобелева. Так про цього то бідолаху Скобелева Куліх розповів мені ось яку зворушливу подію.

Незабаром, як друга рота прийшла в Уральск, комендант роти, поручик Обрядін, взяв до себе у постійні вістунні рядового Скобелева, як тверезого й надійного, но для фронту слабого салдата.

А рядовий Скобелев нехотячи став повірником сердечних тайн свого коменданга і постійним лякесм його любовиці. Не минуло й пів року, як безугарний лакей Скобелев, теж нехотячи, став любовником любовиці свого повелителя. Одного разу, в хвилину великої сердечності, підступна зрадниця зрадила Скобелеву, що перед двома місяцями Обрядін одержав із Москви 10 рублів сріблом на адресу Скобелева від якогось бувшого його товариша (мабуть бродяги), тепер склапового помічника. І, на доказ правди своїх слів, показала йому куверту з п'ятьма печатками. — Поручника Обрядіна, ще коли він був баталіоновим ад'ютантом і касієром, не тільки підозрівали, але й приловили були на крадіжці подібних посилок, та він якось то вмів кінці пустити в воду й хіснувався славою порядного чоловіка. Скобелев, довідавшись про такий вчинок батька-коменданга, явився до його з пустим пакетом у руці й домагався від його грошей. Отець-комендант почтив його пощочиною, а він батька-командира позаушником.

Коли-б це було сам-на-сам, то на тому й покінчилося-би, але що сцена отся відіграна була в присутності благородних видців — офіцерів, так збентежений поруч-

ник Обрядін, арештував рядового Скобелєва і подав баталієновому комендантові рапорт про те, що сталося.

Внаслідок рапорта переведено слідство, а внаслідок слідства поручникови Обрядінові казали податися у відставку, а рядового Скобелєва передали воєнному суду. А по присуду воєнного суду рядовий Скобелєв перейшов скрізь зелену алею, як салдати говорять, се-б то дістав 2000 палок і був засланий в Омьк на сім літ в арештантські роти. Сумно, і на жаль, не одинока того рода подія.

Відний Скобелєв! Родився ти і виріс у неволі... Захотілося тобі попробувати широкої, солодкої волі, і ти залетів у Едікул (так звичайно називають салдати Новопетровську кріпость), залетів ти в мою семилітню тюрму, мов тая снівуча пташка з України, немов на те тільки, щоби своїми солодкими, сумовитими піснями пригадувати мені мою милу, мою безталанну рідну землю... Відний, нещасливий Скобелєв! Ти чесно, благородно віддав поличник благородному злодієви-грабівникови і за це чесне діло пройшов крізь стрії і поніс тяжкі кайдани на берези пустиннього Іртиша й Омн.

Чи стрінеш ти в своїй новій неволі такого пильного й вдячного слухача, такого товариша твоїх сумовитих, солодких пісень, яким був я?... Стрінеш — і не одного такого-ж, як і ти, невольника сірому, земляка-варнака, таврованого, що проллє сльозу вдяки на твої тяжкі кайдани за відрадні, милі, рідні звуки... Відний, безталанний Скобелєв.

9. Смерком знявся свіжий вітер від північного сходу, прямо в лице нашому поштовому човну. Він тепер на повному морі пустив якор, а коли підніме, — Бог знає. Нордост тут пануючий вітер. Він може віяти довго і протягнути мою і без того довгу неволю далеко по-за положену мною граніцю, се-б то по-за 20 липня. Сумно, невимовно сумно! Цілу ніч я не міг заснути, мене гризла найлютіша дуга. Досвіта пішов я до моря, викупався

та тут на піску і заснув. У сні побачив покійного Аркадія Родзянку в його Веселому Подолі близь Хорола. Показував він мені свій дуже штудерний парк, толкував про високу простоту й про ідеали в мистецтві загалом, а в літературі з-окрема, ганьбив брудного циніка Гоголя, а особливе його «Мертві душі» нівечив безпощадно від так угощав герметично затканими сардинами й брудними своїми «Малоруськими» віршами в роді Баркова. Противний старичок. Розбудив мене дрібний, тихий дощик, і я побіг на горід як мокра курка.

Кажуть: об чім на яві думаєш, те тобі й у сні ввижається. Це не завжди так. Я, приміром, Аркадія Родзянку видів тільки раз, і то випадком, 1845 року, в його селі Веселий Подол, і він мені за кілька годин так надойв своєю тупою естетикою і брудними та глупими «малоруськими» віршами, що я втік до його брата Плятона, його найближчого сусіда, і як це буває, — до його найгіршого ворога. Пізнійше я й забув, що колись бачився з отсим масним віршоробом, а він мені у сні явився. Якаж сполука між моїми вчорашніми думками а тим давно-забутим мною чоловіком? Каприс нашої душевної природи і ніякої логічної злуки. Навіть «Оракул» сотника Чеганова негоден, пояснити подібних сонних привидів. Але все таки піду я, й загляну до цього зеркала укритих тайн природи.

10. Вітер все той самий, і туга та сама. Дощ даліше вливає новий місяць. Такі довгі любовці з ним тут мало коли лучаються. Цілий день перележав я нерухомо в альтанці та слухав монотонної, тихої мелодії, яку дрібні, але густі каплі дощу впбивали о дерев'яну кришу альтанки. Кілька разів забрався спати, але надармо, а ще й прокляті мухи злетілися з цілого городу й не дають спокою.

Брався я кілька разів, будувати воздушні замки на своїх будучих естампах акватінта — та не вдавалися. «Гензеріх» та «Осада Пскова» не вдавалися особливе.

На перший раз треба оминати наготу. Треба досвіду й досвіду, а то ця чарівна Брюллівська наготá вийде в естампі одним безобразієм. Не хотів-би я, щоб мої будучі естампи вийшли подібними до парижського естампу аква-тінта з образу »Останній день Помпеї«. Глупий, безобразний естамп. Опоганено геніяльний твір.

В такім поганім настрою пригадав я собі *Umniestwo* рієкне Лібельта і взявся жувати його: тверде, кисле та пудке, мов той німецький »вассерзуп«. Як, приміром, чоловік, що так поважно трактує вітхнення, вірить просто-сердечно, немов то Йосиф Вернет казав себе привязувати на гнізді щогли, щоб набрати вітхнення. Яке мужницьке поняття об тім невнесказанім, божесьькім почуттю. І вірить в це чоловік, що нише естетика, що говорить про ідеали, про високе й прекрасне в духовій природі чоловіка. Ні, й естетика мені ниші не вдалася. Лібельт тільки нише по-польски і почувас (о чім я сумніваюсь), а мислить по-німецьки, а бодай перенявся німецьким ідеалізмом (колишнім, — який тепер, не знаю). Він скидається на нашого Жуковського в прозі; він так само, як небіщик Жуковський, вірить в безживну красу німецького ідеалу.

1839 року Жуковский, вернувши з Німеччини з величезним портфелем, наладованим творами Кернеліуса, Гессе й інших світочів мінхенської школи, найшов твори Брюллова сильно матеріяльними, що придавляють до грішної землі божественне мистецтво, й повертаючися до мене й до покійного Штернберга в майстерні Орлова, попрохав зайти до його й повчитися від великих німецьких учителів. Ми не минули нагоди похіснуватися тим і на другий день явилися в кабінеті германофіла. Та, Господи! що-ж побачили ми в отьому довженному, розкритому перед нами портфелі! Довгі, безжизненні мадонни, обружені готницькими, худими херувимами й інших, — сущих мучеників, — мучеників живого, всіміхненого мистецтва. Побачили Гольбайна, Дірера, але не

представників мальства 19 віка. Та до якої-ж міри перемішалися ці німецькі малярі-ідеалісти. Не замітили вони, що в архітектурі Кленца, для якої творили свої готицькі безобразні твори, нема й тіні, яка нагадувала-би готицьку архітектуру. Дивне, незрозуміле помішання.

Umniŭstwo рієкне — Лібельта сховав я в подорожню торбу і знова фігуру свою примістив у горизонтальному положенні. Що буде даліше, не знаю.

Незабутні, золоті дні! Промайнули ви переді мною ніби ясний, радісний привид, оставляючи нестертий слід чарівного спомину. Були ми тоді із Штерибергом що лиш у пірря порослими молодиками, і розглядаючи цю оригінальну збірку ідеальної безугарности, висказували в-голос свою думку. Таким способом довели лагідного, ніжного Василя Андрієвича до того, що він назвав нас зіснутими учнями Карла Павловича й хотів уже замкнути перед нашими носами портфель, коли в кабінет увійшов князь Вяземский і перешкодив благому намірови Василя Андрієвича. Ми даліше рівнодушно листували портфель і були нагороджені за терпівість начерком »Послідного дня Помпей«. Начерк цей був вправно зроблений пером і злегка покритий сепією. За цим геніяльним парисом, майже незмінним у картині, йшло кілька невдалих ескізів Бруні, які нас перестрашили своєю одноманітною безугарністю. Звідки, з якого погубного джерела зачерпнув Бруні отсю неприродну маперу? Невже-ж одно бажання оригінальности так сильно опоганило твори невтомного Бруні? Погане бажання, жалісний результат. І цей чоловік хотів рівнатися з Карлом Великим! (Так звичайно називав Брюлова В. А. Жуковский.)

Оден мій знайомий, не артист, а так собі любитель, дивлячись на »Покров Божьої Матері« Бруніого в Казанському Соборі, сказав, що коли-би він був матірю цьої безугарної дитини, що валяється на першому пляні образу, то він не тільки на руки не взяв-би, але й пі-

дійти боявся-би до отсього маленького кретина. Замітка незвичайно вірна й влучно сказана. А його «Мідяна змія»? Це — товпа безугарних і найбезталанніших акторів та акторок. Я бачив цей образ у підмальованні й перестрашився. Немиле вражіння, а все-ж таки вражіння. А коли цей великий образ скінчено, то він і того немного вражіння на мене не зробив. А, прецінь, наміром його було знівечити «Останній день Помпеї». Великий, та на-жаль, невдатний намір.

11. О півночі вітер перемінився і пішов на північний захід. Я полюбувався прозорачними, зникаючими хмарками й ліг спати. Я збудився до схід сонця. Небо було чисте. Тільки одна, одніська зірка, як брилянт, горіла високо на сході. Це мабуть Аврора. Заки сонце глянуло з-поза виднокруга, — зникла. Я весело взявся до свого чайника, відтак розгорнув дневник та, як кажуть, і шів букви не міг написати: так мені стало весело. І я, напившись чаю і наслуховавшись чичиркання ластівок, пішов до криниці, щоб замовити мішок на сухарі і взяти другий том Лібельта; зайшов до Мостовского, він мене угостив чаркою чаю, від якого не мав я сили, відмовитися, бо чай був з цитриною, несказана розкіш в тутешній пустині. За чаєм розказав він про слідство, що почалося в справі судженого з судженою. Слідство почалося лікарськими оглядинами, як водиться в присутності знатоків. При тому лікар Нікульський пожартував, найшовши дівчину неткнутою і це дало привід до грубих насміхів над судженням. Гидота!

Замовивши торбу на сухарі, я до останку влаштував свою мізерію, взяв другий том Лібельта та три цигара, які лишилися з тих 25, що прислав мені був Лазаревський враз з сенією. Цигара знамениті, правдиві гаванські. Вернувшись на горід, я, як звичайно, до обіда лежав під своєю вербою та читав Лібельта. Нині і Лібельт видався мені уміркованим ідеалістом і більше схожим на чоловіка з тілом, ніж на безтілесного Німця. В однім

місці він виводить (розуміється, осторожно), що воля і сила духа не може проявитися без матерії... Лібелът в моїх очах рішучо покрасчав, але він все таки школяр. Він пренаївно доказує, що всемогутній творець світа, присутній у всім, видимім і невидимім нам світі, — і, так побивається за цю, стару як світ правду, як коли-би він її перший відкрив.

При обіді було веселіше, як звичайно: комендант жартував з мого лагодження до дороги, а другі при-такували йому більше, або менше приязно, але взагалі вся компанія була в добрім гуморі. По обіді я, також по звичаю, заснув під своєю любкою-вербою, а під вечір надяг чисту полотнянку та солом'яний капелюх домашньої роботи і пішов на туркменські баштани. Помимо того, що зелені було мало, мені і баштани подобались. Я зайшов до господарів в аул; біля кибіток гралися з козлятами голі, смаглі діти, в кибітках пищали жінки, мабуть лаялись, а за аулом чоловіки справляли свій намаз перед заходом сонця. Вечір був тихий, ясний. На овиді чорніла довга смуга моря, на березі його горіли в червонявім світлі скали і на одній із скал блищали білі мурі другої батареї і всеї кріпості. Я любувався своєю семплітною тюрмою. Вернувшись на горід, натрапив я на стежечку, на якій на засохлому вже болоті, видні були сліди малесеньких, діточих ніжок. Я любувався і слідив за отсим дібосеньким слідом, поки він разом із стежечкою не згубився у степовій поляні. На город прийшов я саме на вечірній чай; почастував Іраклія Александровича і Ніколая Єфремовича моїми заповітними цигарами, а останнє сам закурив. Всі, почавши від Натасеньки, немало здивувались, побачивши у мене в губі дим'яче цигаро, а нянька Явдоха, уральська козачка, зовсім розчарувалася що до мене. Вона досі гадала, що я, що-найменше »часовенний«, а я такий сам еретик-супостат, як і другі. А всі разом казали, що снґара мені до-лиця і що з нею я схожий на по-

рядного вояжера. Такому вдатному порівнанню я й не думав протривитися і в думці переносився на чердак парівця «Меркурія», або «Самолета», а про бурлацькі пісні, про перекази об Стенці Разіні, забув й гадати.

»Ужъ сколько разъ твердили міру,
Что леть гнусна, вредна, по все не впрокъ.»

Задурманений підхлібством, я, проти звички, і розуміється, на шкоду жолудка, не мав сили, відмовитися від пельменів. Пельмени були по мистецьки зготовлені і я віддав їм неложну честь. Після вечері довго гуляв я по городі і, мало-по-малу визволившись від впливу самолюбства, привів свій гордий дух до рівноваги й тихо заспівав гайдамацьку пісню:

Ой поїзсає по Україні ти козаченько Швачка...

Від тої любої мені пісні я незаметно перейшов до другої — не менше любої:

Ой ізйди, зйди, ти зіронько, та вечірняя...

Та меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я і молода Кулішева співали на два голоси отсю чарівну співанку. Було це другого дня після їх вінчання, памятного 1847 року. Побачу я тую прегарну білявку? Заспіваю з нею ту сердечну пісню?

Спомини приколисали мене; я солодко заснув і побачив у сні Повгород-Сіверський (мабуть в-наслідок недавнього читання Алексія Однорога). Вулицями їздили в старосвітському величезному берліні, величезні, руді, п'яні монахи, а поміж них попався мій тверезий друг Семен Гулак — Артемовський. Це пельмени так на-метаморфозили.

12. Одинайцятим, неаристим й нещасливим для мене числом скінчився перший місяць мого дневника. Який добрий геній шепнув мені тоді цю думку? Ну, щб я рбвив-би був цілий цей місяць, безконечно довгий місяць? Хотя, і ця робота мимохідня, то все-ж таки вона кілька годни

на день віднімає у відливої нудьги. А це — тепер для мене важна услуга. В перші дні робота ся не подобалася мені: як не подобається усяке заняття, поки не звикнемо до його, поки не стане воно нашим хлібом насущним. Зразу я брався до мого дневника, як до обов'язку, як до «пунктиків», як до муштри з ручницею; а тепер, особливе від того щасливого дня, коли придбав собі мідяний чайник, дневник став для мене такою конечною потребою, як хліб з маслом до чаю. І коли-б не отсе невпинне дождання, не отсе нудне безділля, то мені й у голову не прийшло-би, придбати собі ту слястичну посуду, на якій я тепер кожного ранка так безжурно відпочиваю. Добре то кажуть, що нема зла без добра.

Нині рано, записавши щасливе одинайцятье число, я постановив спрiбувати шинки — власної роботи. Тому випив фундаментальну чарку горілки, закусив молодою редькою і приступив до власного твору. Шинка показалася знаменитою, свіжою, — не дивлячись на те, що зготовлена була ще в місці січнi.

Першого січня цього року дістав я був перший радiсний лист із Петербурга від графині Толстої, і з того дня став готувитися в дорогу. А що мандрувати треба було, а може й тепер треба буде, — по сріблених берегах Урала, де благочестиві Уральці, а особливо Уралки, нашому братови-розкольникови води напитися не дадуть, так я придбав отсей-необхідний, копчений продукт. Не знаю, чим захоплюється в Уралцях цей статистик-гуморист, а в додатку брехун, Небольсін?

Брудніших і грубiйших людей від тих закаменiлих розкольників я не знаю. Їх сусіди, степові дикарi киргiзи, тисяч раз людяніші від отсих прямих нащадків Стеньки Разіна. А брехун Небольсін захоплений їх людяністю й гостинністю. Мабуть йому, п'яному, в брудній норі, диктував якийсь Железнов статейку під надписю: »Уральські казаки«, а він, з веселої руки, спи-

сав та ще й присвятив В. П. Далю. Безсовісні, шкідливі і подлі такі письменники.

Спірбувавши подорожнього продукту й знайшовши його більше чим вдоволяючим, я задоволений сам з себе, спочив під своєю любкою-вербою і взявся до Лібельта. Він мені нині цілком подобається: або він дійсно доладний, або тільки мені здається таким, тому що мені вже другий день навіть зовсім непринадні річи видаються принадними. Щасливий стан! Лібельт н. пр. коротко, гарно і ясно завважує і висказує дуже справедливо цю, правда, не зовсім маловажну правду, що релігія у давних і нових народів все була джерелом і підоймою красивих штук. Це правда. Але отсе вже не цілком: він н. пр. чоловіка-творця в сфері штук красивих взагалі, отже і в малярстві, ставить вище від природи, тому що, мовляв, природа творить в назначених їй, незмінних границях, а чоловік-творець в своїм творенню нічим не є обмежений. Чи так воно справді? Мені здається, що вільного артиста настільки-ж обмежує оточуюча його природа, наскільки природа обмежена своїми вічними, незмінними законами. Нехай цей вільний творець поспробує хоч на-волос відступити від вічної красавиці-природи, а зробиться безбожним і моральним почварою, подібною до Корнеліюса й до Бруні. Не кажу про дагеротипне наслідування природи; тоді не було-б мистецтва, не було-б творення, не було-б дійсних артистів, а було-б тільки портретисти, в роді Зарянка.

Великий Брюллов і черточки одної не зробив без моделі, а йому, тверцеві, можна-би це дозволити. Так він, гарячий поет і глибокий мудрець-серцевід, одягав свої високі, світлі фантазії у форми ненорочної, вічної правди. І тому то його ідеали, повні краси й життя, здаються нам такими милими, близькими й рідними.

Лібельт мені нині дійсно подобається. Протягом десяти літ я, крім стени й касарні, нічого не бачив, і крім солдатського, рабського слова, нічого не чув.

Страшна, мордююча проза... І тепер, випадковий розмовник Лібельт — такий для мене чарівливий. Глибока, сердечна дяка підофіцерови Куліхови.

Як мило почався, так і скінчився мило цей другий день. Вечір був тихий, прекрасний. Для руху обійшов я двічі твердиню. Начав і в третій обходити, та біля третьої батареї зупинив мене уральський козак своєю старинною піснею про Ігнашу Степанова, сина Булавіна. Перша строфа пісні мені незвичайно подобається:

Возмутился нашъ батюшка
Славний тихій Донъ,
Отъ верховъица
Вплоть до устьица.

Це пісня донська, але присвоїли собі її Уральці, як браття по походженню. Я не мало здивувався, почувши в-перве тут тую пісню, тому, бо Уральці, які сюди приходять на службу, це з-дебільшого народ, що бував у Москві й Петербурзі. Вони засдно співають модні, ніжні романи, захоплені або в сальонах на Козисі, або в Міщанських та Под'ячеських вулицях. Так я немало здивувався, почувши такого відступника від закону моди.

Радо слухав я незримого співака, поки він не замовк, або, правдоподібно, не вснув; і я благородно пішов його слідом. Над раном приснилося мені, ніби-то до Новопетровської кріпості приїхав фельдмаршал Сакен з другом своїм, київським митрополитом Євгенієм, і побликав мене д' собі.

Та, що в мене не було салдатського одягу крім плаща, та й то без еполетів, так, поки нашивали еполети, я збудився і був сердечно рад такий невдачі.

13. Нині субота; вітер все той самий — північно-західний. Це гарно. Значиться, хоч-не-хоч лодка повинна-би діждатися оренбурської пошти. Чим блище від мене ця радісна подія, тим нетерпівивішим стаю й трусливішим.

Сім тяжких літ у тому безвихідному заточенню мені не здавалися такими довгими й страшними, як ті останні дні дождання. Але все від Бога. Убивши в собі їдовитий сумнів, я взявся до свого вірного друга Лібельта і з насолодою перебесідував з ним до самого вечера. Вечером пішов я знова до другої батареї, сподіючися почути вчорашнього бояна. Та вчорашній боян обманув мої надії. Я вернув у горód, ліг під своєю вербою і, сам не знаю, як воно склалося, — заснув й пробудився аж рано. Рідка, незвичайна подія! Такі дні й такі події повенен и висувати в свій дневник, тому, бо загалом мало силю, а останніми днями сон мене зовсім не брався.

14. Нині неділя. Вітер заєдно той самий. Чи не пора-б йому піти на північний схід? О, як-же він мене владував-би, коли-б хоч завтра пішов. Кращій удар обухом, ніж тупа, дерев'яна пила дождання.

В полудне вітер відсвіжився й пішов на північ. Добрий знак. Нині третя доба, як я не відвідував вертепа погані, се-б то твердині. І це моє єдине щастя, що я безкарно можу це робити, а що-б ще добу не бачити поганої декорації вертепа і його п'яних розбійників, я не обрився й не пішов на службу Божу. А під вечір, щоб не стрінутися з цими розбійниками (вони мають звичай, у свята бентежити спокій мешканців гóрода), я, вóравни чистий, білий покровець на шанку і поклавши в кишеню огірок і редьку, пішов до Филिमона й Бавкиди. Филимон, проти своєї вдачі, був не в гуморі, а Бавкида, на перекір своїй звичайній усміщці, теж не була в гуморі, навіть не показала мені свого нового солом'яного канделяха, про котрий я чув мнмоходом. Я пригадав собі, що гість не в пору, — гірше Татарина, взяв свою шанку, та Филимон здержав мене, просив сідати і казав своїй сумній Бавкиді, подати на пробу конфітур, які недавно насіли з Астрахані, а сам прише збанок зимної води і після першого одобрення

розповів мене своє горе. Неосторожний, чи властиво ніякей лоцман, що піднявся приставити йому товар з Астрахані, нагрузив свою лодку так дуже, що при першій свіжій вітрі мусів половину набору кинути в море. На лихо Филмона й Бавкиди, їх товари, а саме: дві скрині гарячих напитків і 30 мішків муки, лежали на чердаці, і розуміється, перші полетіли в море.

Спаслися тільки дрібниці, як конфітурні, цитринні, солені огірки й солом'яний капелюх. Щира розмова, піби сповідь, радує наше засмучене серце. Старик, розказавши мені про своє нещастя, вернули до звичайного настрою. Филмон почав брехати про якусь сутичку з Французами 1812 року, а Бавкида показала мені не тільки капелюх, але й маптілю, та на пращання подарувала цитринну, з якою я маю щастя нині, т. є. в понеділок, пити чай, записуючи отсю гостинну і сумний припадок, який лучився на шкоду торгівлі мого Филмона й Бавкиди.

Вчора, як я нині довідався, мимо педілі й гарної погоди, ні один з офіцерів не явився на горбді. Дивна, незрозуміла нехоть до запашної зелені! Вони волять кур'яву й невинному смердючу задуху в твердні, ніж прохолоду, квіти й зелень в горбді. Незрозуміле отупіння органів. Справжні суворі сини Бельони. Один, чим можу з'ясувати брак носа й ока у суворих дітей Бельони, це — все покоряюча цариця — водка. На горбді, бачите, хоч і можна вихилити чарку, одну й другу, бо сам комендант підносить, та не мож напиться до неохочу, не тому, що це непристойно, а щоб не опинитися в Калябрії, се-б то на головній варті. Так тоді, що за присмність горбд? Хиба не краще дома, тишком-нишком, напиться так, щоб в очах позеленіло? От тобі й горбд з квітками та з пахощами!

Незалежно від сеї глибокої політики у Великорусів є вроджена нехоть до зелені, до цієї живої, блискучої зорі всміхаючоїся матери-природи. Великоруске село — це,

як висказався Гоголь, навалена купа сірих бальків із чорними отворами, замість вікон, вічний бруд, вічна зима; прутика зеленого не побачиш. За селом зеленіють непроходимі ліси, а село, як-би навмисне вилізло на велику дорогу, з-під тіні цього непроходимого саду, розтягнулося в два ряди коло великої дороги, вибудовало заїздіні домн та, на одшибі, капличку й шинок, і більше йому нічого не треба. Не до стямку така антипатія до красот природи!

На Україні цілком инакше. Там село, а навіть місто, укрили свої білі, привітні хати в тіні черешневих і вишневих садів. Там убогий хлібороб обгорнув своє мешкання пишною, вічно веміхненою природою, та й співає свою сумну, задушевну пісню, в надії на краще життя. О мій бідний, мій прекрасний, мій любий краю! чи скоро я буду дихати твоїм живущим, солодким повітрям? Милосердний Бог — моя нетлінна надія.

15. Вітер все той самий, північний, хоч-би трошки пішов на схід, все таки легше мені було-би. Коли ми два роки плавали по Аральським морі, я й одного разу не подивився на компас, а тепер — я вивчив його по всіх найдрібніших напрямках. Ой вітре, вітре! коби ти міг спочувати мому невснущому горю, ти би ще позавчера звернувся був на північний схід, і нині я вже з олівцем у руці сидів-би аргонавтом на чердаці татарського корабля, що пливе до берегів Кольхиди, се-б то до Астрахані, і в останній раз рисував-би вид своєї тюрми; добре, коли-б так, а як инакше, то що тоді? Я й сам не знаю, що.

Вчора в-вечір обійшов я двічі твердиню і, прийшовши на город, приляг під своєю любою вербою з сильною постановою, передріматися хоч пів годинки. Вже другу днину очий не стулюю. Та Морфей, як звичайно, зрадив мене, і я лежав і розсеяно прислухався до балачки огородників, які недалеко від мене розтаборилися на траві. Між ними був уральський козак, який про-

вадив розмову. Після всіляких пригод, які з ним приключилися у різних походах, зійшов на чарівників, мерців, а в кінці на самовбийників. Він розказував історію якогось самовбийника, яка мене зовсім не цікавила, та за те заінтересовало мене релігійне віровання козаків про душу самовбийці, яке він при тій нагоді переказав.

Самовбийника ховають без всяких церковних обрядів і, не на загальному гробовищі, а вносять далеко в поле й закопують, як падлину. В дні поминок родина нещасного, або прямо добрі люди вносять й поспіають його могилу зерном: житом, пшеницею, ячменем, то-що, тому, щоби птахи клювали це зерно й молили Бога за прощення гріхів безталанному. Яке поетично-християнське повір'я!

За моєї пам'яті на Україні, на гробах самовбийників, словняли не менше поетичний і правдиво-християнський обряд, який наші, вище просвічені пастирі, як поганський обряд, веліли викорінювати.

На Україні самовбийників хоронили теж в полі та безумовно на роздорожжі. Протягом року прохожий та переїзжий обов'язаний був, що-будь кинути на могилу, — хоч рукав сорочки, коли не мав що иншого. По році, в день його смерті, а особливо в зелену суботу (в навечер'я св. Тройці) підпалюють отсей накиданий крам, як очищуючу жертву, служать панахиду й ставлять хрест на могилі нещасного.

Хіба-ж може бути молитва, чистіша, вища і богу-вгодніша, як молитва за нерозкаянного грішника? Християнська віра, як добра мати, не відтручує навіть переступника з-поміж дітей своїх, за всіх молиться і прощає усім. А представники тої лагідної, любячої релігії відтручують як-раз тих, за котрих повинні-би молитися. Де-ж любов, яку переказав нам на хресті наш Спаситель-чоловіколюб? І що поганського знайшли ви, брехливі учителі, в тому християнському, всепрощаючому

жертвованні? В требнику Петра Могилы єсть молитва, освячуюча побратимство. В повійшому требнику тая правдиво християнська молитва заступлена молитвою о прогнання нечистого духа з навіженого і за очищення посуду, оскверненої мишею. Це навіть не поганські молитви. Богомудрі пастирі стараються до девятнадцятого віку прищипити вік дванайцятій. Пізенько спам'яталися.

Турамени й кіргізи святим своїм (ауле) не ставлять, як батирі, величавих абу (гробівців): на трупа святого накидують безобразну купу каміння, верблюжих, кінських і баранячих костомак, останки жертвовань, встромлюють високу віху, иноді завершенну списом, обвивають цю віху різнобарвними шматками, і на тому й кінчаються замогильні почесни святому. А для грішника, в міру багатства, яке він оставив, ставлять менше, або більше величавий намятник. Проти намятника на двох невеликих прибраних стовбцях кладуть тарілки; в одній по ночам родина покійного палить баранячу товщ, а в другу на-день наливають води для пташків, щоб пили й молилися Богові за душу грішного й любого їм покійника. Безмовна, поетична молитва дикуна, але наші просвічені архипастирі мабуть не повірили-би в її високу чистоту й заборонили-б як поганське богохульство.

16. По заході сонця стемнілося і в першій годині ночі вітер подув з полудневого сходу. Вітер тихий, рівний, такий власне, якого треба нашому поштовому човну.

Діждавшися свитання, видранався я на найвищу надбережну скалу й пересидів там, поки не зголоднів, се-б то до полудня. Не добачивши на небосклоні ні сподіваного, ні в-загалі жадного вітрила, вернув я прибитий смутком на город, і, дожидаючи обіда, взявся до своєї подорожньої шинки. Мого коначеного продукту з кожним днем менше. Ще кілька днів дождання, і з його остануться до лічного не здатні руйни.

Добре, як я поїду на Астрахань: там є крамниці ні-

мецьких кольтоністів, а між ними відай і з ковбасами. Без ковбаси німець і дня не проживе, значить, можна заступити шинку. Але як прийдеться переїхати через Гурев і Уральськ по квітнесто-сріблестим берегам благочестивого Урала, що тоді? Апетит в торбу, а зуби на стіл, або, щоб оминуть голодову смерть, удавати ворожбита, а ще лучше, мученика за віру, попа-розстригу. Тоді, немов по щучинному наказу, все явиться перед тобою, почавши від каймика і джурмиці, а кінчачи «свальним гріхом». Мати єдину свою доньку предложить святому мученикови за віру на нічну забаву. Огидливо! гірше від всяких поган.

В 1848-ім році, поплававши три місяці по Аральським морю, ми вернулися до устя Сир-Дарі, де мали зимувати. Коло форта на острові Кос-Аралі, де залогою стояли уральські козаки, вийшли ми на берег. Уральці, побачивши мене з широкою як лопата бородою, сейчас взяли на розум, що я доконче мушу бути мученик за віру. Зараз дали знати своєму командирови, есаулі Черторогову, а той, не в тімя битий, попросив мене в очерет та й бух передо мною на коліна. «Благословіть,» каже, «батюшка! Ми,» каже, «уже все знаємо.» У мене також голова не капустана: догадався і я, в чім діло, та й поблагословив цілком на спосіб раскольників. Урадований осаула поцілував мене в руку, а в вечір справив нам такий бенкет, який нам і в сні не роївся.

Небавком після цієї пригоди удався я, вже зголивши бороду, до Раїму, тодішньої головної кріпості на березу Сир-Дарії. В Раїмі стріпили мене Уральці з притаєною радістю, а начальник ватаги, також не дурна голова, попросивши мене о благословення, дав мені 25 рублів. Я, нерозумний, не прийняв, і цею, по їх розумінню, безпримірною безкористною, так порушив благочестиву душу старого голови, що він забажав висповідатися по-тай в табуні, в кибітці, і як можна запричаститися з рук такого незрівняного пастиря, як я.

Щоби не наробити собі клопотів з тими сивими безпримірними дурнями, я чим скорше опустил кріпость і вже пунктуально два рази на тиждень голю собі бороду. Якби ця дурна, смішна подія приключилася де-небудь на берегах Урала, де були-би жінки, я не спекався-би так легко тих бузувирів. Весь фанатизм, вся отся гідота гніздиться в їх рознустних жінках і дочках. В Уральську дім карний раз-враз наповнений дезертирами, їх ніби-священниками, і не зважаючи на очевидні позначки, вони побожно приклоняються перед цими розбишаками й волоцюгами. І це роблять не тільки прості, але також поважані й сановиті козаки... Непонятна закоснілість! По-полудні вітер пішов на западний південь, прямо в лице нашої почтової лодці.

17. Вітер все той самий, як зачарований. Перед вечером з тої сторони, де Астрахань, надплив парохід. В кріпості засуетилися, побачивши це несподіване з'явище, а особливо капітан Косарев з своєю почесною сторожею. Та кого-ж несе парохід? Нікому безумовно не звісно. Но всі, навіть найпоміркованіші фантасти, догадувалися, що, коли не великого князя Константина Миколаєвича, то безумовно адмірала Васілева, астраханського губернатора. Останньої здогадки капітан Косарев з-разу навіть слухати не хотів. Та, прислухаючись до доказів свого вченого друга, лікаря Нікольського, про неможливість такої чисто-історичної події в такому темному кутку імперії, як наша твердиня, — учений муж скріпив свою думку історичними фактами, що після Петра Великого ніхто з членів царської сім'ї не відвідав не тільки півострова Мангішляка, але й значного портового города, Астрахані. Проти такого аргументу не було що говорити. Але сміливий капітан Косарев не збився й відповів: »Ну, що-ж, коли не великий князь, то по крайній мірі губернатор: все-ж таки особа генеральського чину і почетної варті треба.« На таке просте слово навіть учений муж поліз в кишенью за

відповіддю. Але, о горе! Поки учений ескуляп рився в свої умовій кишені, таємна загадка роз'яснилася. Прибіг козак із пристані і доніс комендантові, що на парівці, крім його командира, лейтенанта Паскочіна, нема нікого. *Nascitur ridiculus mus...*

Комендант післав тарантас за командиром парівця і казав просити його до себе на город. А я, щоб даром в кріпость не ходити, зайшов до касарні й підголився; потім провідав Мостовського. Посміявшись з того, що сталося, ми пригадали собі подібну приклучку в Орську 1847 року і перенесли свою розмову до Орської кріпості, яку ми оба так добре памятали. І Мостовський своїм немалярським словом так живо описував ту неживописну, пустинну твердиню, що я заслухався, і перші темні дні моєї неволі роз'яснилися й усміхнулися у моїй пам'яті. Не вже-ж і теперішній мій побут я буду колить ясно й з усміхом споминати? Факт перед очима, а все таки годі повірити.

О дев'ятій годині в-вечір вернувся я на город і застав ще моряків, які грімко забавлялися з комендантовою. Та мені так остогидли отсі пусті хвальки, астраханські моряки, що я, здалека почувши їх сильні голоси, зробив півобороту в право і поки вибили зарю, обійшов кругом твердиню. Прогулька не-впору втомила мене, і передчасно, на моє велике вдоволення, поклала спати, за що я в душі подякував любим, астраханським мореплавам.

Та сон мій не був такий спокійний, як я сподівався: протягом ночі кілька разів будився я й слідив за вітром. Перед розсвітом вітер втих, і я, в надії на його змінчивість, успокоївся і заснув. У сні побачив я Куліша, Костомарова й Семена Артемовського, ніби стрінув я їх у Лубнах, на успенському ярмарку, — Куліша й Костомарова в звичайних, а Артемовського в якомусь театральному вбранні, в якому він на вулиці представлявся Петрови Великому, а я підчас того для Куліша

рисував молодого сіноного лірника в тирольському костюмі. Продовження цієї безтолковиці перервав мій услужливий дядько: він приніс мені на город мій новий кафтан і збудив мене, за що нагородив я його великим огірком і редькою.

Вітер не спроневірився моїм надіям: над раном повернувся на південний схід. Парохід ранком виплив із пристані і поплив у напрямі Кізляру. Я провів його очами до небосклону, взявся за чайник, а відтак за дневник.

18. Скінчивши оповідання про вчорашню подію, став я думати про чарку горілки і про уміркований кусок шинки, коли прислала по мене Бажанова, що-би я прийшов на чашку кави: наш Філат тому й рад. Пішов я. Приходжу. Тут-же й комендантixa. Після привітання пішла річ про вчорашніх гостей. Я спитав про ціл їх короткого побуту на наших берегах, і на моє пряме питання дістав відповідь доволі скрутну й заплутану, як звичайно, всілякими відступленнями від речі, які до нічого не ведуть. Одним словом, почув я з любих уст такі теревені, яких другому і в модному салоні не доведеться почути. Гостий показалося не двох, як я думав, а п'ятох, крім моряків — командира парівця і його керманича, дуже образованого (по словам оповідаючої) молодого чоловіка і ще трьох урядовців, двох учених, а третій — доктор; паронлав плаває біля наших берегів для якихсь там дослідів, а вчені урядовці, це не вчені, лиш прямо політичні шпиги, бо безнастанно говорили про вплив на тутешню туркоманську орду; одні з них, цей молодший, білявий, з довгим волоссям, «à la мужик» може бути дійсно ученим, бо разом з Данилевским і другими приймав участь в експедиції Бера, і так само, як і Бер, збирав лісовий полин і інші трави; він питався про мене, но так двозначно, що любі розмовниці навіть посередно не вміли заспокоїти його цікавості, і, як я догадуюсь, вправдо обійшовши це, на

їх погляд, скоботне питання, перенесли свою балачку прямо в Астрахань, в перські торгівлі канаусом і иншими недорогими матеріялами.

Коли це був хоч трохи порядний чоловік, то якого-ж поняття нарбався він про наш bon ton і про вершки тутешнього жіночого товариства?

Зібравши такі основні відомости про вчорашніх загадочних гостей, я, розуміється, перестав про них думати, і до самого обіда лежав під вербою і читав Лібелъта. Про вітер я теж старався, не думати. Він з мене душу виторочить — цей проклятий «зід-вест». Хоч би на одну, на пів доби відступив на схід, — і я свободний. Нестерпні муки!

При обіді знов завязалася бесіда про вчерашніх таємничих гостей. Комендант на-половину пояснив цю загадочну подію. Поміж гістьми не було головного справника цієї всієї метушні, іменно не було астронома, котрий зістався на пароході і там робив свої обрахування. Цього звіздаря вислав гідрографічний департамент, щоби провірив астрономічні пункти на берегах Каспійського моря, які в минулому році означив якийсь другий звіздар. Отсе дійсна ціль несподіваного приїзду парохода до нашого берега.

А два учені мужі, що зробили честь огородови і його милим мешканцям своєю гостиною, це урядовець, мнимий політичний аєнт, що їхав на службу в гебрійський город Баку; а другий, учитель літератури в Астраханській гімназії, що хіснувався вільним вакаційним часом, і мало ще не земляк мій тому, бо передав мені поклін через тутешнього пляц-ад'ютанта, за що я йому сердечне вдячний.

Загадочна подія, на превелике диво наших романтичних дам, вияснилася доволі просто й прозаїчно. Але новість, яку передав комендантові той урядовець, що плыв до Баку, виглядає мені прямо на твір будучого

великого адміністратора. Він заявив, навіть з подробицями, що повстало купецьке товариство для пароплавання по Каспійському морі на основах Терстенського Лльойда, і що вже закликає морських офіцерів до служби на своїх пароплавах з правом аванзу, що вже іменовані три директори, і що він — цей будучий великий адміністратор — їде до Баку, зайняти місце помічника директора, барона Вранґеля, з платнею 1500 рублів у рік. Що робитиме той Лльойд на Каспійському озері і яке поручення буде довірене тому помічникови директора, випущеному, по його власним словам, що тільки цього року з С.-Петербурзького університета? З заходом сонця вітер повернувся на південний схід, та слабій і безнадійній. Чи скінчиться це нікчемне існування, це одноманітне записування найодноманітніших, безконечних днів?

19. По заході сонця вітер обернувся на північ. Втішився я таким несподіваним явищем, і поки не вибили зарю, обійшов кріпость чотири рази довкола; — значиться, зробив, не спочиваючи, 12 верст. Порядна прогулька, а я не почув ні крихти втоми. Ніч місячна, прекрасна. Я не переніс мого табору до альтанки, лишив його під вербою, щоб краще було, слідити за вітром на вітровому млиску, що вертиться на голубовникови. Годинник в твердині вибив 12 годину, вітер не змінився і не ослаб. Добрий знак.

З доброю надією я задрімав, і на крилах чарівника Морфея перелетів у Орську кріпость і в якійсь татарській хатині найшов М. Лазаревського, Левицького і ще деяких земляків, що грали на скрипках і співали українських пісень. Я прилучив мій голос до капелі і ми співали складно і рівно:

У степу могила з вітром говорила.

Недокінчивши цієї пісні, ми почали другу, а саме Петрусю, і я так голосно проспівав стихи:

*Люблю, мамо, Петруся,
Поговору боюся, —*

що капеля замовкла, а я на останній ноті збудився. Очунявши від того солодкого привида, я глянув на вітровий млинок. Вітер, слава Богу, все той самий — не змінився. Порухався, прочитав, скільки тямлю, стихів про щасливого, білолицього супірника Гриця і знова заснув, молячи Морфея, щоб дальше вів перваний любий привид.

Морфей сповнив мою молитву, та не цілком. Він переніс мене у якийсь орієнтальний город, натиканий ніби голками, високими мінаретами. В тінній вулиці того орієнтального города я ніби стрічаю ренеґата Н. Е. Пісарєва в зеленій чалмі і з довгою бородою, а безрукій Бібіков і рядом з ним Софія Гаврилівна Пісарєва сидять на балконі, також в турецькім убраню. Вони щось розмовляли про Київський пашалик. Але саме тоді скочила мені на лице холодна жаба, і я пробудився. Перенісши своє леговище до альтанки, я знов скорчився під шинелею, але хоч як намагався, заснути вже не міг. У мене все вертівся перед очима ренеґат Пісарєв з своїм всемогучим протектором і з своєю жінкою красавицею. Де він? і що тепер діється з цим геніяльним хабарником і з його премудрою помічницею? Мені вже тут казали, що його перевели з Києва у Вологду городським губернатором і що у Вологді якийсь підчинений йому урядник публично, в церкві, дав йому в лице. І після тої, справді святочної сцени, щез незвісно куди знаменитий хабарник.

Дожидаючи ранку, я на сій важкій підставі збудовав нарис поеми в роді «Анжела» Пушкіна, місце події переніс на схід і назвав її «Сатрап і Дервіш». При лучших обставинах я мушу сповнити цей удадно спроектований плян. Шкода, що я слабо володію російським віршем, а то, цю ориґинальну поему треба б конче написати по російськи.

Є у мене ще оден плян, оснований на події в Оренбурській країні. Чи не прилучити-би його, яко яскравий епізод, до «Сатрана і Дервіша»? Не знаю тільки, як мені поступити з жінками на сході. Там жінки — безмовні невольниці, а в мене в поемі вони мають грати перші ролі; треба-ж їх нарядити так, як дійсно були, нікими бездушними підоймами ганебного вчинку.

Коли-б я знав, що ця обскубана «Ластівка» (назва поштового човна) не привезе мені волі, я нині взявся-би до роботи, на-перекір приказці: «їдь помалійше, а заїдеш дальше».

Поки я зарисував свої сонні мрії, вітер повернув на захід, і Жаїворонок (друга постова лодка) на всіх вітрилах полетів у Гурев. Поганий вітер, томляча невпевність!

Св. Лії. Мармарок в Ромні, — тепер мабуть, в Полтаві. 1845 року я припадково бачив це знамените торжище.

Три дні ликав я тоді шл і валявся в палатці небіщика Павла Вікторовича Свічки. Сам він себе прозивав тільки огарком великої свічки і то лосвим огарком. Це був син того самого полковника Свічки, що для жартів закупив, підчас контрактів у Києві, всьо шампанське вино без торговельних намірів, лиш так тільки, щоб пожартувати собі з польських панів, які приїхали в Київ для забави, а в своїйому містечку, Городищу (Ширятинського повіту) він зробив рогатку, щоб не пропустити ні пішехода, ні проїзжаючого, хоч-би берлином, не накормивши його до «відвалу» і не напоївши до «положення риз».

Після таких жартів, річ ясна, з великої Свічки ледве остався маленький огарок, та й той скоро згас. Мир душі твоїй, мій благородний друже!

Тоді то я у-перве бачив геніяльного артиста Соленика в ролі Чуруна (Москаль чарівник); він показався мені в природнійшим і більше артистичним від незірів-

наного Щепкина. І московських циганів тоді я у-перве і в-останнє чув і бачив, як вони пописувалися перед ремонтерами і иншою публікою; і як на закінчення свого дико-брудного концерту заспівали хором:

Не шилить дорога,
Не дрожать листы...
Подожди немного —
Отдохнешь и ты, —

натякуючи таким способом своїм п'яним покровителям, що і їм не зашкодило-би відпочати дещо та завтра з новими силами приступити до дальшої п'яниць.

Чи думав великий німецький поет, а за ним і наш великий Лермонтов, що їх глибоко-поетичні вірші будуть до омерзіння дико співати п'яні циганки перед собором мертвецьки п'яних рементерів? Їм навіть у сні не ввижалася така гидка пародія.

Що-ж я ще тоді бачив замітного на тому замітному торговищу? Мабуть нічо. Познайомився з розпусним старцем Якубовичем (батьком декабриста), і з його молодшим сином Квазіmodo, якому дав на чесне слово до завтрішньої днини два півімперіяли, які, розуміється, пропали. Та ще познайомився я з одним із безчисленних членів родини Родзянків, і на третій день свого пробування в Ромнах купив на камізельку якоїсь матерії, купив фунт донського баліка і з тим-же Родзянкою виїхав з цього круговороту на шлях — Ромодан. От і все, що я, відпочиваючи, пригадав собі з роменського ярмарку в день св. Ілії.

20-ий липня це той день, коли я гадав собі, що попрощаюся з моєю тюрмою, так написав я і до Лазаревського й до Кухаренка, — та ба! вітер, воплощення долі, зробив по-своєму. Що-ж робити, посидимо ще за морем та подождемо погоди. Протягом Іліїного дня і ночі вітер не ворохнувся. Мертва тишина.

21. Записавши роменські спомини, я при неділі, пі-

шов до кріпости, щоб оголитися, і від першого підфіцера Куліха почув, що о 9-ій годині в-ранці приплив поштовий човен. Оголившись, придушив я жаль і вертався до горόδy. Виходячи з кріпости, зустрів шпиталевого наглядача Бажанова, і він перший повитав мене з волею. Сталося це 21 липня 1857 року о 11-ій годині рано.

О 1-ій годині дістав я лист від Залського¹⁾, писаний 30 мая. Від 3-ої години з-полудня до 3-ої години ночі сиділи ми з Фіялковским під вербою, пили чай і цитринівку та на-удачу перечитали кілька сторін Лібельта, і нашли, що подібні книжки пишуть для арештантів, яким навіть біблії не дають читати. Замітка різка, але влучна. Та об тім — як буде час.

22. По причині цієї радісної для мене події можна би і лишити невеличку прогалину в отсій прозаїчній хроніці. Але що в моїй фізичній чинности чи, радше сказати, нечинности, не наступила рішуча переміна і такої переміни, як здається, не можна сподіватися ранше як 8 серпня, то щоб уникнути повної безчинности та, ще більше спокусливої цитринівки, я не нарушу заведеного порядку і буду ранком нагрівати свій чайник та, день за днем, в лад як лава салдатська, провадити свій дневник. На безділля і се рукоділля.

Нині комендант сказав мені, що він не може дати мені перепуски з Новонетровська через Астрахань до Петербурга, тому, бо він не має приказу з корпусу про моє визволення, і коли такий приказ не надійде найблищю поштою, то моя живописна, спокійна й дешева подорож Волгою не відбудеться. Та це ще не велика біда. В Оренбурзі при помочи приятелів Бірно і Герна, я поправляю свої фінанси. Жаль тільки, що через опізнення я не побачу сьогорічної вистави в академії; ще більший жаль, що мушу відложити до пізнішого стрічу з Лазаревським та иншими моїми друзями-земляками, а

¹⁾ В тексті є: Залського.

найбільший жаль, що тих цілком зайвих 1000 верст віддають від мене момент великого щастя, коли я слюзами вдяки зрошу руку моєї великодушної заступниці, графині Настасі Ивановної, та її достойного мужа, Федора Петровича. О, мої незабутні добродії! Без вашого чоловіколюбного заступництва, без вашого теплового, рідного спочуття в моїй сумній долі, задушив-би мене всемогучий сатрап, в тому безвідрадному прогнанні. Спасибі вам, мої заступники, мої спасителі! Вся радість, усе щастя, вся моя ясна будучність — це ваше нетлінне добро, мої єдині, мої святі заступники!

Перед усім, зараз цією почтою, напишу лист до графа Федора Петровича. О, як не хотілося-би мені писати цих бездумних кручок, які висказують тільки бездушну чемність і більше нічого. До графині Настасії Ивановни я не спроможен нині писати: всьо, що тільки я написав-би їй, не вискаже і тіні того радісного, солодкого чуття вдячності, котрим моє серце переповнене і котре я можу вилляти тільки слезами, коли особисто з нею побачуся.

Лазаревському пошлю замість листу сі два зошити мого дневника: нехай читає з Семеном, дожидаючи мене, свого щирого, щасливого друга.

На нині досить. Піду до кріпості, дістану від Куліха свіжого чорнила, нове перо і паперу на третій зошит мого дневника. Настала нова епоха в моїм старім житті; так треба, щоби всьо було нове.

23. Куліх, доставивши мені паперу, пера й чорнила, запросив до себе пообідати, може вже в останній раз. Проти таких жалісних запросин годі було змагатися, і я згодився тим раднійше, що і Фялковский, веселий і розумний хлопака, трафився тут та не відцурався салдатської трапези. Куліх, як «каптенармус», до звичайного борщу і каші додав кусник смаженої баранини; я добув з кишені великого огірка (без цієї латки я не ходжу до кріпості), а Фялковский також

видобув з кишені і поставив на стіл пляшку з горілкою. Ми пообідали не розкішно, але смачно й так щиро-весело, що дай Боже всім добрим людям що-дня так обідати.

Під-час обіду і після обіду Фялковський весело жартував з Куліха, з його чину й особливо з його тепленького місця. Куліх, щоб спекатися невичерпаного Фялковського, звернувся до мене з питанням: як мені подобається книжка, що він мені приніс з Уральська? Я, розуміється, відповів, що дуже. Тоді Фялковський за-реготав і голосно назвав Лібельта прямо дурнем за це, що написав таку книжку, Пшевлотького, що купив, а Куліха согубим дурнем, що 500 верст ніс на плечах такий пустий тягар. Куліх не-на-жарти обидився такою критикою і жадав ясних доказів на таку грубу клевету. Щоб втихомирити суперечку, я попросив приятелів до мене на горід, пити чай. Вони згодилися, і ми рушили під мою вербу. Лібельт лежав у мене під подушкою, і я, дожидаючи чайника, предложив Фялковському, щоб прочитав у-голос сторінку з цього великого твору; він радо згодився. Куліх не йняв віри. Думав, що Фялковський імпровізує і дальше насміхається над його тяжкою пошею, вирвав у його з рук книгу і сам прочитав весь параграф про фантазію. «Що?» смитав Фялковський добродушно здивованого Куліха. «Пшевлотький,» відповів Куліх, «цивілізований дурень: от і все!» Фялковський підняв насмішки з прежньою силою, поки не спинив його своїм приходом наш загальний приятель Кампіоні. Цей безсовістний пляниця для келишка цитринівки не встидався, приступити до нас і повитати мене з визволенням на свободу. Ми встали і розійшлися в різні сторони, лишивши чайник і пляшку з цитринівкою в ловну розпорядимість непрошеному гостеві. Ввічливість за ввічливість.

Ніч була місячна, тиха, чарівна ніч. Я довго гуляв по городі, а ніжні наші дами (комендантова й Бажа-

нова), боячись перестуди, сиділи при лосвім огарку в смердячій кіргізьській кібітці і, розуміється, оповідали собі сплетні. Їм дати-би естетику Лібельта; що вони з нею зробили-би? Мабуть — пільотку. І право. Для чоловіка-матеріяліста, якому Бог не дав зрозуміння його благодати, його нетлінної краси, для такого пів-чоловіка всяка теорія краси пуста балачка; для чоловіка-ж наділеного цим розумом-чуттям, подібна теорія теж пуста балачка, і ще гірше — шарлятанство. Коли-б отсі безжизнені учені естети, отсі хірурги краси, замість теорії писали історію мистецтва, то зробили-би користну річ. Вазарі переживає цілі легіони Лібельтів.

24. Досвіта спав великий дощ з бурею. Коло горіду в загачену балку набігло з камінних ярів стільки вода, що можна добрим човном плавати. Ми і спробували цього з Іраклієм Александровичем по обіді. Шкода, що в цій долині ґрунт пісчаний і вода не може довго задержатися, а то яка була-би оздоба і користь для цього безводного місця.

В вечір капітан Косарев, з претенсією на подяку, заявив мені, що по приказу коменданта він дав по пів-баталіону оповістку про моє визволення; я за це низенько подякував пану комендантові.

25. Весь день пробув я у Мостовского на ближчій приставі. Його всаджено на тиждень в арешт по приказу окружного начальника, генерала Фреймана, наслідком інтриг його цейгвахтера, »надворного совітника« Мешкова. Арешт Мостовского тільки мана, а надворному совітникови казали податися у відставку і передати свою підполковничу службу нижчому в ранзі, якомусь фаєрверкерови Михайлу Іванову. Це також в своїм роді мана.

26. Нині цілий день аж до півночі працював я над листом до графа Федора Петровича, і нічого не вдівав: якось не удавався мені цей лист. Я хотів-би висловитися як можна найпростійше і найблагороднійше, а виходить або високопарне, аж до смішного, або чуле до медо-

ладности, або вкінці влєсливе до підлоти, але ніяк не виходить те, чого я бажав-би. Мабуть для того воно у мене не клеїться, що я ще не прийшов до себе з радості. Треба подождати, ще є час, почта не відійде з кріпості скорше як 8 сернія. Хиба запишу на-разі перший концепт, а потім помалу, при вільнім часі, буду поправляти, щоби уникнути приказки: »поспішиш — людей насмішиш«, як це зробив я з мосю відповіддю на лист графині Настасії Івановни з 12 жовтня минулого року, котрим вона перша повідомила мене про сподіване визволення, а на котрий я наплів їй таких дурниць (розуміється, з поспіху), що вона мусіла уважати мене або за збожеволілого, або просто за п'яного. От-же щоби й тепер таке не сталося, то напишу зразу черновик, а охолоднівши трохи, напишу й на-чисто.

»Ваша Світлости, графе Федоре Петровичу!

Вашому великодушному заступництву та святій, людській участі графині Настасії Івановни я завдячую моє нове життя, моє радісне оновлення. Я тепер такий щасливий, такий невимовно щасливий, що не находжу слів, щоби достойно виразити Вам мою сердечну, мою безконечну вдяку. Без людської християнської участі в моїй безрадійній долі мене задушили-би в отсій широкій тюрмі, в отсій безмірній безлюдній пустині; а тепер я вольний. Тепер, незалежно від нічної волі, я буду свою рожеву будучність, своє спокійне майбутнє. Яка радість, яка повна щасливість пановнює мою душу, коли погадаю, що я знов побачу академію, побачу Вас, мого єдиного спасителя, що слезами радості і вдяки змочу Ваші чудотворящі руки! Молю милосердного Бога, скоротити дорогу і час до цього безграничного щастя. А тепер, Боже всемогутній, вислухай мою чисту, щиру молитву, і на довго-довго продовжи Вам віку, дорогого для слави божественної штуки і для щастя людей, близьких Вашому любячому сердцю.

Дня 21 липня прийшла сюди урядова звістка про моє визволення. Того-ж дня я просив коменданта, дати мені пашпорт через Астрахань до Петербурга, але він не може цього зробити без волі вищого начальства, і я мушу ще раз їхати до Оренбурга і зробити 1000 лишніх верст майже по пустині, щоби дістати цей коштовний пашпорт. Але милосердний Господь, щб̄ допомагав мені, перейти цю безлюдну пустиню у всіх сторонах, не опустить мене і в отсій теперішній короткій дорозі. Жаль тільки, що отся непотрібна подорож віддалить, що-найменше на місяць, радістну хвилю побачення з Вами і з графинєю Настасією Івановною, головною справницею мого щастя!

Всемогущий і премилосердний Господь не лишив мене здоровля в цій довголітній і строгій пробі; Він і дав мені з-малку несвідому любов до прекрасних штук, а тепер посилає мені любов свідому і світлу та сильну як діамант. Творчим артистом я не можу бути: про таке щастя було-би нерозумно й думати; але я, по приїзді до академії, при допомозі божій та добрих і світлих людей, буду ритовником à l'aqua tinta. Уповаючи на ласку і поміч божу і на Ваші ради та опіку, сподіваюся, зробити що-небудь достойне улюбленої штуки, ширити через ритовництво славу славних артистів, ширити серед суспільства смак і любов до доброго й прекрасного. Це моя молитва чиста та сподобна чоловіколюбцеві-Богу, це моя посильна й безкористна услуга чоловікови. Це моє єдине, незмінне змагання. Чогось більшого я не можу надіятися, і тільки просити-му, не лишити мене без Вашої світлої помічі в отсій моїй промінистій надії.

Цілую руки моєї святої заступниці, графині Настасії Івановни, цілую Вас, Вашу родину, цілую все, щб̄ близьке Вашому дорбому серцю, і остаюся вдячний до смерти артист

Шевченко.»

Я не міг собі відмовити тої радості, щоби під цим

бруліоном підписатися «артист» Т. Шевченко; протягом 10 літ я писав і підписувався: рядовий Т. Шевченко, і нині в перший раз написав я се, радіуче душу, звання.

27. Нині при обіді переказав мені Іраклій Александрович важну артистичну новину: «Русській Інвалидъ» доносить, що кольосальне чудо малярства, образ Іванова «Іоан Хреститель» нарешті скінчений.» Образ показувано римській публиці в часі пробування в Римі вдови імператора Николая, Александри Федоровни, і по словам самого артиста (в газеті сказано «скромного») він наробив такого фурору, якого артист не надіявся. Дай Боже, нашому теляті вовка звісти, але я щось боюся за автора...

Ще в академії, чув я багато про цей величезний, тоді вже мало-що не викінчений образ. Артисти непевно висказувалися про його; любителі рішучо захоплювалися, — між ними й покійний Гоголь. Карло Павлович Брюлов ніколи ні-словом не говорив про образ Іванова, самого-ж його він жартом прозивав німцем, т. є, кропуном, а кропити, по словам великого Брюлова, це певна признака бездарности, — з чим я не можу згодитися, дивлячись на Іванова Марію з Магдалі.

Одушевлений лист Гоголя нічого не сказав артистови, ані навіть досвідченому знавцеві, про цей твір. Всі теоретики одним миром мазані. Граф де-Кенсі написав знаменитий трактат про Олімпійського Зевесе — статуюю Фідія, видав його in folio, як на свій час (з початком цього століття) величаво, і, коли-б не додав до свого величавого видання рисунків, артисти подумали-би, що душа самого великого Фідія говорить устами одушовленого графа. Та безугарні рисунки поцували справу. Як після того вірити тим одушевленим теоретикам? Говорить, ніби до-речі, а робить чорт зна — що. Поважаному графови, мабуть, подобалися ці вироди-рисунки, коли він додав їх до свого вченого трактату.

Як-би я був рад, коли-б образ Іванова розвіяв мої

упередження. До збірки моїх майбутніх естампів à la aqua tinta прибув-би ще оден величавий естамп.

Про картину Моллера Іван Богослов проповідує на острові Патмосі в час бакханалій, про яку я випадково прочитав в »Русс-кім Інвалі-ді«, що її показують в Петербурзі прилюдно на дохід раниених в Севастополі, — я маю, не знаю чому, більшу певність, чим про довголітній труд Іванова.

28. Ще вчора, се-б то в суботу, умовилися ми з Фялковским, що нинішню неділю проведемо де-небудь подальше від осоружної кріпості. На цю самітну втіху назначили ми місце в балці, в глибокім дикім ярі, пять верст від кріпості, де можна знайти і охорону від сонця під скалами і свіжу керничну воду. Ми умовилися, іти туди рано і пробути цілий день в провалинах цього темного яру. А що-до харчів, — було уложено, що він возьме кусник сирої баранини з 5 фунтів на »жебаб«, відповідну порцію хліба і пляшку горілки, а я чайник, чаю, цукру, склянку і пять огірків. Всього уладили ми, як не мож ліпше, і дешево і достатно; і я вже, по свому звичаю, розкошував в душі в обіймах темнявого яру. Минула ніч; настав ранок, і сонечко зійшло, а Фялковский не показується на город, як ми умовилися. Я чекаю і чекаю, а його нема та й нема. Я нагрів чайник і взявся до чаю, не перестаючи глядіти на кріпость. Наконєць вилаяв я добре спроневірника і взявся, шкратати в новім зошиті, а Андрій Обеременко (огородник рухомої команди і близький мій земляк), котрого я покликав з собою до балки як товариша й міхоношу, випивши келишок горілки замість склянки чаю, став лаяти проклятого, »нечестивого Ляха«.

В кінці насумнівавшись до-волі про достойність довголітнього труда Іванова, зложив я зошит і пішов до кріпості, щоби розвязати загадку, яку задав мені пан Фялковский. Приходжу, а він сидить на ганочку коло касарні і ганьбить саддата-жида Дахмищина, що не дає

Йому більше як 20 копійок за танчан. »А що-ж ти,« кажу я, »забув на балку?» — »Чекай, дай скінчити гандель«, каже він. Скінчивши »гандель«, він признався мені, що від заходу до сходу сонці тягнув штоса і програвся до снаги; Куліх навіть подушку забрав. Пожалувавши його трохи за сю невдачу, я предложив йому знов прохід до балки, вже о 3-ій годині по обіді, взявши на свій кошт хліб, мясо й горілку. Він радо згодився, і ми розійшлися, сказавши оден другому: »цілком певно.« Взяв я в артельщика на-борг п'ять фунтів баранини, стільки-ж фунтів хліба і, вертаючись до городу, післав Обеременка до шинку по горілку.

По обіді я своїм звичасм трошки заснув під вербою, а рівно о 3-ій годині зібралися ми з Обеременком в дорогу. Зібравшись, посідали знов під вербою. Вибила 4-а година: нема нашого пана Фялковского. Андрій мовчки поглянув на мене і взявся знов до своєї люльки-бурульки. Вдарила і пята година, а пана Фялковского не видати. Андрій знов поглянув на мене, та вже не втерпів, плюнув. Минуло ще півгодини, і Андрій почав розташовувати торбу з харчами і виймаючи баранину, промовив: »По-напрасну тільки добро знівечили... Сказано — Лях!« додав він як-би до себе: »невіра, то так і пропаде, так і здохне невірою.« Я не видів потреби, сперечатися з Андреем, казав йому, занести баранину до комендантської пекарні і просити кухаря, усмажити її на вечір, а сам пішов до блищої пристані, відвідати в арешті мого приятеля Мостовского.

Переходячи коло першої батерії, побачив я внизу під скалою кунку салдатів, граючих в орлянку. Зразу я не звертав уваги на цей зовсім звичайний образ. Але мені як-би хтось шепнув: чи нема тут Фялковского? Приглядаюся, і власним очам не вірю: мій Фялковский, спустивши з правого плеча плащ, зручно, як знавець діла, кинув щось в гору: громада грачів бистро підняла голови і потім спустила по-малу, крикнувши: орел! Фял-

ковський схилився, щоби забрати гроші, а я, побажавши йому щастя, пішов даліше.

Забавившись у Мостовського, доки не зійшов ледве надщерблений місяць, я забрався до повороту. Прощаючись, він дякував мені за одвідини і також за те, що два роки тому я не приймив шляхотної його пропозиції, перенестися до його на мешкання. Аж тепер він зрозумів, яку підлу інтригу міг вивести Мешков з нашого спільного проживання: у його не задріжала-би рука покористати з сили військових законів, де сказано, що офіцер, котрий дозволив собі по фамілярному обходитися з простими салдатами, підпадає під військовий суд. Аж тепер він увидів пропасть, від котрої я його відвів, знаючи ліпше огидливого, надворного совітника Мешкова.

Ніч місячна, тиха, чарівна ніч. Як гарно й вірно достроювалася тая чарівна картина пустині до чарівних віршів Лермонтова, які я прочитав кілька разів немов прегарну молитву до Творця цієї невисловленої гармонії в його безконечній вселенній. Не доходячи до кріпості, я присів на камінні горбку, щоби відпочити, і дивлячись на осяяну місяцем, теж камянисту дорогу, ще-раз прочитав:

Выхожу одинъ я на дорогу.

Пре до мной кремнистый путь блеститъ;

Ночь тиха; пустыня внемлетъ Богу,

И звѣзда съ звѣздою говоритъ.

Відпочиваючи на камені, глядів я на понуру батарею, як рисувалася високо на скалі, і багато-багато згадав з мого минулого невільницького життя. В-кінці подякував я всемогучому чоловіколюбцеві, що дарував мені силу душі й тіла, перейти цю хмарну, тернисту дорогу, не вразивши себе і не принизивши в собі людського достоїнства.

Успокоївшись святою молитвою, я поплівся пома-

леньку на горід, порушаючи глибоку тишину чарівної ночі нісню:

*Та нема в світі гіри нікому,
Як сіромі молодому.*

З пів версти від города (а було це вже о першій годні в ночи), зустрів мене Андрій Обеременко, питаючи: »Де це вас Бог носить до такої доби?« — »У гостях,« кажу, »був.« — »Та я бачу, що в гостях, бо добрі люде тільки йдучи з гостей співають.« А я, як коли-б не чув його слів, заспівав:

*Іде богач, іде дукач,
Пян шатається,
Над бідною голотою
Насміхається.*

»Та годі вже вам,« перебиває мене приязно Андрій: »ідіть лучше та покладіться спати...« А я співаю дальше:

*Один веде за чуприну,
Другий з-тіла бє:
Не йди туди, вражий сину,
Де голота пє!...*

Андрій, переконавшись, що я цілком п'яний, взяв мене осторожно під руку, привів під вербу, розстелив свій плащ, нарвав і положив під голову буряну, положив мене, перехрестив і відійшов. Годі було мені розчаровувати старенького в його богоугоднім учинку, а тим більше виявляти перед ним мої акторські спосібности. Я мовчки з душі дякував йому, трошки обертався та й заснув.

29. Спився мені Семен Артемовський з жінкою, як виходив із Служби-Божої з церкви св. Покрови; на Сінній площі ніби розведений парк, дерева ще молоді, але величезні; особливо здивував мене своїми розмірами папоротник: справжній китайський ясень. В парку стрі-

нули Куліша, тож з жінкою, і разом пішли в гості до Михайла Лазаревського.

Всьо, що дороге сердцю мойому згуртувалося у сні. І коли-б не розбудили були мене прокляті курчата, я певно побачив-би був ще кого з моїх дорогих другів. І мало того, що бігають кругом тебе та пищать та кудкудакують, ні, їм треба ще скочити тобі на лице та щипнути в ніс. Щасливий ти, хоробрий молодче, що не попався мені в руки, а то я відірвав-би був твою смілу голову, що-би ти знав, як клювати доброго чоловіка, коли він спить і коли йому сняться такі милі його сердцю люди.

Розбуджений чубатим нахабою, я встав і пішов до альтанки, маючи твердий намір, продовжувати сновидіння. Та мимо всього мого бажання, мій намір не здійснився. Сонце, яке звичайно так лінливо встає із овиду, тепер, як на сміх, стрибнуло бистро, мов хотіло підкріпити нелюдський поступок чубатого нахаби та поставити на ноги смирно по кутах дрімаючих мух. Нема — що, годі проти рожна перти; я встав, зробив собі снідання, це-б то чай, і пішов шукати чоловіколюбного Андрія, який так любовно втихомирив мене вчора під вербою; щоб гідно оцінити такий милосердний поступок, я думав почастивати його

Часм шклянкою
І горілки чаркою.

Та, на-жаль, цей добрий намір мені не вдався! Андрій (чого я ні-раз не сподівався) спав сном праведника в своїй темній землянці. Знаючи з недавнього досвіду, як невічливо й негарно переривати чужий відпочинок, лишив я Андрія в спокою, будучи певним, що старий дозволив собі вчора лишню чарку, — що з ним, коли лучається, то дуже, дуже рідко. Артелерійний огородник, його друг і товариш по землянці, розвіяв мій негарний здогад що до Андрія. Він сказав, що минулої ночі Ан-

дрій по черезі сторожив огорода, і розуміється, цілу ніч не спав, так тепер мусить надробити.

Не було що робити, чаю шклянку і горілки чарку відложив я до другого разу, а тепер напишу кілька стрічок у моїм дневнику на пам'ятку про тебе, мій справжній, простий, благородний земляче.

Небавком після того, як я дістався до кріпості, завважав я поміж салдатецькою публікою (иншої публіки в кріпостях нема), між цією одноманітною, мізерною публікою, цілком не салдатецьку фігуру. Хід, фізіономія, навіть шапка-чабанка, все в нім виявляло мого земляка. Допитуюся: що це за чоловік такий? Відповідають мені, що це Андрій, слуга при шпиталі і «хахол». Цього мені й треба. Вираз лиця його видався мені більше суворим, ніж взагалі у земляків моїх, тому я почав зазімнатися з ним здалека і обережно, запевнившись від його найблизших начальників, від підофіцера Ігнат'єва і від начальника пів-шпиталю, капітана Бологова, що Андрій Обеременко чоловік вірцевої честности і тверезого поведіння. Я почав шукати нагоди, щоби поговорити з ним сам-на-сам по своєму, але він, як коли-б замітив мої маневри та й, як здавалося, старався, уникнути такої честі. А мене ще більше підтолкувало, щоби познайомитися з ним.

Більшу часть безсонних ночій в Новонетровській кріпості провів я, сидячи на ганку в офіцерськїм крилі. Одного разу — це було в зимі о 3-їй годині ночі — сиджу я своїм звичаєм на ганочку, дивлюся, аж з-за пекарні шпиталю виходить Андрій. Він тоді був за пекаря хліба — завидну посаду огородника вже я йому виробив. »А що,« кажу я: »Андрію, і тобі мабуть не спиться?« — »Та не спиться, матері його ковінька«, сказав він. Я затремтів, почувши його чисту, непопсовану, рідну вимову. Я попросив його, посидіти трохи во мною; він згодився нерадо. Розмову почав я, як це й звичайно межі салдатами буває, питанням, з якої він

губернії і т. д. Андрій відповів, що він «з губернії Київської, повіта Звенигородського, із села Різаної, туй коло Лисянки, коли чувалик», додав він; а я на те, що не тільки чував, але й сам бував, і в Лисянці і в Різанії і в Русилівці, і всюди. Одним словом, показалося, що ми дуже близькі земляки. »Я сам бачу,« сказав він, що ми свої, та не знаю, як до вас приступити, бо ви все то з офіцерами то з Ляхами то-що. Як тут, думаю, до його підійти? Може воно й сам який-небудь Лях, та так тільки ману пускає«. Я почав знов запевняти його, що я справдішній його земляк, і щиро бажав провадити дальше розмову, але ударила третя година, і він пішов топити піч на хліб і на квас.

Так почалася наша особиста знайомість з Андреем Обеременком. І чим дальше, тим більше спізнавали ми оден другого і більше привязувалися до себе. Але зверхні відносини наші осталися ті самі, як і за першого нашого бачення: він не дозволяв собі на-зверх ані на оден крок зблизнитися, не було у його ані тіні підлесливості, як другі робили. Підозріваючи в мені, не знаю, для чого, багача-земляка і навіть свояка коменданта, Андрій, на-рівні з іншими, давав усьому тому віру, але при других він навіть не кланявся мені, щоби другі не подумали, що він накидається мені на приятеля. Місцем, де ми звичайно бачилися, був згаданий ґанок, а порою — ніч, коли всьо спало, окрім вартівників, котрі перекликалися. Завсіди холодний, навіть суворий вигляд його вказував на чоловіка твердого, байдужного. Але це була тільки маска. Він пристрасно любить маленьких дітей, а це певна ознака серця лагідного, доброго. Я часто, як маляр, любовався, дивлячись, як його темно-бронзове вусате лице пестливо тулилося до рожевої щічки дитини. Це була одна, єдина радість в його похмурім, самотнім життю. Я полюбив його не тільки за його простий, благородний характер, але ще й за те, що він за цілі двадцять років бридкого, огидливого сал-

датського життя не споганив, не понизив свого національного й людського достоїнства. Він остався вірним своїй прекрасній національності. А такий рис облагороднює навіть неблагородного чоловіка. Коли на моїх темнім, довголітнім заслання мигали деколи ясні моменти, то ці солодкі хвилини я завдячую йому, мому простому, благородному другови, Андрієви Обеременкови.

Пошли-ж, Господи, скорий кінець твоєму бідованню, мій незрадливий друже! І поможи тобі, Пресвята мати всіх скорботних, перейти ці безводні пустині, напитися солодкої Дніпрової води й вдихнути в змучені груди живу повітря твоєї прекрасної, любної країни!

Цілий день не бачився я з Андрієм. Під вечір пішов я, рисувати вид першої батареї з того самого місця, у якого я любувався нею, вертаючи від Мостовського. Колись зроблю акварелю. Темніло, як я вертав на город. Під вербою сидів Андрій і стрів мене таким питанням:

»А що ми робитимемо з цим мясом?«

»З яким?«

»А що на леду другий день валяється.«

»Собакам його викинути; а коли не смердить, так повечеряємо.«

»Я вже вечеряв.«

»А я не хочу вечеряти« — сказав я і хотів було йти в альтанку.

»А, знаєте що?« — сказав Андрій, зупиняючи мене.

»Не знаю, що.«

»Ходім з отим мясом завтра раненько в балку, та поспідаємо до ладу.«

»Добре, ходімо.«

»Та не беріть з собою оттого цигана, того проклятого ляха. Нехай він сказиться.«

»Добре, не візьмемо нікого.«

І ми розсталися.

Серпень.

5. О 5-ій годині в-вечір приплив я на дуже трухлім рибацькім човні до міста Астрахані. Всьо це сталося так несподівано й так швидко, що я ледве вірю тому, щб сталося. Я пригадую собі тепер, мов сон, прогульку мою до балки з Андреем Обеременком, по котрій на другий день, се-б то 31 липня, Іраклій Александрович нагло згодився, дати мені пашпорт просто до Петербурга. Другого-ж дня він дотримав свого слова, а третього дня, се-б то 2 серпня, о 9-ій годині в-вечір, опустив я Новопетровську кріпость і після тридневнього щасливого плавання по морі і по однім із численних розпливів Волги прибув до Астрахані.

6. Астрахань — це острів, який обливає одна з приток Волги, перерізаний рядом смердячих болот, названих рікою Кутумом, і каналом, котрий в нічім не уступає ріці Кутумови. Цей півострів окружає густий ліс щогол, а покривають мальовничі убогі хатчини і сірі, дуже немальовничі деревляні домки з мезанінами, не похожі на хатчини тільки тому, що з них виглядають фльотові і взагалі урядові фізіономії. Всьо отсю величезну брудну, сіру купу грузу вінчають зубчаті білі мурп кремля і виставна пишна соборна церков московської архітектури 17-ого століття з п'ятьми банями. Оттаке місто Астрахань, та не таким він мені представився. Коли я, підходячи до Бірючої Коси (головна рогатка в гирлах Волги), побачив сотні, правда безугарних кораблів, нагужених з-дебільшого хлібом, мені пригадалася Венеція за часів дожив. Так що-ж: nascitur ridiculus mus. А притока Волги, яка окружає Астрахань і лучиться з Каспієм, що до глибини й ширини не уступає Босфорові. Та отся притока не обливає Золотого Рога, лиш величезну купу гною. Де-ж причина цієї нужді і брудоти, зверхньої, а може й внутрішньої?

Де та причина? В вірмено-калмуцько-татарськім населенні, чи в якій иншій політично-економічній пру-

жнині? Останнє правдоподібне, тому, бо й інші наші губерніяльні городи не уступають Астрахані, за винятком Риги.

Яка в ній сила приватних пароплавів, а нині нема ані одного, з причини Макаровського ярмарку. Пароплав «Меркурій» вернеться до Астрахані не раніше як 15 серпня, до 20-ого буде набірати груз, і тоді попливе до Рибінська, а мене доведе до Нижнього; я тимчасом радше-рад мушу оглядати отсе визначно брудне місто.

7. Ой Астрахань! ой портове місто! Ані одної реставрації, де-б хоч сяк-так можна пообідати, а про мешкання в гостинниці нема що й говорити. Зайшов я нині в одну з так званих гостинниць на «Герані» (Астраханський Золотий Ріг), та спитав, чи нема що з'їсти, а запачканий кельнер відповів, що все єсть, чого забажаєте, крім чаю. А на ділі виявилось, що нема нічого крім чаю, навіть звичайної ухи. І це — в Астрахані, котра половину величезного російського царства кормить осетриною. І як-би не приїхав сюди в службових справах два місяці передо мною плац-ад'ютант Новопетровської кріпості, Бурцов, то мені прийшлося-би почувати, коли не на вулиці, то в калмицькій кібітці. Ці кібітки тут такі самі чисті, як ті брудні хатчини, але гостинніші. Спасибі Бурцову: він дав мені при-тулок і нагодував мене в цім негостиннім кочовищі.

8. На чоловіка, щó так як я, сім літ нидів у голій пустині, всяке місто, навіть такий богоспасаємий Белебей (найнікчемніше містечко Оренбургської губернії), повинно-би було зробити миле вражіння. От-же зо мною не так сталося. Видно, що я ще не зовсім одичів. Це добре. Нині вранці вийшов я на місто, шукати крамниці з ковбасами, щоби занестися харчами на дорогу, та й приглянутися трохи ближше місту. Коли я переходив Московською вулицею (Невський проспект), в мене почало затиратися перше немиле вражіння. Вулиця хоч-куди. Доми переважно три-поверхові, в низу, як во-

диться, прибрані вивісками, звичайно синіми з золотом. Із склепів, головно ґалантерійних, визирають вяло-красиві вірменські, а зрідка й перські, виразисті обличчя. Гостинний двір, будівля, хоч дуже велика, та легка й граціозна, в смаку Гваренгі. Губернаторська палата — будинок, коли рівнати з приватними, теж дуже великий, бельетаж à la Ренесанс, глядить весело, ніби гарний готель. Піддержує його сильна ґалерія аркад, під котрими примістилися крамниці з різними благородними товарами, в їх числі з кумисом. Зразу мене це вразило своїм контрастом; в мешканню представника начальної власти — склепи з усяким товаром, навіть з кумисом! Дивно. Та, що мирний промисел не може розвиватися інакше, лиш під егідою власти, так я помирився з тою думкою і пішов далше. Обійшовши сквер, вкритий курявою, увійшов я в другу вулицю, рівнобіжну до Московської, яка була вже менше прибрана вивісками й Вірменами. З тої, нічим не замітної вулиці, я повернув вліво і, перейшовши деревляний міст, опинився за Кутумом.

Зробивши яких сто кроків, станув я перед домом, котрий зверху нагадував заміску реставрацію середнього степеня, деревляний одноповерховий з бальконовою вежечкою. По широкій, кругом бельведера ґалерії, проходить вусатий кавалер, в сірому пальто-саку і з срібним георґієм, та достойно глядить на плебеїв, Калмуків і Татар, які поперед дім снуються. Суцций ґренадієр під видом льон-лакея. Чи це не дворянське, астраханське зібрання, подумав я, і хотів іти далше, аж ось замигтіла мені в очах над брамою жовта табличка з написом: »Домъ Сапожнікова.«

Коли-б Александер Александрович Сапожніков не був брилянтовою звіздою на астраханськім овиді і безплатним метр-д'отелем, то я зайшов-би до його як до старого знайомого, але ці величинні його недостачі здержали мене.

За домом і садом Сапожнікова видно гень-далеко нужденні хати. Я, як маляр, люблю вештатися по брудним, живописним закаулкам, але, як чоловік, що щиро любить чоловіка, я перед домом мільонера повернув у ліво й незабаром опинився в центрі міста.

В центрі міста, се-б то на Московській вулиці, зайшов я до гостинниці під фірмою «Москва», попросив чаю і сів у товаристві Татар і Ормен.

Якийсь парібок в салдацькій шинелі накрутив машину й вона затерликала увертюру з Роберта-Діавола.

Не дивлячись на брак усякої гармонії, мене до сліз зворушила отся збезображена красуня-мелодія. Видно, давно я не чув нічого й подібного на музику. Від барабана й труби одубів мій слух, та не одубіло серце, вразливе на все прекрасне. Після увертюри Роберта машина зашипіла: «Уж как весть встерок.» Я і цього шипіння вислухав з насолодою і, майже помирившись з Астраханню, заплатив п'ятналтинник за чай і вийшов на вулицю.

Московська вулиця... Чи є в Росії хоч оден губерніяльний город без Московської вулиці? — Мабуть, ні. А без склепу з ковбасами є багато губерніяльних городів, між ними й портовий город Астрахань. Нікчемний, до нічого не здатний портовий город Астрахань. Обійшов я усі головні й не головні вулиці, прочитав усі більші й менші різнобарвні вівіски, оповіщаючі переважно про продаж чихиря і панських товарів, та ні одна з них не говорила о продажі вуджених ковбас. Єх, Німці, Німці Саренські! і ви заакліматизувалися..., а я напевно числив на вашу тверду ковбасну вдачу.

Після обіду, по вказівкам Авдоті, кухарки Бурцова, пішов я шукати німецької пекарні, в котрій, по її словам, продають також і німецькі ковбаси. Топографія міста мені вже доволі добре звісна і я по вказівкам тої-ж Авдоті, без великого труду, знайшов німецьку пекарню. Добродушна кругла фізіогномія Німця всміхнулася, коли я замість булки попросив ковбаси.

Але, що я поважно жадав ковбаси, то він поважно й відповів мені, що він майстер від булок, а не від ковбас, і що в цілому городі нема ні-одного ковбасника, та, коли я в Сарепському склепі не найду цього товару, то мені до самого Саратова не побачити ні одної ковбаси. Але, що Сарепський склеп, по словам цього-ж самого майстра не близько від осередка города, то я мої пошукування відложив до завтрашньої днини.

Нині 8 серпня. Нині вийде поштова лодка з Новопетровської кріпості до Гурєва-городка і забере з собою Фялковского й інших освободжених разом зі мною. Бажаю тобі доброї будучності, Фялковский! ти в-повні заслужив собі на неї. На розстанні, він і Мостовский, дали мені свої майбутні адреси, та ледве чи між нами заведеться коли-небудь листування, бо я не принадлежу до касты пустомелів, а вони, як люди ще більше практичні, теж не будуть переливати з пустого в порожне. Та я все таки збережу про вас память, мої благородні други.

9. О п'ятій годині рано, не маючи що робити, пішов я на Косу (пристань), відвідати своїх Новопетровських аргонавтів, що так бистро переплили зі мною Хвалінське море.

Вони продали свою рибу, купили хліба, і з тим золотим руном відпливуть завтра до пустих берегів півострова Мангіншляку. Бажаю вам щасливого плавання, відважні мореплави. Поклоніться від мене надбережним скалам, на яких я перебув стільки безсонних ночей, поклоніться від мене комендантові й благородному Мостовському — і більше нікому.

Попрацавши з аргонавтами, перейшов я на любі ісади (торговицю харчів); крім садовини, огородини й печеного хліба на цих ісадах я нічого не запримітив; мяса не продають, бо піст, а рибу продають на лодках. Публіка торгова, як всюди: перекупки, кухарі й кухарки; з-рідка попадаються товсті купчихи-гастрономки, і такого-ж змісту особи духовного звання, сугубо »ра-

чацяк о плоті гріховній. У джигуна, червонобородого кізілбаші, кунив я за 5 копійок сріблом 5 головок чесноку (це добро приходить сюди з Перзії) і подався в Кремль, щоби полюбуватися з-близька красуном-собором. Він, як джигун 17 віку, пишається в кружевах перед цілим городом.

З на-слуху знаю про існування книги, під назвою: Опис города Астрахані. Та, щоби добути її тут на місці — нема що й думати. Город, який не має книгарні, не має мабуть і читачів, а добре-б тепер мати в руках цю книгу; там певно є документи про будову кремля і собора, як головних прикрас города. Хто-ж мені заступить цю книгу, хто заспокоїть мою цікавість? — І тому, що рання служба ще не відбулася, я пішов прямо в собор, з наміром, стрінутися там священика й повернутися до його з моєю антикварською цікавістю. На моє щастя, стрінув я соборного ключника, отця Гавриїла Пальмова (так він мені представився), та вдоволоти мене він нині не міг, бо не мав часу, а назначив мені стрічу в соборі, в неділю, після пізньої обідні. Підіжду.

10. Ходив в контору »Меркурія«, дізнатися, чи скоро прилетить цей син Юлітера, а мені сказали, що його сподіваються не раніше як 15 серпня, а 20 він знов попливе до Нижнього. Дожидання, як і всяке дождання, незносне, а до цього дождання причіпляються ще й видатки. Я гадав, що їх усуну, як притулюся у Бурцова на квартирі, але він, на лихо, задумав женитися (це загальна слабкість Новопетровського гарнізона), 17 серпня його шлюб, і я, розуміється, став зовсім злишнім. Щоби знайти собі на кілька днів притулок, я волочився по переулках кругом контори »Меркурія«. Тут усе замкнене, крім кліток з птахами на високих дрюках, які свідчать, що живуть тут мельомани. Постукав я на-вгад до кількох зачинених воріт, тому, бо тут білстів над ворітьми не вивішують, як буває в

порядних городах. Нарешті по довгій шуканні знайшов комірчину з маленьким віконцем, виходячим просто на яму з помпами. На безриббі і рак риба, на безлюдді і Хома чоловік. З цієї мудрої приказки я від завтра ночую в комірці, за 20 копійок сріблом на добу. 6 рублів на місяць комірка з ямою помпий — це хоч-би і в Сан-Франціско як-раз!

Давши завдаток, я прийшов до Бурцова, а що на дворі спека і курява, то я цілісенький день просидів в хаті і написав радісні листи до моїх приятелів, Лазаревського і Герна. До Кухаренка напишу завтра. Дождаю його відповіді на «Москалеву Криницю». Не знаю, що значить його мовчанка.

Перед вечером вийшов я, як кажуть, і себе показати і на людей подивитися. Вийшов я на набережню. Тут це — Англійська набережня, морально беручи, бо — фізично — це деревляна, з дощок. Канал сам-по-собі нікчемний. Та, як діло приватної людини, твір гігантів, монументальний. Не міг я допитатися, коли його збудовано, довідався тільки, що побудовано його за гроші багатого Грека Варвараці. Честь і слава покійному Гелленові!

Так на цій то набережній вечерами красується квіт тутешнього товариства. Жіноцтво тутешнє неприродно біле й переважно сухотичне. Мужчини взагалі в білих кашкетах з кокардами, не виключаючи і людей цивільного стану. Дивна любов до ліберії! Згуста попадаються льви і львиці. Ці м'ясоїди не вдомашнюються тут. Вони такої-ж шерсти, як в Архангельську і скрізь. Плебейська фізіономія Калмика й Татарина показується найбільше на ісадах і брудних переулках. Приглядаючись до вузької фізіономії Калмука, зашримтів я у ній простодушний, лагідний вираз. І цей прекрасний вираз облагороднює тутешній негарний тип. Калмики, це найвірніші слуги й найліпші робітники. Ідять, що трапиться, хоч-би і стерво. Їх мешкання — клібітка, а про-

фессія — рибарство і взагалі тяжкі роботи. Мені сподобались ці родончальники монгольського племені.

Після пізньої обідні в соборі, отець Гавриїл показав мені ризницю собора, замітну нечисленними, але віком і закінченням дуже рідкими предметами. Перше, що він мені показав, це була плащениця, шита шовками й золотом, часів Івана Грізного і, по переказу, відбита від Марини Мшівківної. 2) печатне, лихо збережене євангеліє 1606 року; 3) саккос, шовками й золотом шитий, єпископа Йосифа, вбитого Разіним; 4) фелон, шовками й золотом шитий, того-ж єпископа; 5) жезл архиєрейський, дивно тонкої роботи, дар царя Бориса Годунова; 6) срібний ківви, артистичної роботи, дар царя Петра Першого 1700 року. Величезний «пютир» венецької роботи 1705 року. Час основи собору 1698 рік, а посвячення 1700, 14 серпня. На моє питання: хто був архітектором того величезного й прекрасного собору, отець Гавриїл відповів: простий руский мужичок. Не пошкодило-би Константинові Тонові, повчитися будувати собори в того руского мужичка. Я, розуміється, не перечив і спитав, коли збудовано кремль. Він відповів: «Збудував Борис Годунов, а малий Троїцький собор цар Іван Грізний, небагом після того, як добув на Татарах Астрахань», — і замкнув ризницю.

І за це спасибі.

12. О 7 годині рано прийшов з-гори пароплав «Князь Пожарський», власність товариства Меркурій. Я пішов, спитатися про його поворот, — та мені в канцелярії нічого певного не сказали. Хотів купити білет, та мені його не дали, бо не було головного урядника. Сподіючися, що скоро відилшве, і тому, що не було дуже гарячо, пішов я вештатися з вулиці на вулицю, не теряючи надії, що знайду ковбасний склеп. Та, горе! Крім пилуги, смороду й безсмертної вівіски — «продажа чихиря», я нічого не стрів.

Чим даліше в ліс, тим більше дров. Вертаючися

з Сарепського магазину, в котрім все єсть, крім копченої ковбаси і сарепської гірчиці в баньках, закликав я моїм приятелям Німцям, розуміється, вийшовши на вулицю. Полюбувався я круто-грубою роботою старої церкви Різдва Богородиці, морської управи і за порадою отця Гавриїла пішов, шукати міської бібліотеки. Напротив губернаторського сквера прочитав я на білоголубій вивісці: «Публичная бібліотека для читенія.» Славно! подумав я: в Астрахані публична бібліотека, отже, є і читачі.

Замурзаний хлопчисько показав мені вхід до цієї святині, і я боговійно пішов на другий поверх і ввійшов до одинокої салі бібліотеки. Бібліотекар, в сурдуті з червоним комніром і з гренадієрськими вусами, якого я взяв за поліційного врячника, сказав мені, що книги Рябушкіна: «Опись города Астрахані» під теперішню пору нема, бо вона єсть у книговода товариства народньої опіки, Васілева. Я пояснив йому, що я не тутешній, і він все таки післав мене до товариства народньої опіки. Не було що; я пішов до книговода Васілева; цей шановний старець зробив мені надію на прочитання книжки Рябушкіна завтра о 9 годині рано.

13. Переночувавши якось в новім мешканні, а краще сказати, в комірці, вийшов я, щоб відчинити віконниці. Якийсь грубий бородач облив мене поміями із зливу, та ще вилаяв, що мене чорт носить по-за-ранку по-під вікна. Я прозвав його старим бородатим ослом і пішов до Бурцева на чай.

Після чаю написав лист до Кухаренка, навмисне коротенький, і з клаптиком паперу та куском олівця пішов до публичної бібліотеки. Бібліотекар, з червоним комніром і гренадієрськими вусами, заявив мені, що книговод Васілев бажаної мною книги не доставив. Я остався і ждав, бо книговод Васілев вчора сам мені обіцяв, напевно доставити книжку о 9 годині.

Дожидаючи «Опису города Астрахані» Рябушкіна,

попросив я катальога публичної Астраханської бібліотеки; катальог був на-руках у якогось поважного добродія (чи не в Сапожнікова?) І так, я без катальога побачив на полицях запорошений «Вѣстникъ Европы», довгу фаліангу «Московского Телеграфа» в кількох примірниках, графа Хвостова, Державина, Карамзина, Духъ Законовъ и Сводъ Законовъ з додатками, а останні полиці нагружені творами Діма і Сі, не в оригіналі. Про рукописі города й краю, не знаю, чому, я не спитався.

Найцікавіше було для мене в цій бібліотечі «Русскій Вѣстникъ», журнал, котрий вже кілька літ видається, а я нині його перший раз виджу. В якій-же я дикій пустині підів до цієї пори! Попалася мені в руки перша книжка «Русск-ого Вѣстник-а» з року 1856. Зміст мені сподобався. Там стояли імена Гоголя, Соловєва, Аксакова, імена добре знані в нашій літературі. Я розтвиряю книжку, і попав на літературну літопись; читаю, і щоб-ж я читаю? Наша славна, преславна Савор-могила розкопана! Знайшли в ній якісь золоті й інші дрібниці, з котрих не можна навіть знати, чи це дійсно була могила одного із скитських царів.

Я люблю археологію; я поважаю людей, щоб посвятились отсій таємничій матері історії; я вповні признаю пожиток таких розкопок. Але лучше, як були-би не розкопували нашої славної Савор-могили. Дивне і навіть перозумне привязання до німх, нічого не говорячих могил! Цілий день і вечер я все співав:

*У стєпу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенський,
Щоб я не чорніла!*

14. Цілу ніч падав ливний дощ, і вранці замість курявої сірої Астрахані побачив я Астрахань чорну, кальну. Озбруївшись туркменським чапаном, пішов я до Бурцова на чай, а потім відніс на почту листи і пі-

шов до бібліотеки. Але ця публична бібліотека, відай із-за дощу й болота, була заперта. Я поклонився дверям цієї недоступної, таємничої святині і пішов у своєї з миром.

І що мені цей Рябушкін так у голову вліз? Що найцікавіше (соборну ризницю) в Астрахані, я і без нього бачив, а иншим, чи варто турбуватися?

15. В день Успенія Пр. Бр. встрітив я в Астрахані старого моего бывшего профессора (живописи) Кієвскаго университета, дражайшаго и любезнѣйшаго нашего поэта, и встрітив я его съ величайшею радостью в такой далекой сторонѣ, котораго встрітив какъ отца, какъ брата, какъ величайшаго друга, и имѣлъ счастье, прожить съ нимъ нѣсколько дней почти вмѣстѣ. Воспитаникъ Кієвскаго университета, Пванъ Клоповскій.

15 и 16. В тотъ же день и я былъ осчастливленъ встрѣчею съ любимымъ и уважаемымъ мною поэтомъ, Тарасомъ Григорьевичемъ Шевченко, съ которымъ я провожу эти дни, что оставитъ во мнѣ глубокое воспоминаніе навсегда. Воспитаникъ того-же университета, Степанъ Незабитковскій.

Я запишу въ своемъ дневникѣ, что 16 августа я провелъ день съ поэтомъ Малороссіи, Шевченко. Евгений Одиновецъ.

Съ душевнымъ восторгомъ я встрітив я провелъ нѣсколько часовъ съ моимъ милымъ батькомъ, старымъ казакомъ Тарасомъ Григорьевичемъ Шевченко, за что очень благодаренъ Богу, что онъ довелъ меня, быть вмѣстѣ съ нимъ. Федоръ Чельцовъ.

17. Иванъ Рогожинъ, изъ дружбы къ Перфилю, поступилъ за него на полгода въ солдаты; но какъ ни хитеръ и ни изворотливъ былъ бѣсъ, но никакъ не могъ примѣниться къ порядку, и его бѣднаго драли какъ Сидорову козу, такъ что, когда прошло уже полгода, ему стыдно было, показаться къ своему набольшему. Бѣд-

ний бѣсъ не разчитавъ, что какъ надѣтъ ранцы, то выходитъ крестъ, и такъ ему по истинѣ пришлось, несть крестъ Госнодень, а Перфиль, когда услышалъ отъ него разказъ о службѣ, сказалъ ему: »въ чужія сани не садись«. Съ тѣхъ поръ ни одинъ бѣсъ уже не хотѣлъ елужить въ солдатахъ; а ты-жъ то, батьку, десять лѣтъ пробув в них. Офицеры, як почувли отъ Перфила о томъ, что Рогожинъ за него пробылъ полгода, выразили свой восторгъ словами: »Знатно! и бѣсъ побывалъ въ нашихъ рукахъ.« Скрѣпилъ Иванъ Рогожинъ. Фельдфебель Перфиль.

18. В. Книжникъ. Встрѣча со старымъ знакомымъ.

19.

Lekarz Karol Nowicki

Pawel Radziejowski

Tytus Szalewicz.

Krasomowstwo niewielu otrzymało w udziale, mnie zaś pozbawionemu tego boskiego daru pozostaje w milczeniu tylko podziwiać i holdować twórczej twej potędze Święty narodowy wieszczu-męczenniku Malejrosii. Twoja dzisiejsza przytomność wśród nas zupełnie szczęśliwym mnie czyni i chwile obecne nigdy się w mej pamięci niezatrą. O, stokroć, stokroć błogosławię ten drogi dzień, w którym niebo pozwoliło mi osobiście poznać się z tobą gorliwy i nieuleknięty opowiadacz słowa prawdy. Niech że słow tych kilka przypominają ci poeto-malarzu głęboką cześć poważającego ciebie Tomasza Zbrożka¹⁾.

20 августа.

23. Від 15 до 22 серпня був у мене, в брудній і курній Астрахані, такий світлий, прекрасний празник, якого ще не було в моім життю. Земляки мої, в більшій часті Києве, так щиро, радісно, так по братерськи вітали мою свободу, і так розпростерли свою гостинність, що не дали мені волі, провадити самому свій дневник і взяли цей обовязок на себе. Дякую вам, благородні,

¹⁾ Ці рядки писані чужим шрифтом, вставлені в «Дневник» — як не було тоді в звичаю.

безкорисні мої приятелі! Ви наділили мене такою радостю, таким повним щастям, що я ледве поміщую його в моїм вдячнім серці, і пам'ять цих щасливих днів я втягаю не до мого прозаїчного дневника, але втягну до скарбниці мого серця.

Того-ж, 15 серпня, вечером, Зброжек випадково вимовився у Сапожникових, що я в Астрахані.

Дня 16 серпня я відновив давнє знакомство з Александром Александровичем Сапожниковим. Це вже не той школяр-пустун в куценькій курточці, яким я його бачив останній раз в 1842-ім році; це вже мужчина, муж і отець прекрасної дитини, а крім того я знайшов в нім простого, дуже благородного, доброго чоловіка, рис характеризуючий родину Сапожникових. Він, не знаю, на як довго, покидає Астрахань і запропонував мені на найнятому ним пароході «Князь Пожарский» каюту до Нижнього Новгорода. Я взяв був білет за пять рублів пароходного товариства «Меркурій», та тепер звернув цей білет в контору товариства, щоби його дали безплатно першому бідоласі. Капітан парохода зробив так, що замість одного бідолахи на пароході помістив пятьох на байдаку, які за місце до Нижнього Новгорода не могли й по рублеви заплатити. Рис практично-благородний. (Тут чужою рукою вписано: буфетовий пароплава «Князь Пожарский», Алексій Панфілович Панов, відпущеник пана Крюкова. А дальше ноти.)

27. Ночі тихі, місячні, чарівно-поетичні ночі! Волга, як безмірне дзеркало, затагнена прозорою мракою, мягко відбиває в собі чарівну, бліду красолицю ніч і сонний урвистий берег, порослий кучками темних дерев. Чудовна, солодко-успокоююча декорація! І вся отся розкіш, вся отся видима німа гармонія облита тихими, сердечними звуками скрипки. Три ночі зряду цей вільно-відпущений чудотворець безкористовно підносить мою душу до Бога, чаруючими звуками своєї дешевої скрипки. Він каже, що на пароході годі держати добрий стру-

мент, але і з того лихого він добуває чаруючі звуки, особливо в мазурках Шопена. І не можу наслухатися тих загально-славянських, сердечно-глибоко-сумних пісень. Спасибі тобі, кріпацький-Паганіні, спасибі мій slučajний, мій благородний товаришу. З твоєї бідної скрипки влітають стони зневаженої кріпосної душі і зливаються в оден довгий, мрачний, глибокий стон мільонів кріпацьких душ.

Moderato.

Чи скоро долетять до твого престола, наш праведний Боже!

Під виливом сумних, жалісних звуків того бідного вільно-відлученого, пароплав, в нічній гробовій тишині, виглядав мені на якесь велитенське глухо-ревуче страхіння, з відчуженою пащою, великою пащою, готове, проковтнути поміщиків-інквізиторів. Великий Фультоне і Матте! Ваша молода, та не здня на-день, а з-години на годину підростаюча дитина скоро проковтне кнути й корони, а дипломатами й поміщиками тільки закусить, потішиться, мов школяр цукорком. Що почали у Франції енциклопедисти, докінчить на цілій нашій планеті наша величезна, геніяльна дитина. Моє пророчтво певне. Благаю тільки довготерпівого Бога, щоб хоч трохи скоротив свою терпівість, благаю, щоб Він доторкнувся своїм ухом хоч одного глибокого, розди-

раючого душу крику своїх щирих, простосердечних прохачів.

28. Від того дня, як парохід відплив з Астрахані, це-б то від 22 серпня, я не можу до нічого, навіть до свого дневника, взятися добре, як це було в Новопетровській кріпості. Я все ще не можу і не бажаю освободитися з-під впливу, який зробили на мене в Астрахані мої земляки, а поневолі Алексасндер Александрович Сапожніков і всі його приятелі, які з ним разом їдуть. Всі вони, починаючи від господині Ніни Александровни і господаря, всі вони такі приязні, прості, такі уважливі, що я з надмірної радості не знаю, що з собою робити, та тільки бігаю взад і вперед по чердаку, як школяр, що вирвався із школи.

Що йно тепер я розумію поганий вплив десятилітнього приниження, що йно тепер чую, як глибоко в міні сидить касарня із усіми своїми понижуючим подробицями. Береги Волги від Царицина й Дубівки з години на годину стають вищі, живописніші, принадніші, а я не зробив ще ані одного нарису. Нема часу. Всі книги всіх російських журналів за цей рік дав мені добрий Александр Александрович і я що йно нині став читати «Королеву Варвару» Попова і тільки почав, а дневник мій, який за ці дні повинен-би наповнитися такими привабливими подіями, я зовсім понехав, виправдуючи себе тим, що годі писати, бо чердак хитається. О, як рад-би я, продовжити цей солодкий стан, то чуття оживлюючого, чарівного безділля.

Я кинув гарячий степ в полотнянці і в туркоманському верблюжому чапані. В Астрахані думав я лиш про покривало від мух, а північ, куди їду, мені і на пригадці була. І нині могла мене стрінутти діймава кара за брак поваги до біловолого Борея, коли-б не поміг мені Александр Александрович. В ночі віяв свіжий північно-східний вітер, а над раном зробилося таки добре зимно, так зимно, що не завадив-би й тулуп. А в мене

крім полотнянки й згаданого чапана, нічого не було. Александер Александрович, спасибі йому, пропонував мені своє тепле вбрання. Я з подякою прийняв, як дар, зісланий мені «свише», і за хвилину появився на чердаці, переодягнений, мов справжній данді. Бог най тобі заплатить, мій добрий Саша, за це товариське переорбачення.

І такий наглий та несподіваний контраст не дає мені ще прийти до себе. Просте людське поведіння зомною тепер видається мені чимсь надприродним, неімовірним.

29. Береги Волги з кожною годиною стають вищими і принагіднішими. Я спробував, з чердака парохода зробити нарис одного місця, але на жаль це зовсім неможливе. Чердак трясеться, і контури берегів швидко переминюються. І я мушу тепер попрощатися з своєю колишньою новопетровською гадкою, рисувати береги матушки-Волги.

Нині, від опівночі до сходу сонця, нахід награвував дрова коло Камішніна, а я ледве встиг, зробити легкий нарис Камішнінської пристані з правим берегом Волги; дров набрано до Саратова, се-б то, до Саратова нічого не зроблю. Вище Камішніна, яких 60 верст, на правому березі Волги, лоцман пароплава показав мені курган Стеньки Разіна. Було це до-світа, і я не міг добре оглянути цієї замітної, але не живописної місцевини. Я не знаю, чому цей історичний курган називають курганом, він навіть на вершок не вищий від околиці. І коли-б лоцман не показав мені його, я не замітив-би був нужденної твердині славного лицаря Стеньки Разіна, цього Волжанського Бирона, пугала московського царя і перського шаха. Великі володарі настрашилися скритого нічного розбишакі; так иноді нікчемний лилик лякає білоголового ведитня-хижака беркута.

Нужденний суздальський малюнок славного предмету

так само цікавий, як найартистичніший твір малярської штурки. Признаю це і тому мені ще гірше досадно, що я не міг зробити навіть марного нарису з того преславного кургана. Сонце ще не сходило, як він остався за нами на яких десять верст, і я мусів вдоволитися оповіданням нескорого до розмови лоцмана.

Волжанські рибакі і, загалом, простий народ вірять, що Стенька Разін живе й досі в одній з надвожанських яскинь близь свого кургана і що (по словам лоцмана) минулого літа якісь моряки, що плили з Казані, стояли біля кургана, ходили до яскині, бачили і говорили з самим Семеном Степановичем Разіном. Весь він, говорили моряки, обріз волоссєм, як який звір, а говорить по людськи. Він вже став був розказувати про свою долю, коли настало полудне і з печери вилізла змія, та стала ссати його серце, а він так страшно застогнав, що моряки з перестрашу розбіглися, хто куди міг. А це тому його змія що-день за серце ссе, додав лоцман, що він проклятий у всіх соборах, а проклятий він за це, що вбив астраханського архиєрея Йосифа. А вбив він його за це, що архиєрей противився його чарам.

По словам того оповідача, Разін не був розбійником; він тільки на Волзі огневу сторожу тримав і збірив дань від кораблів і роздавав її бідним людям; значиться, був комуністом.

З поважання до іменинника і по звичаю обдарувати іменинників, я нині подарував Александру Александровичу портрет його тещі, М-те Козаченко. Портрет зроблений за оден сеанс білим і чорним олівцем, досить поспішно, але не без виразу. Александер Александрович по своїому звичаю був веселий і ввічливий, а гості його, в їх числі і я, також, так що безцеремонна, мила гармонія царювала на чердаці »Князя Пожарского«.

30. В вечір від якоїсь подорожної пані з Саратова дізнався я, що М. І. Костомаров виїхав за границю, а

мати його жис в Саратові. Я попросив у неї адресу Костомарової.

31. Ледве парохід прибив до побережжя в Саратові, як я вже був у місті і після даної мені вказівки знайшов мешкання Татяни Петровни Костомарової. Добра старушка пізнала мене по голосі, але, поглянувши на мене, стала непевною що до своєї догадки. Коли-ж пересвідчилася, що це дійсно я, а не хто інший, привітала мене, як рідного сина, радісним поцілунком і щирими сльозами. Парохід простояв в Саратовській пристані до другого ранку, і я, від полудня до першої години по півночі, перебув у Татяни Петровни. І Господи! чого ми з нею не згадували, о чім ми з нею не переговорювали! Вона показувала мені листи свого Миколки з-за границі і лєністочки фіялок, прислані їй сином в однім листі із Штокгольму з 30 мая. Цей день нагадав нам тяжкий день 30 мая 1847 року, і ми заридали як діти. О першій годині ночі я розстався з найщасливішою і найблагодійнішою матерю прекрасного сина¹⁾.

Вересень.

1. Новий місяць почався новою приємною знакомістю. Пів години перед піднесенням котвиці прийшов до капітанської каюти чоловік з виду не вродливий, але принадно-симпатичний. Промовивши монотонно: Петро Ульянов Чекмарев, сказав з одушевленням: Марія Григоровна Солонина, незнана вам землячка і поклонниця, поручила мені, передати вам сердечний сестрин поцілунок і поздоровити вас з бажаною волею. І з цим словом він вплив мені в мою лисену два важкі, щирі поцілунки: оден за землячку, а другий за себе, та за саратовську братію. Довго я не міг отямитися з цього не-

¹⁾ Чужою рукою дописано: Петръ Ульяновичъ Чекмаревъ.

²⁾ Чужою рукою вписано: Пятнадцать лѣтъ не измѣнили насъ: я—прежній Сашка все, ты также все Тарасъ. Александръ Савожниковъ.

сподіваного щастя. Прийшовши до себе, я виймив з моєї убогої комірчини якусь пісеньку і просив мого нового друга, передати цю лепту моїй любій, сердечній землячці. Незабаром піднесли якор, і ми розпрощалися, давши собі слово, зимою побачитися в Петербурзі.

2. Нині о 7-ій годині рано зібралися ми случайно в капітанській каюті. Слово по слові перейшли ми з звичайної розмови на сучасну літературу й поезію. Після недовгих осудів я просив А. А. Сапожнікова, прочитати «Собачій пирь» Барбера в перекладі Бенедиктова. Він прочитав його по майстерськи. Після прочитання перекладу прочитав і первотрів, і всі висловили, що переклад кращий від первотвору. Бенедиктов, співак кучерів і такого иншого, не перекладає Барбера, але відновлює. Недостижимо! Невже-ж від смерти того нашого великого..., як казав Іскандер, — поети воскресли й оновилися? Другої причини я не знаю. З приводу Собач-ого Пир-а наш добрий любий капітан Володимир Василевич Кишкін видобув із своєї заповітної теки того-ж таки Бенедиктова «Входъ воспрещается» і прочитав нам з чуттєм поклонника рідної оновленої поезії. Ми слухали уважно, а він прочитав ще його твір на новий рік 1857. Я дивувався і ушам не вірив. Наш любий капітан прочитав нам ще багато дечого тугенько свіжого, живого. Та я усю свою увагу й подив звернув на Бенедиктова, а решту ледве слухав.

Так у нас нині з звичайної балаканки зробився незвичайно ефектовний літературний ранок. Мило було би, частійше справляти такі імпровізації. На закінчення цієї поетичної східки А. А. Сапожніков натхнувся і написав два граціозні і щиро братерські вірші.

В ночі проти города Волжська (місце центральної контори дому Сапожнікових) пароплав на кілька годин став. Ал. Ал. вийшов на берег і незабаром вернувся на пароплав із своїм головним управляючим, Тихоном Зіновєвичем Епіфановим: білий, з чорними бро-

вами, свіжній, дивно гарний старець, з прегарними формами, нічим ненагадуючим московського кунця. Своїм виглядом нагадав він мені живо мого дядька Шевченка-Гриця.

Вписано чужою рукою: Не забувайте любячого васъ
И. Явленскаго.

3. Їв, пив, спав. Приснилася Орська кріпость та корпусний фрайтер Обручов; я так його злякався, що зо страху збудився і довго не міг прийти до себе.

4. Вночі парохід набирав дров напроти міста Хвалінська. Це єдине місце на берегах Волги, що нагадує стародавню назву Каспійського моря. Вранці, як піднесли якор, ми зібралися в каюті нашого доброго капітана і по короткій передмові зложився у нас літературно-поетичний ранок. Любий Володимир Василевич знов прочитав нам із своєї теки кілька віршів незнайомих авторів, а між ним «Кающуюся Росію» Хомякова. Цей глибоко-тужливий вірш я вписав до свого дневника, на спомин про наші бесіди ранками на пароплаві «Князь Пожарский».

Кающаяся Россія.

Не уклони сердце твое въ словеса
лукавствія,
Нещевати о грѣсѣхъ твоихъ.

Тебя призвалъ на брань святую
(і так дальше, до кінця).

5. Береги Волги чим-раз більше зміняються, приймають вид одноманітний, суровий.

Плоскі сугорби на правому березі покриті лісом, переважно дубовим. Де-не-ди визирають білі пні беріз і сірі осик. Лист на деревах помітно жовкне.

Температура стає щораз холодніша. Нині рано був перший мороз. Ноги перемерзли. Нічого не читаю і не пишу. Рисувати не дає машина своїм безнастанним шумом і дрожанням, а читати не дають ненаглядні береги Волги. У сві бачив я церкву св. Анни у Вильці, і в тій

церкві милу Дуню, черноброву Гусиковську, як молилася. Це мабуть в-наслідок читання королевої Варвари Радивилівної. Г. Попов — історик і прекрасного стилю. Він, мабуть, ученик Соловйова. Треба буде прочитати в «Русь-ім Вѣстнику» „Турецьку війну за царя Федора Алексієвича“. Мені тепер треба багато читати. Я зовсім відстав від нової літератури. Які то гарні «Губернські Очерки» Салтикова і як прекрасно читає їх Панченко, домовий лікар Сапожнікова: без тіні деклямації! Мені здається, що таких глибоко-сумних творів і не повиннося інакше читати. Монотонне одностайне читання сильнійше, видатнійше показує ті бездушні, холодні, ті обридливі Гарпії. Я приклоняюся перед Салтиковим. Гоголе, наш безсмертний Гоголе! Якою радістю тішилася би благородна душа твоя, побачивши докола себе таких геніяльних учеників своїх. Други мої, щирі мої! Пишіть, подайте голос за сю бідну, брудну голоту, за цього безсловесного, зневаженого смерда.

6. О 10-ій годині в-ранці «Князь Пожарский» кинув якор коло побережжя міста Самари. Здалека ся першої гільді: крамарівна дуже і дуже немальовнича. Я виїшов на берег і пішов поглянути зблизька на цю чепурну молоду крамариху, і купити коти. На улиці здібав я Н. Явленського, і ми пустилися разом на оглядини. Місто рівне, гладке, набілене, нафарбоване, одноманітне, аж до нудоти. Живий представник царствования Миколи.

Як з цікавості, так і з голоду (було це коло 2 години), казали ми фіякрови їхати до найлучшої трактієрні, яка є в місті. Він і поїхав і завіз нас до найлучшого «закладу», се-б то трактієрні. Ледве ступили ми на сходи, як оба в один голос сказали: «здѣсь рускій духъ, здѣсь Русью пахнетъ», се-б то лєм, спаленною і всяким можливим паскудством. Ми відважилися однако, замовити собі котлети, та ба! не стало терпелівості, діждатися цих котлетів. Явленській кинув прислуж-

никови коновика, полаяв трошки, на що цей мовчки з усмішкою поклопився, і ми вийшли з закладу. Чудно: найбільша пристань для збіжжя на Волзі, приволзьський Новий Орлсан, а нема порядної трактієрні! О, Русе!

По таким ніби сніданню поїхали ми до склепів. В склепах, навіть склениках, не було такого товару, якого я потребував (котів), і ми вернули на пароплав.

В капітанській каюті, на долівці побачив я зімятий листок старого знайомого «Русс-кого Пивали-да», підняв і, не маючи що робити, почав читати фейлетон. Там говорилося про китайських повстанців і об тім, яке слово сказав їх провідник Гонг перед приступом на твердиню Нанкін. Річ починається так: »Бог іде з нами, що-ж можуть проти нас демони? Ці мандарини — товста хуба на заріз, гідні тільки на жертву...«

В Самарі жне багатий кунець Светов, голова секти малаканів. Правительство «лагідними способами» приневолює його, приймати православіє, але він, помимо «лагідних способів», рішучо вирікся православія і заявив бажання, приймати кальвінізм. На це однак правительство не заявило своєї згоди, і лишило його в спокою, заборонивши йому і його секті, торгувати. (Одна з «лагідних мір».)

7. О 10-ій годині з-ранку ми опустили Самару; на дворі свіжий вітер північний, дощ і сніг. Від Самари в-гору піднімається лівий берег Волги; це високоровень Жигулівських гір. За дві години приїшли ми до брами Жигулівських гір. З-за провалу, порослого чорним лісом, висунулася віддільна гола гора «Царйов Курган». Народний переказ оповідає, що цар Петро I., пливучи Волгою, затримувався тут і ходив на ту гору, тому і назвали її Царевим курганом. Ця гора своєю формою і величиною пригадала мені таку саму гору біля Звенигородки в Київській губернії в селі Гудзіпці. Може й Гудзіпську гору який нан освятив тим, що був на ній, але земляки мої якось не дуже заховують в своїй па-

мяті такі події. Либонь доміркувалися, що як цар виїде на таку гору, то це не дармо: він зробив це, щоб своїм ненаситним оком оглянути навкруги, та, коли він войовник, спостерегти скільки одним разом можна вірно-поданих вбити, а коли, крий Боже, агроном, то ще гірше, особливо, як околиця неврожайна. Він тоді «височайше повелѣть сонзволитъ», зробити її урожайною: тоді кинуться, гноїти неродючу млаку потом та кровю крестьянина. — Не міг я довідатися, на яким народнім переказі опирався небіжчик князь Воронцов, що назвав в своїх Мошнах звичайну гору Святославою горою, з котрої будім-то цей сміливий Варяг любовався на свою дружину, щб своїми розбишацькими човнами пінула святий Дніпро. Я думаю, що це проста фантазія княжої голови, й нічого більше. Князеви англѣманови по-просту захотілося украсити свій пишній парк баштою на лад маяка; отъ він і вигадав народній переказ, припасував його до місцевости, та свою партацьку башню назвав башнею Святослава.

А Михайло Грабовский (не в-осуд кажучи) мало-ще не доказав документами народнього переказу про Святославою гору.

Капітан наш — спасибі йому — догадався нині, і при помочи кошм зробив із своєї каюти — а-жур каюту — темницю, поставив залізну піч, і я тепер буквально нахожджуся в теплих обіймах друга.

От тобі й волжанська комахня, якої я так боявся.

8. Ранок тихий, ясний з морозом. Лівий берег Волги стає замітно низший, а правий, як перше, понурий, високий і порослий дрібним лісом. Коли-б і можна було рисувати, так рішучо нема що, крім величезної «расшиви», яка стоїть на якорі посеред Волги, мов на дзеркалі.

Сподівався я, що урядові чоботи послужать мені хоч до Москви, а вони й до Симбірська не дотягнули; зрадили прокляті. От тобі урядові! Іван Никифорович Явленский запримітив отсю недостачу в мойому невн-

багливому вбранні й предложив свої, запасові, за що хай буде йому сердечна дяка. Погано чоботи мені до ноги, і я тепер похожаю майже у нових чоботах, та ще на високих закаблуках, що мені не дуже подобається, але: дарованому коневі у зуби не дивися.

9. Симбірськ — ось виднишъ, А недѣлю идешъ. Бурляцька поховірка. Як тільки зійшло сонце на похилім згірю, щбъ впирається в Волгу, показався Симбірськ, се-б то кілька білих п'ятен неозначеної форми. Вартовий моряк, вказуючи на білі п'ятна, проговорив бурляцьку поговірку, яку я тут-же й записав. Із Сенгілса до Симбірська 50 верст, і цей простір перейшли ми в 9 годинах. »Князь Пожарський« нині якось особливо повільно посувався в-перед. А може бути, що це мені так здавалося, тому, бо Симбірськ не сходив з овиду.

Мене кортіло за-видка одвідати Симбірськ, щоби подивитись на пам'ятник Карамзіна. Симбірськ, замість щоб наблизитися, зовсім сховався за непрозорою занавісою, дощу й снігу. Погань ця кріпшала, вечір наближався і я тратив надію, бачити на місці музу історії, яку я бачив тільки в глині в робітні незабутнього Ставассера. Чого я боявся, те й сталося. Що йно о 5 годині »Князь« запустив якор у якійсь деревляній пристані. Решту декорації закривав дощ із снігом. Та не зважаючи на це, рішився я, вийти на берег. Моє рідне чорноземне болото по коліна, і ці одного візника. Промочивши ноги по коліна, я вернув, не мож сказати, щоб щасливо, на пароплав.

Це другий раз проїзджая по-при Симбірськ, і другий раз не удасться мені, бачити пам'ятник гісторіографа. Перший раз провезли мене по-при Симбірськ в 1847 році; тоді було не до пам'ятника Карамзіна. Тоді я ледве встиг пообідати в якійсь харчевні, чи радше в шинку. Тоді, як я вже онісця дізнався, мене щось дуже пильно потребували в Оренбургу, і д'лятого фельд'сгер »неза-

бутнього» Тормаза не дрімав: осьмого дня він привіз мене до Оренбурга, зігнавши на смерть тільки одного поштового коня на таким величезнім просторі. А тепер, в 1857 році, замість поспіху ніч та ще з такими гідкими варіяціями, що було-би по-дурному, й думати про пам'ятник Карамзіна.

З нагоди двадцять перших роковин подружнього життя Катерини Никифорівної Козаченко, за сніданням побороли ми двох великанів, під іменем — пироги з ріжною дивною начинкою, і із-за того незвичайного випадка обідали півно, що йно о 7 годині, і рівно о 7 запустив свій якор коло »Князя« пароплав »Сусанін«. Капітан »Сусаніна«, Яків Осипович Возніцин, був запрошений господарем на обід.

Через неудачу, побачити Симбірск і пам'ятник Карамзіна, у мене народився і швидко виріс величній провект: при обіді впитися, але цілий цей величній провект удався лише на-половину.

Після обіда зайшли ми в капітанську світличку (так називають волжанські моряки напалубну капітанську каюту) і взялися за чай. Між иншими цікавими розмовами за чаєм, сказав Возніцин, що він, як скінчиться плавба на Волзі, їде у свій маєток (Тверської губернії) по причині зпзволнення кріпосних селян. Він, хоча ліберал, та як сам дідич, сказав отсю величаву новину не з вдовolenням. Помітивши це чоловіколюбне почуття у дідича Тверської губернії, вважав я зайвим продовжувати розмову на скоботливу для його тему. Не поділившись захопленням викликанням тою великою вісткою, я закутався у свій чапан і заснув сном праведника. О 6 годині приходив до нашого капітана нікий гер Ренневкамф, агент товариства фірми Меркурій, марна тая німецько-лакейська фігура і нічо більше, належить до державного радника і предсідника якоїсь там палати, мало що не »казьонної«.

10. Вчерашній мій величній проєкт, щб вдався наполовину, нині, і то вже слава Богу аж в вечір, удався цілком, із всіми найменшими подробицями: з боєм голви и иншим таким...¹⁾

»11. Такъ какъ отъ глумленія пьянственнаго у Тараса колеблется десница, и просяя шуйцу, но и она въ твердости своей поколебался (тожъ отъ глумленія тогож пагубнаго пьянства), вслѣдствіе чего изъ состраданія и любви къ немощному, приѣмлю трудъ описать день исчезающей изъ памяти ослабѣвающей, дабы оный былъ нѣкимъ предреченіемъ таковыхъ же будущихъ и столпомъ якобы мудрости (пропадающимъ во мракѣ для человѣчества, не бывъ изречено литерами). Мудрости, говорю, прошедшаго. Историкъ вѣщаетъ одну истину и вотъ она сицевая:

»Борясь со страстьями обурѣвающими—и по совѣту великаго наставника—не иде на совѣтъ нечестивыхъ—и на пути грѣшныхъ не ста, блаженъ убо«—и совлекая ветхаго человѣка—Тарась имя рекъ, вооружаясь духомъ смиренія, удалившійся во мракѣ думы своя—ретива бо есть за человѣчество—во единъ вечеръ былъ причастенъ

Тарась зашелъ-таки далеко, уподобясь тому богопріятному состоянію, какимъ не всѣ сыны божіи награждаются—иже, на язицѣ порока и лжи тлетворной, мухою зовется. И бѣ свирѣпъ въ семь положеніи, не давая сомкнуть мнѣ аѣницы въ ноци часа одного и вѣщая неподобные изреки грѣшному міру сему, изрыгая ему проклятія, выстуная съ постели своей босъ и въ единомъ рубицѣ.—Яко Моисей преображенный, иже бѣ писанъ рукою Брюно, выступающимъ съ облакъ повергшемуся во прахѣ Израильянинну, жертвоприносящему тельцу злату. Въ той веси былъ человекъ нѣкій—сего изліянія убоихуся—шубкой закрые и тутъ же яко мельчайшійся инфузорій легкимъ сномъ забывся.—Тутъ слѣдуетъ пробѣль, ибо Тарась имѣлъ свидѣтелемъ своего величія и торжества немутраго нѣкогого мужа мала, неразумна и на языкѣ того жъ злорѣчія кочегаромъ зовомаго, кой бѣ тихъ и тупомыслень на дифирамбъ невозмутимаго Тараса. В. Кишкинъ.

P. S Далѣе не жди тожъ отъ Тараса, о, бѣдное, имъ любимое человѣчество, никакого толку, и большаго величія, и мудраго слова, ибо, онохмѣлившійся, якъ нѣкій аристократъ; онохмѣл-ніе немалое и деликатности не послѣдней: водка вишневая, счетомъ пить (а онъ говоритъ 4, нехай такъ буде) при оной цыбуль и соленыхъ огурцовъ веліе множество).

¹⁾ Описано чужою рукою.

Погода погана. »Князь Пожарский« і »Сусанін« закинули на-ніч якор в Спасьському затоні. Це зимовий постій для пароплавів товариства Меркурія. Тут построєні майстерні, мешкання для капітанів, поміщення для робітників, школа й шинок. Місцевина прегарна, окружена молодим дубовим ліском. Мимо зимна в лісках свіжа зелень і деякі цвіти. Я назбирав маленьку китицю, і, як сущий Терсис Посошков, підніс його маленькій баронівній Медем, одній з подорожніх »Князя Пожарского«, і жінці одного з капітанів товариства »Меркурій«. Мила, приваблива жінка.

Ранок ясний, з морозом до 5 степенів. Коло полудня погода перемінилася на дощ зо снігом. »Князь Пожарский« о 11-ій годні в вечір став на котвиці о 10 верст від Казаня.

13

»Казань городокъ —
Москвы уголокъ.«

Сю приказку почув я перший раз в 1847 році на почтовій стації в Симбірській губернії, коли мене везли до Оренбурга. Якийсь симбірський степовик, описуючи мойсму провідникови величності Казані, закінчив свій опис отсею влучною поговіркою. Нині рано побачив я з-далеку Казань, і давно почута поговірка, сама собою пригадалася і мимохить проговорилася.

Нині ледве пароплав спустив котвицю, як я вискочив на берег, взяв за четвертака татарський візок і поїхав до міста. Як здалека, так зблизька, і в середні, Казань дуже живо нагадує куток Москви.

Починаючи церквами й дзвіницями, а кінчаючи булками й колачачи, на кожному кроці бачиш вплив білокамінної Москви. Навіть башня Сумбеки, безсумнівий пам'ятник часів татарських, показалася мені рідною сестрою Сухаревої башні. Найбільша вулиця (обовязково — Московська), що веде в Кремль, скидається на Невський проспект своєю чепурністю й деревляним бруком. Вулиця отся починається величавим будинком універси-

тета, прикрашеного трьома йонськими портиками. Шкода, що ця прекрасна будівля не має площі. Вона виграла-б на тім, і монумент співця Катерини не пишався-би на дворі в малесенькім городці, та не приглядалася-би мелянхолійно до його руда корова.

Налюбовавшись, разом з рудою коровою, статуєю віршоплета, автора святочних од й иншого нікчемного лизунства, переходячи подвіррям, стрінув я студента з порядно синім підбородком, — з чого я виміркував, що він не новик в тутешній аудиторії. На тій підставі приступив я до його й спитав, чи не тямить він Посяди й Андрузського, перенесених 1847 року з Київського університета в Казанський. Він відповів, що не тямить і порадив, звернутися до старого сторожа Ігнатєва. Я ввічливо подякував за раду, та не маючи наміру, похіснуватися нею, вийшов на вулицю. Тут почув я глухий гук барабана й побачив густу товпу народу, який проважав злочинця на місце кари. Щоб не стрінутися з тою нікчемною процесією, повернув я в переулок, і між тими, що бігли, глядіти на процесію, побачив молоду дівчинку з «катеринкою»¹⁾ на плечах і хлопчика з тамбурином в руді. Мені зробилося не сумно, а якось особливо погано, і я знова взяв за четвертака татарський візок і вернув на пароплав.

Вертаючи, побачив я на право від дороги пам'ятник, збудований над кістками тих, що впали, коли Цар Лютий добував Казань. Це — стята піраміда з портиками, поставлена ніби-то на тому самому місці, де стояло шатро Лютого. Сумний пам'ятник.

14. Набіраючи нового грузу, наш парохід простояв до 11-ої години рано біля Казанського берега. Користаючи з цієї рідкої нагоди і з хмарної, але не мокрої погоди, я вийшов на берег і зробив два нариси: загальний вид Казані і вид на Волгу против Казані і села Услона.

¹⁾ шарманкою.

Вертаючися на пароплав, купив я у брудної сидюхи соленого, відвареного лецца і, прийшовши на пароплав, зготовив собі суцїй, плебейський пир. Крім лецца й новопетровської шинки, закінчив я свій пир головою чесноку з чорним хлібом і засмердїв не тільки капітанську світличку, але й цілого »Князя Пожарского«. Товариші дороги тікали від мене, як чорти від ладану. Одна тільки мила хазяйка і добродїйка, Катерина Никифорівна Козаченко, найшла, що чеснок, хоч смердить, та не так то вже дуже, щоб треба було при стрічі зі мною затулювати носа і — щоб дорбодїям, які не любять чесноку доказати, що він річ не тільки не противна, але й мила, обїцяла замовити обїд з чесноком і накармити зневажників¹⁾. Люба Катерина Никифорівна! Проти города Свіяжська минули щасливо Василївський брїд і стрїнули пароплав »Адашев«, теж товариства »Меркурій«. Він тягне двї барки з дровами, і одну з них посадив на міль. »Князь Пожарский« прїбував, рушити її з мїлі, та безуспїшно. Він зробивши ще кілька верст, запустив якор на-ніч, бо боявся, щоб не сісти на Вязовській лаві. Вище гирла Ками, Волга зробилася замїтно плитшою.

15. Снав аж до 10-ої години рано. Треба думати, що сталося це зі мною під гук »Князя Пожарского«, бо давнїйше зі мною цього не бувало, навїть у підхмїллю. Цей на диво довгий сон закінчився привидом Дубельта і його помічників (Попова й Дестрова), який в тихому своїйому кабінеті біля горючого коминка навертав мене на путь праведну, грозив тортурами, а врешті плюнув і назвав мене виро́дом роду людського. Ледве вимовив він отсей милий епітет, як явився в повному мундірі капітан Косарев і зробив мені майже »налочний виговір« за це, що спізнився на науку. Тим і скінчився цей поганий сон.

Збудив мене гуркіт котвиці, се-б то ланцюха, спа-

¹⁾ В тексті: хулителїй.

даючого перед Ураковською мілиною. Користаючи з цієї недовгої стоянки і з довшої повільної плавби через ці мілини, я нарисовав білим і чорним олівцем досить удачно портрет Михайла Петровича Комаровського, будущего капітана на будучім пароході; а Саложнікова за те, що подарував мені свої аksamітні теплі чоботи.

О 10 годині вечером «Князь Пожарский» запустив якор перед Гремячевською лавою.

За обідом Ніна Александрівна наївно розказувала зміст Дон-Гуана Байрона, котрий вона прочитала цими днями у французьким переводі, та ще милійше й наївнійше просила свого мужа, щоби вчив її англійської мови¹⁾.

17. Вчора мені нічо не вдалося. Рано почав був рисувати Є. А. Панченка, домашнього медпка А. Саложнікова. Не успів, зробити контурів, як покликали на снідання. По сніданню пішов я в капітанську світличку з твердою постановою, рисувати дальше, аж ось з-за гори почало виринати місто Чебоксари. Нікчемне воно, але мальовниче. Церкв тут коли, не більше, так однаково стільки, скільки й домів. Всі церкви стародавньої московської архітектури. Для кого й нащо тільки їх набудовано? Для Чувашів? Ні, для православія! Православіє — головний вузол старої московської політики внутрішньої. «Незабутній Тормаз» з дуру хотів затягнути той вузол, бо, бачте, вузол той ослаб, та й перетягнув, — і тепер він держиться на однім волоску.

Коли сховалися перед нами мальовничі, брудні Чебоксари, я знова забрався за портрет. Але забрався вяло, нерадо, лиш тому, щоб скінчити, і скінчив, розуміється, погано. Після тої першої невдячі я з досади ліг спати і проспав прегарний вид села Ільїнського.

¹⁾ Під 16. вписана поема Барбе «Собачий пир» від слів «когда вошла заря и страшный день багровый... до «съ загаромъ на щекъ».

В вечер, коли »Князь Пожарский« став на котвиці і все успокоїлося, я взявся, переписувати »Собачій Пирь«. Аж ось прийшли А. С. з К. і Н., і ні зчого, ні з того, зложився літературний вечір. Наш капітан видобув »Полярну-ю Звѣзд-у« з року 1824, і прекрасно прочитав нам частини з поеми »Наливайко«, а Сапожников частини з поеми »Войнаровський«, почім запросив нас на вечерю, і коли це лучилося в полудне, то за обідом виявилось, що нині імянини бабуні Любови Григорієвної Явленскої. Привітали і не раз, а двічі, тричі привітали. Потім стали й неприсутніх вітати і я таки гаразд навітався.

Не дивлячись на вчорашню пригоду, я нині збудився рано і, як коли-б нічого не було, взявся за »Дневник«. Поки братія спить в обіймах Морфея, буду дальше писати »Собачій пир« аж до нової випивки.

Съ заженнымъ фителемъ, приложеннымъ къ орудію і т. д.

18. Вчора святкунали імянини любої бабуні Любови Григорієвної Явленскої. Нині празнуємо уродини її любого внука, А. А. Сапожнікова. А поки не прийде снідання, я по вчорашньому скористуюся ранком і напишу еще оден вірш із славного портфеля нашого ввічливого капітана.

РУССКОМУ НАРОДУ.

1854 г.

.....
.....
.....
.....

Мой умъ васъ сторожить отъ чуждыхъ нападеній,
Отъ внутренняго зла,
Пусть ваша жизнь течетъ вдали заботъ въ смиренніи,
Спокойна и свѣтла!

.....
.....
.....

Мы долго вѣрили въ грязи восточной лѣви,
И мелкой суеты,

.....

 Бездѣйствіе ума надъ нами тяготѣло.
 За грудами бумагъ,
 За перепискою мы забывали дѣло;
 Въ присутственныхъ мѣстахъ
 Въ защиту воровства, въ защиту нерадѣнья
 Мы ставили законъ;
 Подъ буквою скривались преступленья,
 Но пунктъ былъ соблюденъ;
 Своимъ директорамъ, министрамъ мы служили,
 Россію позабывъ,
 Предъ ними ползали, чиновъ у нихъ просили,
 Крестовъ наперерывъ;
 И стало воровство намъ дѣломъ обыденнымъ,
 Кто могъ схватить—тотъ бралъ,
 И тотъ межъ нами былъ всѣхъ болѣе почтенный,
 Кто болѣе укралъ.
 Разводъ опредѣлялъ познанье генерала,
 Глупъ онъ, (или) если уменъ,
 Церемоніальный маршъ и выправка рѣшала,
 Чего достоинъ онъ.
 Бригадный командиръ былъ лучший губернаторъ,
 Отличный инженеръ, правдивѣйшій сенаторъ,
 Честнѣйшій человѣкъ.
 Начальникъ, низшаго права не признавая,
 Былъ деспотъ, полубогъ;
 Безмысленный сатрапъ былъ богъ для края,
 Губилъ, вредилъ, гдѣ могъ.
 Стать конюхъ цензоромъ, шутъ адмираломъ,
 Клейнмихель графомъ сталъ!
 Россія отдана въ аренду обираламъ...
 Что-жъ русскій? Русскій спалъ...
 Крихтя, несъ мужичекъ, какъ прежде господину
 Прадѣдовскій оброкъ;
 Крихтя, помѣщикъ несъ вторую половину
 Имѣнія въ залогъ.
 Крихтя, попрежнему дань русскіе платили
 Подъячимъ и властямъ,
 Качали головой, шептались, говорили,
 Что это стыдъ и срамъ,
 Что правды нѣтъ въ судѣ, что тратятъ милліоны,
 Россіи кровь и плоть,

На путешествія, кіоски, павильоны,
Что плохо все идетъ.
Потомъ за ералашъ садились по полтинѣ;
Косясь по сторонамъ,
Рашели хлопали, бранили Фреццалини,
Лорнировали дамъ
И низко кланялись продажному вельможѣ
Отечества сыны!
Иль удалялись въ глушь праѣдовскихъ имѣній
Въ бездѣйствіи жирѣтъ,
Мечтать о пирогахъ, бесѣдовать о сѣнѣ,
Животнымъ умереть.
А если кто-нибудь средь общей летаргіи
Мечтою увлеченъ,
Ихъ призывалъ на брань за правду и Россію,
Какъ былъ бѣднякъ смѣшонъ!
Какъ ловко надъ его безумьемъ издѣвался
Чиновный фарисей,
Какъ быстро отъ него блѣднѣя отрекался
Вчерашній кругъ друзей!
И подъ анаемой общественнаго миѣнья
Среди смрада рудниковъ
Онъ узнавалъ, что грѣхъ прервать оцѣпененье,
Тяжелый сонъ рабовъ;
И онъ быть позабытъ; порой лишь о безумцѣ
Шептали здѣсь и тамъ:
»Быть можетъ, онъ и правъ... да, жалко вольнодумца.
»Но что за дѣло намъ?«

Спасибі Івану Никифоровичу Явленскому за те, що відмовився від снідання і поміг мені, скінчити прелюдію до знаменитого стихотвора, котрий я, як Бог допоможе, завтра перепису.

19. Не хвалися, йдучи на біій, а хвалися, вертаючи з бою.

Вчора вечером наші подорожні, мушцини й жінки, переграли останню пулю преферанса в товариській каюті »Князя Пожарского«, і розчислилися і розплатилися за весь час від 22 августа, а зробивши це, сіли до обіду, зготовленого з останніх харчів, випили останні пляшки хересу, мадери, мабуть і шампана, уложили пробет зав-

трішнього обіду в Нижнім-Новгороді і розійшлися спати. Добре! Летимо ми всею силою пари, як нараз ліве колесо перестало крутитися і «Князь Пожарський» з дельфіна зробився черепахою. «Що сталося?» питалися всі в оден голос. — «Штатун тріснув», відповів одинокий голос машиніста. Я зміркував, що скорше як в вечір не будемо в Нижнім-Новгороді.

Я пішов у капітанську світличку, випив здорову чарку цитринівки, закусив останками новопетрівської шинки, взяв якусь газету, ліг і заснув собі з Богом. Буджуся, а наш «Князь Пожарський» стоїть собі теж з Богом на Телячому броді; Собачий брід якимсь переповз, а Телячого не міг. Що-ж робити? Перегружуватися. Павза ця тягнеться й досі, то є до 1 години в ночі.

А подорожні забавляються наче в ералаш¹⁾, дожидаючи Нижньо-Новгородського обіду.

20. Павза протяглася по-за північ. В 11-ій годині ранком «Князь Пожарський» спустив котвицю напротив Нижнього Новгорода і як підстрілений орел, залопотав своїм одиноким колесом. Хмари розійшлися, а сонечко привітливо освітило місто і його прегарні околиці. Я вийшов на берег і дістався без помочі візника на гору. Зайшов в гімназію до Бобржицького, колишнього студента Київського університету; не заставши його дома, пішов шукати дім Свєрчкова, де замешкав А. А. Сапожников. Знайшов. Ледве тільки встиг привитатися з господарем, господинею і взагалі з товаришками й товаришами подорожі, як прийшов Микола Александрович Брилкин, головний управитель пароходного товариства «Меркурій», і потай від всіх інших об'явив — зразу господареві а потім мені, що він має спеціальний приказ від начальника поліції дати йому знати о моім гризді до міста. Я, хоч і бувалий, а про-те така несподіванка мене збентежила. Сяк-так поспідавши, пішов я на парохід, подякував мому доброму приятелеві капітанові за

¹⁾ гра в карти.

Його услужність, взяв свій паспорт і віддав його разом з речами М. А. Брилкинови. Трохи успокоївшись, пішов я ще раз до Бобржицького і тепер застав його дома. Він приймив мене з широко розпростертими раменами. О 8-ій годині, в вечір, пішов я до М. А. Брилкина і пробув у його зо дві години на товариській розмові, взяв у його до читання «Голосъ изъ Россіи», льондонське видання і пішов до Павла Абрамовича Овсяннікова, на моє хвилеве помешкання.

21. Добрі мої приятелі, М. А. Брилкин і П. А. Овсянников порадили мені, щоби я прикинувся хорим на те, щоб оминутн подорож по етапу до Оренбурга, аби там взяти свій «указъ объ отставкѣ». Я став на тім, що не гріх буде лицемірством відогнати підлість, і прикинувся хорим та й до 1-ої години лежав та дожидав лікаря і начальника поліції, а о 1-ій годині махнув рукою і пішов до Сапожникових. По обіді відпровадив моїх любих товаришів і товаришок подорожі до поштової контори і попрощався з ними. Вони від'їхали поштовими каритами до Москви. Коли я побачуся з вами, добрі, честні люде? Просив Комаровского і Явленского, щоб уцілували у Москві мого старого друга Щепкина а Сапожнікова, щоб поцілував в Петербурзі мою святу заступницю графиню Н. І. Толсту. От тобі й Москва! от тобі й Петербург! і театр, і академія, і Ермітаж, і солодкі дружні обійми земляків, моїх приятелів Лазаревського й Гулака-Артемовського! Проклін вам, корпусні й інші командири, мої безкарні мучителі! Гидко, і не полюдськи, огидливо, паскудно!

О 7-ій годині, в вечір, зайшов я до М. А. Брилкина, застав у його Овсяннікова й Кишкіна та й дружньою, щирою бесідою заглушив болісні крики так несподівано враженого серця. Якби не ці добрі люде, то мені прийшлося-би тепер сидіти за ґратами й дождати указу об відставці, або просто кинутися в обійми красавиці Волги. Це останнє, здається, було-би найлегше.

22. Нині, як і вчора, погода — дрянь, слота і бридь. Годі на вулицю вийти. Із-за стін Кремля показує собор свої безобразні товкачі з цибулястими верхами, й нічого більше не видно з мого мешкання. Скучно. Медика й директора поліції дождався я по вчорашньому, й не дождавшись пішов до Н. А. Брилкина на обід. По обіді, як і перед обідом, лежав та читав Богдана Хмельницького Костомарова. Прегарна книжка! вповні малює вона цього геніяльного бунтівника. Повчаюча, налүчаюча книжка! Історична література за останні десять літ сильно поступила на-перед. Вона освітила подробиці, закопчені димом кадила, ревню паленого перед порфірородними ідолами.

23. Погода стоїть погана. Я стало лежу та читаю Зиновія Богдана. Прекрасна, сучасна книжка! На безробітті нарисував нині портрет В. В. Кішкіна, вдоволяючо. Обідав, як звичайно у Н. А. Брилкина і, як звичайно, по обіді читав і спав.

24. М. А. Брилкін їздив до Балахни з американським інженером Стремом, щоби подивитися на пароплав і байдаки, які там будуються для товариства «Меркурій». Не маючи щό робити, і я впробився поїхати з ними. Гарний, новенький пароплав «Тоцман» в-полудне підняв якор і поніс нас проти води на Волзі. По всяких перестанках, о 5 годині в-вечір ми, в-кінці, стали в Балахні. Що лиш всів викараскатися на купу колод і глянути на тую матір безчисленних живописних росшив, а коли інспекція скінчилася і я пішов до лоцмана. З оповідань довідався, що Балахна — це оден з головних доків на берегах Волги, так як на Оці Дідново, де будували голландські майстри перший російський корабль: «Орел». О десятій годині вернули в Новгород. Пообідали, чи там «пооджівали» і розійшлися спати.

25. Ранок був, хоч і неясний, та бодай без вітру й без дощу. Користаючи з цієї безбарвної погоди, я з ганка

мого мешкання нарисував вершок церкви св. Юрія. Хоч що-небудь, та робив.

26. Знов дощ і слота. Прямо безвихідне положення. Стародавні нижгородські церкви мене просто очарували. Вони такі милі, такі гармонійно-пестрі, а огидна непогода не дає мені малювати їх. Однакож нині я перехитрив уперту непогоду. Раннім ранком пішов до трактієрні, казав собі дати чаю і нарисував з вікна Благовіщенський собор, найдавнішу церкву у Нижнім. Треба буде довідатися, коли його побудовано. Але від кого? До п'яних попів мені не хочеться звертатись, а більше ні до-кого. Нижній Новгород, з багатьох причин, чужосторонній гóрод, а не має друкованого провідника. Дико! по татарському дико!

27. Переходячи по-при церкву святого Георгія і помітивши, що двері церкви відчинені, увійшов я в притвір.

(Тут поет аж вжахнувся, побачивши образ якогось безугарного чудовища, намальованого на круглій дощці, за-вбільшки в 3 аршини). Спершу я подумав, що се індійський Ману, або Вешад заблукалися до християнського храму, щоб поласувати оливою та ладаном. Хотів я увійти й у саму церкву, коли це відчинилися двері і вийшла пишно, пиндючно вбрана паня, уже не зовсім свіжа; трічі перехрестилася та поклонилася перед цим чудовищем, і вийшла. Лицемірниця! Ідолопоклонниця! І певно... І чи тільки вона одна? Мільйони подібних до неї безглузких, зопсутих ідолопоклонниць. Де-ж християнки? Де християни? Де безплотна ідея добра й чистоти?... У мене не хапало духу перехреститися і ввійти в церкву; з притвора вернув я на вулицю: на темному фоні широкого луку побачив я, як граціозно вється красуня Волга; свобідно зітхнув, помимо-волі перехрестився і пішов домів.

28. Намалював портрет панни Анхен Шавббе, гувернантки Брилкіних: дуже любя молода Німкня, жвава, найвна, зовсім хлопець в спідниці.

Прочитав комедію Островського: »Доходное Мѣсто«. Не подобалася. Багато лишнього, що нічо не говорить, і в-загалі »аляповато«; особливо жінки непригодні. Незабаром виведуть її на тутешній сцені. Треба буде подивитися.

Перед вечором кликала мене чогось поліція, та я не пішов.

29. Сонечко зійшло нині ясно, весело. Я пішов у Кремль і почав малювати соборну дзвіницю, та руки так скостеніли, що я ледве загальний нарис всів зробити. Користуючись усмішкою осінньої днини, пішов я в Печерський монастир з наміром, змалювати цю живописну обитель. Вибрав точку. Ляг відпочати! І деліанний теплим промінням сонця, задрімав; та так то твердо задрімав, що пробудився перед заходом сонця. Вертаючися до мешкання, попри Георгієвський публичний горід, зайшов я сюди і стрів багато публіки обоїх полів і ріжного віку. Між жінками, як-би хто вибрав, ані одної, не то красавиці, але й можливої для ока не стрінув. Вироди і, мабуть, переважно, старі панни. Бідні старі панни!

30. Сподіваючися непрошеного гостя, начальника поліції, я предложив сеанс мому доброму господареві Павлови Абрамовичу Овсяннікову. До 2-ої години скінчив портрет його досить добре. А пав Лаша — так називається начальник поліції — до нас не прийшов. Погода прегарна; вийшов я на плянти. Між иншими стрінув я дітний — три дівчинки й хлопця. Прегарні і бадьорі діти. Одяг їх показався дивним і поганим. На дівчинках були якісь куценькі, легенькі, діраві мантильки дворянсько-німецького крою. Рученята голі, а ноги майже босі. На хлопчику »поляркова« сіра шапочка з пером, така сама мантилька, як у дівчаток, а черевички ще гірші. Загалом виглядали вони як трупа дітний комедіантів. Я дійшов з ними до цукорні, купив їм солодких ширіжків за полтинника й познайомився. Зовуть їх: Катя

(найжвавійша), Надя і Дуня, а хлопчика Саня; це діти Арбанєва, театрального музиканта. Значить, я не дуже то й помилився. На працання попросили вони мене до себе в гості і я, розуміється, обіцяв, що прийду.

Розпрацавшись з дітьми, згадав я Алексія Панфилевича Панова, кріпосного Паганіні, на »Князі Пожарськім«; він зимує в Нижньому й мешкає десь проти архиєрейського дому. З Георгієвського набережжя пішов я до архиєрейського дому, щоб найти мешкання і провідати свого віртуоза. Та мешкання я не найшов, а за те зайшов до архиєрейського саду. Це властиво липовий ліс, обведений деревляним плотом, серед котрого пишається, ніби касарня, величезний триповерховий будинок (архиєрейська келія). Недалеко від будинку, між деревами, альтанка з дзвонами, а по другому боці, також між деревами, чотири ули, оброблені на подобу нагробних пам'ятників. Всюди пусто й нудно, фізична гниль і моральний застій відбивається на всьому. Гидко. Прийшовши домів, я до сну перечитав »Оповідання Маркера« графа Толстого. Підроблена простота цього оповідання надто бє в очі.

Жовтень.

1. Болото, мрака, слота і инша атмосферична паскуда; через те я удався з сеансом до п. Граса, зятя М. А. Брилкина. Але сеанс в половині перервано. Прийшли пп. Лапа і Гартвіг; Лапа хватський і приятний полковник гвардії і тутешній начальник поліції, а Гартвіг нехватський, але також приятний лікар поліцейний. Обидва Поляки чи Литвини, й обидва по польськи не говорять. Гартвіг — спасибіг йому — не вдаючися ні в найменшу формальність, знайшов, що я хорую на якийсь довгий недуг, а Лапа посвідчив дійсність цього вигаданого недугу. Після обопільних приятностей і церемоній ми розійшлися. Через цю услужливу візиту, я гадаю, що моя подорож до Оренбурга — тепер річ непевна.

Нині починаються тут театральні вистави. М. А. Брилкін запросив мене до своєї льожки. Грали народню сентиментально-патріотичну драму Потехіна «Судь людскої не Божій». Драма драгте з подробицями.

Добродійка Мочанова, не дивлячись на її бідну, на-тягнену ролю, мені сподобалася. В неї рух дійсної артистки. Добродій Климівський, як і його роля «приторен» Водевіль — „Коломенській пахльбшикъ“. Водевіль ярмарочний і виведений відповідно до свого призначення. Маленька орхестра відіграла в перервах декілька номерів із Моцартового «Дон Хуана», прегарно, може бути тому, що цього прегарного твору, трудно не заграти прегарно. Саля театральна невеличка, але викінчена просто й зі смаком. Публіка, особливо жіноча, дивно не блискує й нечисленна.

2. Ранок ясний, тихий, з морозом. Початий вчора портрет Граса треба було нині скінчити, і забрався до роботи з наміром, щоб скорше скінчити та йти до Печерського монастиря, рисувати його. Та, на жаль, монастир цей мені якось не вдається. Скінчивши портрет, я несподівано та нелицемірно поспідав, положився на хвилюнку спочити й проснав рівно до другої години. Непростиме свинство! Що-йно я збудився, прийшов М. А. Брилкін і предложив мені піти з ним на бульвар перейтися перед обідом. На бульварі здибали ми одного пана, Якобі. Брилкін представив мене йому. Він запросив нас до себе на обід, а ми не відмовили. Якобі оден з Нижегородських аристократів, дуже приязний і досить їдкий ліберал, а до того любитель малярства. Він показав мені свій альбом, нічим особливим незамітний, і образ лихо освітлений, але цінний. Представляє молодого святця на молитві. Вираз лица прегарний. По заневненням господаря, та дорогоцінність походить з-під кисти Гверчіно, а по моїйому вона більше скидається на копію з Доменікіно Цампієрі. Але я не сказав господареві своєї думки, знаючи з досвіду, як трудно пере-

чити знавцям малярської штуки. На прощанні взяв від нас слово, що завтра, в вечір, будемо в клубі на виборі старшин, і обіцявся познайомити там мене з своїми товаришами й угостити музикою. Я не від того, найпаче не від знайомості. Мені конче потрібна робота за гроші, а то инакше я буду мусів звернутися знов по святі фінанси до мого щирого М. Лазаревського. Попробую, чи не вдасться усунути цю конечність.

З. Росіяне, а між ними й Нижегородці, багато чого позичили в Європейців, між иншим і слово «клуб». Але це слово зовсім не-до-лиця Росіянинови. Їм лучше було-би позичити таке слово у Китаїців — а воно певне мусить бути в китайській мові — або у Японців, коли покинули своє рідне слово «посидѣлки», яке надзвичайно вірно змальовує російські дворянські зібрання. У Європейців клуб має важне політичне значіння, а у російських дворян це навіть і не народні сходини, лиш прямо вечерниці. Вони збираються посидіти за картяними столиками, помовчати, попоїсти й випити, а коли єсть нагода, то й обсмарувати друг друга.

Після вибору старшин Якобі представив мене своїм товаришам, а між ними генералу Веймарнови і п. Кудлаєви, другому начальникови поліції. Генерал Веймарн визначний тим, що він взагалі-подобає на гарного, простого чоловіка, не подобає на російського генерала, а п. Кудлай окрім того, що не подобає на начальника поліції, як і його товариш Лапа, визначний тим, що він приятель і далекий свояк мого незабутнього приятеля і товариша, небіжчика Петра Степановича Петровського. Багато й багато розбудив він в моїм серці своїми живими споминками о колишніх гарних, минулих днях.

Ми до такої міри захопилися минувиною, що не чулися, як скінчилися теперішні посиділки; на закінчення рішили ми писати до брата мого покійного приятеля, до Павла Степановича Петровського, щоби він

«отложивши всякое понеченіє», відвідав нас у Нижньому Новгороді і, коли можна, забрав з собою і мого сердечного Михайла Лазаревського.

4. До 12-ої години я провадився добре. Малював портрет Аделаїди Алексіївни Брилкиної, та не скінчивши, попросив у Миколи Александровича Брилкина екіпажа, щоби поробити¹⁾ візити. Приїшов до-дому та з поміччю Павла Абрамовича Овсяннікова вистроївся як перворядний елегант і почав свою візиту під Веймарна. Пан Веймарн, на перший раз, видався мені в домовім житті¹⁾ чоловіком справним, але не ченуристим. Ми розмовляли о тім, що в нас дороги²⁾ більше, чим погані; приміром 1843 року в Чернигові, на торзі, продавали муку по 20 копійок сріблом за пуд, а в містечку Гомелі, тую саму муку продавали по рублеви сріблом. Побалакавши про дороги, ми злегка доторкнулися до воєнного стану одним словом... об чому певно нема що й сумніватися. Заключивши наші взаємні сердечности такою думкою про військовий стан, я роззираючися з д. генералом і поїхав до доктора Гартвінга.

5. Михайло — добрий служачий, та в секретарі не годиться, малограмотний. Хотів я, по приміру Цезаря, і працювати, се-б то рисувати, й диктувати; та не вдалося мені, ні одно, ні друге. За двома заяцями побівши та жадного не спіймеш. Пословиця цілком справедлива. Не знаю, чи вмів Юлій Цезар рисувати, але кажуть, що диктувати він міг п'ять листів на-раз на цілком инші теми; але я цьому ніяк не даю віри. Та не в тім ділю, а в тім, що в мене ще й инні хитається десниці від позавчорашнього «глумленія п'янственнаго», і я вчора так тільки вдавав, що ніби рисую, а в дійсности навіть фону не міг покласти... Так тільки, от щоби. Стали ми на тему, як я приїхав до доктора Гартвінга.

¹⁾ Тут нечитке слово.

²⁾ Цей уступ писаний не рукою Шевченка. Мабуть «Михайла» — про якого мова дальше.

6. Вчора ледве вмочив перо, щоб описати мою візиту у доктора Гартвіґа, а потім нецеремоніяльну візиту у Кудлая, аж відчинилися двері з шумом і увійшов до покою сам Кудлай. Розуміється, я положив замочене в чорнило перо і вийшов до дорогого світового гостя в штанах. Поцілувавшись, ми з-разу балакали про щоденну всячину, а потім перейшли до споминок про Петербург, про небіжчика Петровського й великого Брюлова. Споминки наші перервав слуга Н. А. Брилкіна, котрий прийшов просити до обіду. Я відпровадив мого гостя, одягся і пішов до Миколи Александровича обідати. По обіді хватська мамзель, Анхен Шавббе, запросила піти з нею до театру. Я радо згодився, і в-друге слухав музики Моцарта з Дон-Хуана та в перший раз бачив драму Коцебуа «Син любви», про котру я знав зі слуху. Моїй товарищі драма дуже подобалась, а мені не зовсім; за те назвала мене простацьким варваром, нездатним спочувати нічому прекрасному й моральному.

Ролю Амалії, доньки барона, виконувала артистка Московського театру, добродійка Васільова, природно й благородно; а інші, крім д. Платонова (роля барона) — по ярмарочному. За драмою ішла «Путаниця»; по тутешньому гарно, а по мойому — теж лубочно. Вистава скінчилася о першій годині, на вдоволення публіки в-загалі, а моєї товаришки з-окрема.

7. Мороз сціпив на-конець непрохідне болото, це добре. Недобре тільки, як він усталився і позбавить мене можливості намалювати тутешні стародавні церкви, котрі мені так сподобались. Вже не через слоту, але через передчасного гостя-мороза, сидів я дома й написав до Михайла Лазаревського про пригоду, яка мені лучилася в Нижньому Новгороді, та просив прислати мені хоч трохи грошей, бо на тутешню публіку я не маю великої надії.

8. Поснідавши добре, пішов я, користаючи з гарної погоди, пройтися. Обійшов два рази Кремль, полюбу-

вався гарними видами околиці і »жонічними«, стародавними дзвонами, як лис виноградом, а потім зайшов до мого любого доставника книжок, Константина Антоновича Шреїдерса, бувшого студента Київського університета, отже ніби й земляка мого. У його застав я барона Торнав'а, полковника генерального штабу, чоловіка ліберального, гарно й невтомно бесідуючого. В часі останньої війни він був військовим агентом при російським посольстві в Відні, отже в його є і об чім говорити. Шкода, що розмова його тяглася не більше як півгодини; він тут переїздом, та крім того спішився на обід до губернатора.

Барон Торнав між иншим рекомендував мені на всякий случай свого близького приятеля, знаного подорожника Єгора Петровича Ковалевського, тепер начальника Азіатського департаменту. Як вневняє барон, цар любить Ковалевського, отже він і чоловік з великими впливами.

9. Нині рано любий Н. А. Брилкін приніс мені з-давня дожидавий »Короткий історичний опис Нижнього Новгороду«, написаний якимсь Н. Хранцовским. Але що нині погода доволі гарна, так я, відкладаючи цю інтересну (книжку) до вечора, пішов у Печерський монастир. Якось зробив я з його нарис і з руками скостенілими від зимна прибіг домів. Поснідав, погрівся і забрався до читання книжки. Книжка гарна й доволі добре знайомить з історією краю й города. Шкода тільки, що д. Хранцовский говорить досить здержано про архітектурні пам'ятники і в-загалі про старинні пам'ятники; але й за це спасибі. Печерський монастир, який я нині рисував, побудований за царя Федора Івановича 1597 року, на місці знищеного дерев'яного монастиря, основаного архимандритом Діонизом.

10. Нині погода не сприяла мому доброму намірови, змалювати Архангельський собор в Кремлю. Я вдався в сеансом до М. А. Брилкіна й намалював його портрет.

11. А нині, на-пів з бідю, вибрався в-ранці малювати. Архангельський собор, перемерз до плачу й не зробив-би нічого, як-би не попався на очі генерал Веймарн, командир учебного карабінерного полку й, розуміється, головний господар в касарнях, під котрими я розложився малювати. Я розповів йому про своє лихо, а він приязно дозволив мені уміститися коло котрого вікна схочу в касарнях. Я і покористувався цим з подякою. Попрацювавши, пішов я на обід до Н. К. Якобі-ого. Замість десерту, він почастував мене брошурою Іскандера, друге видання в Лондоні, «Крещеная собственность». Сердечне, душевне, людське слово. Да осинить тебе світ істини й сила істиннього Бога, апостоле наш, єдиний наш вигнаньче!

12. Скінчив вчора начатий малюнок Архангельського собора, котрий вчора почав. Оригінальний, гарний і найдавніший, а добре захований будинок в Нижньому Новгороді. Собор цей збудований за часів великого князя Юрія Всеволодовича 1227 року.

13. Малював олівцями портрет Анни Миколаївни Попової, щб уважається тут перворядною красавцею. Вона дійсно гарна й молода ще жінка, та на-жаль! трошки простувата. Може бути, що й на ліпше. Це перший портрет, котрий малюю за гроші, за 25 рублів. Побачимо, щб дальше буде. Добре було-би, коли-б таких щедрих красавиць було як найбільше в Нижнім: заробив-би бодай на кравця.

По сеансі пішов обідати до Якобі-ого, а по обіді до театру. Вистава була хоч куди: Васілева і, особливе, Тунова були природні й граціозні. Легка, забавна роля їй до лиця і по літам. Увертюру до Вільгельма Теля введено прегарно, одним словом — вистава була блискуча.

Які то тепер вистави в Пітері, у Великому Театрі? Хоч-би одним оком глянути, й одним ухом почути.

14. На велике вдоволення красуні і її благовірного товариша життя, та особливе, на своє власне вдоволення,

скінчив я нині портрет, віддав і весело перебув вечір з моїм любим капітаном В. В. Кішкіним. На-днях їде він у Петербург. Коли-ж я туди поїду? Противне становище. Небагато краще, чим в Новопетровській кріпості.

15. При вітрі й морозі намалював дві безіменні башні, часть мурів Кремля і вид на Заоче. В-цілості малюнок вийшов добрий. Я спінуся наробити більше ескізів, щоби була хоч яка-небудь робота, коли-б прийшлося тут зимувати. Обідав у Н. К. Якобі-ого. Першу часть вечора пробув у Брилкіних, а другу з Овсянніковим у клюбі. Тут познайомився з інспектором інститута при тутешній гімназії, Варенцовим; він і товариш М. І. Костомарова з університету. Від його довідався я, що Костомаров ще не вернувся з заграниці до Саратова та що Куліш видав другий том «Записок о Южной Руси».

16. Не маючи щб робити, пішов я нині до Варенцова. Заговорили, розумісться, про Костомарова, й він повідомив мене (після тих звісток, які дістав з Москви), що буцім-то в Москві між молодіжжю ходить лист Костомарова, адресований до царя, повний правди й взагалі ширший та розумнійший від листу Герцена, адресованого також до царя. Лист Костомарова написаний гейби з Лондона. Коли це правда, то можна на-певно сказати, що Микола Іванович належить до собору наших закордонних апостолів. Благослови його Господи на цім новім полі!

Від Варенцова пішов я до нового знайомого, до Петра Петровича Долиховского, милого й любого чоловіка. Він тут у переїзді із Петербурга в Єкатеринбург. Він представив мене своїй визначній красуні жінці. Вона — свільна чорнявка, родом молдаванка, і так пристрасно-сентиментально-електризує гарна, що я ще такої не стрічав на моєму віку. Дивно огниста жінка. П. П. Долиховский, між иншим, сказав мені, що в Парижі постав російський журнал, під назвою «Посредник», під

редакцією Сазонова. Головне його завдання — бути посередником між лондонськими виданнями Іскандера й російським правительством, і ще — оповіщувати подлості «Пчели», «Le Nord» і загалом правительственні огиди. Прегарна ціль! Шкода, що це не в Бріссель, а не в Женеві. В Парижі як-раз коронований Картуш любовно поглядить це новороджене дитя правди.

Від красуні Голіховської зайшов до красавиці Попової і лишився там на обіді. Так тая красуня не пара до Молдаванки. Вона показалася мені солодкою, м'якою, розкішною, та далеко не такою повною життя, бурливою, як огненна Молдаванка. По обіді пішов до Н. К. Якобі-ого і спізнався у його з одним симбірським дідичем Кіндяковим, свояком Тімашева, теперішнього начальника штабу корпусу жандармів. А що Кіндяков їде в Петербург, так я і просив його, щоб довідався від свого свояка, чи довго ще потріває моє прогнання, і чи можу я коли-небудь сподіватися повної волі?... У Якобі стрінувся я і боговійно познайомився з декабристом Іваном Александровичем Анненковим; він вертає із Сібіру. Сивий, величний, благий засланець, в бесіді своїй не показує і тіні озвірення на своїх лютих суддів, навіть добродушно кепкує з фаворитів коронованого фельдфебеля, Чернішова й Левшіна, що був тоді председателем в верховнім суді. Клонюся перед тобою, оден з наших первозваних апостолів! — Говорили про Миколу Тургенева, що вернувся із заслання, та про його книжку. Багато, багато де-про-що була бесіда. Розійшлися о першій годині по півночі, сказавши: до побачення!

17. Нині я дістав лист від М. Лазаревського й два листи від мого любого незмінного Залеского. Лазаревський пише, що він бачився з графінею Настасією Івановною і що вони вважали, коли-б мені не дозволено приїхати до столиці, щоб я просив листом графа Федора Петровича, аби він виведнав мені цей дозвіл через прези-

дента нашої академії штук красних, Вел. княгиню Марію Миколаївну, а я буду залюбки ходити до клас академії, як було во время оно. Добрі, благородні мої заступники й дорадники!

Залеский, окрім своєї звичайної щиро-сердечної прелюдії, пише, що одержав всі мої малюнки, що декотрі з них вже продав в добрі руки й гроші, 150 рублів, переслав до Лазаревського. Невтомний друзяка! Ще знайомить мене з якоюсь землячкою Литвинкою, котра недавно вернулася з Італії і привезла велику силу творів штуки. Для мене такі появи аж надто принадні, і я сердечне дякую моїйому другови за цю листовну знайомість.

Що значить, що Кухаренко до мене не пише? Хіба-ж мав-би він не дістати мого портрета і мою »Москалеву Криницю«? Це було-би страшенно прикро.

Пяний лектурою цих милих дружніх посланій, вибрався я в-вечір, разом із Овсянніковим, до огнистої Молдаванки. Страшна, невидана жінка! Намагнетизувавшись гаразд, побажали ми їй щасливої дороги до нелюбого Єкатеринбурга й розсталися, хто зна, чи не на віки. Дивна жінка! Невже-ж кров давніх Сабінок така всемогучо й безконечно жива? Виходить, що так.

18. Написав і вислав листи до моїх другів, М. Лазаревського й В. Залеского.

19. В клубі розкішний обід з музикою і загальна гомерична випивка. Ніч і слідууючу добу перебув серед чарівної родини пані Гільде.

21. Прийшла думка переглянути рукопись мого »Матроза«. На-диво в ній похибок! а писав не хто инший, як прапорщик О. О. корпусу, баталіона № 1. д. Нагаєв, оден з найліпших вихованків Оренбурського Неплюєвського кадетського корпусу. Які-ж то там середні й гірші вихованки, коли найліпший з них такий темний і в додатку пияниця? Проклін вам, чоловіковбийці — кадетські корпуси!

23. При світлі величезної пожежі, о 9-ій годині вчором, зустрівся я з А. К. Шрейдерсом. Він повідомив мене, що до тутешнього військового губернатора прийшло про мене урядове письмо від командира Оренбурського віддільного корпусу. Задля прочитання цього письма пішли ми в губернаторську канцелярію до її начальника Андрея Кириловича Кадинського, дуже милого чоловіка. В письмі тім сказано, що мені заборонений вступ до обох столиць і що я остаюся під тайним доглядом поліції. Гарна отсе воля! собака на припоні. Це значить: не варто подяки, ваше величество!

Що-ж я тепер буду робити без моєї академії? без моєї улюбленої акватінти, про котру я так солодко і так довго мріяв? Що я буду робити? Звернутися знов до моєї святої заступниці, графині Настасії Івановни Толстої? Сидно. Почекаю до завтра. Пораджуся з моїми щирими приятелями, з П. А. Овсянніковим і з М. А. Брилківим. Вони люде добрі, сердечні й розумні. Навчать мене, що мені чинити в цім безвихіднім положенню.

24. Нині ми так урадили: на якийсь час лишитися мені тут, з причини моєї мнимої хвороби, а тим часом писати до графа Ф. П. Толстого і бламати, аби вніднав мені дозвіл жити в Петербурзі хоч на два рокл. За два роки я, при помочі Божій, встигну зробити початкові проби з моєю любовою акватінтою.

25. Перечитую дальше по складам і поправляю свого »Матроза« та лаю неосвіченого переписувача п'яницю, прапорщика Нагаєва. Перечитуючи по складам мій твір, натурально що не міг я уважати на склад мого писання. Запевнився тільки в тому, що назву цього оповідання треба конче перемінити. Поки не придумаю для могого »Матроза« иншого, відповіднійшого імени, назву його так: »Прогулка съ пользою и не безъ морали.«

26. Заходив до Варєнцова і взяв у його для прочитання два числа, 2. і 3., »Русск-ої Бєсѣды«. В епілюгу до »Чорної Ради« П. А. Куліш, говорячи про Гоголя,

Квітку й про мене грішного, вказує на мене, як на великого самостійного народнього поета. Чи це з приятельства?

В 2. числі »Русско-ї Бесѣди« прочитав я з насолодою тристрофний вірш Ф. Тютчева.

»Эти бѣдныя селенья,
Эта скудная природа —
Край родной долготерпѣнья,
Край ты Русскаго Народа!
Не пойметъ и не замѣтитъ
Гордый взоръ иноплеменный,
Что скользитъ и тайно свѣтитъ
Въ наготѣ твоей смиренной.
Удрученный нашей крестной,
Всю тебя, земля родная
Въ рабскомъ видѣ Царь Небесный
Исходилъ, благословляя!«

27. Кілька днів під-ряд гарна, ясна погода, і я нині не витримав і пішов на вулицю рисувати. Нарисував церкву пророка Ілїї, з частею Кремля, на другому пляні. Церква пророка Ілїї побудована 1506 року на пам'ятку огненного стріляння, яке спасло Нижній Новгород від Татар і Ногайців.

28. Нинішня погода те-ж дозволила мені вийти на вулицю рисувати. Нарисував я якось церкву Миколая на Почайній, побудовану 1372 року мабуть теж на пам'ять якогось проливу крові. По дорозі поступив до мого любого доктора Гартвінга, застав його дома, поснідав, винив знаменитої вишнівки власного виробу, і прочитав у старому подраному адресовому Нижньо-городському календарі, що в Княгининському повіті Н. губернії, в селі Вельдеманоні, родився із селянина Міни і його жінки Мар'яни, 1605 року, в місяці маю славний патріарх Нікон.

29. Ходив до Трубецького, дуже любого князя-чоловіка, та не застав його дома. Обідав у Н. К. Якобі-ого, а по обіді був у театрі; між иншим слухав увертюру з

»Роберта« Майєрбера в антрактах якоїсь кривавої драми. Хіба-ж, можливо, щоб 20 інструментів, в додатку нетверезих, могли виконати яку увертюру, тим більше увертюру із »Роберта« Маєрбера. Прости їм, бо не знають, що творять. Під кінець кривавої драми половина ламп в салі погасла і тим покінчився величавий спектакль.

30. Користаючи з погоди, я зробив прогульку довкола міста з уподобанням і не без пожитку. На кінці прогульки намалював Благовіщенський монастир; стара будівля, попсована новими прибудованнями. Головна церква, дзвінниця, не цілком спаслися від варварської обнови. Нерушеними осталися тільки дві башні над трапезою. І які вони розкішні! Ніби двоє молодих, непорочних дівчаток, граціозно підняли головки свої до Бога, творця добра й краси й ніби дякують йому за це, що спас їх від рук новітнього архітекта. Прегарний, неваглядний твір!

Благовіщенський монастир оснований в XIV столітті св. Алексієм митрополитом; з того часу й отсі дві прегарні копули. Соборна монастирська церква збудована 1649 року. Місце, на якому стоїть монастир, чарівне.

31. Наконєць ледве нині дочитав свого »Матроза«. Він видався мені занадто розтягненим, може через те, що читав його по складам. Перечитаю ще раз в новім примірнику і, коли покажеться зносним, то пішлю його до М. С. Щепкина: нехай примістить його, де схоче.

В вечір познайомив мене І. П. Грас з Марією Александрівною Дороховою, директоркою тутешнього Дівочого Інститута. Достойна, симпатична невіста! Помимо її аристократичної гнилої породи, в ній заховалося так багато простого, незалежного, людського чуття і достоїнства, що я ми-мохить (порівнав¹⁾) її з образом свободи

¹⁾ в автографі: зрители.

Барбе (в Собачому ширі). Своєю уривистою, прямою бесідою, рухами й в-загалі поstattю вона живо нагадала мені мого незабутнього друга, княжну Варвару Миколаївну Ренніну. О, коли-б більше подібних жінок-матерей, тоді льокайсько-болярський стан у нас швидко вигубився-би.

Листопад.

1. Малював портрет М. А. Дорохової. Після удачного сеанса зайшов до Шрейдерса, стрінув у його любого М. І. Попова і коханого П. В. Лапу. Випив з добрими людьми по чарці горілки, зістався обідати з добрими людьми і з добрими людьми по обіді туй-туй не насмоктався, як Селіфан. Шрайдерс просив, щоб у його спочати по обіді, та я подякував і пішов до m-me Гільде, де й закинув на ніч якор.

2. Вертаючи домів із щасливого нічліга, зайшов я до Варенцова, щоб розпрощатися. Він їде нині в Петербург. Думав я було, післати з ним у Москву мойого »Матроза«, так мій перенесувач також загуляв з добрими людьми й рукопись лишився. Погано. Треба подождати на Овсяннікова. Коли я пуцу з рук того противного »Матроза« Прийшовши домів, на безробітті, відчинив »Отеч. Записки« за місяць січень, і яка розкіш попалася мені припадком на очи! Це вірш без титулу, З. Тур:

Во время сумерокъ, когда поля и лѣсъ
Стоять окутаны полупрозрачной дымкой,
Съ воздушныхъ ступеней темнѣющихъ небесъ
Спускается на землю невидимкой
Богиня стройная съ задумчивымъ лицомъ.
Для ней нѣтъ имени. Она пугливѣй грезы;
Печальный взоръ горитъ привѣтливимъ огнемъ,
А на щекахъ замѣтны слезы.
Съ корзиною цвѣтовъ, съ улыбкой на губахъ
Она украдкою по улицамъ проходитъ,
И озирается на шумныхъ площадяхъ,

И около дворцовъ пугливо бродить;
Но увидавъ подъ крышею окно,
Гдѣ одинокая свѣча горитъ, мерца,
Гдѣ юноша, себя и всѣхъ забывъ давно,
Сидитъ, въ мечтахъ стихъ жаркій повторяя,
Она порхнеть туда и, просіявъ, войдетъ
Въ жилище бѣдное, какъ мать къ родному сыну,
И сядетъ близь него, и щастье разольетъ,
И высыплетъ надъ нимъ цвѣтовъ корзину.

3. Нині неділя, і я, як порядний чоловік, причепурився і вийшов з хати з наміром, відвідати своїх добрих знайомих. На-сам-перед зайшов я до містера Гранда, англичанина від ніг до голови, і в його, в англичанина, побачив я у-перве твори Гоголя, видані моїм другом П. Кулішем. Друг мій трошки підгуляв: видання вийшло дещо мужикувато, особливе портрет автора, вийшов так погано, що я дивуюся, як знаменитий Йордан дозволив під ним підписати своє преславне імя.

В того-ж Гранда побачив я у перве «Полярну Звізду». Іскандера за 1856 рік, другий том. Обгортка, це-б то портрети наших перших аностолів-мучеників так мене тяжко й сумно прازیла, що я й досі не можу позбутися цього мрачного вражіння. Як-би то гарно було вибити медалю на пам'ятку цьої події. З одного боку портрети цих великомучеників з надписом »Перші руські благовісники волі«, а з другого боку медалі...

4. Нині скінчив портрет М. А. Дорохової і її вихованки Нини, нешлюбної доньки Пушціна, одного з декабристів. На-диво люба й хватська дівчина. Але мені якось сумно робиться, коли дивлюся на такі діти. Я нікому, а тим більше заступникови свободи, не вибачаю цієї неморальної незалежності, щб так туго спутує ці бідні неправесні діти. Це можна дарувати якому гулящому гусаринови, тому що він тільки гусарин, а не чоловік, або якому-там дідичеви-псарникови, тому що він

царник та й тільки. Але горожанинови, що поніс свій хрест на пустиню Сібір в ім'я людської свободи, такої незалежності не можна вибачити. Коли він не міг стати висше звичайного чоловіка, то не повинен і знижуватися перед звичайним чоловіком.

5. Нині на-конець відпровадив Варшцова на дорогу до Петербурга і нині-ж дістав через його лист із Саратова, від Костомарова. Учений чудак пише, що він надармо ждав в Петербурзі два тижні, і не хотів наложити сто верст дороги, щоби відвідати мене в Нижнім. А кілька радости привіз-би своєю несподіваною появою! Нічого не пише про свої очі і взагалі про своє здоровля.

6. Написав лист до Костомарова й до моїх астраханських земляків-приятелів. Хоч погода не зовсім сирп'яла, я все таки вибрався на вулицю. Від якогось часу мені подобається улчне життя, хоч перше не було цього. Нижегородська публіка, навіть в погідну неділю не показується на вулиці, і Велика Покровка, тутешній Невський проспект, заєдно представляє собою однообразну, довгу квантанну. А все-ж таки я люблю пройтися годину, дві, здовж отсеї довгої квантанни. Звідки-ж ця недоладна внодоба до вулиці? Після десятилітнього посту я нараз кинувся до книжок, обівся, і тепер хору на нестравність жолудка. Нишої причини цеї томлячої моральної бездільності я не знаю. Малювати нічого порядного не можу, не придумую, та й житло мое на це не позволяє. Малював-би портрети — так за гроші нема з кого, а за-дармо працювати, — ніяково. Треба щось придумати для ріжкоманітності, але що — не знаю.

Потонувши в отьому мудрому міркованні, чи в творі, я мимо-хіть наткнувся на дім Якобі. Зайшов, пообідав, і по обіді пішов у гостинницю на чай, до бабусь, це-б то до м-те Якобі і до її невможно балакучої сестри. Між иншими, на її гадку дуже цікавими подіями її бистро минулої молодости, розповіла мені про Лабзіна, про цього самого конференц-секретаря академії мистецтва, що ра-

див вибрати Ілію Байкова, царського візника, почетним членом академії, тому що він ще близьче до царської особи чим Аракчєєв. За цей дотеп Аракчєєв заслав його в Симбірск, де він і вмер на руках моєї розмовниці. Мило мені було почути, що цей містик-масон до самої могили зберіг незалежність думки й християнську незлобивість. По Лабзіні зійшла бесіда на І. А. Анненкова, і я довідався від моїх розмовниць, що подія, яку так зворушливо, передав Герцен у своїх спомінах про Івашева, приключилася з подругою І. А. Анненкова, бувшою колись губернанткою мадмуазель Поль.

Вона ще й досі живе і бабусі обіцяли познайомити мене з цією достойною жінкою. Не знаю, чи скоро матиму щастя глянути на цю безпримірну, святу героїню.

Дюма, мабуть, написав сентиментальну новість на отсю героїчну тему.

З приводу портрету М. А. Дорохової і її вихованниці Ніночки, котрих я цими днями рисував, бабусі розказали мені, що Ніноччина мати проста Якутка й досі ще живе у Ялутаровську. Пуцін, батько Ніни, займає в Москві якусь значну посаду. Він оженився з якоюсь багатою вдовою Коцебує, ніби-то на те, щоби добре виховати свою Ніночку, так, як годиться. Гидкий батько!

7. Ішов я якось через Кремль, та бачу перед губернаторським двором велику товпу мужиків з відкритими головами. Це видалося мені чимсь незвичайним. Отже аж до нині не довідався я, що воно, й до чого. Нині-ж розказав мені Овсянніков, яка це справа.

Піддані дідича Демідова, того самого ледащичі, що я знав його в Гатчині року 1839 кірасєрським юнкром; він тоді не заплатив мені за портрет своєї нареченої, а тепер живе в своїм селі і обдирає мужиків. Добряги мужики, замість по-просту повісити свого грабіжника, прийшли до губернатора жалуватись. А губернатор, не в тімя битий, звелів вісіч їх різками за те, що вони

пішли шукати собі оборони «по начальству», це-б то почали від станового! Цікаво знати, щό дальше буде.

8. До обіду малював портрети М-г і m-me Якобі, а в-вечір пішов до Веймарна; у його шині полковий празник, отже гулянка. Входячи до першої комнати, я зовсім не стямився: вразив мене (патови) військових людей. Цих шановних панів я давно вже, славати Бога, не стрічаю. Особливе оден між ними своїм товстим телячим пинском так живо нагадав мені капітана Косарева, що я туй-туй не витягнув рўки «по швам» та це кликнув: «здравія жєлаю, ваше благородіє!» З сего гидкого стану висвободив мене сам гостинний господар, запросивши до дальшого покою. Між иншими гостями в світлиці стрінув я І. А. Аннінкова й протягом цілого вечора не розлучався з ним.

9. Скінчив портрети Якобі-х.

10. Одержав від Куліша книжки: «Записки о Южной Руси» два томи і «Чорну Раду». Щό за любий оригінал мусить бути цей Л. Жемчужников! Який-би я був щасливий, коли-б побачив чоловіка, що так щиро, нелицемірно полюбив мою милу рідну мову і мою прекрасну бідну Україну!

11. Інші у мене великий день, урочистий, радістний день! Інші дістав я лист від моєї святої заступниці, графині Н. І. Толстої, дружній, родинний лист. За-що вона мене сподобляє цього невимовного щастя? І чим я відплачуся за це несподіване, ясне, сердечне свято? Слезини радості й чиста молитва — твоя єдина нагорода, моя благородна, свята заступнице!

Вона радить мені написати лист до графа Ф. П. і просити, щоби він вставився за мною, щоб дозволили мені приїхати до столиці. Це була і моя перша гадка, та мені соромно було непокоїти старика, а тепер рішаюся притьмом. І ще просить передати від неї поклін Вол. Ів. Далеву, від неї самої і від якогось Г. Жадовського. З Далем я тут не бачився, хоч перше і був

знайомий з ним, а »тепер прийдеться очима лупать«. І по заслугі.

12. Відповівши на лист моєї святої заступниці, я причепурився і пішов до В. І. Даля. Та, сам не знаю чому, проминув його мешкання і зайшов до ад'ютанта тутешнього військового губернатора, до князя Володимира Федоровича Голіцина, дуже любого молодого чоловіка, раненого під Севастополем. Зараз за мною прийшла сестра його, чорнобрива, люба, сердечна людина. Про щό у неї туга? про щό задумується отся, ледве щό розцвіла троянда?

Від князя зайшов до його швагра, Александра Петровича Варенцова: тут пообідав, послухав машинної музики й забрався до театру.

Все було гаразд, крім д. Васільової. Вона, бідняга, думала вчарувати публику своїм фанданго і зовсім не вбрала панталонів. Яке варварське поняття про штуку! Д. Климковський в ролі Пилипа IV. був прегарний, вбраний добре, згідно з портретом цього іспанського володаря. А в-решті драма »Мати-іспанка« — так собі: звичайна драма.

13. Нині написав, а завтра вишлю лист з просьбою до гр. Ф. П. Толстого. Прошу його, аби поклопотався у кого треба, щоб мені дозволено було жити в Петербурзі і ходити в академію. Здається, що лист удався. Овсянніков каже, що я міг-би в біді зайняти визначне місце між писакми просьб. Побачимо, чи пожнемо плоди з цього хитрого твору.

Нині написав я також лист до М. С. Щепкіна: прошу його, щоби побачитися нам де-небудь на хуторі в околицях Москви. Як я рад-би був (побачити) цього славного артиста-ветерана!

14. Почав портрет m-me Варенцової. Дебела кавалергард-жінка. Жіночого нема нічого, навіть найзвичайнішої чепурности.

15. Дістав лист від мого любого Бронислава: жадується, що його батько заведужав, і поручас мені якусь свою приятельку, Олену Скірмонт, любительку красних штук, мрійницю і взагалі ексцентричну особу. Це також недобре, а все-ж таки ліпше, чим моя нова знайома М. Варсцова. Правда, вона також жінка ексцентрична, тільки звернула всю свою увагу не на поезію і не на мистецтво, а на стаїню і на псарню. А може й це в своїйому роді поезія?

16. Скінчив портрет своєї божевільної амазонки й почав малювати її любу дитину. Хлопчик літ п'яти, ма-зун, буде колись псарем, камерюнкером, і взагалі ледачим чоловіком.

17. Зробив візиту В. І. Далеву, й добре зробив, що нарешті рішився на отсю візиту. Даль приймив мене дуже щиро, розпитував про своїх оренбурських знайомих, котрих я не видів від 1850 року, та в-кінці прохав мене, заходити до його, по-просту, як до старого приятеля. Не залишу користатися такою любовою пропозицією, тим більше, що мої нижегородські знайомі почали псуватися.

Після невдалого, вялого сеансу в М. Варсцової, зайшов я, по сусідству, до її хорого брата, князя Голіцина, і застав у його, його молодшу, милу, задумчиву сестру. Вражіння невдатного сеансу, немов-би вітер розвіяв. Полюбувавшись цим лагідним єством, я весь день почував себе щасливим. Який животворно-чудесний вплив краси на душу чоловіка!

19. На превелику загальну втіху скінчив нині портрет подібної до гусарина m-me Варсцової і її сина, будучого псаря. Вона надзвичайно вдоволена портретом, бо він подобас на якусь чепуристу німфу в одежі амазонки та ще й з прутиком в руці, а я ще більше вдоволений, що в-кінці, розв'язався з тою безугарною Бобеліною.

26. Хотів я був зовсім покинути свій монотонний

дневник, але нині сталося зо мною таке, чого перше ніколи не бувало. Шрейдерс, Кадинський і Фрейліх просили мене намалювати їх портрети й дали гроші на-перед. Я ніколи не брав наперед гроший за роботу, а нині взяв. »Добре помогоричував«, і пішов до чарівливої родини m-me Гільде, і там перепочував. Там то й украдено в мене ті гроші, 125 рублів. Добре мені так! не бери наперед незароблених гроший. Рано приходжу до-дому, друге лихо: в ночі переїздив Федор Лазаревський; був у Даля, шукав мене по цілім гóроді і, розуміється, не найшов. А тепер його картка лежить у мене на столі, як страшний докір на совісті.

27. Рад-нерад повинен я був нині обідати в Даля і komponувати незвичайну пригоду, яка лучилася зо мною минулої ночі. Та місто фігуральної брехні, сказав я ляконічну брехню! — сказав що їздив у Балахну з Брилкіном, — так, ради власного вдоволення, і на тому й покінчив діло.

28. Жаль мені стало незароблених гроший: пішов я до Кудлая просити помічи поліції в мойому горю. Кудлай сам хорий, не може вийти з хати, але він обіцявся прислати завтра до мене одного із своїх агентів, дуже меткого чоловіка. Побачимо, чи зробить чудо, цей хитрець.

29. Нині рано, дожидаючи поліційного дога, написав я до М. Лазаревського лист, і про славу мпнула ніч повторив йому цю саму брехню, що й В. І. Далю. Одна брехня провадить другу за собою: це такий уже лад.

О першій годині прийшов до мене агент. Я розповів йому свою пригоду, й обіцяв за труд 25 рублів. Та ба, помимо всіх його заходів результату нема ніякого. »Що з воза упало, те й пропало.« Значиться про ту погану приклячку не варт й гадати. Так я й зробив. Пішов до Шрайдерса на обід, — і з досади мало знов не нализався. По обіді зайшов до тої самої недоброї

м-те Гільде (яка християнська незлобивість!). Відпочав трохи серед її чаруючої родини і в семей годні в-вечір пішов до князя Голіцина; у його стрінув я львів тутешньої сцени: Климовського й Владімірова. Балакуни і, можливо, що гарні люди. Князь прочитав нам своє «Вражіння після бою». Неважне вражіння. Після вражіння пішла розмова про переводи Курочкіна із Беранже, і я прочитав їм з пам'яті — не перевід, а власний твір; а щоб не забути цього прегарного вірша, записую його у дневник.

»Какъ въ наши лучшие года«, і т. д.

30. Нині розпочав портрети в групі своїх щедрих приятелів. Не знаю, чи буде щось з цієї вигадки: приятелі не пунктуальні в сеансах, а це важна обставина при роботі. Побачу, що далше буде, а коли сеанси затягнуться, то нарисую кожного олівцем і тим покінчу свої рахунки з приятелями, — чого мені дуже не хотілося-би, тим паче, що рисунок сепією доволі вдачно згрупувався, і я рад-би достойно сплатити їм свій довг.

Грудень.

1. Дістав лист від М. С. Щепкина. Предкладає мені бачитися з ним в селі Никольському (мастності його сина), або, як не маю гроший на дорогу, (125 рублів були у мене зовсім лишні), то він обіцяє сам приїхати до мене в Нижній. Як-би він звеселив і мене і своїх нижегородських поклонників! Напишу до його, хай їде сюди, і хай на тутешній убогій сцені потрясе стариною. А тепер як-раз тут дворянські вибори.

Після сеансу у Шрейдерса я випадком попався на полуночний музикальний вечір до інж.-офіцера Ультрамірка і почув там такого віртуоза на фортепіяні, якого я не сподівався почути в тутешній закутні. Цей віртуоз якийсь добродій Татарінов. Між иншим він відіграв кілька кусників з «Пророка» і з «Гугенотів» Майєрбера і підняв мене на саме небо.

2. Нині зробив я візит мойому натхненому Татарінову і бачив у його, чого також не сподівався побачити в Нижньому, бачив справжнього, величавого Гюдена. Такі дві прегарні несподіванки на-раз — це рідка й висока насолода. І які-ж варвари нижегородці! Вони знають Татарінова тільки, як урядника при товаристві, що буде залізницю, а про образ Гюдена, а навіть і про самого Гюдена, ніхто й не чував, крім дідуся Улибашова, з яким я нині познайомився у театрі. Це звісний біограф і критик Бетговена і вірний гість тутешнього театру.

3. Три дні з-ряду самі несподіванки, і то самі приємні. Це велика рідкість в тутешньому, одноманітному житті. Нині відвідав мене Густав Василевич Кебер. Гість зовсім несподіваний. Він великий приятель Θ. Лазаревського. Цей, відїзджаючи з Нижнього, доручив йому, побачитися зо мною, і добряга Густав Василевич нині сповнив доручення свого й мойого друга. Коли-б більше таких несподіванок, то прегарно минали-б дні нашого життя.

4. Написав листи до Щепкина й Куліша. Прошу їх, моїх великих друзів, покинути всякі життєві та службові клопоти й приїхати до мене на два тижні, а «яще совѣсть не зазритъ», то й на-довше. Який-би я був щасливий, коли-б моє бажання сповнилося! Ачей-же може й сповниться.

Чотири дні (5.—8.) писав поему, назви її ще не придумав. Здається, назву «Неофіти», або перші християне. Добре, якби Щепкин не завів мене: я йому посвячую цей твір, і дуже-дуже бажав-би йому прочитати й почути його щирі приятельські замітки. Не знаю, коли я возьмуся за «Дорвіша й Сатрапа», а почувую велику охоту до писання.

В товаристві чесних артистів Климовського, Владімірова й Платонова, святкував я імянини загальної, а особливо театральної красуні, Анни Дмитрієвної, прізвища я не знаю, — і святкував без хитрости, це-б то

відповідно до моменту й до місця, а з кривою для чарівної родини мадам Гільде.

10. Нині в вечір Варенцов вернувся з Петербурга й привіз мені лист від Куліша і його «Граматку», щолити надруковану. Як гарно, розумно й благородно уложений цей зовсім новий буквар! Дай Боже, щоби він прийнявся серед нашого бідного народу. Це перший вольний промінь світла, щó може проникнути в здушену понами невольничу голову.

З Москви привіз мені Варенцов поклін від Щепкіна, а від Бодянського поклін і дорогий дарунок, його книжку «о времени проехожденія славянскихъ племень» з взірцями давнього славянського письма. Я сердечно вдячний Основи Максимовичу за його неоцінний дарунок. Отя книжка вельми поповнила нашу сучасну історичну літературу.

Ще привіз він для Н. К. Якобі-ого портрет нашого відомого емігранта-апостола Іскандера; портрет рисований олівцем і мусить бути подібний, тому що неподібний до цього рода рисунків. Але хоч-би він і не був подібний, я все таки зроблю з його копію для себе, поважаючи імя цього святого чоловіка.

12. Нині бачив я на сцені «Стационн-ого смотрителя» Пушкіна. Я був усе противником перерібок і на отсю перерібку пішов я дивитися тому, бо не мав що робити. І що-ж? Перерібка показалася мистецькою, а виведення незрівняним; особливе сцени другої дії і остання третьої були виконані так трагічно, що не сором найгеніяльнішому артистови. Честь тобі, добродію Владіміров, і тобі честь тіточко Трусова; ти так природно, злісно вивела ролю Ленішкіної, що й сама Коробочка перед тобою полнилася.

Загалом ансамбль драми був знаменитий, чого я й не сподівався. І коли-б в ложі не шуміли були відставні, нині гузари-поміщики, то був-би я виїшов з театру вповні вдоволенням. З приводу поміщиків.

Тепер наїхало до Нижнього на вибори дуже багато дідичів, а всі вони, без виемку, з бородами й вусами, в гузарських, уланських й інших кавалерійських мундурах. Піхотинців і моряків не видно. Говорять між собою тільки по французьки, піячать і галасують в театрі і, як чути, організують опозицію против визволення кріпаків. Суцці Французи!

13. Дістав листи від Щепкина й від Лазаревського. Старий друзяка пише, що приїде до мене на Різдво колядувати. Добрий, щирий приятель! він має намір подарувати кілька спектаклів нижегородській публиці. Який пишний дарунок!

Лазаревський пише між иншим, що дістав для мене 175 рублів через Льва Жемчужнікова з застереженням, щоби не виявляти його імені. Жертва таємна — великодушна. Чим-же я віддячуся вам, добрі, великодушні земляки мої, за отсю щирю жертву? Вольною, щирою піснею, піснею вдячки і молитви!

Ниві беруся за «Сатрапа й Дервіша». Як Бог дасть щасливо скінчити, то посвячу його честним, щедрим і благородним землякам моїм. Я хотів-би написати «Сатрапа» в формі епопеї. Ця форма для мене зовсім нова. Не знаю, як я з нею справлюся.

14. Вечером пішов я до дідуся Удлібішева з добрим наміром послухати музики. Дідусь захворів й не приймав гостей. Коли я вертав домів, стрів на вулиці недавню іменниницю й вона, зовсім проти моєї волі, зтягнула мене на маскарад. Явище в Нижньому рідке й оригінальне. Це кляса танців Марцінкевича в Петербурзі, з усіми подробицями; лиш у костюмах невеличка різниця. Там п'яні черкеси кінчать спектакль, а тут прямо офіцери при допомозі приїзних дідичів французів. Одним словом, блискучий маскарад!

15. Через В. І. Даля дістав я лист від Федора Лазаревського. Він пише, що «незабаром» поїде знов через

Нижній, і просить мене, щоб я не їхав у Балахну; не поїду, цур їй!

16. В вечір пішов я до В. І. Даля переказати йому глибоке поважання від Ф. Лазаревського. Після привітання і переказу поважання одна з доньок Даля сіла до фортепяна і взялася угощувати мене українськими піснями. Я, розуміється, був в захваті, та не від попсованих пісень, але від її простосердної ввічливості. Завважавши, що вона досить сміло орудує інструментом, я попросив її заграти що-небудь з Шопена. Але що мого любимця власне не було, то вона замість його заграла увертуру з «Гугенотів» Майєрбера, і на моє диво виконала цей гениальний твір краще, чим я сподівався. Скромна артистка пішла до дальших покоїв, а ми з В. Івановичем порушили якось несподівано псалми Давида й взагалі біблію. Завважавши, що я не байдужий до біблійної поезії, Даль запитав мене, чи я читав Апокаліпсу. Я сказав, що читав, але нічого не розумів. Він взявся об'яснювати зміст і поезію цієї (нісенітниці) і нарешті подав мені прочитати власний його переклад «Откровенія» з вьясненням та й просив по прочитанню сказати мою гадку. Останнє мені не по душі — без цього услів'я можна-би, й не прочитавши, подякувати за увагу, а тепер треба конче читати. Поглянемо, що це за дурниця у перекладі.

17. Дістав лист від П. Куліша. Він відмовляє бачитися зо мною тут, не із-за недостатку часу й охоти, але щоб оминути поговорів, котрі можуть загаяти мій поворот до столиці. Я з ним майже згідний. Від журналу, про котрий я йому писав, він зовсім відказався. Приготовляє матеріяли до третього тому «З(аписокъ) о Южной Руси» і почав писати щось серйозне, але що таке, не каже.

Вечером був на бенефісі Г. Климовського, і, не зважаючи на порядне виведення, дообідній сон Островського мені не подобався. Повторення — і повторення в'яле.

Инше — так собі йшло, крім потпуррі, проспіваного між діями бенефісантом, в-додатку до власного твору...

18. Читаль и сердцемъ сокрушился,
Зачѣмъ читать учился.

Чытаючи переклад, се-б то славянський переклад Апокаліпси, приходить в голову, що апостол писав це відкриття для своїх неофітів знаними їм инакшими виразами, щоби закрити властивий змісл проповіді перед політичними властями. А може ним кермувала й матеріальна ціль: щоби пристави подумали, що старий зійшов з розуму й плете нісенітницю, та тоді може його скорше визволять із заслання. Остання гадка здається мені більше правдоподібною. З якої-ж причини такий розумний чоловік, як Даль, перекладав і поясняв отсю алегоричну нісенітницю? Не знаю. І в якій мисли дав він мені перечитати свій убогий твір? Чи не гадає він заложити в Нижнім катедрі теології і зробити мене своїм неофітом? Ледве чи так! Яку-ж думку я йому вискажу про його чудернацький твір? Мушу брехати. А через що? По-просту задля ввічливості. Яка лукава ввічливість! Не знаю властивої причини, а мабуть вона є. Даль не придбав собі тут доброї слави, а чому? все таки не знаю. Якийсь тутешній сатирик скомпонував на його навіть епіграму. Ось вона:

У насъ было три артиста:
Двухъ не стало, это жаль;
Но пока здѣсь будетъ Даль,
Все какъ будто бы нечисто.

19. М-г Брас, учитель французької мови в гімназії, розповів мені нині страшну подію, яка недавно сталася в Москві. Трагедія такого змісту:

Хватський молодий гвардієць привіз до Москви залізницею дівчину, гарну як ангел, привіз до якогось покутного готелю. Погуляв з нею кілька днів, як то кажуть: »на славу», та й зник, лишивши на неї запла-

чення готелю, — а в неї ані грошей ні пашпорту. Вона утекла з дому з своїм коханком, щоби в Москві повінчатися, а він пропав і — кінці в воду. Господар готелю поглянув на красавицю і, як чоловік бувалий, взяв на розум: підслав до неї зводицю. Спритна «тіточка» приластила, приголубила, заплатила в готелю довг і взяла її до себе. На другий чи на третій день вона утікла від приязної бабусі і прийшла до частного пристава. Та в слід за нею прийшла і її протекторка, підмастила пристава, а той, не зважаючи на її викази, що вона з доброго дому, що вона донька генерала, вибив її різками й віддав до робочого дому на поправу. Там вона за кілька день і вмерла. Огидно!... Страшна подія! І все це паде на військових людей.

20. На добродійні цілі готується вистава, у якій прийматимуть участь благородні «субъекти», під безпосередньою дірекцією д-ки Голінської і д-я Варєнцова. Вистава складатиметься з живих образів і з концерту.

Д. Варєнцов запросив мене нині, як маляря, на пробу, особливе для живих образів, це-б то для освітлення тих неладних образів. Я, в простоті душі, спрібував освітити оден з них так, що головна постать в світлі, инші в полутоні. Освітлення вийшло до-волі ефективно. Та нещасливі матусі підняли крик, що мовляв одна, якась там освітлена, а їх доні ні; хіба-ж вони гірші від неї, що їх зовсім не видно, і хіба тільки з афіші будуть їх люди знати.

Я плюнув і хотів йти, та задержала мене Марія Александрівна Дорохова й просила, щоби я уставив і освітив її Ніночку. Ніночка — не красуня, в образі вийшла чаруючо. Дітилюбиві матусі, хоч і помітили, в чім діло, все-ж таки не згодилися оставляти своїх доньок у полусвітлі.

Нині повинен-би виїхати з Москви Щепкин. Ох, як він гарно зробив-би, коли-б виїхав! Позавтрі я мав-би частя поцілувати мого старого, мого єдиного друга!

21. Нині дістав я лист від М. С. Щепкина. Він живий виїхав з Москви, а позавтрі я обійму мого старого, мого сердечного приятеля. Якний я щасливий з цієї щирої приязні! Не багато є між нами, котрим Бог посилає таку повну радість, і дуже, дуже небагато людей, доживши до сімдесяти літ, заховали таку поетичну свіжість серця, як М. С., щасливий патріарх-артист.

Нині дістав я також лист від моєї святої заступниці, від графині Настасії Івановни Толстої. Пише вона, що лист мій до графа Ф. П. буде в часі різдвяних свят переданий М. Н., і подає мені адресу Н. О. Осіпова. Боже, Боже! Чи скоро я побачу мою академію? чи скоро покловюся моїй святій заступниці?

Вистава на добродійні цілі вдалася гарно, крім живих образів і народнього гимну. Ніночка Пущіна була чарівлива.

24. Празник над празниками і торжество над торжествами! о третій годині в-ночі приїхав Михайло Семенович Щепкин.

29. О 12-ій годині в-ночі відїхав від мене М. С. Щепкин. Я, Овсянніков, Брилкін і Олійніков відпроводили мого великого друга до першої стації, і рівно о 3-ій годині вернулися домів. Шість днів, шість днів життя повного торжественної радості. І чим я віддячуся тобі, мій старий, мій єдиний друже? Чим я відплачуся тобі за це щастя? за ці радісні, солодкі сльози? Любовю! Але я люблю тебе давно, та й хто, знаючи тебе, не любить? Чим-же? Окрім молитви за тебе, крім найщирішої молитви, я нічого не маю.

30. Я все ще не можу прийти до нормального стану від чарівного прекрасного видіння. Все ще стоїть у мене перед очима Городничий, Матроз, Михайло Чупрун і Любим Торцов. Але яскравіше й промінніше від великого артиста стоїть великий чоловік з своїм лагідним усміхом, мій приятель єдиний, мій сердечний незабутній Михайло Семенович Щепкин.

Січень.

1. Новий рік стрів по приятельськи весело в родині М. А. Брилкина. Хоч як весело стрінули ми новий рік, та все-ж таки, коли я прийшов додів, зробилося мені скучно. Понудьгувавши трохи, пішов я до чарівливої родини мадам Гільде. Та нудьга й там мене допала. З храма Пріяпа пішов я на утрєнню, — ще гірше: дячки з похмілля так пронизливо співали, що я заткав собі уши й вибіг із церкви. Прийшовши додів, взявся я нагло за біблію, відчинив, і мені попався клаптічок паперу, на якому Олейніков записав байку із слів Михайла Семеновича. Та знахідка так владувала мене, що я зараз таки, взявся її переписувати. От вона:

»На улицѣ и длинной, и широкой, і т. д.¹⁾

Авторство цієї байки приписують московському акторови Ленському. Та вона не подібна до водевільного куплету. Байка так добродійно вплинула на мене, що я, дошсуючи останній вірш, заснув.

Нині я познайомив з родиною Брилкина Катерину Борисівну Піунівну, акторку, дуже люблю особу. Вона в найбільшій радості із-за цієї знайомости і не знає як мені дякувати. Який добродійний вплив зробив Михайло Семенович на це любе й талановите сотворіння! Вона виросла, покрасчала, порозумнішвала після Москаля-Чарівника, в якому грала ролю Тетяни, а грала так чарівничко, що видці²⁾ ревіли від захвату. А Михайло Семенович сказав мені, що вона перша артистка, з котрою він так залюбки грав Михайла Чупруна, і що знаменита Самойлова перед скромною Піуноюю салдатка.

2. Ввічливий Олейніков нині передав мені твір Курочкіна »На смерть Беранже«, та так погано переписаний, що я ледве міг прочитати. Та якось прочитав я і переписав на памятку. Прегарний, сердечний твір.

¹⁾ В автографі йде повний текст.

²⁾ В автографі: артисти.

16 липня 1857 р.

»Зацьмъ Парижъ волнується опять.

На площадяхъ и улицахъ солдаты?» і т. д.¹⁾

3. Одержав від Куліша лист і 250 рублів. Ці гроші він придбав за рисунки, котрі я вислав з Новопетровської кріпості Залєському для продажі. Залєський передав їх Сіраковському; від Сіраковського я не мав ніякої звістки про них і цілком стратив їх із очей. Не знаю, як вони дісталися до рук Куліша, а цей знайшов якогось щедрого земляка-любителя, і я дістав 250 рублів, мовби дарунок на Новий рік. Спасибі йому.

4. Цілий день посвятив на писання листів: обов'язок це нудний, але конечний. Написав пів тузина листів, між ними й авторови »Семейної хроніки«, що прислав мені через Михайла Семеновича примірник своєї чарівної хроніки. Кулішеви післав з листом своїх »Неофітів«. Цікаво мені знати його думку про цей мій новий твір.

О 8-ій годині в вечір відпровадив свого господаря Овсяннікова на дорогу до Петербурга, потім пішов на масковий балъ до Варєнцова, директора театру, і познайомився там з доктором Рейковским, ученим і дуже цікавим чоловіком.

6. Нині Піунівна, в ролі Простушки (водевіль Ленського), була така миленька, що не тільки московській, або петербурській, але хоч-би й парижській публиці сподобалася-би. Непотрібно вона рум'яниться. Я їй це скажу. Від ролі Тетяни (в Москалю Чарівнику) вона очевидночки видосконалюється, і коли не перешкодить їй замужжя, то з неї виробиться самостійна велика артистка.

8. Від нині я займаю два мешкання: попереднє у Овсяннікова, й нове у Шрейдерса. Тепер тільки наробити-би довгів, а схватися є куди.

9. На новім мешканню у Шрейдерса намалював нині портрет Олейнікова під умовою, щоби він написав фелетонову статейку для »Московскихъ Вѣдомостей« о про-

¹⁾ В автографі йде повний текст вірша на смерть Беранже.

бувашню М. С. Щепкіна в Нижнім. Добре, як дотримає слова.

10. Намалював портрет Шрейдерса; вдався до волі добре. Отже часть довгу сплачена. Треба ще намалювати Фрейліха й Кадницького, тоді квіт! Але коли це станеться, не знаю.

11. Нині субота. В суботи я і люба Катерина Борисівна Піунівна обідаємо у М. А. Дорохової. Але нині я мусів зречися цієї радості, і моя люба товаришка пішла сама з портретом М. С. Щепкіна, присланим в дарі Марії Александрівній, а я поїхав відпровадити до першої стації на Казанській дорозі мого привабливого, благородного капітана В. В. Кишкіна. Сумно розлучатися з такими добрими людьми, як цей симпатичний Кишкін. Вернувшись домів, я почув себе круглим сиротою. Але тяжка моя самота не довго тяглася; я скоро нагадав, що я оден з щасливців на цьому світі. М. С. Щепкін, відїжджаючи з Нижнього, просив мене полюбити його любу Тетянку, це-б то Піунівну, і я буквально сповнив його приятельську просьбу. А нині Кишкін, прощаючися зо мною, просив мене полюбити його благу улюбленицю Вареньку Остафієву. І після таких млих обовязків я нудьгую! Дурень, дурень, а в школі вчився. Остафієва поїхала кудись за місто, і я вибрався о 6-ій годині в-вечір до Піунівної, застав її дома, проказав їй вірш Курочкіна »Какъ въ наши лучшие года«, а вона прочитала мені декотрі твори Кольцова й потім мало-що не всі байки Крилова. Я був в захваті від цього імпровізованого літературного вечора, і прийшов до дому цілком щасливий. Вона любить читання: значить, вона далеко зайде в своїй штуці. Дай Боже, щоби моє пророцтво сповнилося.

12. Не ради неділі і світової бридкої візити пішов я до небоги тутешнього губернатора П. М. Галінскої, але на просьбу мого щирого Михайла Семеновича, щоби передати їй його портрет і приятельський поклін. В ве-

личезній гостинній докола бабусі Шаховскої і Галінської сиділи холодні, офіціальні, вимушені фігури. Після привітання, ледве я усів, повіяло й на мене холодом від цього поважного товариства. Вийшов сам губернатор. Я поздоровив його з наданням ордеру Анни через плече, уклонився і вийшов разом із Е. А. Бабкіним. Заїхав до його, взяв Пушкіна й Гоголя і повіз до Піунівної. Прочитав їй «Сцени ізь рицарскихъ временъ» і відогрів свою душу, обвіяну губернаторським холодом. Вопа прочитала мені «Камяного Гостя», і потім ми поїхали до Брилкіних обідати. По обіді Піунівну повезла М. А. Грас до театру, куди і я пішов, зовсім задоволений, що день, котрий так холодно почався, скінчився так тепло й прегарно.

13. Бабкін подарував мені прегарну акватінту, «Смерть Людовика XIV.», а я нині за цю ненаглядну картину змалював, і то доволі вдачно, його парсуну: Вечір провів у любого молодця-челіста Весловского і вернувши домів, застав лист від Сергія Тимофієвича Аксакова. Дуже приятний, дуже сердечний лист. На кінці листу пише, що мій «Матрозь» нарешті рушив у дорогу. Він передав його Каткову, редакторови «Рускаго Вѣстника». В ожиданню будучих благостей забираюся до переписування другої части «Матроза».

14. Нині случайно зайшов я до Піунівної. Беседа знялася про кінець її театрального року й про відновлення контракту; їй бідненькій страшно не хочеться лишатися в Нижнім, а не знає, куди дітися. Її хотілося-б у Казань, та боїться там якоїсь Прокофевої, не супірняці, а страшної інтригантки. В таким її клопоті я предложив їй мої услуги по змозі. Я напишу лист до директора Харківського театру і буду просити М. С. Щепкина, щоби за неї заступився. Як то добре було-би, коли-б їй удалося перенестися до Харкова.

15. Не відкладаючи в довгий мішок, написав я нині до директора Харківського театру і до мого великого

друга. Який то буде вислід з моїх нехитрих старань?

16. Що-йно хотів я закінчити лист до мого великого друга, коли згадав, що нині не поштовий день. Покинув отже лист і взявся за «Матроза». Незносно-нудна робота! Літератам повинні платити не за писання, але за переписування власних творів.

Вечером вернувся з театру і застав дома лист від мого геніяльного приятеля. Добре, що я свого листу не скінчив. Він пише мені поміж иншим, що мої рисунки пустив вже межі люди. Спасибіг йому, невтомленому.

17. Скінчив недокінчений лист, відослав на пошту і взявся за «Матроза». Осоружна робота! коли я її скінчу?

18. На моє превелике здивовання, стрів я сьогодні у Брилкіна давного й нелицемірного свого поклонника, В. Н. Погожева. Він тут по службовим ділам, і завтра вертає у Москву.

19. Нині моя улюблениця ще-раз грала ролю Тетяни: чарівничо, як і за першим разом. Але Климовський у ролі Чуруна і по вимові, і по міміці — вандал: плів теревені, варвав, і тільки мішав моїй милій Тетясі.

20. Проводив у Петербург доктора Кутєрема, Кебєра, Шрайдерса, Фрейліха і Н. А. Брилкіна в Казань, на компанійську фабрику близь Казані. Нині у мене день проводів.

21. Бенефіс любовьки Піунівної. Театр повний гостей і чарівна бенефіціантка — гарна тема для газетної статейки. Чи не спробувати-би? Спробуємо на щастя.

22. У переїзді з Петербурга до Вятки на службу, відвідав мене нині Яків Лазаревський. Він недавно приїхав з України. Розповів про многі свіжі гидкоти в моїм ріднім краю, між иншим про сумну Катеринославську ворохобню з 1856 року і про свого сусіда й ро-

дича Н. В. Білозерського. Сей дідич-філантроп так обдер своїх кріпаків, що вони зложили про його пісню, котра кінчиться ось-так:

А в нашого Білозера
Сивая кобила;
Бодай же його побила
Лихая година!
А в нашого Білозера
Червоная хустка;
Ой не одна в селі хата
Осталася пустка.

Наївна, невинна пімста!

23. »Донька другого полка« — дуже глупий твір Доницеттого. Лібретто теж немудре й неприродне. Покійному нашому¹⁾, треба думати, дуже подобався отсей безугарний твір. Та чи не на його замовлення й родився він на світ? Тямлю, що при йому в Петербурзі виконували цю оперетку дуже старанно. Тепер вона і тую цінність утратила. Що сказав-би він на це? Гедеонова на місяць у гавтвахту замкнув-би.

Бабуся Шмітгоф у ролі Марії безобразна, а мій любимець, Владіміров в ролі старця, маркізового дворецького, теж безобразний.

24. Одержав листи від Куліша й від М. Лазаревського.

25. Одержав лист від Костомарова: докоряє, що не пишу до його. Я справді винен перед ним на цей раз. Але що писати? о чім писати? Що я тут нудьгую і нічого не роблю? а в-решті, що не можу нічого робити? Ліпше мовчати, ніж переливати з пустого в порожне.

26. Мясниці стрів я санкованнем за місто. Намовив до цього й любу Піунівну з родиною. Вона пристала,

¹⁾ Мабуть якийсь епітет для царя Миколи I.

й поїхали ми в село Бор, нашилися чаю в якійсь корчмі, а вертаючись, вона все співала знану весільну, чи святочну пісню:

Меня миленькой онъ журиль-браниль,
Онъ журиль-браниль, добромъ говориль;
Ай люди-люди выговоривалъ!
Не ходи, дѣвка, молода замужъ,
Наберись дѣвка ума-разума,
Ума-разума да сундукъ добра,
Да сундукъ добра, коробокъ холста.

Жидівська основа у Москаля. Він без віна навіть полюбити не може.

27. В церкві Покрови відправили похорони над тілом Д. П. Улибишева, знаменитого критика й біографа Бетховена й Моцарта.

28. Микола Петрович Болтін, дворянський маршалок губерніяльний, заявив бажання познайомитися зо мною. Я вдоволив його приязному бажанню і не каюся. Він чоловік із здоровими та благородними думками, горячо спочуває справі кріпаків і сердечно побивається за організацією комітету, котрий повинен розв'язати цю справу в Нижегородській губернії.

29. Невдатний бенефіс д-ки Васілевої і сплетні.

30. (Чужою рукою.) Кохана й високоповажана Катеринно Борисівно! Я сам приніс вам книжки й приніс на те, щоби ви їх перечитали. Але ви відослали мені на-зад не прочитавши. Як мені об'яснити ваш учинок? Він мені зовсім забиває намороки, особливо, як взяти на увагу нашу нинішню розмову. Чи вже-ж це не відповідь на моє сватання? Коли воно так, то прошу вас: вискажіть мені її яснійше. Справа для мене занадто важна. Я вас люблю і кажу вам це попросту, без всяких викликів і захватів. Ви занадто розумні, щоби вимагали від мене огнистих виявлень кохання; я вас занадто люблю і поважаю, щоби уживав тих пустяків,

яких звичайно уживають люде. Стати вашим мужем, було-би для мене найбільшим щастєм, а зречися цієї мисли буде трудно. Коли-б однак доля инакше судила, коли-б я мав нещастя не подобатися вам і коли звернені мені вами книжки означають відмову, то нічого діяти: я мушу покоритися обставинам. Але в кождім разі, ані мої почування, ані моє поважання до вас не зміняться, а коли ви не можете, чи не хочете бути мою жінкою, то позовьте мені лишити собі хоч одну потіху — остатіся вашим приятелем і сталою прихильністю та шанобою придбати вашу жичливість і поважання.

Дожидаючи відповіді, котра мусить рішити мою долю, остаюся відданий вам, глибоко любячий

Тарас Шевченко.

31. Я зовсім не надаюся до ролі любовника. Вона мабуть взяла мене за божевільного, або просто за п'яного, а до того ще й за ледащо... Як їй витолкувати, що я ані одно, ані друге, ані третє, і що (я) не драмативний театральний любовник, але щирий, глибокосердечний її приятель? Сам я їй не вмію цього висказати. Удамся до моєї приятельки М. А. Дорохової. Коли й вона не врозумить її, тоді я найсмійніший і нещасний жених.

Лютій.

1. Дістав від М. С. Щепкина лист, 200 рублів і найсердечнішу охоту переспилити мою прекрасну нарічену в Харків. Він бажає знати її услів'я, а вона не бажає видітися зо мною. Але, що маємо видітися не в любовній справі, лиш по ділу, то мусимо конче видітися. Нічого робити, беруся знов до писання листу.

2. Справа моя не стоїть так зле, як я гадав. Вона взяла моє нагле сватання за театральну сцену. Чиста акторка! вона у всім бачить свою улюблену штуку, навіть в мені відкрила сценічного артиста, хоч я найменше подавав на актора. Дійсно я скидався тоді на божевільного, або радше на п'яного, а вона бідненька

взяла мене за такого, що грає роллю. Але перемелеться — мука буде.

Усе це пояснив мені її отець, котрий прибув на моє запрошення з приводу листу Михайла Семеновича. Старий не висказав виразно своєї гадки в справі мого сватання, але згодився зо мною, що їй треба конче читати, і взяв від мене «Губернські Очерки» і кілька випусків Гоґарта. Добрий знак!

На закінчення вистави відіграно драму: «Парижські нищі». Роллю Антуанетти відіграла вона, й відіграла краще, ніж за першим разом; та я не оплескував її, а чому — того й сам не знаю. Здавалося мені, що вона вища понад усі оплески. Та я цього не сказав нікому.

3. Нині іменини Нини Пуцциної. Вчора повідомив я про це Ніуцівну, в намірі побачитися і поговорити з нею, але політика не вдалася мені. Моя улюблена прийшла, поздоровила Нину з імянинами і за пів години відїхала. Я ветиг, та й то вже в присінку, стиснути їй поцілувати її руку, а не промовив ані слова. Хитра людина! Тепер я тобі не сильце, але западію поставлю. Побачимо, хто кого перехитрить.

Тут-же, при ній, перечитав я голосно вже надруковану статейку власного виробу про її бенефіс. Може їй не сподобалось моє невзвесливе слово і вона поспішила відїхати... Та чи не покинути-би мені мою серцеву вигадку? Не плюй в колодязь, прийдеться воду шити.

4. Краще щось, як ніщо. Другий день нема вистав, убогих ниже-городських вистав! І ніби чогось необхідного бракує.

5. Вона мені спилася. Чи це на добре? Буцїм-би то вона сліпа, жебрачка, але така молода й гарна! Стоїть коло якогось плота, чи паркану й витягає руку Христа-ради. Я хотїв підійти до неї з якоюсь дрібною монетою, але вона параз зникла. Це продовження ролі Антуанетти більш нічого.

В вечір був у Татарінова. Белов і Татарінов грали на чотири руки увертюру з Вільгельма Телля і з Фрайшціца, а потім де-що духовного змісту з Гайдена. Божественний Гайден! Божественна музика!

Після музики зняли бесіду про театр і про талант моєї улюбленої Піунівної. Зразу слухав я з вдовolenням її похвали, але потім стало мені так сумно, що я хотів відійти. Щоб би це значило? чи не заздрість? Дурна, недоладна річ, бути заздрисним о акторку й видців. Її правдивим любовником повинна бути публіка, а муж — приятелем.

На сам кінець вечора господар прочитав нам пісню Беранжера, переложену Ленським під назвою «Старый Холостякъ». Мені вона дуже сподобалась, може для того, що я, коли не одружуся з моюю любовою артисткою, буду мусів приступити до цієї неповажаної категорії.

6. М. А. Дорохова робила нині репетицію перед кінцевим іспитом із своїми ученицями. В зеленнх суконках і білнх пелеринках сиділи вони поважно, ніби публіка в театрі, і боговійно слухали, як їх вправні товаришки виконували на фортеп'яні всілякі руколомні штуки. Між иншим відограно на двох інструментах, дуже гарно увертюру із «Вільгельма Телля». Після цього прочитано вірші по французьки, по німецьки, і, нарешті, панночка Беляєва відчитала російські вірші, власний твір, на тему вдяки за виховання; на її вік вірші гарні, і я їй за це обіцяв подарувати твори І. Козлова, коли дістану їх у Нижньому. На закінчення відспівано хором... народній гимн, й репетиція скінчилася.

Все воно, як звичайно глупо, але що було противне, то це, що в саях інститута, крім лавок і грізного, ярмаркового портрету самодержця, ні одного образу, ні одної ригтовини. Чисто, гладко, як у якій «райтшуплі». Де-ж естетичне виховання жінки? а воно для неї конечно, як воздух для відшху. Душегуби.

По цій театральній пробі, зайшов я до М. А. У його стрів мого старого знайомого, д. Шумахера; він недавно вернувся із заграниці та привіз 4 числа «Колокола». Я перший раз побачив нині отсю часопись і боговійно поцілував її.

7. Нині одержав лист, та ще й рекомендований, від директора Харківського театру: він дуже приязно просить мене, подати йому услівя Піунівної і її саму принаглити до приїзду. Я дуже рад, що мені ця справа удалася. В вечір пішов я, утішити її цим приязним листом і поговорити нарешті про услівя і про час виїзду до Харкова. Її самої не застав дома, а глуха мамуня так мене приймила, що я ледве коли небудь рішуся переступити поріг моєї милої протезжі. Треба отже доконче листовно порозуміватися.

8. Вона прислала по мене, щоби висловитися що до Харківського предложения. Я, розуміється, радо згодився на те, щоби побачитися по ділу, маючи на оці і любовну справу. Та ба, сварлива мамуня і на крок не виїшла з покою, і я мусів уступитися з самими препорученнями. Вона волить з батьком їхати до Харкова. Та це зменшить її грошові засоби, бо отець мусить покинути контору, де набирає 30 рублів на місяць. Та мабуть і їй вже надоїла мамуня.

9. Після гулянці ночі почув я порив до писання віршів, спробовав — і без найменшого силування написав вірші: «Доля», «Муза» і «Слава». Чи це не вислід роздрознення нервів?

І. Доля.

Ти не лукавила зо мною;
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала; Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До цього дика в науку.

— Учися, серденько: колись
З нас будуть люди, — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала...
Які з нас люди?... Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, — у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо-ж, доленько моя,
Мій друже щирій, нелукавій!
Ходімо даліше: даліше слава, —
А слава — заповідь моя.

II. Муза.

І ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле одчесла;
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздолі,
Туманом сивим сповила, —
І колихала, і співала,
І чари діяла... і я...
О, чарівниченцько моя!
Міні ти всюди помогала,
І всюди, зоренько моя,
Ти не марніла, ти сіяла...
В степу безлюднім, в чужині,
В далекій неволі,
Ти в кайданах пинчалася,
Як квіточка в полі;
Із казарми смердячої
Чистою, святою
Вилітала, як пташечка,
І по надо мною
Полинула, заспівала,

Моя сизокрила, —
Мов живущою водою
Душу окропила...
І я живу, і надо мною
Своєю Божою красою
Вітаєш ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим,
Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. В ночі,
І в день, і в вечері, і рано
Вітай зо мною... і учи, —
Учи неложними устами
Хвалити правду! Поможн
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая,
Моя ти мати! — положи
Свого ти сина в домовину,
І хоть єдиною сльозину
В очах безсмертних покажи.

III. Слава.

А ти задріпанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор роспустила?
Чи з ким иншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнись лишень коло мене,
Та витнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо, та тихо
Пожартуєм, чмокнемося,

Тай поберемося,
Моя крале мальована...
Бо я таки й досі
Коло тебе мизкаюся:
Ти хоча й пшпалась
І з п'яними королями
По шинках шаталась
І надто з тим Миколою
У Севастополі,
Та мені про те байдуже...
Мені, моя доле,
Дай на себе надивитись.
Дай, і пригорнутись
Під крилом твоїм і любо
З дороги заснути.

10. Дістав лист від кошового батька Я. Г. Кухаренка з 7. серпня. Він ішов з Катеринодара через Новопетровську кріпость і Оренбург, і аж нині дійшов до своєї цілі. Все-ж таки ліпше пізно, як ніколи. Кухаренко не знав, де моя резиденція; а я не знав, як витолкувати собі його мовчанку. Тепер все вияснилося.

І. А. Усков з Новопетровської кріпости пише, що у них все гаразд. Не завидую вашому гараздови.

В. Н. Погожев пише з Владимира, що він сими днями видівся у Москві з М. С. Щепкином і що Щепкин читав йому з пам'яті якусь мою »Пустку«. Цілком не пам'ятю тої »Пустки«. А чую, о ній вже не перший раз.

11. М. С. Щепкин з сердечним жалем пише про моє безладне й нетверезе життя. Цікаво-б знати, з якого джерела зачерпнув він такі відомости? Видко, що і в мене є добрі люде. Все-ж ліпше, як нічого. Дякую тобі, мій старий, мій добрий друже; та не знаю, як тебе переконати-би.

Він пише дальше про переселення Піунівної до Харкова. Та сумнівається, щоби їй там дали таку платню,

якої вона жадає. Буде прикро, як з цього нічого не вийде. Підждемо, що скаже Іван Александрович Щербина.

Боже, Боже! як-би я хотів вирвати її з цього смердячого болота!

12. Нині намалював портрет Кадинського. Лишається ще намалювати Фрейліха, та й квіт.

14. Наконєць скінчив другу часть »Матроза«. Переписування — це найнезносніша робота, якої я коли небудь досвідчав. Вона рівняється салдатеській муштрі. Треба буде перечитати сю рукодію; щоб з неї вийде? як прийме її С. Т. Аксаков? Мені страх, як хочеться подобатися йому, і тільки йому... Дивне почування!

15. Запрошував карткою свою мучительку, обідати у М. А. Дорохової. Сказала, що нездужає... незносна брехунка! Мені треба конче з нею поговорити сам-на-сам перед виїздом з Нижнього, а не знаю, як небудь досвідчав. Вона рівняється салдатеській муштрі. це зробити. Писати не хочеться, а відай таки прийдеться. Вона мені знов снилася сліпою жебрачкою, але вже не коло церковного паркану, як перший раз, лиш у живім образі, в українській білій свитці і в червонім очінку.

16. Віддавши на пошту листи до Кухаренка й Аксакова, пішов я до соборної церкви, послухати архієрейських співаків. Дивно! чи воно томў, що я не освоївся, чи й дійсно так (це певнійше): в архієрейській службі, з її обставинами та взагалі з тими декораціями, видалося мені, є щось тибетське чи японське. І на цій ляльковій комедії читають святе євангеліє! Яка протворічність!

В церкві знаходиться нерукотворний чудодійний образ, з котрого копія перестрашила мене колись у церкві Георгія. Оригінал єсть в соборі. Він цікавий яко стародавність. Пого перепис із Суздаля князь Константин Васильєвич, року 1351. Дуже можливо, що це оригінальне византийське чудо.

В вечір були в театрі живі образи. Я не пішов подивитися, навіть помімо того, що в них бере участь і моя незрівнана. Я боявся, що побачу в цих образах византийський стиль. Моя обава небезпідставна: Майоров не має найменшого розуміння в цій простій річі. — В театральній каварні, чи, як її тут називають, в кабаці, здивав я старого Піунова. Він сказав мені, що дуже рад-би, аби його Катруся в слідууючу неділю прочитала що-небудь на сцені. Я обіцяв понишпорити в російській поезії. Понишпорив, — і вибір мій пав на останню сцену з Гетого «Фавста» в перекладі Губера. Вона прочитає добре, тільки треба буде одягнути її відповідно до місця і часу. Шкода, що нема під рукою Ретша! Та, чи дістану я книжку Губера в тому затхлому городку?

17. Не без трудности роздобув Губерового «Фавста», післав книжку моїй артистці, а в три години потім приходжу до неї певнісенький, що вона знає вже на пам'ять ролю Марґарети. Де там! Вона знайшла, що ця сцена чомусь непригідна для читання. На поклик матері вийшла з покою, а я, з півгодини побалакав з батьком, та й пішов, піймавши облизня. Цікава простота обичаїв.

18. В переїзді з Київа до Иркутська відвідали мене мої земляки, Волконський і Малюга. Вони їдуть яко лікарі, відслуговати державі за виховання. Мені здається непригожим, посилати молодих лікарів так далеко від осередка просвіти: де там спроможність, розвиватися даліше? Варварство!

Малюга повідомив мене, що Марко Вовчок — це псевдонім М. А. Марковички — і що адресу її можна роздобути у Данила Семеновича Каменецького, Кулішевого відпоручника в Петербурзі. Яке прекрасне високе сотворіння ця женщина! не-під-пару моїй акторці! Треба буде написати до неї лист і подякувати їй за втіху, яку зготовила мені своєю книжкою.

19. О шестій годині рано приїхав Шрайдерс із Петербурга, привіз мені лист від Лазаревського, пісні Бе-

ранжера в перекладі Курочкіна і чотири примірника мого портрету, фотографованого з мого-ж рисунка.

О 12-ій годині відбулося в салі «Дворянського Собранія» свиточне отворення комітету, утвореного для наконечного рішення свободи кріпостних селян. Цей великий початок благословив єпископ, а військовий губернатор Н. А. Муравєв отворив промовою, не бридкою урядовою, але одушевленою, християнською, свободною. Але з банди самолюбних дідичів ніхто ані одним слівцем не обізвався на людську святу бесіду. Чи ця промова буде надрукована? Попрошу М. А. Дорохову, чи не зможе вона дістати відпис.

20. Оден примірник моєї нерукотворної картини подарував я М. А. Дороховій; вона їй подобалася; вираз приходить їй децю суворим. Просив, щоб дістала відпис промови Муравйова; обіцяла.

21. Написав до Лазаревського, щоби свої листи до мене адресував на імя М. С. Щенкіна в Москву.

Почав переписувати для друку свої поезії, писані від 1847-ого до 1858-ого року. Не знаю, чи багато доброго зерна виберу з цієї половини.

22. Третій раз сниться вона мені, і все жебрачкою; це вже не внаслідок ролі Антуанети, а чому? — не розумію. Нині уявилася мені брудною, бридкою, обдертою, на-пів голою, і все таки в українській свитці, та не в білій, як перше, але в сірій, подертій і запацьканій болотом. З сльозами благала в мене і милостині і вибачення за свою неввічливість з приводу Губерового «Фавста». Я, розуміється, простив їй і хотів на доказ примирення поцілувати її, але вона зникла. Чи ті сни не віщують нам дійсного убожества?

23. Сон справдився. Вертаючи з почти, зайшов я до Владімірова й довідався, що моя люблениця Піунівна, не дїждавшись листу з Харкова, зробила угоду з тутешнім новим директором театру, п. Мірцовим. Коли це правда, то в яке положення поставила вона мене

й Михайла Семеновича супроти Щербини? У вельми погане. Ось де моральне убожество, а я боявся матеріального. Приязнь на бік і чорти в воду. Хто зломив дане слово, для того нема й присяги.

24. Одержав лист від Куліша з дороги до Бельгії, з його хутора Мотронівки коло Борзни. Він пропонує мені, рисувати рисунки з української історії, з пісень і сучасного життя народу; ті рисунки можна буде вирізувати на дереві, відбивати в більшій кількості, розмальовувати й продавати як найдешевше. Гадка його іде до того, щоб усунути з нашого народу суздальські вироби. Гарна, благородна гадка, але її можна виконати тільки при більших грошевих засобах і принести навіть матеріальну користь. Тепер я не можу взятися до такої роботи. На це треба жити раз-враз в Україні, щоби була різниця між моїми малюнками й суздальськими; до того-ж я не трачу надії, бути в академії і займатися любою акватінтою.

Я мав тільки досвідів і зазнав тільки неудач в своїм життю, що, здавалось-би, пора освоїтися з цими гидотами. А таки не можу. Припадком здивав я Піунівну; я не міг поклонитися їй. А чи давно я бачив у ній будучу свою дружину, свого ангела хранителя, за котрого готов був положити душу свою? Огидливий контраст! Нестаток — це чудесний лік на любов. У мене все, мов рукою відняло. Я скорше вибачив-би їй найжвавішу вдачу, аніж цей дрібний нестаток, котрий мене, а що найважніше, мого старого славного друга поставив у таке непригоже положення. Завтра Кудлай іде до Владимира; попрошу його, щоби взяв і мене з собою. З Владимира доберуся якимось до Никольська і в обіймах старого, щирого друга, дасть Бог, забуду і Піунівну і всі мої гіркі страти й невдачі. Відпичну, й на дозвіллю займаюся переписуванням для друку моєї невольницької поезії.

Нині перепису собі чужу хоч не поезію, а досить

вдатні вірші, присвячені пам'яті «незабутнього фельд-фелля».

Когда онъ въ вѣчность переселился
Нашъ незабвенный Николай,
Къ Петру апостолу явился,
Чтобъ дверь ему онъ отперъ въ рай.
— Ты кто? спросилъ его ключарь.
— «Какъ кто? извѣстный русскій царь.»
— Ты царь? такъ подожди немного,
Ты знаешь, въ рай тѣсна дорога
И узки райскія врата.
Смотри, какая тѣснота!
— «Что-жь это все за збродъ?»
— Аль не узналъ?... Простой народъ.
Свои, вѣдь, это россіяне —
Твои бездушные дворяне,
А это вольные крестьяне.
Они всѣ по міру пошли
И нищими къ намъ въ рай пришли. —
Тогда подумалъ Николай:
Такъ вотъ какъ достается рай!
И пишетъ сыну: «Милый Саша!
Плоха на небѣ участь наша!
И если подданныхъ ты любишь,
То ихъ богатства поубавь;
И если хочешь в рай ввести,
То всѣхъ ихъ по міру пусти!»

25. О 7-ій годині рано дістав я лист від Лазаревського; він пише, що мені дозволено, приїхати до Петербурга й жити там. Лишого поздоровлення з іменинами не можна собі бажати.

О третій годині зібралися на обід: М. Брилкін, П. Брилкін, Грас, Лапа, Кудлай, Кадинський, Фрейліх, актори Климовський і Владіміров, Попов, Товбич. При

обіді було шумно, весело й дуже гарно, бо товариство було однодушне, просте й у високому степені благородне. При шампані я виголосив промову: найперше подякував моїм гостям за зроблену мені честь, а на-кінці сказав, що я до нікого не буду мати жалю, коли всюди стрічати-му таких добрих людей, як вони, що є тепер зо мною, і що пам'ять о них я завсіди заховаю в моїм серці.

Мій празник відбувся в мешканню доброго К. Шрейдера. Вечером пішов я провозити Климівського, який від'їжджає до Петербурга. З ним і я збірався їхати в гостину до М. С. Щепкина, та лист Лазаревського задержав мене в-пору.

26. Товбич запросив мене, переїхатися на 75 верст від Нижнього. Я радо згодився, щоби скоротити довге ожидання урядового повідомлення про дозвіл жити в Петербурзі. Ми запросили з собою актора Владімірова і панну Сашу Очеретниківну, зуховату особу. Погано пообідали на мій кошт в трактиєрні Бубнова і пустилися в дорогу.

27. В селі Міднівці, ціли поїздки Товбича, перебули ми до 9. години в вечір. Тут стрінувся я з капітаном інженерії Петровичом, який приїхав туди по одному ділу з Товбичом. Петрович з-роду Серб, образований, щирий і сердечний чоловік; гарно розуміє і глибоко спочуває усьому теперішньому. Жаль мені, що я так довго прожив у Нижньому і що тільки нині стрінувся з цим рідким чоловіком.

28. О 7-й годині рано ми вернулися щасливо до Нижнього. Поїздка наша була весела й не зовсім пуста. Саша Очеретнікова була гидка. Вона немилосердно пила і на кожній стації безтямно зраджувала, не дивлячися, з ким має діло. Гидко й безповоротно зіпсуте, а прецінь таке прегарне сотворіння. Страшна драма.

Марець.

1. Від міністра внутрішніх справ прийшло до ту-тешнього губернатора листьмо, що мені дозволено проживати в Петербурзі, але все ще під надзором поліції. Це робота старого розпустника, япанця Адлерберга.

2. Одержав лист від графині Н. І. Толстої. Вона пише, що її сердечне бажання наконець сповнилося і що вона нетерпівливо жде мене у себе. Добра, благородна людина! Чим я віддячуся тобі за те добро, що ти для (мене) зробила? Щирою, безконечною молитвою.

Овсянніков просить, щоби його тут (підождати) до 7-ого дня цього місяця. Підожду. А як заведе мене, то прокляну і поїду без грошей.

3. Нині одержав я давно дожддану книжку «Дѣтство Багрова внука» з дуже влєсливим надписом автора. Книжка була вислана з Москви 7. лютого і перележала до нині у сухого Даля. Могла й на віки лишитися у його, якби я нині випадком до його не зайшов і не побачив її. Він складає вину на свою розсіяність та на роботи. Оправдуйся чим хочеш, а все таки ти сухий Німець і велике ледащо. І звідки взялася у Сергія Тимофійовича думка, робити його моїм комісіонером, коли моя адреса йому знана? Чи не думав він таким чином познайомити мене з ним? Добрий Сергій Тимофійович!

4. Дожддаючи Овсяннікова та паспорту з поліції до Петербурга, взявся я переписувати «Відьму» для друку. Знайшов багато довгого й недоробленого. І слава Богу! робота скоротить довгі дні дожддання.

5. Ніслав лист до Н. І. Толстої. Написав їй, що для 7-ого, о 9-ій годині в вечір, опущу Нижній Новгород. Чи це станеться? Це буде залежати від Овсяннікова, а не від мене.

Працюю дальше над «Відьмою».

6. Я занадто цупко взявся за свою «Відьму», так цупко, що нині скінчив. А роботи було немало, і скін-

чив, здається, не з-гірше. Переписав і з-легка поправив »Лілею« і »Русалку«. Як то приймуть земляки мої мою невільницьку музу?

О 7-ій годині в-вечір прийшов до мене підфіцер і запропонував, що завезе мене за 10 рублів до Москви. Я дуже вдячний за пропозицію. Він відвозив до Вятки якогось непослушного свого батькови капітана Шліпенбаха і з поворотом шукав собі пасажира та й знайшов мене. Ще раз спасибіг йому.

Умовившись що до ціни й часу виїзду, я пішов до Кудлая, щоб принаглити видання пашпорта. Кудлай не застав дома і по дорозі поступив до Вільда, де стрінув Татарінова, панночок Шмітгоф і їх брата, вельми талановитого скрипача й драматичного артиста. По обіді хазяї, пращаючись зі мною, дарував мені на пам'ятку кілька мініятурових медальонів, копії із славних давніх та нових творів, різних мистців. Милій і гарний дарунок.

7. Від полудня до 1-ої години вночі прощався з моїми нижегородськими приятелями. Розставання закінчив у М. А. Дорохової ввечерю, і тостом за здоров'я моєї святої заступниці, графині Н. І. Толстої.

10. Дня 8. марця о 3-ій годині з-полудня виїхав з Нижнього саньми, а дня 9-ого вночі приїхав до Владимира возом. Окрім цього, зовсім звичайного явища в цю пору року, не приключилося нічого особливого, крім легкого запалення в лівім оці та сверблячки на лобі. У Владимірі я взяв рожевої води й гадав, що цим ароматичним ліком все закінчиться, але не так вишло, як я гадав.

У Владимірі на поштовоїй стації здивався з А. І. Бутаковим, під котрого командою я два роки, 1848 і 1849, плавав по Аральському морі. Від того часу я не видівся з ним. Тепер він їде з жінкою до Оренбурга, а потім на береги Сир-Дарії. У мене на одну згадку про цю пустиню серце холодне, а він, бачиться, готов, там

поселитися й на-віки. Сподобалась сатана ліпше від ясного сокола.

О 11-ій годині в вечір приїхав до Москви. Взяв покій за рубля сріблом на добу в якомсь пишнім готелі, й ледве міг добитися чаю, тому що вже було пізно. О Москва! о караван-сарай! під гучною фірмою — готель, та ще й із швайцаром.

11. О 7-ій годині рано лишив я караван-сарай із швайцаром і пустився шукати свого друга, М. С. Щепкина. Знайшов його біля старого Пімена в домі Щепотьєвої, і замешкав у його, та й, бачиться, на довго, бо око моє спухло й почервоніло, а на лобі зробилося кілька купок прищів. Обцілувавши мого великого друга, пішов я до доктора Ван-Путерена, мого знайомого з Новгороду. Він записав мені англійську сіль, зелений плястир, діету і що-найменше тиждень не виходити на улицю. От тобі й столиця! сиди та дивися у вікно на старого, гидкого Пімена.

12. Відвідав мене доктор Ван-Путерен, додав ще два лікарства для внутрішнього і зверхнього уживання, і обіцяв мені що-найменше тиждень вязнення і піст. Веселенька перспектива!

Зараз за доктором відвідав мене поважаний Михайло Александрович Максимович. Молодіє, старуган, оженився, запустив вуси та й гадки собі не має. В вечір, на наставання моїх гостинних господарів, зійшов я з завязаною головою долі до гостинної світлиці, де застав кілька гостей, між ними Кетчера, Бабста й Афанасєва, з котрими мене господар познайомив. Час хутко минув до вечері. Подали вечерю, гості сіли до стола, а я пішов до своєї келії. Проклята хороба!

13. Доктор Ван-Путерен від'їхав нині до Нижнього, а мені припоручив свого приятеля, якогось Німця, котрого я однакож не дочекався і просив Михайла Семеновича, закликати лікаря, якого сам лучше знає, бо хо-

роба моя не жартом мене непокоїть. М. С. закликав доктора Міна. Я очікую його завтра.

Відвідав мене Маркевич, син М. Маркевича, автора «Історії Малоросії», і М. А. Максимович з брошурою «Изслѣдованіе о Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдашномъ». Сердечно вдячний за відвідання і за брошуру.

14. Відіслав Лазаревському два рисунки, призначені в дарунку для М. Н. По обіді прийшли до мене два лікарі, добре ще, що не разом. Приятель Ван-Путерена записав якусь мікстуру в темнім слоїку, а Мін Пільнавську воду і діету. Я рішився триматися останнього. Дмитро Єгорович Мін — учений перекладчик Данта і ще більше учений та досвідчений лікар. Поет і лікар: яка прекрасна дісгармонія! — У старого мого приятеля М. С. всюди і у всім поезія, у його й домашній лікар — поет.

15. Вчора були у мене два лікарі, а нині ані одного. Мені, слава Богу, лучше; може небавком мені їх зовсім не буде треба. Як би це гарно було! Надоїло дивитися у вікно на старого Пімена.

Михайло Семенович ходить коло мене, як коло вередливої хорої дитини. Щира людина! Нині в вечір запросив для мене мою пів-землячку паню Грекову з зошитом українських пісень. Прегарний, свіжий, сильний голос; але наші пісні, особливо жіночі, не для неї. Уривисто, остро, національної експресії вона не вловила. Чи скоро почую тебе, моя рідна, задушевна пісне?

Петро Михайлович, старший син мого великого друга, подарував мені два примірники фотографічного портрета апостола Александра, Івановича Герцена.

16. Намалював портрет Михайла Семеновича, та не зовсім удався мені. Причиною невдачі були с-першу Максимович, а потім Маркевич. Пренаївні гості! Їм і на гадку не прийшла приказка, що гість не в-пору гірше Татарина, а бачиться — люде розумні, та не тямлять простої річи.

По обіді відвідав мене Д. Б. Мін і не заорднував нічого крім дісти й Пільнавської води. За три дні обіцяє випустити мене на вулицю. Ох, як би це гарно було!

17. Нині знов відвідали мене оба лікарі і, слава Богу, окрім дісти й сидження в хаті нічого не записали. Але я і цього не сповнив. Вечером, тишком-нишком, відвідав я давно невиданого мого друга, княжну Варвару Миколаївну Репніну. У неї користна переміна: стала повнійша і мовби молодша. Вдавала святу, чого у неї перше я не запримітив. Чи не стрінула вона в Москві гарного «ісповідника»?

18. Скінчив переписування, чи проціджування своєї поезії за 1847. рік. Шкода, що нема з ким тямущим прочитати. Михайло Семенович не суддя в цій справі: він занадто захоплюється. Максимович — цей просто преклоняється перед моїм віршем. Бодянський також. Треба буде підіждати Куліша. Він, хоч суворо, та все таки деколи скаже правду. За те йому не говори правди, як хочеш заховати з ним добрі взаїмени.

О першій годині поїхали ми з Михайлом Семеновичем до міста. Заїхали до Максимовича, застали його, як клопотався коло «Русско-ї Бесѣд-и». Господині не було дома; вона була в церкві; говіс. Небавком прийшла й вона, і хмарна домівка ученого прояснилася. Яка любя, гарна людина! Але щб в ній найбільше чарує, це чистий, ненарушений тип мосї землячки. Вона заграла нам на фортепяні кілька наших пісень, так чисто, так неманіровано, як жадна велика артистка не вмів грати. І де він, старий антиквар, викопав таке свіже, чисте добро? І тужно і завидно. Я написав їй на пам'ятку свій «Весняний вечір», а вона подарувала мені київський образок, щоб носив на шиї. Простосердний і прекрасний дарунок!...

Попрощавшися з любою, чарівною землячкою, заїхали ми в Школу Живонсі до мого старого приятеля

А. Н. Мокрицького. Старий приятель не пізнав мене: не дивно, ми з ним від 1842. року не бачилися. Пізніше поїхали до книгарні Н. Щепкина, де мені Якушкін подарував портрет знаменитого Миколи Новікова. Потім приїхали додів і сіли до обїду.

Вечером був я у О. М. Бодянського. Наговорились до-волї о Славянах взагалї і о земляках особливо. Цим я й закїнчив мїй перший вихїд з помешкання.

19. О 10-їй годїні з-рана вийшли ми з Михайлом Семеновичем з дому, а хоч під ногами була вода й болото, ми обїйшли пішки що-найменше чверть Москви. Я не бачив Кремля від 1845-ого року. Через новий дворець він багато стратив на своїй красї, але все-таки він оригїнально-гарний. Храм Спаса в-загалї, а головна баня особливо — поганї. Страшно невдатна величезна будївля, зовсїм як груба купчиха в золотїм строю на голові, всадила на-показ серед Білокаменної. З Кремля перейшли ми на »Большую Дмитровку«. Зайшли до Олени Константиновної Станкевич, до моєї давної знайомої, напилися чаю, відїтхнули й пішли до книгарні Н. М. Щепкина. Звідти ще-раз вернулися до Станкевичевої, де я стрїв ще одну мою давну знайому, Олімпїяду Ивановну Мініцьку. Пообїдали в Станкевички і в 6 годїні щасливо вернулися пішки додів, споминаючи прошле.

20. Мїй нерозлучний товариш і провідник ¹⁾ Михайло Семенович нинї ставив собі баньки, і я сам оден, від 10-ої до 4-ої годїни, мїсїв Московське болото. Ранком казав я візникови вимастити чоботи добрим дегтем, зїбрався і пустився через Тверську до Кремля. Налюбавшись старим красюком Кремлем, перейшов я до молодого некрасюка Спаса, щоби оглянути рїзбарські роботи. Але мене не пустили й на подвірря. »Не велїли«, сказав сторож. Я не суперечив і вернувся до Кремля. Налюбавшись ще-раз стареньким, вийшов я на Ільїнку, а потїм на Покровку. Зайшов я до А. А. Сапожнікова,

¹⁾ В автографї: чичероне.

мого товариша в дорозі з Астрахані до Нижнього. Хорий — нікого не приймає. І добре робить, бо я цілий обліплений болотом. Розпитав у будочника дорогу на пошту й помалу поплівся до Мокрицького. Відпочив у його, полюбувався шкіцами мого незабутнього друга, небіщика Штериберга і пішов до уральського козачини Савича. Взяв від його «Літопись Величка», котру він два роки тому дістав від О. М. Бодянського, щоби переслати (мені), а він тримав її у себе, сам не знає за-що.

Від Савича зайшов у гостинницю, напився чаю з бубликами і через Страстний базар вийшов на Дмитровку. Потім до старого Пімена й рівно о 4 прийшов домів.

Вечером М. С. був готовий до нових подвигів і ми рушили до Станкевичів. Весело, безцеремонно побалакали про Україну, про минувшину й на розстанні подарував мені В. А. Станкевич примірник творів Тютчева.

21. О 10-ій годині з-рана пустилися ми з М. С. Щепкином, та вже не пішки але повозкою, оглядати Москву. По дорозі заїхали до його сина Миколи. Випили по шклянці чаю і рушили даліше. Заїхали, також по дорозі, до Кетчера, там застали Бабста. Кетчер подарував мені всі видання свого товариства, крім свого перекладу Шекспіра: він ще в друкарні; а Бабст подарував свою бесіду про помноження народнього капіталу, видання того самого товариства. Випили у Кетчера по чарці сливянки й поїхали до Якушкіна. Господаря не застали дома, а люба господиня подарувала нам по примірнику портрета кн. Волконського, декабриста, і ми розкланялися й поїхали до «Красных ворот» до Забеліна. Це молодий ще чоловік, симпатичний, лагідної вдачі, що не мешкає в мешканню, а в бібліотеці. Він не цілком здоровий і я не рішився просити його, щоб показав мені Арсенал, де він служить як помічник Вельтмана. Від Забеліна поїхали ми до книгарні Н. М. і тут я розпрацювався з моїм провідником.

Гріх мені нарікати на долю, що вона загальмувала мою їзду до Петербурга. За оден тиждень я тут стрітився і познайомився з такими людьми, з якими й через кілька літ не вдалося-би стрітись. Виходить: нема лиха без добра.

Вечер перебув я у своєї любой землячки М. В. Максимовички. Хоч нині страстна п'ятниця, вона цілий вечір співала мені наші рідні, сердечні пісні. А співала так сердечно, прегарно, що мені здавалося, що я знаходжуся на берегах широкого Дніпра. Чудесні пісні! чаруюча співачка!

22. Оден з найрадістнійших моїх днів! Нині бачив я чоловіка, котрого не сподівався побачити за мого те-перішнього пробування в Москві. Цей чоловік — Сергій Тимофієвич Аксаков. Що за прекрасна благородна стареча постать! Він хорий і нікого не приймає. Поїхали ми з Михайлом Семеновичем поклонитися його родині. Він довідався, що ми знаходимося у його домі, і на-перекір лікарській забороні запросив нас до себе. Ми бачилися кілька хвилин. Але ці кілька хвилин зробили мене щасливим на цілий день і на все зістануться між моїми найяснішими споминами.

Після пісного обіду в Троїцькім ресторані пішов я домів з наміром приладитися до нічного кремлівського свята. Намір не удався мені. Прочитав статтю в 3 числі »Полярно-ї Зв'яз-ди« о записках Дашкової. О 11-ій годині пішов я до Кремля. Коли-б я перше нічого не чув про цю византийську старовірську урочистість, то може вона й зробила-би на мене якесь вражіння, а тепер таки ніякогісенького. Світла мало, дзвонення багато, хрестний хід, прямо вяземський медяник, несеться у товпі, гармонії нема зовсім, естетичного ані тіні — доки ще справляти-муть цю япанську комедію? О 3 годині вернув я до дому й до девятої спав сном праведника.

23. Христос воскрес!

В родині Михайла Семеновича не заведено вро-

чистого обряду і не призначено часу на розговіння. Коли хто хоче! республіка! ще гірше, анархія! і ще гірше, блюзнірство, богохульство! Відчуратися споконвічного звичаю об'їдатися і обпиватися зі сходом сонця — та це-ж просто наруга над святощами!...

О 10 годині прийшов до М. С. з святочним поклоном актор Самарін і продеклямував йому миленьку епіграму Щербини, яку тут і переписую:

Боже, въ какомъ я теперь упоеньи!
Съ »Вѣстникомъ Русскимъ« въ рукахъ.
Что за прекрасныя стихотворенія. — Ахъ!
Тутъ Данилевскій, Плещеевъ таинственный,
Майковъ, нашъ флюгеръ поэтъ, —
Лучше же всѣхъ несравненный, единственный Фетъ!
Много нелѣностей (здѣсь) патетическихъ,
Множество фразъ посреди,
Много и рюмъ... но красотъ поэтическихъ,
Жди!

24. Ще раз бачився з Сергієм Тимофієвичем Аксаквим і з його симпатичною родиною, і ще раз щасливий. Чарівний дідусь! Він запрошує мене на літо до себе на село, і я мабуть не устоюся проти такої спокуси. Хіба що запонадлива поліція не пустить.

Від Аксакова заїхали до В. М. Репніної, а від неї до актора Шумського. Вкусили свяченої паски з вестфальською ковбасою і поїхали до Станкевичів. Не застали дома. Повернули до книгарні М. М. Щепкина й Спілки, тут і лишилися обідати. Обід був за запрошеннями. Микола Михайлович обходив урочисто перенесення книгарні в новий дім і з цього приводу дав бенкет московській науково-літературній знаменитості. Молода, жива, поривиста, свободна! І яка це чаруюча знаменитість! Тут я застав Бабста, Чічеріна, Кетчера, Міна, Кроненберґа-сина, Афанасєва, Станкевича, Корша, Крузого й багато інших; я стрівся і познайомився з ними,

як з давними знайомими, як з своїми рідними. А всю цю повну радість я завдячую мому знаменитому другови, М. С. Щепкинови.

О 8-ій годині в вечір поїхали до купця Варенцова, музика й любителя штук. Тут я стрівся з декотрими московськими малярами й музиками, та послухавши Моцарта, Бетговена і інших великих репрезентантів чутної гармонії пішов о 11-ій годині до хати, «дивися бившему».

25. Високоповажаний М. А. Максимович дав для мене обід, на котрий запросив між іншими й ветхих деньми товаришів своїх, Погодіна й Шевірева. Погодін ще не такий старий, як я його уявляв собі. Шевірев старший; помімо сивої голови, не викликає поважання для себе; солодкий до нудкості старець. При кінці обіду Амфітріон виголосив вірші, які сам зложив мені у честь. А по обіді люба хазяйка відспівала кілька українських пісень, і гості в захваті розійшлися, кому куди треба, а я поїхав до Сергія Тимофієвича Аксакова з наміром попрощатися з ним. Він спав, і я не мав щастя поцілувати його прекрасну сиву голову. До 9-ої години перебув я у Аксакових і з насолодою слухав моїх рідних пісень, співаних Надеждою Сергіївною. Ціла родина Аксакових щиро симпатизує Україні і її пісням і взагалі її поезіям. О 9-ій годині поїхав я з Іваном і Константином Аксаковими до Кішелева; тут стрівся і познайомився з Хомяковим і зо старим кн. Волконським, декабристом. Він спокійно, без найменшої злости розповів мені деякі епізоди із свого 30-літнього заслання; в-решті додав, що ті з його товаришів, яких позакидали до самотніх тюремних келій, повмірали, а ті, що нудилися, по кількох разом, пережили своє мордовання, між ними й він.

26. О 9-ій годині з-рана розстався з М. С. Щепкином і його родиною. Він виїхав до Ярослава, а я, забравши свою мізерію, поїхав на залізницю і в 2-ій годині, запакований в вагоні, покинув гостинну Москву. В Москві

найбільше тішило мене те, що я знайшов у просвічених Москвичів, а особливо в родині С. Т. Аксакова, дуже теплу привітність для мене і щире спочуття до моїх поезій.

27. О 8-ій годині в вечір громоносна льокомотива свиснула голосно й станула в Петербурзі. О 9-ій годині я був уже в мешканню мого сердечного приятеля М. М. Лазаревського.

28. По снігу й хлянавиці оббігав я пішки половину міста майже без потреби. По дорозі зайшов до гостиниці Клея і застав там Григорія Галагана, котрий тільки що приїхав з Москви. Він передав мені лист Максимовича з його віршами, які він прочитав при обіді 25. марця, карту на побирання «Русско-ї Бесѣд-и» і мого «Єретика», це-б то Яна Гуса, котрий знайшовся в Москві, а я його уважав за цілком пропавшого. О 3-ій годині я вернувся до-дому і обіймив мого щирого Семена Артемовського, а за пів години я був уже в його домі, як в своїй рідній хаті. Багато, пребагато ми згадали й перебалакали, а ще більше лишилось, чого ми не встигли ні згадати, ні переговорити. Дві години майнули швидше від одної мінuti; я розстався з моїм любим Семеном, і о 6-ій годині в-вечір пішли ми з Лазаревським до графині Н. І. Толстої.

Сердечнійше й радістнійше не стрічав мене ніхто і я нікого, як стрітилися ми з моєю святою заступницею і з графом Федором Петровичем. Ця стріча була сердечнійна від всякої стрічі свояків. Багато хотів я висказати їй, і не сказав нічого. Нехай вже на другий раз! Пляшкою шампана освятили ми святе радістне побачіння, і о 8-ій годині розійшлися.

Вечір перебули ми у В. М. Білозерського, мого союзника-сусіда з 1847. року. У його застав я моїх товаришів оренбурських: Сіраковського, Станевича й Желіговського-Сову. Радісна, весела стріча! Після сердечної бесіди та любих рідних пісень ми розійшлися.

29. О 10-ій годині з-рана явився я Казанською сиротою у начальника канцелярії обер-поліцеймайстра, у земляка мого Ів. Мик. Мокрицького. Він приймив мене на-пів офіційно, на-пів фаміліярно. Стара знайомість згадалася десь з-боку. На-сам-кінець він мені порадив оголити бороду, щоб не зробити некористного вражіння на його патрона, графа Шувалова, у котрого я мушу ставитися як у головного могого надзорця.

Від Мокрицького пішов я знов шліфувати вже висохлий брук і вправлявся в цій ніжній штуці до 12-ої години, а о 12-ій годині поїхали з М. Лазаревським до Василя Лазаревського. Ці гарні браття Лазаревські на-причуд симпатичні люде, і всі шість, як оден. Замітна рідкість. Василь приймив мене як давно невиданого свого приятеля, а ми з ним стрічаємся перший раз в життю: щó земляк, то земляк!

В-вечір пішли ми до цирку-театру дивитися й слухати живописного викладу геології професора Роде. Лекція про будову світа прегарна, й астрономічні образи теж не зайві, але по-що ці нужденні, суздальські види городів і будівель, які обижають штуку? і по-що ці живі, як на меблевих обоях узорі, що крутяться й обижають науку? Дивно! а ще більше дивно, що публичність плеще, цій «балаганній» дряні. Товпа. Та ще столична товпа!

30. Замовив свою фотографію в шапці і в кожусі для М. А. Дорохової.

Шукав мешкання Бабста і не найшов. Жаль. Не дивлячись на погане веремя, перейшов на Васілівський острів, зайшов до артиста Лаврова і від його довідався про смерть Петровського. Страшна новина! Бідна старенька мати, вона не переживе тої новини!

Вечером графиня Настасія Івановна представила мене своїм знайомим, щó нині зібралися у неї великою громадою. Вони вітали мене, як давно дожданого й дорогого гостя. Спасибіг їм! Боюся, щоб не зробитися

мені модною фігурою в Петербурзі. А воно щось на те виглядає.

31. З артистом Лукашевичем був в Ермітажі. Новий будинок Ермітажа видався мені не таким, як я собі його уявляв. Блеску й пишності багато, а краси мало. І в цім величнім храмі штуки відбилася тяжка касарняна лаба «незабутнього» вивченого медведя.

О 3-ій годині вернувся я додів і ліг, аж ось прийшов до мене давній знайомий і щирий земляк, хоч і не забутий, але якось з пам'яті утрачений, М. Н. Дзюбин. Згадали давні часті й пішли до готелю «Париж» обідати. По обіді перейшлися по Невському й на-нині розсталися. — Вечір перебув у Семена.

Квітень.

1. Дурять і обдураються. Добре було-би, коли-б це лучалося тільки в перший день квітня... Звідки взявся цей дурний звичай?

Довго волочився по Невським Проспекті без всякої цілі. Потім перейшов на Бассейную, найшов мешкання Кокорєва, а самого господаря не застав дома. Обідав у Вілозерського. По обіді дістав карту від графині Настасії Івановни, і вечером пішов до неї. Нічого пильного не було: вона по-просту хотіла побачити мене. Добра душа! До графині приїхав Сошальський і завіз мене до землячки М. С. Кржлєвички, котра нині святкує свої іменини. Ми з нею не бачилися від року 1845. Ледве трохи постарілася, на-диво землячка!

2. О 1-ій годині Сошальський повіз мене до землячки Ю. В. Смирнової. Я знав її в році 1845. найвною милою інституткою, а тепер — чорт-зна-що: грає ролю великої дами, а не подобає і на путню покоївку! Від Смирнової поїхали до Градовича, також старий знайомий.

Від Градовича зайшов я, вже без Сошальського, до ресторану Палкіна: пообідав і вернув додів.

Вечером, у цирку-театрі дивився я і слухав »Бронзового коня«. Величня вистава й більш нічо. Оден дідусь Петров і Семен славно піддержали »Бронзового коня«. А инше — пусте.

З Навуходоносора (із Беранже, В. Курочкіна):

»Въ давно прошедшіе вѣка,« і т. д.¹⁾

3. Ледве встиг я покласти перо, дописавши останній куплет цього прегарного твору (вірш Беранжера в перекладі В. Курочкина, »Въ давно прошедшіе вѣка«), як прийшов до мене Каменецький, за ним Сіраковський, за ним Круневич, а на закінчення Дзюбин, котрий і запросив мене на обід. От тобі й листи! Треба буде де-побудь сховатися.

Пообідавши не зовсім в-міру, вийшли ми на вулицю. Ледве зробили кілька кроків, як стрітили всюди присутного вічного жида, брехуна Елькана. Проходжувався з ним довший час, а розставшися, пішли шукати після його вказівок мешкання актора Петрова. Розуміється, не знайшли, та тільки вилаяли всевідучого Елькана. По дорозі зайшли до Бенедиктова. Він приймив мене з щирою радістю, і після довшої бесіди про всілякі речі прочитав нам на мою просьбу дещо з »Собачого Бенкета« Барбера. Аж тепер я впевнився, що цей пишний переклад зробив дійсно Бенедиктов.

4. Каменецький доручив мені всі мої вірші, переписані Кулішем, окрім »Єретика«. Треба буде зробити вибір та взятися до видання. Але як мені досягнути до цензури?

О 3-ій годині пообідав з Дзюбином, також не зовсім в-міру, а вечір перебув у Семена.

5. Приїзdnий Семаковський просить мене, обідати з ним і з Дзюбином. Я спав і мене, спасибі, не збудили. Під притокою недуги я не поїхав на люкуллівський

¹⁾ В автографі цілий вірш.

обід. Бог з ними! чоловікови непривиклому можна надобре захорувати. — Вечір перебув у Галагана.

6. Мав велике нещастя, убитися у фрак і ставитися перед своїм головним надзорцем гр. Шуваловим. Він приймив мене по-просту, не формально, а щό найважнійше без пригожих до случаю наставів, і тим зробив на мене користне вражіння. — При цій нагоді я познайомився з дружиною начальника канцелярії, обер-поліцей-майстра І. М. Мокрицького. Вона Свічка з-роду і справдішна моя землячка. Ми з нею стрітилися як давні знайомі.

Попрощавшись з любою землячкою, пішов я до академії мистецтва на виставу. Пейзажі, скорше ніж другі образи, кинулися мені в очі. Калям має сильний вплив на пейзажистів. Самого Каляма два твори не першої вартости. В-вечір був у графині Настасії Івановни, чув перший раз гру Антона Контского і особисто познайомився з поетом Щербиною.

Був намір поїхати в Павловськ до старого Бюрно. Але перешкодив тому доброму намірови артист Соколов, до котрого я зайшов по дорозі; перебув у його до 4 години і спізнився до поїзду. Непростима розсіяність!

Вечером пішли з Михайлом до Семена й не застали його дома.

8. Хіснуючися гарною погодою, пустився я пішки в Семенівський полк, шукати мешкання Олєйнікова. Мешкання знайшов, а господаря не найшов, і перейшов на Бассейну до Кокорєва. І цього письменника-торговця не найшов дома. По дорозі зайшов на Літєйную до Василя Лазарєвського, відпочав трохи і пустився пішки на велику Под'яческу до Семена, обідати. По обіді вийшли на вулицю і постунили до бідного, безталанного генерала Корбе. Плаче бідний не тому, що із служби прогнали, а тому, що не дали Станислава. Бідний, нещасливий чоловік!

В-вечір зайшов я до свого товариша з заслання, Круневича. Крім многих Поляків були й Москалі, між ними й дві знаменитости: граф Толстой, автор салдацької севастопольської пісні, і оборонник Севастополя, генерал Хрулев. Ця остання знаменитість видалася мені приборканою.

9. Відплатився за непомірну вечерю у Круневича.

10. Відвідав московського знайомого, Безобразова, потім Рамазанова й Михайлова. Хотів пройти на виставу, та не повелось; цар перешкодив. Бачив у цирку-театрі «Москаля Чарівника». Чарівний Семен! а там — дурниця.

11. Поручив Каменецькому, старатися в цензурнім Комітеті о дозвіл, надрукувати «Кобзаря» і «Гайдамаки» під фірмою: «Поезії Т. Ш.» Що з цього буде?

Зайшов по-дорозі до артиста-співака Петрова. Він тільки потовстів. А вона — ух! З миленької Анни Яковлєвної зробилася поважна, а все таки мила бабуса. Змінчивий пол!

Забіг до Семена, випив чарку горілки і пішов до Корбе обідати. Скучно й брудно, як у старого парубка, та ще вояки.

Вечером у Білозерського слухав нову драму Желяковського¹⁾ (Сови) і доказав Сіраковському, що Некрасов не тільки не поет, але й віршописець цартацький.

12. Сніг, хлапавиця, паскуда. Не вважаючи на все це, ми, се-б то я, Семен і М. Лазаревський, пішли до академії, подивитися на виставу. Щоб забезпечитися від простуди, вступили до Смурова, випили по чарці джину й проковтнули по десятку устриць. З вистави пішли до графині Настасії Івановни на прошений обід, який давала своїм численним близьким приятелям з-приводу мого повороту. При обіді граф Федор Петрович сказав коротеньке слово на честь милостивого царя. А на честь мого невільного довгого терпіння виголосив майже лі-

¹⁾ Він звався: Жегліговский.

беральну промову Микола Дмитрівич Старов, потім Щербина, а на сам кінець сама графиня Настасія Івановна. Мені було її приємно й заразом ніяково. Я не сподівався для себе такої великої честі. Для мене це було щось цілком нове. Семен завважав, що при обіді всі були бліді, охляли й зелені, крім щасливого вигнання, се-б то мене. Чудний контраст!

По обіді повіз мене Сошальський до землячки М. С. Кржисевич, а о першій годині до Бореля, а від Бореля до Адольфини, де я його й лишив.

13. Від М. Д. Старова ми з Семеном поїхали до М. В. Остроградського. Великий математик приймив мене з розпростертими руками, як земляка і як члена родини, що кудись на-довго був виїхав. Спасибіг йому. Він з родиною їде на літо в Україну: запросив-би, каже, до себе і Семена, та боїться, що в полтавській губернії не стане сала прохарчувати його.

Обідав у Семена; вечір провів у графині Настасії Івановни; слухав віршів Юлії Жадовської. Нещаслива, бідна дівчина!

14. Семен познайомив мене з дуже порядним молодим чоловіком, з В. П. Енгельгардтом. Багато, пребагато зворушилося у мене в душі при стрічі — з сином мого колишнього пана. Але забуття минулому, а мир і любов теперішньому.

Вечером Грицько Галаган познайомив мене з чернігівськими земляками, з Карташевськими. Ввічливі, милі землячки.

15. З волі графині Н. І. представився шефови жандармів, князеві Долгорукову. Я вислухав його відповідний до нагоди, але ввічливий настав, і на тім скінчилася авдієнція.

Вечір перебув у земляка Трохима Тупиці, де стрінувся з Громекою, автором статі «Про поліцію» і Прохабарік. Познайомився із старим Персидским, деабриетом.

16. Грицько Галаган (приїхав) просити, щоб списав йому мій «Весняний вечір». Я радо сповнив його волю, а він, щоб не бути мені довжником, списав прегарні вірші Хомякова¹⁾:

И. Н. Дзюбина познайомив я з Семеном, а він, щоб не остатися в довгу, задумав угостити мене якимсь молодим генералом Криловим, земляком із Харкова. Не зважаючи на молодість і приязність, генерал показався несимпатичним. А його обід, майже царський, також показався якимсь притенсійним.

В вечір Мей прислав мені свій переклад на московську мову того самого «Весняного вечера», що в-ранці списав я для Галагана. Спасибіг йому.

17. М. Д. Старов прислав М. М. Лазаревському написану промову, котру виголосив в мою честь на обіді у графині Н. І. Толстої. Яко річ дорогу для мене втягаю її до свого Дневника: «Нещастя Шевченка скінчилося, і тим усунено одну з величезних кривд. Ми не нарушимо скромности тих, котрих заходи сприяли цьому доброму ділу й придбали собі вдячність кожного, хто відчуває вагу цього діла. Ми скажемо, що нам радісно бачити того Шевченка, котрий серед страшних вбійчих обставин в суворих мурах „казарми смердячої“ не ослаб духом, не впав у розпуку, але заховав любов до своєї долі тяжкої, бо вона благородна. Це високий приклад для всіх наших сучасних артистів і поетів. Вже це одно достойне зробити Шевченка безсмертним. Позвольте-ж піднести тост подяки за того Шевченка, котрий своїми стражданнями піддержав святу віру, що дійсно моральну природу чоловіка жадним обставинам неможливо побороти. Н. Старов. 12. цвітня 1858.»²⁾

В. М. Білозерський познайомив мене з професором

¹⁾ В автографі «Дневника» вписаний вірш Хомякова: «Тебя избралъ на брань святую» не Шевченковою, а мабуть Галагана рукою.

²⁾ В дневнику вписано російською мовою.

Кавеліном. Принадно-симпатичний чоловік. Також познайомив мене з трійома братами Жемчужниковими. Чарівничі браття!

Ввечір в цирковім театрі слухав оперу «Жизнь за царя». Геніяльний твір! безсмертний М. І. Глінка!

Петров у ролі Сусаніна, як перше гарний, і Леонова у ролі Вані гарна, та не Петрова, котру я чув 1845 р.

18. Одержав дуже любий лист від любого Сергія Тимофійовича Аксакова. Відповідь завтра, бо нині я все рвався до своєї «Лунатики». Коли-б не перешкодив милий Сошальський, я скінчив-би «Лунатику». Та ба, треба було покинути нематеріальне слово і взятися до матеріального діла, це-б то до важкого обіду.

Вечером, з тим самим ввічливим Сошальським, поїхали ми до милої й талановито-голосистої співачки мадмуазель Грінберг. Там стрінулися з Бенедиктовим, Дарґомижским і з архітектором Кузьміним, старим, добрим знайомим. Музикальна насолода скінчилася смішним м'явканням Дарґомижского. Як мишеня у кігтях kota, а йому плескають. Дивні люди, отсі мельомани, а ще дивніші такі співаки, як Дарґомижский.

19. Вчора Сошальський запросив мене з Михайлом Л. на борщ з сушеними карасями й на вареники. А нині графиня Н. І. запрошує картою до себе на обід і обіцяє познайомити з декабристом бароном Штейгелем. Ми поставили декабриста висше борщу з карасями, і за це спроневірення були покарані бароном: він не прийшов на обід. Здивачілий барон!

При обіді познайомився я з адміралом Голеціщевим. Він товариш графа Федора Петровича. Простий і, здається, гарний чоловік.

Вечір провів я у Галагана. Він прочитав опис свого будинку, котрий він збудовав в Прилуцькім повіті на давний український лад. Панська вигадка, але гарна і варта наслідвання.

20. Обідав у Д. Кавеліна й там познайомився з Галаховим, автором »Русск-ої Хрестоматі-ї«.

21. Без всякої цілі волочився до обіду по місті, а ввечір пішов до театру. Спектакль в-загалі був добрий, а увертюра з »Вільгельма Телля« чаруюча.

Хвалений тенор Сетов нище середньої міри, а його оплескують. Семен, в ролі батька Лінди-ді-Шумані, доволі гарний.

З театру пішов до Білозерського й застав у його Д. Кавеліна. З розмови про минувшу й будучу долю Славян ми перейшли до психології і філософії і пересиділи до 3-ої години з-рана. Школярство, але чарівне школярство.

22. Також без всякої цілі волочився до обіду, тільки-ж вже не сам, але з Семеном. Вечером, знова з Семеном, пішли ми до землячки М. Л. Мокрицької і забавлялися до другої години, переливаючи з пустого в порожнє.

23. Вчора умовилися ми з Семеном, щоби нині о 1-ій годині поїхати оглянути дачі. Рівно до 12-ої години була погода гарна, потім упав дощ »затяжний«, як його називають. Ми пересиділи цілий день дома, читали Гумбольдта »Космос«, та дивлячися у вікно, повторяли приговорку: »От тобі, бабо, Юр'ів день!«

Пляни мені ніколи не вдаються, а я не годен відмовити собі тої приємности, щоб не снувати плянів. Нині приміром. Виходячи з дому, я поділив був собі час до обіду: на-перед зайти до академії і подивитися на виставу; потім до П'ордана, свого будучого професора, потім до барона Кльодта, а в-решті до графині Н. І. і тут остатися на обід. Такий був проєкт, а вишло так: В першій салі академії стрінув я Зімбулатова й Боріспольца, моїх старих, сердечних друзів. Ми на-скорі обійшли виставу, пішли до Зімбулатова і час до обіда провели на споминах. Я цілком вдоволений невдачою.

Вечером вибралися ми з Михайлом до брата його, Василя, та зайшли до Семена і там провели вечір. Тож невдача.

25. О 10-ій годині з-рана пішов попрощатися з А. Н. Мокрицьким; він їде до Москви. По дорозі зайшов до М. І. Сухомлінова й до барона Кльода та полюбовався пам'ятником «незабутнього» й зайшов до академії на виставу. В першій салі стрінувся з Жемчужниковим, а в останній з Семеном. Вечером були з Семеном у Н. И. Петрова і слухали безконечних і безплідних толків про еманципацію. З академії поїхав з Семеном на «Петербурзьку Сторону» шукати дачі. Дачу знайшли, дали задаток і о 6-ій годині в вечір приїхали додів.

26. На обіді у Сошальського познайомився особисто з поетом Курочкіним і з його братом Миколою, годиним, молодим чоловіком. Поет Курочкін багато обіцяє в будучині. Дай Боже, щоби надії сповнилися!

27. Обіцяв обідати у артиста Лукашевича і із-за розсіяности збрехав.

28. Сошальський подарував мені стінний годинник, а Василь Лазаревський термометр. З ласки добрих людей маю головні струменти для досвідів з акватінтою. А коли-ж я возьмуся до самих досвідів?

29. Пішов я до Дзюбина. Не заставши його дома, попросив о сніданця і лишив йому за почастунок рукопись, яку мав випадком при собі: «Посланіє до мертвих, живих і ненароджених земляків», та з розсіяности поставив надпись: «на пам'ять 1-ого мая».

30. Пішли з Семеном в Літній Сад з наміром оглянути пам'ятник Крилова. По дорозі вступили до Казанського собора, оглянути образ Брюлова. Та ба, премудрі нони поставили його так розумно та вдатно, що й котячими очима не можна його добачити. В Літнім Саді оглядали ми пам'ятник Крилова, прославлений «Пчелою» і иншими газетами. Він не кращий від Алевтських болванчиків. Безсовістні газетярї! Замість величавого

старця барон Клодт посадив лакея в нанкіновім сурдугі з азбукою і указкою в руці. Барон мимоволі досяг цілі, виліпивши цю мізерну статую і барельєфи — іменно для дітей, а ніяк для дорослих. Бідний барон! образив ти великого поета, і також мимоволі!

Обиджені бароном, взяли ми »Ялик« і поплили на Біржу. Полюбувалися величавою біржевою салею, перейшли город, подивилися на мали та папугаїв і зайшли на сталу виставку мистецьких творів. Бідний Тиранів! Він і тут виставив свою хоровиту мазанину. Сумне і тяжке вражіння!

Находившись до втоми, переплили ми Неву, перейшли частину бульвару, у вікнах Даціяро полюбувалися акватінтами, взяли повозку й поїхали додів на обід.

В-вечір був у Білозерського й у Круневича.

Май.

1. Рішили ми з Семеном провести день як-будь, а вечером піти в Екаторингоф, подивитися на святочну публіку.

О 1-ій годині пішли ми з Семеном до академії на виставу, і зайшли до графині Н. І. Не застали дома й пішли до Остроградського, щоби там і пообідати. Не вдалося: він і його стара недужі, а діти пішли на прохід. Ми те саме зробили, і погулявши по Набережній, вернули додів. О 8-ій годині в вечір пішли замість до Екаторингофу до Білозерського й весело балакали до 1-ої години.

2. Були з Семеном в Ермітажі, в відділі давнього й нового різьбарства. Я не уявив собі такого великого числа останків давнього й нового різьбарства в Ермітажі; мабуть позбірало їх із усіх палат: дуже гарна гадка! У відділі нової різьби мене вчарував Тенеріні своєю »Уміраючою Душенькою« і до обиди розчарував покійний Ставассер своєю нікчемною »Русалкою«. Ми оглянули музей стародавностей, бібліотеку, й на тім, на

перший раз, скінчили. Увага втомилася. Салі музея оздоблені з більшим смаком, ніж галерія образів.

З Ермітажу пішли ми на виставу цвітів. Предивна пишнота цвітів і рослин! Але густа товпа гарненького жіноцтва перешкаджас любоватися в-повні творами Фльори. В товпі гостей стрінув я старих друзів моїх, Маслова й товстяка Серьожу Уварова. Не графа, а просто Уварова.

3. Був у Ермітажі, сам оден, без Семена. Його втомила вчера галерія антиків і старовини, і він відмовився іти зо мною. Ледащо! В Ермітажі стрівся я і познайомився із знаменитим ритовником Йорданом. Він чув о моім намірі взятися до акватінти й предложив мені свої услуги в цім новім для мене ділі. Утішений його милим та щирим предложеннем, обійшов я два рази всі салі, щоб дібрати образ на першу спробу вибраної мною штуки. Після уважного огляду я опинився на ескізі Мурілля »Свята Родина«. Простосердний, любий твір. Я не бачив образу з таким змістом, до котрого ця назва так приставала-би, як до геніяльного нарису Мурілля. І так, при помочі Божій і Йордана, беруся до проби, а відтак і до Мурілля.

О 4-ій годні покинув я Ермітаж і пішов на виставу цвітів. Чарівний перехід! Уважним огляданнем протягом кількох годни творів великих майстрів я втомився, отяжів духом, а тут параз жива, свіжа краса природи й штуки обхоплює мене й обновляє. Ріжнманітна зелень, множество свіжих розкішних цвітів, музика, а на довершення чарів гурти прегарних молодих, свіжих, як цвіти, жінок. Я обіцявся прийти о 5-ій годні на обід до Уварових, а забавився в цім раю до 6-ої години. О столице!

Вечером передавав я свої вражіння Семенови і його любій Александрі Івановій.

4. Був у Ф. І. Йордана. Що за приязний та любий чоловік і артист, а до того чоловік живий, що між

ритовниками рідко трапляється. Він (показав) мені протягом одної години всі способи ритовництва акватінтою і заявив готовість, помагати мені усім, щб від його буде залежати. Я розстався з ним, як на-пів будучий ритовник.

Від Йордана зайшов я ненадовго до графині Н. І., а від неї пішов до ритовника й печатаря Служинського, тож за вказівками, застав його при обіді, і про діло не було мови. Зайшов до старих друзів, Уварових, з наміром, пообідати в них. Старий Уваров сказав мені, що мій товариш дороги від Астрахані до Нижнього, А. А. Сапожников, тут, і завтра від'їжджає до Москви. Я пустився до його, застав дома, та він не прийняв мене, по причині скорого обіду. Це мене трохи збен-тежило, я струсив пил із ніг своїх і по дорозі зайшов до чернигівського земляка Н. П. Петрова, де гаразд по-обідав.

У-вечір поїхали з Семеном до графині Н. І. і про-були тут до білого дня.

5. В Ермітажі стрів товариша з академії, Михайлова, колишнього любимця К. П. Брюлова. Обійшовши галерії образів і антиків, пішли ми до «Льондона» снідати. Михайлов до виїзду свого з Риму в Мадрит бачився часто з К. П. Брюловим у Римі і розповів мені про його дивну, нечувану скнарість. Великий Брюлов переміг великого Рембрандта в цій таємничій штуці. Розставшися з Михайловим, пішов я обідати до Лукашевича, також ученика й любимця великого Брюлова. Лукашевич повторив мені слова Михайлова з варіаціями. Окрім морального знеможення таке явище нічим не дається ви-яснити.

Із Служинським зайшов до Н. П. Уткіна й не застав його дома. Вечером з М. Лазаревським пішли до Семена й також не застали дома.

6. З Семеном поїхали ми до Енгельгардта й не застали його дома. Зайшли до землячки М. С. Кржи-

севички: вона нас привітала — жвава, весела, молода, як і десять літ тому на-зад. Чудна молодиця! Її і горе не береться, а горя у неї немало. Вона цими днями вернулася з Москви й привезла мені три мішки поклонів від моїх московських приятелів. Гостинна землячка запросила нас на епідапсія, а ми не відмовилися.

Гаразд поспідавши й весело побалакавши, ми брали вже шапки в руки, коли увійшов Громека, а з ним якийсь київський земляк. Громека, як кум, замість руку, поцілував ногу хазяйки. Ніжність отся не подобалася нам, і ми скоро пішли.

Семен з якоїсь потреби зайшов до Юзефовича, оберсекретаря синода, та й мене потягнув за собою. Новий знайомий, хоч він і привітний, мені не сподобався. Може тому, що він рідний брат київського Юзефовича, зрадника.

Роззираючися з новим знайомим, поїхали ми обідати теж до нових знайомих, до Степанових із Харкова. По обіді Семен пішов до театру, а я до Сухомлінова, де стрінув старого знайомого й земляка, академіка Никитенка. Із декляматора-актора-професора Никитенко перемінився у простого, любого дідуса, котрий у розмові не цурався українських слів. Мила переміна!

7. Від 10-ої до 12-ої години Семен з своїм учеником співав дуети, А. І. аккомпаніювала їм на фортеп'яні, а я прислухався і від часу до часу оплескував. З якою тремтячою втіхою я в Новопетровській кріпості уявляв собі подібну сцену; а тепер, коли моє горячкове дозидання здійснилося, я дивлюся і слухаю, якби цілком звичайну річ. Дивний — чоловік в-загалі, а між другими і я.

По дустах виїшли ми з Семеном на вулицю без ніякого наміру. Поступили до музикального маґазину Печа, побалакали, а потім зайшли до артиста Соколова, полюбувалися рисунками наших земляків і землячок і пішли до Дзюбіна; не застали дома. Зайшли до М. Ла-

заревського, теж не застали. Вернулися до Семена і, діждавшись Юзефовича з родиною, сіли обідати.

8. Написав лист до Н. А. Брилка, відіслав на пошту і зібрався йти в Ермітаж працювати, коли це увійшов Н. Курочкін і Вільбоа. Плян мій нараз перемінвся. Замість до Ермітажу рішилися ми йти до Семена, щоб побалакати про виставу опери Вільбоа. Семена не було дома. Зайшли до Зофії Феодоровної — і її нема. Пішли в ресторан, пообідали й розійшлися.

9. Був намір, витаскати Дзюбина в Павловськ. Він не згодився, і я пустився пішки на Крестовський до Старова. Дожидуючи обіда, обійшов з Ноздровським половину Крестовського й Петровського острова. Пообідав і пішки вернувся домів.

В-вечір були з Семеном у миленької Грінберг. Вона багато й прегарно співала. Шкода, що вона мала ростом, на сцену не годиться, а то яка славна, огненна була-би з неї артистка...

10. Почав працювати в Ермітажі. В добрий час сказати, в лихий помовчати.

В другій годині пішов на англійську набережну, провозжати Сухомлінова за границю.

Розпрощавшись з Сухомліновим, зайшов до Н. І. Петрова; у його був білет на вступ до Ісакієвського собору, ми пішли, але нас не впустили, тому, що білет підписаний Васильчиковим, а не Гурйовим. Китайська причина.

11. До 3-ої години працював у Ермітажі. Обідав з Антоном Совой у Білозерського. На успіх будучого польського вістника, «Слово», випили пляшку шампана.

В вечір пішли з Семеном до графині Н. І. Толстої і вернулися о 4-ій годині ранком. На велику радість господині останній вечір весняний був як звичайно оживлений і незвичайно веселий.

Семен і мадмуазель Грінберг були душею загальної радості.

12. Відпроваджував Грицька Галагана в дорогу на Україну, а потім пішов до графині Н. І., попросити, щоби дали мені стале мешкання в академії. Вона обіцяла, і я вірю її обітниці. Розставшия з нею, пішов я на часочок до артиста Микешина, а потім до Глібовського. Щасливі молодці й поки-що щасливі артисти!

На прохання Троціни і інших земляків прийшов я о 5-ій годині до Дюсо на обід і несподівано застав там моїх Нижегородських приятелів Лану й Бабкіна. По обіді їздили з Троціною й Макаровим — але невдачно.

13. Замовив мідяну дошку. По дорозі поступив до Курочкіна та не застав його дома. Зайшов до землячки Кржисівич — так само. Зайшов до Грабовича і на порозі стрінув сестру Троціни, яка нині вернулася із заграниці. Свіжа й здорова. Їзда за границю старих, хорих дівок без прислуги, це нормальний лік.

DO BRATA TARASA SZEWCZENKI.

Wieszczu ludu — ludu synu,
Tyś tem dumny, boś szlachetny,
Bo u skroń twych liśc wawrzynu
Jak ton pień twych smutny, świetny.
Dwa masz wieńce, męczenniku:
Oba piękne, chociaż krwawe,
Boś pracował nie na sławę,
Lecz sere braci słuchał krzyku.
Im zamknięto w ustach jęki.
Ach, i jęk ich liczą grzechem!
Tyś powtórzył głośnym echem
Zabronionych jęków dźwięki.
I nad każdym tyś przebolał
I przeplakał, nim urodził,
Lecz duch z wyżyn cię okolał
I duch pierś twą oswobodził.
Smutny wieszczu! patrz cud słowa!
Jako słońca nikt nie schowa,

Gdy dzień wszędzie, tak nie może
Schować słowa nikt z tyranów,
Bo i słowo jest też boże
I ma wieszczów za kapłanów.
Jak przed grotem słońca pryska
Ciemnej nocy mrok i chłód,
Tak zbawienia chwila bliska,
Kiedy wieszczów rodzi lud.¹⁾

Ant. Sowa.

Вечером був у Желіговського і він вписав мені свій
прегарний вірш, а Каменецький вписав українську пісню;
перша пісня без риму, яку я знаю:

Забілили сніги,
Заболіло тіло,
Ще й головонька. (bis)
Ніхто не заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому:
Ні отець, ні мати,
Ні брат, ні сестриця,
Ні жона його.
Ой тільки заплаче
По білому тілу
Товариш його.
»Прости мене, брате,
Вірний товаришу,
Може я й умру.
Зроби мені, брате,
Вірний товаришу,
З клен-древа труну.
Поховай мя, брате,
Вірний товаришу,
В вишневім саду, —

¹⁾ В низу було ще щось дописане, та переплітчик відрізав.

В вишневім садочку,
На жовтім пісочку
Під рябиною.»

Рости, рости, древо,
Тонкеє, високе,
Кучерявеє;

Та й опусти гілля
З верху до коріння,
Лист до долоньку;

Покрий тєє тіло
Бурлацькеє біле,
Ще й головоньку.

А щоб тєє тіло
Бурлацькеє біле
Та й не чорніло

Од ясного сонця,
Од буйного вітру
Та й не марніло.

14. Дні несподіваних стріч: позавчєра з Лапою, вчєра з Троциною, а нині приходжу обідати до графині Н. І., і стрічаю тут мого єдиного, мого незабутнього друга М. С. Щєпкина. Він, приїхавши сюди, а не знаючи моєї адреси, шукав мене в академії, та й зайшов до графині, знаючи, що я у неї буваю. Догадливий мій друг великий!

По обіді графиня зо всею родиною і ми з нею поїхали до адмірала А. В. Голєніщева. Старий був в захваті від несподіваних гостей. Тут стрів я і пізнавєся з бароном Штенгєлем, тобольським другом Михайла Лазарєвського.

15. Обіцявєся Михайлови Семеновичєви, що буду у його о 7-ій годині рано, а перєспав до 10-ої. Гарний приятель! Пішов до Ермітажу і працював там до 3-ої години.

У вєчір пішов до Семена й не застав його дома.

16. Не умившись поїхав до Михайла Семеновича, але він вже зник. З журби зайшов до Курочкина, — спить; до Енгельгардта, — в купелі. Пішов до котляря, взяв дошку і навмання зайшов до землячки М. Ст. Застав дома. Набалакавшись доволі, відпровадив її до Градовичів і вернувся до-дому. Вечером захоплювався співом любої Грінберг з Сошальським і Семеном; у захваті вечеряти до Бореля, і погасили запал у Адольфіни... Цивізм!

17. О 7-ій годині ранком пішов... з приюта Адольфіни до М. С. Щепкина. Застав його в шляфроці. Наговорилися і умовилися обідати у К. Д. Кавеліна. Це і зробили о 4-ій годині. Вечером був у Семена й не застав дома. Гульвіса!

18. Нині іменини чарівної Александри Івановни Артемовської. М. Лазаревський купив для неї пишну китицю цвітів, а я відніс їй і передав. Так і я з баришем, і вона не може сказати, що я привітав її з порожніми руками. І звичливо, і дешево...

Пообідавши в іменинниці, ми з Лазаревським небавком пішли до графині Н. І. і застали там М. С. Щепкина. Великий друг мій, на просьбу графині, прочитав монольоґ із »Скупого Лицаря« Пушкіна та »Фейерверкь« і »Разсказь Охотника« з комедії Ільїна. А прочитав так, що слухачі виділи перед собою палкого молодця, а не 70-літнього старого Щепкина. Геніяльний актор і предивний старець. Давши обіцянку, і я, на-пів з бідою, прочитав їм своїх »Неофітів«. Не знаю, на скільки вони мене зрозуміли; але слухали уважно.

19. О 12-ій годині відпровадив мого великого друга, М. С. Щепкина, на Московську залізницю. В Михайловським театрі бачив Садовського, в ролі Расплюєва (Сватьба Кречиньского). По Щепкинi не знаю кращого коміка. Самойлову далеко до Садовського. Г. Снеткова 2-а, прямо кукла. Якою гарною була-би в отсій ролі моя незабутня Піунівна!

20. До 3-ої години працював в Ермітажі. Обідав у давних моїх приятелів Уварових. Сергій Уваров, найвеселіший товстяк у світі, сказав ось-який експромпт до торговця апельсинами.

»Напрасно, разносчикъ, въ окно ты глядишь
 Подъ бременемъ тягостной ноши;
 Напрасно ты голосомъ звонкимъ кричишь:
 »Лемоны, пельцины хороши!«
 Не обольщай меня мечтой
 Плодовъ привозныхъ изъ чужбины:
 Нѣтъ души полную какой-то пустотой
 Не соблазнятъ златые апельсини.
 Я отжилъ жизнь свою давно,
 И всѣ души моей желанья
 Сосредоточилъ я въ одно
 Разоблаченное отъ счастья ожиданье.
 Напрасно, разносчикъ, въ окно ты глядишь (и т. д.).

В вечір був у Семена. Любенька Александра Івановна грала найкрасші кусники з »Трубадура«. Чарівно, рівно грала!

Повернувся я з Сібири,
 Та не маю долі:
 Хоть, здасться, не в кайданах,
 Та не маю волі.

Слідять мене злії люде
 День, час і годину;
 Прийде туга до серденька,
 То ледві не згну.

Зовуть мене розбійником,
 Кажуть, що вбиваю:
 Я нікого не вбив іще,
 Бо сам душу маю.

Возьму гроші в багатого,
Убогому даю,
І так людей наділивши
Сам гріха не маю.
Маю жінку, маю діток,
Однак їх не бачу;
Як згадаю про їх долю,
То гірко заплачу.
Треба мені в лісі жити,
Треба стерегтися;
Хоть, здається, світ широкий,
Та нігде подіться.¹⁾

Авторство сеї пісні, дуже немудрої, приписують самому Кармелюкови. Це обмова на «славного лицаря», це виріб мізерного Падури.

(Від 21. мая до 12. липня нічого не записано в Дневнику. 13. липня записаний вірш Шевченка «Сон» [кріпачки]. На тім Дневник кінчиться.)

Сон.

На панщині пшеницю жала, —
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитєє кричало
У холодочку за снопом;
Росповила, нагодугала,
Попестила — і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван —
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній, бачиться... бо й сам
Уже не панський, а на волі

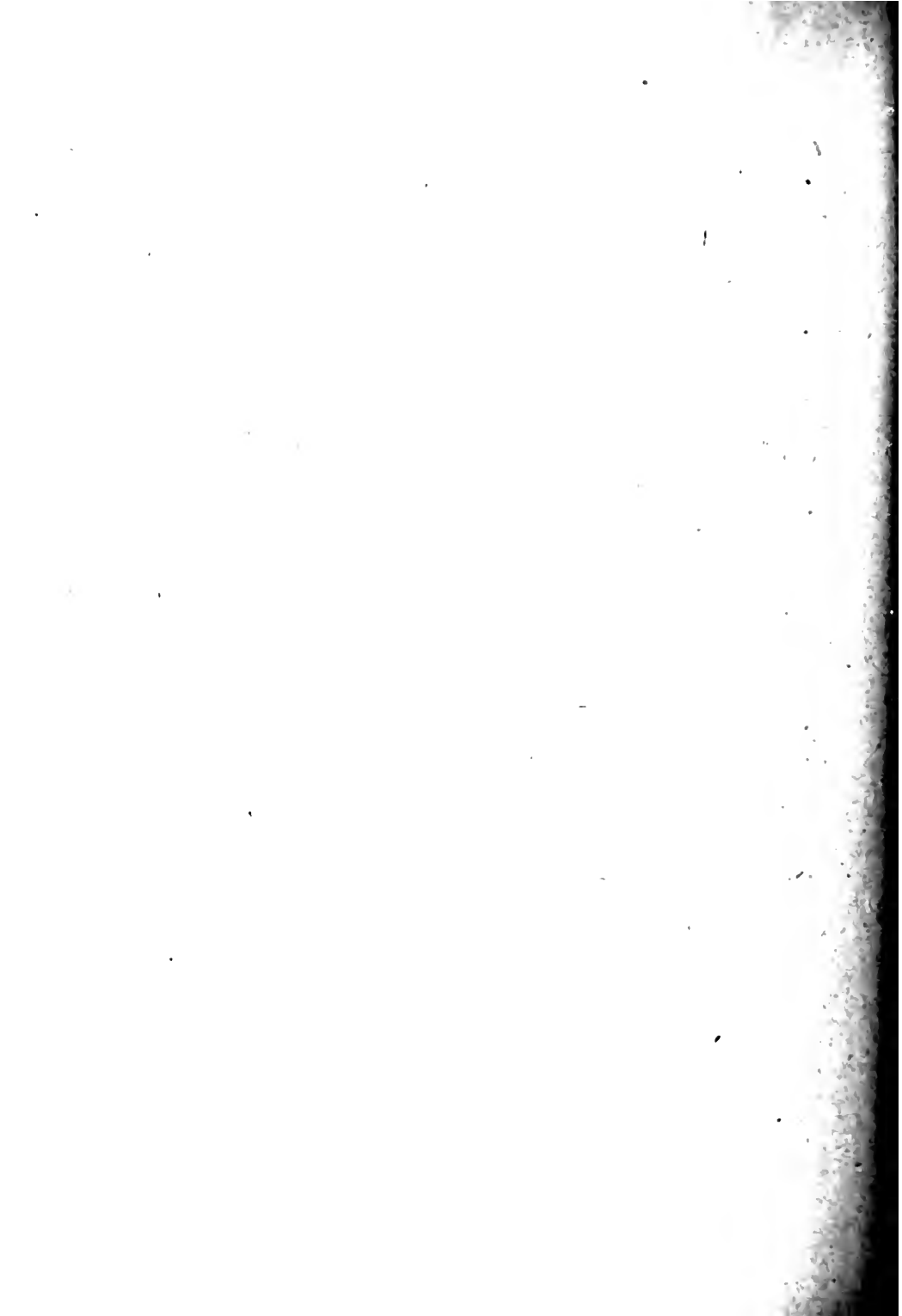
¹⁾ Отся пісня вписана в «Дневник» не Шевченком.

Та на своїм веселім полі
У двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть...
Та й усміхнулася небога...
Прокинулась — нема нічого!
На Івася глянула, взяла,
Єго гарненько сновила,
Та, щоб, дожати до лапового
Ще копу дожинати пішла...
Остатню, може; Бог pomoже,
Той сон твій справдиться...¹⁾

¹⁾ При кінці автографу «Дневника» написано рукою не Шевченка: «Этот дневникъ подаренъ Т. Г. Шевченкомъ М. М. Лазаревскому 12 іюля 1858 года, въ день именинъ Лазаревскаго.»

Перводрук: «Основа» 1861 р. кн. 5—12 і 1862 кн. 1—8. Переклад зготовлено на основі тексту в виданню В. Яковенка. (Твори Т. Шевченка з малюнками. Видання В. Яковенка 1911.)

КНЯГИНЯ
ПОВІСТЬ

КНЯГІНЯ.

Повість присвячена Б. Залескому.

Село!... Ба! Кілько споминок любих та чарівних розбуджується в моєму старому серці з отсього душевного слова!... Село!... і от передо мною стоїть убога наша хата стара, біла, з чорним димарем; солом'яна крівля на ній потемніла... біля хати на причілку яблуня з красnobокими яблуками; округ яблуні — квітник, коханець сестри моєї незабутньої — моєї няньки терпеливої, ніжної!.. Біля воріт стоїть розлога верба стара з сухим верхом, а за вербою клуня; округ клуні¹⁾ стоги жита, пшениці і всякого збіжжя, за клунею по косогору піде вже сад, та який сад!... Бачив я на своїому віку чи-мало таки добрячих садів, от хоч би в Умані, в Петергофі, але що то за сади!... шага мідного не варт, як прирівняєш до нашого прегарного саду! Наш густий, темний, тихий... що й казати! Другого саду такого нема по цілому світу!... За садом лежить левада, за левадою долина, а в долині тихий поточок, ледве-ледве дзюрчить: верби та калина оточили його, а темнозелений лопух широколистяний обкутав його... В отсьому поточку, під навислим лопухом, купається білявий опецькуватий хлопчик: викупавшись, прибігає він через долину та через леваду, вбігає в тінний сад, впаде під першою грушею, або яблонею і засне сном спокійним. Проснувшись, він дивиться на гору супроти

¹⁾ Стодоли.

його, дивиться, дивиться і сам себе питає: »А що там за горою? Там повинні бути стовпи залізні, що підпирають небо. От коли-б піти туди та подивитись, як там вони його підпирають! Піду та подивлюся. Аж воно не далеко.« Встав і, не міркуючи, пішов він через долину, через леваду прямо на гору. І от виходить він за село, минув царину, перейшов з пів верстви полем, а на полі стоїть висока чорна могила; він зліз на могилу, щоб звідтіля подивитися, чи далеко ще до тих стовпів залізних. Стоїть хлопець на могилі, та дивиться навкруги: і по цей бік село, і по той бік село, і там, із-за темних садів, визирає церква з трема банями, укрита білою бляхою¹⁾, і тут теж визирає церква із-за темних садів і теж покрита білою бляхою. Хлопець загадався. »Ні! гадає він, — сьогодні вже за пізно! Не дійду вже — я до тих стовпів залізних! Нехай вже завтра у купі з Катрею. Вола пожене корів до череди, а я піду до залізних стовпів, а сьогодні одурю Микигту²⁾, скажу, що бачив залізні стовпи, ті, що підпирають небо.« Він скотився, немов те барильце, з могили, став на ноги й пішов, не озираючись, до чужого села. На талан його зустрілись йому чумаки, й зупинившись, спитали:

— А куди ти, паробче, мандруєш?

— До-дому!

— А де-ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці!

— Так на що-ж ти йдеш до Моринець?

— Я не до Моринець, а до Кирилівки йду!

— А, коли до Кирилівки, так сідай, товаришу, до мене на мажу! Ми її довеземо тебе до-дому.

Посадовили його на скринку, що буває на передку у чумацькому возі, і дали йому в руки батіг; поганяє він собі волів, та й байдужке. Підїжджаючи до села, побачив він на супротивній горі свою хату й весело гукнув:

¹⁾ Жерстю.

²⁾ Брата.

— Онде, онде наша хата!

— А коли ти вже бачиш свою хату, — мовив хазяїн воза, — так і йди собі з Богом!

Він зняв хлопця з воза, поставив його на землю і, обернувшись до товаришів, мовив:

— Нехай іде собі з Богом.

— Нехай іде собі з Богом, — промовили чумаки. І хлопець побіг собі з Богом у село.

На дворі вже смеркалося, коли я (бо отсей опецькуватий білявий хлопець був ніхто більш, як смиренний автор отсього, хоча й не сентиментального, та журливого оповідання) підійшов до нашого перелазу; дивлюся через перелаз на двір, а там під хатою на темному зеленому оксамитовому шпориші усі наші сидять собі кружком та вечеряють; тільки Катерина, сестра моя старша і нянька, не вечеряє, а стоїть собі біля дверей; підперла голову рукою і ніби позирає на перелаз. Як висунув я голову з-за перелазу, вона гукнула: »Прийшов, прийшов!« підбігла до мене, ухопила мене на руки, понесла через двір і посадила вечеряти, промовивши: »Сідай вечеряти, прибудо.« По вечері сестра повела мене спати, положила на постіль, перехрестила, поцілувала й усміхаючись знов назвала мене »прибудою«.

Я довго не міг заснути: події минулого дня не давали мені спати. Я все гадав про залізні стовпи та про те, чи казати мені про їх Катерині й Микиті, чи не казати? Микита, гадаю собі, раз був з батьком в Одесі і вже-ж там бачив він оті стовпи, як же я йому казатиму про них, коли я їх зовсім не бачив. Катерину можна-б одурити... та ні, не скажу їй нічого; і, погадавши ще трохи про залізні стовпи, я заснув.

За два, чи за три роки я бачу себе вже в школі, у сліпого Совгіря (це так звали нашого нестихарного дяка), складаю: тму-мну. Проскладавши бувало до тлю-тля, вийду з школи на вулицю, подивлюся на яр, а там мої ровесники щасливі граються собі на соломі біля клу-

ні й не відають, що є на світі і дяк і школа. Дивлюся на їх, та думаю: чому ж я такий безталанний? На що мене сердешного мучать над отсим клятим букварем? І, махнувши рукою, дам драла через цвинтар в яр до отсих щасливих на ясну, теплу соломку; тільки що почну там вовтузитись по соломі, як ось ідуть два псалтирники, беруть мене, раба Божого, під плечі і вертають назад, спріч до школи...

А в школі, самі здорові знаєте, що роблять з нашим братом школярем за втікання.

Сліпий Совгір (сущє він не був сліпим, а так його прозвали за те тільки, що був зизоокий) був у нашому селі дяком, не те, щоб стихарним, справжнім, а так собі, прибудую. Його попередник, Ничипор Храма, теж був у нас пестихарним дяком; раз якось у титаря на меду він занедужав у ночі, та до ранку, Бог його знає через що, й умер. Тоді саме був на меду і сліпий Совгір: от він, не довго думаючи, як прийшла неділя, став на крилосі, проспівав службу Божу, прочитав апостола та так прочитав, що громада й сам отець Касян тільки дивилися один на одного, та й більш нічого. Після служби громада зараз нарекла сліпого Совгіря дяком і з шанобою, яка подобала його званню, ввела його в школу, як в його дідівщину. Громада — великий чоловік...

Поселився дяк в своїй школі, а школярі, між ними і аз невеличкий, пішли до його за наукою. З себе Совгір був великого зросту, широкоплечій і був-би ніби справжній запорожець, — коли-б не був зизооким. Свою незаплетену косу він навіть носив якось так, буцім то не коса, а чунрина.

Вдача в його була більше сувора, ніж ввічлива, а що до потреб життя і в загалі — що до комфорту був він сущим Спартацем. Мені найбільше не подобалося те, що як прийде було субота, він після вечерні й почне нас усіх годувати березовою кашою. Та це-б ще бай-

дуже, нехай-би собі годував: нам ця каша була за звичай, а от де був справжній спиток: бє бувало та й кричати не дає, самому велить лежати та не борзяся виразно читати четверту заповідь! Спартанець та й годі! Скажіть же, люди добрі, чи був коли на світі такий велитень, щоб спокійно лежав під різками та ще »не борзяся« читав четверту заповідь? Ні, я гадаю, що такої людини земля ще не носила! Коли було дійде черга до мене, то я вже не благаю помилування, а прошу тільки, щоб він ради суботи святої змилосердився та звелів хоч трошки мене придержати.

Інколи було й змилосердиться і звелить придержати, та вже-ж так вихворостить, що краще було-б й не просити у його милосердя.

Мир праху твійому, сліпий Совгіру! Ти, небораче, сам не тямив, що чинив. Тебе так бито й ти так бив, та в простоті сердешній не добачав в тому гріха. Мир праху твійому, мізерний мандрівнику! Ти був цілком прав.

І от я, на радість мою невимовну, скінчив »мальбѣхъ«, це-б то скінчив псалтир. Звичайно постановив братії кашу з шагами¹⁾ та, учинивши цей обряд священний з усіма давніми переказами, другого дня взявся виводити крейдою премудрі каракулі на мальованій дошці, сиріч я вже був не »псалтирник« аби-який, а »скорописець«.

З от цієї-то майже щасливої для мене доби сталася реформа в школі: аж із самого Київа прислали до нас стихарного дяка. Совгір сліпий спершу став був змагатися, та перед силою закона мусів здатися: зложив свою мізерію в одну торбу, скинув торбу на плечі, взяв в одну руку патерицю, а в другу зшиток з синього паперу, де були пописувані псалми, або вірші Сковороди, та й помандрував собі шукати другої школи. А братія

¹⁾ Шаг — давна мідна шонета.

моя по науці «яки овцы огь волка разсынашесь», то так і вони від нового дяка стихарного «зане п'яниця бѣ паче всѣхъ п'яниць на свѣтѣ». Проти рожна тяжко прати: на що вже я був терпеливий за всю братію, та нарешті і я забрав свою зброю: таблицю, неро. та каламар з крейдою та її помандрував во свояси з миром, дивуючись тому, що минуло...

От з того часу починається довга лава споминок моїх, неодрадних і найсумнійших. Незабаром вмірає неин, батько береться з молодого вдовою та замість віна бере з нею троє дітей. Хто хоч з-далека бачив мачуху її зведенят, той значить бачив некло в найогидливішому його торжестві. Між нами, дітьми, не було такої години, щоб ми не плакали та не білись; не було години, щоб батько з мачухою не сварились та не лаялись.

Мачуха ненавиділа найпаче мене, мабуть за те, що я часто духопелив тендітного її Стенанка. В осені того року батько поїхав чогось до Київѣ, в дорозі занедужав та, вернувшись до господи, незабаром і вмер...

По смерті батька один з моїх дядьків — а в мене їх було чимало — щоб вивести сироту в люди, як він мовив, сказав мені за «яєствіє та питіє» в літку пасти череду свиний, а зімою помогати його наймитові в господарстві; але я вибрав собі що инше. Взяв свою таблицю, каламар та псалтир та її рушив до п'яного стихарного дяка в школу й поселився там ніби школяр і робітник. От тут починається моє життя практичне. Перебування моє в школі було таки доволі не пишне. Добре ще, коли траплялися на селі покійники (прости мене, Господи!), тоді ще ми сяк-так перебивалися, а як нема, то кілька днів з-ряду просто голодували; ніколи в вечері візьму я торбу, а вчитель мій візьме в десницю посох міцний, а в шуйцю посудину скудельну (ми не гербали такими напоями, як грушевий квас і ин.) та й підемо по під вікнами «Богом ізбранною». Інший

раз траплялося, що дещо таки принесемо в школу, а іноді так вернемось на сухо, тільки що не голодні.

Трохи що не увесь псалтир я знав на пам'ять і читав його, як казали мої слухачи, виразно, щоб то голосно. От через це не було в селі такого покійника, щоб я над ним не прочитав псалтиря; за те давали мені книш і копу гроший. Гроші я віддавав учителеві, бо це його дохід був, а він вже від щедрот своїх наділяв мені пятака на бублики. Отсе було єдине джерело, з якого я жив. З такими, вже-ж можна мовити, помірними доходами годі мені було розкошувати та гарно вбіратися. Ходив я звичайно в діравій сивенькій свитині, раз-у-раз в брудній сорочці, а про шанку та про чоботи й спомину не було, ні літом, ні зимою. Раз якось дав мені якийсь мужик за читання псалтиря ременю на пришви, та й те одібрав у мене вчитель, наче свою власність.

Ой, багато, пребагато розповів би я цікавого на цю тему, та журливо якось розповідати.

Отак над моєю дитячою головою пролетіло чотири мізерні роки.

Далі мої споминки набіраються ще більш тужливих образів. Далеко, далеко від бідного, любого мого краю.

»Без любови, без радости

Юность пролетіла!«

Не пролетіла справді, а пропленталась в злиднях, в темноті, в зневазі. І все тяглося рівнісеенько двадцять літ!

В той час, як я вештався по світах, геть від мого любого рідного краю, я вдавав собі його таким, яким бачив ще дитиною: прекрасним і величавим; про звичайні його мовчазних мешканців я виробив собі думку, приладжуючи їх до пейзажу; та мені в голову не впадало, щоб могло бути інакше, а виходить, що інакше.

Перенісни двадцятидтний іспит, я трошки оперився і вже-ж полетів прямо до рідного кубла.

Незабаром поперед мене мигнули давно знайомі мені хатки біленькі: вони із за темної зелені ніби усміхалися до мене.

Ну, чи може-ж таки бути по отсіх любих захистках місце злидням і огидливим їх проводирям? Ні! а то чоловік був би не чоловіком, а просто животиною. З от такими солодкими думками переїхав я майже усю Чернигівщину, нігде не зупиняючись. З міста Козельця мені треба було збочити з поштового шляху й ближше приглянутись до мого Едему та й почути отсе сумне та правдиве оповідання.

Місто Козелець своїм видом нічим не відрізняється від своїх братів, повітових міст ураїнських. В історії нашій те-ж Козелець не грає ролі особливої, як н. пр. його товариші задніпрянські, хіба тільки згадати, що року 1663, недалеко з відділя збиралася чорна рада, через котру Брюховецький стяв голову своєму супротивникові Яким Сомкові. Одно слово: місто Козелець нічим не видається, та все таки проїзжий, аби тільки він не спав тоді, як переміняють йому коний, або не їв у пана Тихоновича, так непримінно полюбується величавим храмом, збудованим тією Наталкою Розумихою, з котрої пішов рід графів Розумовських.

За шість верстов від міста Козельця, в селі Лемешах, в убогій хатці на сволоці читаємо: »Сеї домъ соорудила раба Божія Наталія Розумиха року Божого 1610«. А в місті Козельці, у величезному будинку, на мармуровій дошці стоїть: »Сеї храмъ соорудила графиня Наталія Розумовска вь 1642 г.« Чудні отсі два пам'ятники одніє і тіє-ж строїтельки!...

В Козельці я найняв собі пару конячок у купі з рудим жидком та й поїхав собі сільськими доріжками, куди мені треба було. Це було в вересні. З ранку день був тільки сіренький, а під-вечір став і мокренький.

Близилася ніч, треба було десь переночувати, а по дорозі не тільки що коршми, та й шинку мізерного не видно.

Не доїздячи до Трубежа, або, як кажуть, Трубайла, нам здалося, що на пригірку стоїть село: під'їздимо ближше, й справді село, тільки погоріле й на чорній вулиці не видно нічого живого. На тім боці Трубайла за греблею ми побачили білі хати між вербами та між садами, що вже починали жовтіти. Проїхали ми по греблі повз два млини і опинилися в великому козакому селі. Чисті, великі хати й не поруйновані стіни свідчили про добробут мешканців. Мені найбільше сподобалась перша від царини хата, і я пішов проситися там на-ніч. Дощик сіяв таки добре, а господар тієї привітної хати не вважає на дощ: стоїть собі, облокотившись на тин, убрався в новий непокритий кожух, курить коротеньку люльку та всміхаючись дивиться, як його коханці, круторогі воли половії, раюють на городі, смакуючи капусту.

А господиня, побачивши з вікна таке злочинство, вибігла з хати і скрізь сльози загукала:

— Чого-ж отсе ти, недолюде старий, стоїш та дивишся, як скотина добро нівечить? Чому не заженеш її у загороду?

— Та я вже трицять літ заганяв її, нехай тепер ще другі заганяють! — відповів господар цілком бай-дуже і курив собі люльку.

— Ой-Боже-ж мій з тобою! — знов загукала господиня. Хоч-би ти кожух зняв, хіба ти не бачиш, що дощ іде?

— Так що-ж з того? Нехай собі йде з Богом.

— Як — що-ж? Кожух знівечив.

— Так що-ж, нехай собі знівечу: у мене другий є.

— Хоч ти йому кіл на голові теши, а він все своє верзе, — мовила господиня і побігла виганяти з городу скотину. А господар подивився у слід їй і спокійно усміхнувся.

— Мені дуже подобалася оця, цілком українська, сцена, і я, висунувшись з брички, повітав господаря з добрим вечором. На те він мені відповів:

— Добрий вечер і вам, люди добрі. А чи далеко вас Бог провадить? — спитався він, надягаючи шапку.

— Та воно недалеко, а все таки сьогодні не доїдемо — відповів я, вилазячи з брички, й додав з протягом:

— А чи не можна-б у вас, дядьку, підночувати?

— Та чому не можна? Можна! Боже благослови! Хата у нас чимала, а ми добрим людям раді.

І, кажучи отсе, він одчинив ворота, і бричка всунулася в двір.

— Просимо покірно до господи, — мовив до мене господар, як увійшов до двору. Знати було, що він силкується вимовляти слова на московський лад.

Я увійшов у хату. Сливе темно було в хаті, та все таки можна було постерегти, що хата простора й чиста.

— Просимо покірно, садовіться, — мовив господар, вказуючи на лавку, — а я тим часом скажу своїй старій, нехай нам що небудь засвітить, — додав він виходячи з хати.

За хвилянну прийшла в хату бабуся з свічкою, поставила її на стіл, сама повагом одійшла до дверей і, згорнувши руки на грудях, мовчки стала. Вона була в чистому очіпку і в німецькій сукні. Це мене доволі здивувало. Яким це чином, погадав я собі, в мужицькій хаті опинилось таке з'явище?

Небагом за бабою прийшов і господар у хату, несучи на руках дитину. Дитина плакала, та, побачивши бабуся, стисла губоньки й усміхаючись простягла до неї свої малесенькі рученята.

— Візьми його, Микитівно, до себе — мовив господар, отдаючи дитину бабусі. — Бач, воно мужика боїться! Сказаво княжа! — додав він, глядячи дитину по голові своєю кістлявою та широкою рукою.

У мене в кишені були леденці¹⁾. Треба мовити, що отсей продукт був у мене раз-у-раз в кишені тоді, як я їздив по Україні, бо до мого понурого земляка нічим так швидко не можна піддобритись, як приголубивши його дитину.

І я часто й не без користі вживав цього заходу. Я дав дитині леденець. Воно спершу подивилося на мене своїми незвичайно великими очима, потім мовчки взяло леденець і, усміхаючись, засунуло його в свої рожеві губинята.

Тут можна стало ближче подивитися мені на дитину й на бабусю. Бабуся здалася мені живим малюнком Жерар-Доу, а дитина була сущий херувим. Мене вразила чиста, тонка краса дитини; мої очі зупинилися над тим прегарним творінням. Бабуся однесла дитину геть і перехрестила; мабуть, щоб не зурочено, а господар, підійшовши до мене, мовив:

— А що? хиба не панська дитина?

— Прегарна дитина, — одказав я і дав дитині ще одного леденця.

Знати було, що мій гостинець задовольнив господаря: він, підійшовши до бабусі, мовив:

— А скажи лишень моїй старій, чи не знайде там вона чого нам підвечеряти? Та може, коли не лиха буде, то й тее... по чарці. Догадустесь, Микитівно? — і, повернувшись до мене, додав: — Ми, добродію, люди прості — не маємо нічого такого солодкого, ні того чаю, ні того сахару, а так собі, по простому.

Бабуся вийшла з хати, а господар, з дитиною на руках, підходячи до мене, мовив:

— Остепёр подивіться на неї, добродію! Правда, що гарне? — сказано: «княжа».

— Яким це побитом князівська дитина опинилася

¹⁾ Леденець — карамельки, цукорки.

у вас? — розкажіть мені Бога ради — спитався я, дивуючись.

— Нехай вам, добродію, про це Микитівна розкаже, бо тут, не вам кажучи, була суцзя кумедія, а вона його мати... та я не розкажу, як воно там вигоріло, мене тоді й дома це було, то я й не бачив; нехай Микитівна сама розкаже: вона бачила, то вона й знає, як воно діялося.

Тим часом бабуся прийшла в хату і поверх килима накрила стіл білою скатертиною; достала з полиці восьмикутну розмальовану пляшку з горілкою, чарку і поставила на стіл, потім на деревляній тарілці, теж розмальованій, принесла паляницю і чабака¹⁾, покраяного на шматочки.

Все це вона зробила тихо, так поважно, що, дивлячись на неї, можна було запевне мовити, що вона зросла й зостарілася не в мужицькій хаті. Далі взяла вона на руки дитину й одступила геть, а господар мовив до неї:

— Микитівно! як уложиш дитину спати, так заходь до нас; нам треба буде де прощо у тебе розпитати. Та кажи там моїй старій, нехай нам вечерю готує, та не галушки, або куліш; бачите, що у нас чужі люди.

Бабуся вийшла з хати, а він мовив у слід неї:

— Зайдіть же до нас, Микитівно, як упорастесь!

— Добре, зайду, — одказала вона з сіний.

Випивши по одній, а далі й по другій, господар став більш говірким, та так розбалакався, що, й сам того не спостерігаючи, розповів мені своє життя. Між иншим розповів, що як ще він парубкував, так був у погонцях під Французом і вернувся з Німеччини голий-голісінський, з одним батогом в руках, а потім пішов до пана в найми; далі розповів, як він працею та розумом багатів, і з голоти-сироти зробився першим госпо-

¹⁾ Рибка.

дарем у селі. Одно слово: за годину я, не розпитуючи, знав уже усю його найтайнійшу історію. Але що мені найбільш сподобалося, так те, що він, розповідаючи історію звичайну, немов мимохіть зачепляв свої події велетенські, не бачичи в них нічого незвичайного. Тимчасом бабуся принесла нам вечерю і сама з нами по-вечеряла. По вечері господар, помолившись Богові, повернувся до бабусі й мовив:

— Тепер, Микитівно, розкажіть нам про свою княгиню, як воно там у вас діялося; та спершу наточіть нам в кухоль сливянки; воно, знаєте, веселійше буде слухати.

Хвилині може за п'ять бабуся вернулася в хату з чималим шклянним глечиком у руках, постановила його на стіл, сама сіла на ослоні. Трохи помовчавши, вона зітхнула й мовила:

— Про це безталання, Степановичу, про цю тяжку, гірку долю я готова щодня, що-години розказувати цілому світові, щоб увесь світ знав про ці сльози гіркі та криваві тай карався ними.

Бабуся зітхнула. Ми випили по чарці сливянки, а бабуся, утерши сльози, мовила:

— Не вмію вам сказати, скільки тому минуло літ, але бул це давно, ще до Француза, я тоді була ще стригію, як небіжчик Демян Хведорович, царство йому небесне, вернувся з під Француза. Вони служили десь в козаках, а в яких суше, того не вмію вам сказати; знаю тільки, що в козаках, і більш нічого. Свого татуса, Хведора Павловича, царство йому небесне, вони не застали живим. Оглядившись коло господарства, полагодили, що треба було полагодити, а чого не треба було, то й так zostавили. Тоді-ж ото вони збудували і оті два вітряки, що на горі стоять. З усього добра вітряки тільки й зацілили. Збудувавши вітряки, заходилися свататися. Аж за Остром, у якогось Солонини, висватали Катерину Лукіянівну; на весні ото посваталися, а після

першої Пречистої їй побралися. І пів року не був женихом, голубонько мій! Після весілля мене взяли до двору в покої. Довго я плакала та нудилася за своїма кривними, а потім, як підросла, то їй привикла. Другого чи третього року, здається — третього, послав їм Бог дитину: Катериною охрестили, а мене приставили до неї за пнянку. З того часу і по цю люту пору я ні на одну годину не розлучалася з моєю безталанницею: у мене на очах зросла, і заміж пішла і...

— Та годі вам плакати, Микитівно! — промовив господар з почуттям, — на все те воля Божа; слізми тільки Бога гнівите...

Бабуся трохи помовчала, а далі знов мовила:

— А що за господар! що за добрий пан! душа у його праведна була. І все пішло прахом... Отсе було Катеринич, небіжчик вже, приїде до нас з Київа да тільки дивується! А вже він такий був, що марне нікого не похвалить! Та правду мовити, було чому їй дивуватися. У селі усіх на всіх сорок хат, а подивилися-б ви, чого в тому селі не було! І стави, і млини, і пасіки, і винниця, і бровар, і скотини різної; а в коморах! Господи! хиба тільки пташиного молока бракувало, а то все було. А на селі, по улиці так любо їй пройти! Хати чисті, білі; здавалося, що у нас на хуторі вічно субота великодна: люди ходять собі по улиці, або сидять по під хатами з'обуті, одягнені; дівора бігає в білих сорочечках, немов янголятка Божі! Ох-ох! і де воно все поділося! Правда, їй Катерина Лукіянівна була хазяйка, та всетаки не те, що він. Бувало отсе що Божої неділі, або на свято яке покличе небіжчика отця Кипріяна на »Отче наш«¹⁾ та їй постановить 12 графинчиків, усе з настоянками ріжними. А о. Кипріян, царство йому небесне, на Отче наш випе чарочку з

¹⁾ Се-б-то на перекуску: благословляючи її, він читав Молитву Господню; звідціль і пішло — »на Отче наш«.

каждого графинчика, а як дійде до останнього, то й промовить: »от оце добра горілка! її й будемо пити«. Правду мовити, усі горілки були однаково добрі, та він, небіжчик, такий вже чудний був, любив иноді, царство йому; небесне, й пошуткувати.

— Чудний, таки чудний був небіжчик, мовив господар, наливаючи в чарку сливянки, — а що-б сказати — п'яного, так я його ні во-вік не бачив. Бог його святій знає, як воно так; чи то вже дасть Бог людині таку добру натуру, чи сам вже чоловік так себе приспособить. А що, Микитівно, коли-б і ви з нами випили чарочку сливяночки, може-б воно полекшало.

Бабуся не взялася до сливяночки і, трохи помовчавши, розповідала далі:

— Катерині Демянівні йшов уже другий годочок, як вона вперше на ноги стала. Я привела її за рученьку до гостинної кімнати, де вони в-ранці чай пили. Господи! що тут було радощів, так і не сказати! Катерина Лукіянівна взяла її до себе на руки, поцілувала й промовила, що ні за кого в світі не віддасть її заміж, хіба за князя, або за єнорала. Ох-ох! так воно й сталося на наше безголова. А які люди присватувалися! так ні! дай їй князя, або єнорала... от тобі й князь!...

— Нічого казати, хороший! — перебив господар, дав він їй, бідній, себе знати.

— Стала вона, ота дитина, рости, стали її учити, спершу грамоти, а потім і — Господи! чому тільки вони її не вчили! Аж жаль було дивитися на бідолашну дитину: і шити, і гаптувати, і прясти, і нитки сукати; а раз якось батько послав її навіть корів доїти. А вона — мати — було часом накинетися на його: »Що ти робиш, каже, з бідною дитиною? Хіба ми її за мужика готовимо?« А він на те: »Може й за мужиком доведеться жити; будуччини не вгадаєш«. Тоді вона: »Ти-б краще для неї справив у Київі фортецяни«. Купили й фортецяни на контрактах; привезли й учителя: не

вмію сказати, чи він Поляк був, чи Німець, не скажу; тільки по нашому не вмів він говорити. Як вимовить бувало слово, так слухаєш та регочешся. За рік, чи два він вивчив її грати на фортепянах. Вже було як і заграє моя лебідонька! сидиш, слухаєш, слухаєш, та її заплачеш, а вона візьме та її перемінить пісню, та як утне горлицю, або метелицю! Не витерплю було я, грішна! як візьмуся в боки, та як піду, як піду! аж поміст під погами гнеться, а вона грає та регочеться. Раз якось на цьому застала нас пані, та як гукне на нас: »Ти що отсе робиш! Хвіба тому тебе вчили грати! струмент тільки псуєш своїми мужицькими піснями! А ти, циндре! — це на мене, — не знаєш, де корів доять, так знатимеш«. Я, звісно, перелякалась, стала собі в куточку та її дух притаїла, наче мене й у світлиці нема.

— А ви таки, Микитівно, були колись, нігде правді діти, добре дзєндзюриста, — озвався господар, наливаючи чарку сливянки.

— Прости мене, Господи! — сказано: молодість, а за-молоду чого не трапляється! Бувало, як моя пташечка Катруся, зовсім виросла, так як полягають пані по вечері спати, ми її підемо потихоньку в сад, гуляємо, до самого світу гуляємо! А місяць так тобі світить, не наче в день! А вона ще візьме, та її заспіває: »Не ходи, Грицю, та на вечерниці!« тихо-претихо, та солодко, так би, здається, до самого світу усе-б слухала її та слухала.

— Памятаю, добре памятаю, — перебив господар: раз їду я в ночі повз ваш сад, чую: щось співає, тільки не »Грицяє, а якусь иншу пісню; я її зупинився, та ніби прикований до тину її простояв до самого білого дня: нічого казати, пречудесно було слухати, як вона співала.

— А в-ранці, чи спала, чи не спала, порхне наче та пташка, та її знов веселиться, і ніхто окрім мене не відає, що в ночі діялося... Еге! Бідна головонька моя! трохи, трохи не забула: тут, голубята мої, є недалеко

від нашого села біля Трубайла хутір Ячного. Ви, Степановичу, знаєте самого Ячного? Він і досі ще, Богові дяка, живий і здоровий... а що вже за господар, так і небіжчикові нашому, Демяну Федоровичу, не уступить. Правда, у його на всьому хуторі тільки десять хат, так за те-ж і хати! за те-ж і люди! Що хата, то й семя душ з десять. Звісно, в добрі та в розкошах живуть; у самого майора ставочок, млиночок, садочок, а дімок, наче та писанка: чепурненький, біленький, дивись тільки на його та любуйся. А що-ж би було, коли-б у його ще й господиня була жива!... а то він сам за всіх господарює. Правда, був у його синок, та то що?! Дитина ще, тай та зросла не на очах, а десь в школі було, не тямлю, чи в Київі, чи в Ніжині. А були вони з нашим небіжчиком великими приятелями: коли не наш у його, так він у нашого: куска хліба не з'їдять нарізно, усе в-купі. На святах приїздив до його гостювати і син його зі школи, та тільки слава, що приїздив до батька, а в нас було й днює і ночує, усе було з моєю Катрусєю і в полі, і в саду, і в покоях: одно без сдного нікуди, а я було дивлюся на їх та й гадаю: от зросте парочка, так на предиво! Вони просто одно для одного й на світ божий родилися. Так гадав і майор, так гадав і наш Демян Федорович, а про дітей вже нічого й казати! Та всі так гадали, тільки Катерина Лукіянівна не так гадала. Вона спала й бачила зятем або князя, або єнбрала, а про кого иншого й думати не хотіла. А отсе було, як прийде час виряжатися йому до школи, так Катруся моя вже за тиждень починає плакати, а коли він зовсім вже поїде, вона в постіль ляже й довго після того нічогісінько ні їсть, ні не: Господь її знає, чим вона й жива була. Так то вони, мої голубята, росли й вросли в-купі та й покохалися собі на безголівя. Господи! я вже в домовину дивлюся, а як нагадаю про їх, моїх пташенят, так ніби знов помолодію! Бувало отсе вже саме перед тим, як треба їм розлучатись, зійдуться собі

в садку, постануть де-небудь під липною чи берестом, обіймуться, поцілуються і довго, предовго дивляться одно на одного в вічі, а сльози з очей, наче ті перли, котяться. Мабуть чули вони, серденьята, що не дадуть їм жити одному для одного.

Ото-ж і скінчив він свою ніколу. Губернатор Катеринич, тепер вже небіжчик, взяв його до себе у Київ, до якогось там суду приділив його, не вмю вже вам того сказати, до чого він там його приставив. Перебув він там рік у тому суді, чи в палаті, а на другий приїздить до нас у гості й давай сватати Катрусю. Демян Федорович, царство йому небесне, зразу згодився і каже, що кращої дружини нашій Катрусі не знайти й за морями. Воно й правда. Так що-ж! Сама — це-б то не Катруся сама, а сама Катерина Лукіянівна уперлася й руками й ногами. — »Що це таке! — гукає було: — щоб я свою єдиначку видала за якогось хуторянина, за гречкосія! Ні, во вік! Краще в домовину її положу, ніж бачитиму її, мою любу Катрусю, на хуторі Ячного! Що вона там робитиме? Индиків годуватиме, та гусей загаятиме!... Ні! не на те я її на світ породила, не для хутора Ячного я її виховала!« — Погукає отак та й замкнеться в своєму покою на цілий день. А він сам коло неї і сьак і так, ні! хоч і не підходить! — одно своє вона провадить: князя, або єнорала та й годі! Раз небіжчик Демян Федорович хотів звінчати їх вже без її волі, та мабуть не судив Бог зробити йому таке добре діло. Вернувшись з Києва, об Різді, він занедужав, а на средохрестя і душу Богові віддав! Господи! і тепер страшно нагадати, як він її, вже лежачи на Божій постелі, благав не видавати Катрусі ні за князя, ні за єнорала, а одружити її з молодим Ячним, або з ким иншим, та аби тільки з рівнею.

Ні, таки ні! -- поставила на своєму! Наче на гріх, саме в чистий четвер вступила в Козелець драгунія: розвели її на постой по хуторах та по селах на

ціле літо. Що то за драгунія була! бодай вона ніколи до нас не верталася! Дала таки себе в тямки ота проклята драгунія! Чи то одна чорнобрива умилася слізьми, провожаючи оту бісову драгунію! В самому тільки нашому селі лишилося чотири покритки, а що то в Оглаві, або в Гоголеві? Мабуть там їм і ліку не зведеш!

— Ой! лихо нам, лихо нам з тими драгунами! — промовив господар наливаючи чарку сливянки.

— І тепер страшно згадати, — мовила далі бабуса. Раз якось у вечері сидимо ми всі троє в гостинній, я, здається, карпітку вязала, Катерина Лукіянівна так собі сиділа, а Катруся книжку читала, да таку жалісну, що я трохи-трохи не заплакала: про якогось Запорожця Киришу, чи про Юрія, гаразд вже не пригадую, а тільки дуже жалісна. От вже дочиталася вона, моя рибонька, до того місця, де того Юрія Запорожця в кайдани закували і в темницю засадили, тільки ото зирк! дивимося: йде в кімнату драгун: височезний, усатий, а пика неначе те решето: гладка та червона, здавалося, червонійша від коміра, що був у його на мундирі. »Я, каже, такий і такий князь Мордатий«, а я собі думаю: ми й самі бачимо, що ти мордатий! »Я каже, скуповую овес і сіно, чи нема у вас на продаж?« Катерина Лукіянівна на те йому: »Є, каже, прошу вас, сідайте«. От він і сів собі, а ми з Катрусею зараз до другого покою, щоб там книжку дочитувати. Тільки що почала вона читати, аж іде Катерина Лукіянівна і каже: »От тобі, Катрусю, і суджений твій«. Ми як сиділи, так і обмерли! Як там воно було у їх того безщастного вечора, як там він сватався, ми про те нічого не знали. Ото-ж з того самого вечора і почав князь їздити до нас що дня, і в-ранці і в-вечері. А молодого Ячного, як приїде було з Київa, і на двір не пускали, ходить було він поза садом да плаче, а ми, дивлячись на його, й собі в сльози. Овва! не помогли й сльози, а ні — ні! На своєму таки поставила Катерина Лукіянівна: за-

раз по смерті Демяна Федоровича, на великодніх святках, взяла тай посватала за князя мою Катрусю безталанну. — І таки справді безталанна! З усього добра, з усіх розкошів тільки й залишилося, що два вітряки, і сама ще Бог відає, чи буде живою, промовив ніби сам про себе господар, наливаючи чарку сливянки.

— От, як воно було, Степановичу: на провіднім тижні повінчали їх. Плакала вона, моя безталанниця, плакала, та що з того! Мабуть так уже Бог хотів, не замолила його, милосердного; мабуть Господь Бог люблячи карає. Другого дня по шлюбі перебрався він до нас з Козельця, а денщик у його Яшка¹⁾ такий бридкий (обірванець) теж з ним приїхав. Тільки й доброго було у них, що величезний білий собака кучерявий, юхтовий зелений кашук та довга люлька. От з того дня і пішло нове господарство. —

На цім слові бабуся трошки зупинилася, помовчала, перехрестилася тай знов почала:

— Прости, Господи, мене, непростену грішницю, за що я ружу чоловіка! він же мені нічого лихого не заподіяв. Ні, як подумаю, так він і мені багато лиха наробив. Він, прости йому Владико милосердний! — бабуся знов перехрестилася, — він душоуб! занастив мій єдиний скарб, мою одну, єдину любов. Я нікого в світі ніколи так не любила, як мою гірку та бездольну Катрусю. Одна моя єдина радість, одно моє єдине солодке щастя було бачити її щасливою в парі. Що-ж? Сльози, сльози, сльози та сором! А все мати, усьому лиху причиною рідна мати! Ба! заманулося свою доню єдину побачити княгинєю! От тобі й княгиня! любийся тепер на свою княгиню! любийся тепер на пречудесне своє село, на свій сад зелений, на свій будинок! Любилися, Катерино Лукіянівню! любилися на свої хороні вчинки! Ти, ти одна отсе все накоїла!

¹⁾ Яков.

— Та цур їй, Микитівно! не згадуйте про неї, нехай їй лихо сниться! розкажіть, що там далі було, — мовив господар.

— Ох! я не тямлю, як його їй розказувати, бо тут піде таке страшне та погане, що гріх і подумати, а не то що розказувати.

— Розкажіть вже, Микитівно, до краю, а то не треба було їй починати, мовив господар, наливши чарку сливянки і підносячи її бабусі.

— Дякую, Степановичу! — спасибі вам, я вже моїми слізьми п'яна.

— А не хочете, то як хочете, ми з добродієм вип'ємо, а ви тим часом розкажете, як воно почалося у вас те нове господарство, — промовив господар, частуючи мене сливянкою.

— А почалося воно так, — промовила бабуся... і, помовчавши, майже скрикнула:

— Ну, повідайте-ж мені, люди добрі, чого цій грішниці ще не ставало? Пані на всю губу! всякого добра видимо їй невидимо, в розкошах купалася! так ні! мало! дайте мені зятем князя, а то умру, як не дасте! Добула, виторгувала, купила собі князя, продавши свою доню єдиначку. Ой, матірки, матірки! мабуть забуваєте ви про те, як страждаєте, родячи дитину, коли так дешево продаєте її... а вона-ж вам так дорого обійшлася!

Бабуся замовкла, а господар мовив:

— Так то воно так, Микитівно, та ми все таки не відаємо, як у вас почалося нове господарство.

Бабуся спокійно мовила далі:

— Почалося воно, Степановичу, з того, що князь в покоях собачню завів... от як почалося нове господарство!... Що дня божого пішли бенкети; за димом з тютюну світу божого не видно було, а вже про инше їй мовити нічого. А ще як покличе було до себе на полювання усю драгунію з Козельця, то їй не приведи, Господи! Заїдуть п'яні, брудні, гидкі такі, що не при-

веди, Господи, щоб і в сні такі привиділися. Та ще кожен візьме собі по денщику, такому-ж бридкому, як і сам. Та не день, не два, не три, а цілий тиждень гостують. А чого вони за той тиждень накоять в домі, так і розказувати соромно! Свинюшник зроблять! чисто свинюшник! Цілий місяць після їх було миемо, та куримо. Отут то я довідалася, що воно таке ота драгунія! А Катерина Лукіянівна дивиться тільки на них та всміхається і більш нічого! Не минуло й місяця, як він все вже прибрав до своїх рук. Ключі від комор та від льоху були у поганого його Яшки; коли чого треба навіть Катерині Лукіянівні, то треба у Яшки прохати. Отоді то я вперше занлакала, отоді то я побачила нашого князя таким, яким треба було бачити його матері ще до шлюбу. Але-ж вона гордуха й виду того не подавала, що все те бачить; а дійде до скруту, стане їй не в могуту, вона й тоді, хоч через велику силу, усміхнеться і поверне все на жарти. А Катруся, бідна моя Катруся! сидить собі в покою, та річкою розливається... А він!... та чи один же раз таке траплялося! Приїде з Козельця опівночі, п'яний, привезе жиди з цимбалами, та усіх на ноги підійме: »Танцюйте, — гукає, — танцюйте, хахлацькі душі, а ні, то всіх вас передешу!« Ми з Катрусєю утечемо собі: літом в сад, а зимою не раз ночували в мужницькій хаті...

— Чудним мені здається тільки ось що — перебив господар: — чому ви не догадалися п'яного його задумити, тай сказати-б, що вмер з переною, або просто, що згорів з горілки...

— Е! так думаєте! — легко воно сказати!... а гріх, а суд страшний, Степановичу! Ні, нехай собі вмйрає своєю смертю. Господь йому і суд і кара, а не ми, грішні.

— Та воно то так, Микитівно, але трапляється ще і ось як: одному розбишаці на сповіди у Києві чернець задав таку покуту: »Візьми, каже, непростений гріш-

нику, два камні, зв'язи їх до купи ремнем-сирицею, перекинь через плечі, коли ремінь нарветься, тоді гріхи твої прощені будуть». Ото-ж і йде він з тими камнями через гробовище тай бачить, що на свіжій могилі блудний син матір свою проклинає. Господи! каже той розбишака, послав я на той світ не одного доброго чоловіка, дай пошлю і отсього злодюгу, що лається. Та як замордував його, зараз йому ремінь наче ножем перерізало. От що!... Ну, так що-ж там у вас далі було, Микитівно? — мовив господар, присовуючи до себе кухоль з сливянкою.

— Були, Степановичу, співи да танці, да бенкети опівночі! Добенкетувался до того, що під кінець зими нічого було й на стіл постановити! Драгунія, знаєте, наїде голодна така, що хоч порожню макітру їй постав, то вона з'їсть. Усе було, що не постав, вони наче мітлою зметуть, а чого з посуду не поспієш заздалегідь прийняти зо столу, вони й те переб'ють, сказано — п'яні люди. А князь сидить собі за столом, в долоні плеще, да гукає: ура! Спершу я не розуміла цього слова, думала, що він гнівається та гостей своїх лає а виходилс, що він радіє тому, що гості добро його нівечать. Отак вони цілу зиму просодомили та прогоморили. А на весні дивимося: наше поле не зеленіє, ні трава, ні жито, ні пшениця не зеленіють. Прийшли й зелені свята, а поле чорне, наче на йому нічого й не сіяно. Вже й молебні правили, і воду в криницях святили, — не могло! нічого не посходило. Ярину посіяли, та зерном в землі погибла... Люди заплакали, скотина з голоду заревіла, нарешті й собаки заскиглили, завили й порозбігалися. Господь відає, звідкіль взялися вовки, та і в день і в ночі так і ходять по селу. То було всесвітнє лихо. А нам лихо вдвоє: раз те, що люди на селі пухли з голоду, гинули, немов собаки ті, без сповіді, без св. причастя; отець Кипріян і собі занедужав... А друге наше лихо, що князь нічого цього не бачить:

закличе до себе свою драгунію і з людьми і з кіньми і з собаками тай контентус їх цілий місяць, а про те йому й байдуже, що у мужиків ні однієї вкривлі не лишилося на хаті, усе скотина прообідала, у лісі не стало ні одного дерева живого, і дуб, і ясен, і клен, і осика, та на що вже верба, яка гірка, і її люди поскоблили та поїли. Ох Господи! Що то Бог робить з чоловіком! Глянеш було, зовсім не чоловік ходить, а щось страшне, звір якийсь голодний; без жаху й подивитися на його не можна!... А діти!... бідні діти! просто пухли з голоду, лазять було серед улиці, наче цуценята, та тільки й чути від них одне слово: «папи, папи!...» Ви може собі гадаєте, що хліба в нас бракувало? Де вам! в скирдах та по коморах миші його їли, літ на п'ять вистачило-б прохарчувати не тільки наше село, а цілий Козелець! Так що-ж ви робитимете, коли не давав людям: краще, каже, я продаю; як подорожчас, а люди нехайдохнуть, од них користі мало!...

Катруся моя люба заікнеться було слово промовити за людей, він на неї, немов на свого білого собаку, як гукне: «Мовчи, наче я не знаю, що роблю!» — Вона й замовкне: піде до другого покою та в сльози, а я, дивлячись на неї, й собі! Що то вдієш з ним! сказано — звір, а не людина! Господь її знає, як вона те виносила. Вона тоді вже ходила з оцією самою дитиною, що ви сьогодні бачили... А коли було він п'яний засне, вона, дріжачи, тихесенько прийде повз його до свого покою, впаде там на вколінки перед образом Скорбящої Божої Матері, та так молиться, та так плаче, так гірко да тяжко, що я ніколи в світі не бачила, щоб люди так плакали. Мені було аж страшно стане. Коли-ж було він з своєю драгунією поїде на полювання, ми наберемо по мішку хліба печеного та й... я-ж було й кажу їй: «Не беріть, не підіймайте через силу, самі ви бачите, яка ви... я й сама понесу». А вона на те: Нічого. Микитівво, нічого! ти тільки вказуй мені, у

кого є маленькі діти да старі немощні люди...» От ми й підемо по хатах! Господи! чого я там не надивилася! Голодна мати рве кусок хліба з рота своєї уміраючої дитини! Мені здається, і вовчиха цього не зробить! О, що значить голод!... Заходимо раз до однієї хати: доки на світі живу, цього не забуду!... Відчинили ми двері, так на нас і пахнуло пустою! Входимо, бачимо: серед хати на долівці лежать двійко худих-прехудих дітей. Одно вже зовсім конало, друге ще губинятами ворушило; біля них стоїть мати: худа, простоволоса, бліда, в розірваній сорочці і без запаски. А очі у неї такі страшні, що й Господи! дивиться вона їми ні на дітей, ні на кого, а так собі, хто його зна, на що вона дивиться! Ми зупинилися на порозі, а вона ніби глянула на нас і закричала: »Не треба, не треба хліба«. Я достала з мішка шматок хліба і подала їй. Вона мовчки вхопила його обіруч, затремтіла, піднесла до рота мертвої дитини, а потім зареготала... Ми вийшли з хати...

— Ви, Микитівно, багацько таки де чого бачили на своєму віку, — промовив сердешно господар:

— І не кажіть, Степановичу! Не приведи, Господи, нікому бачити того, що я бачила.

— Господь його милосердний знає, — мовив господар до мене, — як воно усе на світі так хитро та мудро. От скажу хоч і про себе: Господні руки мене на ноги поставили. У мене хліба й свого таки доволі було, а то ще в людей прикупив, ніби знав, що буде недорід. Ото-ж, як прийшов голодній рік, до мене усі й сунули по хліб; я продавав в четверо дешевше, ніж пани жидам продавали, і зібрав добрячу копійчину! Чумаки мої одну зіму зімували на Дону з худобою, а другу перезимували за Дніпром, там голоду не було. От слава Богу — чумаки мої вернулися живі й здорові, ще солі й риби навезли, а хліб святий я дома попродав, от у мене й гроші є і скотина, слава Богу, жива!... Так то діється в світі! дивно так!

— Такий вже ваш талан, Стенановичу! — мовила бабуся зітхаючи: за те вам Господь і посилас, що ви в нужді людей не забуваєте. От хоч і тепер: коли-б не ви — де-б я притулилася з сиріткою! Хоч з гори та в воду!

— Господь з вами, Микитівно! Ми свої люди! з ким же нам і поділитися, як не з вами! А тим часом розкажіть, Микитівно, далі, а то нашому гостеві може спочити треба.

— Так ото, с'як чи так, минуло літо, а осени ми й не бачили. Зразу лягла зіма, да така люта, у купі голод і холод завітали до нас. Ліс увесь обідраний, висох, а князь заборонив його рубати на дрова. Хто, каже, хоч гілечку зрубає, того в могилу зажену! Ліс, каже, слабший, сухий, літом приймуся собі будувати палати. Я люблю простір, мені треба дворець, а не хата хахлацька, отака, в якій я тепер згинаюся, немов собака в конурі. А люди бідні мерзли й мерли; що ти з ним вдієш? сказано — пан! Що хоче, те й робить. На першому тижні, в пилипівку, Катерина Лукіянівна родила; мамки не хотіла взяти, сама годувала свою дитину. Небавом після хрестин поїхав він в Козелець до товаришів; гостював там цілий тиждень. Ми без його трохи спочили, слава Богу; аж ото в ночі, ми вже спати полягали, вертається він, гуркотить в двері та кричить. Я швидче одчинила двері, достала огню, дивлюся, аж з ним якась жінщина в офіцерському убранні. Вік як гукне на мене: »Чого ти очі вирячила? Пошла вон, дура!« Я й пішла до свого покою. Другого дня, за часм, він і каже Катрусі:

— Знаєш, серденько, який сюрприз зробила мені сестра: не написавши до мене ні слова, взяла та й приїхала. От така шелихвістка. Та ти собі подумай тільки: на перекладних приїхала — просто гусар-баба. Учора, подумай собі, підхожу я до поштової станції, дивлюся: стоїть біля воріт тройка коней, зовсім вже

готова. Я зупинився, а ну, думаю, подивлюся, хто такий їхатиме. Дивлюся, виходить дама. Я, знаєш, трошки тес... Ти вибач мені, серденько, така вже клята навичка... дивлюся, подумай, яка радість!... то була моя сестра... Ну тут ми кинулись один до одного на груди.

— А я й не знала, що в тебе є сестра, промовила Катруся.

— А як же, є та й не одна ще, а дві. Одна за графом Горбатовим, вона раз враз живе в столиці, — при дворі. Вона-б теж до мене приїхала, да знаєш, не можна, вона дуже замітна. Я тебе зараз, серденько, з своєю сестрою познайомлю.

Неначе те полотно зблідла моя бідна Катруся. Вона запевне спостерегла, що то за сестра. За хвилину він привів ту сестру; не тямлю, чи молода, чи стара: за білилами та за рум'янами не можна було розпізнати.

— Отсе, каже, княжна Жюлі Мордатова. Вона так юрливо уклонилася, щось таке промовила по-московськи, чи може по-польськи, нічого я не розібрала, і Катруся, здається, теж, бо й головою до неї не кивнула, а тільки ще гірше зблідла.

— Ти вибач їй, моє серденько, вона в мене ще інститутка, по-московськи майже слова не вимовить, та бач, у тому високому світі жадної потреби нема на московську мову. От хоч про себе скажу: до двадцяти літ я не вмів двох слів по-московськи промовити. У нас в Грузії так само, як і в столиці: ніхто по-московськи не розмовляє, все по-французьки. Аж ми й своє малесеньке пошлемо у столицю, в інститут? Правда?

Катруся не спромоглася більше терпіти. Мовчки встала вона й пішла до діточого покою. Я за нею, а Катерина Лукіянівна лишилася зо своїми князями...

Щаслива-б я була, Степановичу, коли-б забула те, що у нас діялося в домі, але-ж Бог мене покарав, не знаю, за що, наділивши мене доброю пам'яттю. Після тієї клятої сестри я ні на одну хвилину не зоставляла

Катрусі, та й вона, моя безталанниця, з того часу не виходила з свого покою. Господи, свята-великомученице Катерино! Чи ти мучилася так, як мучилася моя бідна Катруся? І день було плаче і ніч плаче, — я вже не тямилася, що з нею й робити. Ото-ж вона плакала, плакала та й почала вже в умі мішатися. Я хотіла дитину від грудній відлучити, не дала.

— Помру, каже, вкупі з нею, нехай мене з нею в одну труну положать. Нехай, що хочуть, роблять, а я дитину нікому не дам.

Що-ж мені було робити? Я так і zostавляла; дивлюся тільки та плачу. Катерина Лукіянівна те-ж було зайде до нашого покою, гляне на свою княгиню та й не витернить: хоч яка вона горда була, а заплаче та й виїде з покою. А поруч у других покоях пісні та музики, наче де в шинку на перехрестному шляху... Ота сестра його була жидівка, Хайка. Носитьсся вона з драгунами, співає, танцює, да такі вихиляси виробляє, що аж гидко... Навіть люльку курила.

Катруся моя бідна спершу вдавала, що нічого не бачить і не чує, а потім вже їй сердешній не в моготу стало, та що ти робитимеш з таким виродком! У нашій сестри, сказано, тільки сльози, самі сльози, нічого більши не зосталося, а сльози що? вода! Ох! не одну річку вилила вона цієї гіркої води, а йому байдуже! Никколи зайде до неї, та ще й питається: «Як себе чуєш?» наче йому повилазило, не бачить, що їй ледве ноги носять. «Чи не послати, дружино моя, в Козелець до лікаря полкового?» — «Не треба», промовить вона та й замовкне. — «Ну, як собі знаєш, це твоє, а не моє діло, я до твоїх діл ніколи не втручаюся», промовить і піде собі, стукнувши дверми. Тільки нам і світу Божого видно було, як він поїде куди небудь тижнів на два, або на три до своїх товаришів-драгунів. Тоді ми без його підлоги повимчавсмо, вишкребимо, покої трохи попровітрюємо, а то просто стаїння стаїнею. Раз якось вернувся

він у ночі і привіз другу »сестру«, вже не жидівку, а Польку чи циганку, хто її знає, тямлю тільки, що була вона чорна: хотів і цю знайомити з Катрусєю, але Катруся його й до покою не пустила. Зіма підходила вже до кінця. Саме на середохресті зібралися наші люди та й прийшли громадою прохати хліба в зерні на насіння, кажуть: коли Бог вродить, семерицею вернемо. Куди тобі! слова вимовити не дав! З очей прогнав їх бідніх, та ще й собаками нацькував. Хотіла заступитись за людей Катерина Лукіянівна, так він на неї як гукне: »Мовчіть! я сам знаю, що роблю! я до ваших чепців, да до спідниць не втручаюся, прошу і до моїх діл не втручатися! Та, це промовивши, зараз покликав Яшку й сказав запрягати троє коней, що-б їхати до своїх драгунів.

Поїхав. А Катерина Лукіянівна пішла до клуні, щоб вибрати стіг жита й пшениці да вспіти змолотити мужикам на насіння. Гадала вона, що він звичайно довго не вернеться. Подивилась коло клуні: половини скиртів нема! Де-ж вони поділися? питається вона у токового. А токовий каже, що князь попродав жидам, і солому й полову, все попродав жидам а це-ж, звісно, солому драгунам, а полову нашим-же таки мужикам, а вони бідні й солomé раді-радісінькі! Катерина Лукіянівна вибрала одну скирту жита, а другу пшениці й веліла мужикам молотити: »та швидче, каже, молотіть, а то вернеться князь, так не дасть вам нічого«. Так воно й сталося. Другого дня, тільки що розпочали молотити, аж їде він. »Що ви робите, сякі-такі! гукає на їх: як ви посміли, хто вам велів?! Я вас!« Да як вихопить у візника нагайку, та як кинеться молотити молотників — нікого на току не зосталося, усі повтікали. Вже ж і Катерині Лукіянівні перепало: бідна, вона три дні з ліжка не вставала. Після цього він аж до самих зелених свят нікуди не їздив, усе дома бенкетував. А на саму зелену неділю поїхав кудись з своїм Яшкою. Кате-

рина Лукіянівна знов послала за мужиками й веліла їм намолотити скільки небудь ярини на насіння, бо, дякуючи Богові, дощ перенадав, і земля добре таки зазеленіла. Тільки що взялися молотити просо та гречку, аж вертається він, а з ним драгунії видимо — невидимо, немов та орда за Мамаєм рине: хто на мужицькому возі, а хто верхи, охляп без сідла, а бідні денщики пішки, босоніж, тільки з люльками та з кашуками плентаються за своїми драгунами. Тільки що переступив поріг, зараз кликнув свого Яшку, каже, щоб о 3 годині обід був на 50 осіб, а вечери на сотню осіб. І обід і вечерю прилаштуї в саду; «годі, каже, нам в отції стайні валятися, можна тепер і на підніжний вийти». Та червінцями так і брязкає в кишені. »Да слухай, каже, звели прикажчикові, що-б в ранці усіх мужиків вигнав хліб молотити, треба увесь перемолотити, скільки є. Отоді ми догадалися, звідкіль у його червінці взялися. »Не вже-ж таки він увесь хліб продав, каже Катерина Лукіянівна: що-ж бідні люди діятимуть?»

А драгунія тим часом, з усією мізерією своєю, не заходячв до покоїв, прямо в сад, попростягалася на траві, люльки курить, та сквернословить, аж доки не звелів він винести у сад горілку. Усі столи, стільці те-ж повинесли в сад; велів був і з спальні усе повиносити, та ми замкнулися і не пустили до себе. Він вилаявся по своєму, по московськи, та й лишив нас. Докч готовили обід, драгунія пила горілку. Горілку розстановили в пляшках трохи що не біля кожного дерева; пили в карти грали; наш князь те-ж пив і грав; усі червінці, що взяв у жида на задаток за проданий хліб, програв; тоді — карти об землю і вийшов із за столу, а товариші у слід його зареготалися. Все оце я з вікна бачила.

Вже смеркалося, коли Яшка з денщиками почали лаштувати обід: постановили столи, на столи положили дошки, прості дубові дошки; вкрили їх полотном, бо

у нас хоч і була довга скатертину, та Катерина Лукіянівна не дала, щоб п'яні гості не понівечили, а скатертину коштовна. На столі в трьох місцях поставили свічки, а щоб ще виднійше було, по обох кінцях столу поставили бочки з під смоли і запалили їх. Тільки що драгунія сіла за стіл, де не взялися полкові музики та як утнуть! — аж земля задріжала! Не переграли ще вони і одного маршу, дивлюся, клуня наша горить. Смоляні бочки так і сиплють іскрами на скирти та на клуню, а гості, звичайно п'яні, дивляться, регочуться та гукають: ура!

— Катрусю — кажу я — серденько моє, гляньте?! клуня наша горить! що-ж робитимемо? Дивимось, а вона нежива. Я до Катерини Лукіянівни, і та без пам'яті лежить; я на неї пирнула холодною водою: очу-няла.

— Рятуйте — кажу — Катрусю з дитиною, а то згорять. Скирти вже всі загорілися, от-от і до дому добереться. На силу, на силу ми її привели до пам'яті та під плечі вивели з дому. Я хотіла дитину від неї взяти, так де! вона її з рук не випустила, тільки шепче: »Не дам, нікому не віддам, я сама її поховою.« Ми перелякалися! — так якимось страшно вона шепотіла. Ми повели її через греблю, прямо до вас, Степановичу, в хату: дай вам Боже здоров'я! вже з вашої хати бачила я оте прокляте пожарище. Господь його знає, з-відкіль і вітер той взявся; снони з скирти так прямо на будинки летять... а як зайнявся будинок, вітер ніби трохи перемінився, повернув на хати. За хвилину усе село запалало. — Пропали ми, кажу я до Катрусі; а вона бідна лежить, та тільки головою киває до мене і язика в роті не поверне. — Катрусю! Катрусю! — гукаю я; не чує вона. Я з того ні жива, ні мертва, — Катрусю! — ще раз гукнула. Вона як скочить, подивилася округ себе, та як кине на долівку свою дитиночку, як закричить несамовито, почала волося на собі рвати!... Бачу

я, що вона не в своєму умі, винесла я дитину до другої хати, а її ми з Степановичем сяк та так утихомирили, обгорнули її в рядно, тай почали лити їй на голову воду холодну. Прийшла вона в себе та й каже: »Не буду, не буду«, а чого — не буду — її сама не тямить. Потім зареготала, перегодом почала співати, да так жалібно заспівала, так страшно, що ми аж з хати повибігали. Отак промучилася вона до самого світу. Перед зірницею трохи втихомирилася, а я тим часом сіла біля вікна та дивилася, як наше бідне село догоряє! Тільки де-не-де дим вився в гору... більш нічого не залилося. І будинок, і кухня і все село пропало, залишилися димарі та печі з панського будинку; а з мужичих хат і того не залилося, бо у них димарі не з цегли. Сад та її той почорнів від диму: стоїть собі осторонь, такий чорний та страшний, що її дивитись на його боязко. Заплакала я, грішна, дивлячись на пожарище!... Що будемо робити? На все Його свята воля!

Разбудила я Катерину Лукіянівну і кажу до неї: »Що ми тепер робитимемо? куди ми дінемося з нашою Катрусєю? де захисток знайдемо?« — »А хіба що?« каже вона. »А те, кажу я до неї, що Катруся не в своєму розумі, збожеволіла.« — »А дитина?« питається. — »Дитину, кажу, я від неї взяла, то вона трохи-трохи не задушила.«

Скочила вона та простоволоса на двір вибігла, гукас, щоб бричку швидче запрягли. Побачила, що двір чужий, вона її замовкла: подивилася на той бік греблі, охнула, затремтіла, та мов нежива і внала до мене на руки. А як очунилася, то її питається у мене: »А де-ж княгиня? (вона все її так називала), покажи мені її.« Пішли ми до комори, де була замкнена Катруся. Вхідимо: сидить вона на долівці, в одній сорочці, розпатлана, уся немов — огонь горить, хоч в коморі було доволі таки холодно: в руках у неї зібгана сукня; вона її до грудей тулить. Подивилася вона на нас, та нищечком

і промовила: »Спить, спить, не розбудить.« Ми з комори, страшно було дивитися на неї. А Катерина Лукіянівна байдуже, і не зітхнула навіть. А вже ніхто, як вона всему лиху причиною стала.

Не осуди її, Господи, на твоєму праведному суді!

Помовчавши, повернулася до мене тай каже: »Марино! треба де небудь достати бричку і коней та одвести її до Чернигова, або до Київa. До Київa, здається, ближче; але де-ж ми запобіжимо брички та коней?« »Хоч би воза якого! Кіньми, кажу я, Степанович зарадить, тільки брички у його нема, лишень простий віз«... »Попроси, каже, хоч простого воза.«

Я випрохала у Степановича, спасибі йому, й воза й коней; намостили на возі сіна, покрили ряденцем, положили її бідну на возі; біля неї сіла Катерина Лукіянівна... повезли до Київa до Кириловського монастиря... От тобі, Катерино Лукіянівно, і княгиня! Любуйся тепер з неї!

Бабуся замовкла і нишком заплакала, а господар мовив:

— Таки нічого казати: добра княгиня.

— А з князем що сталося? — спитав я.

— Господь його знає — відповіла бабуся. Перед Петром драгунія з Козельця рушила в похід; так може і він з нею... тільки ми його з тієї страшеної ночі не бачили вже.

— Добрий і князь! нічого казати — додав господар; хоч би до дитини навідався, проклятий!

— Господь з ним! нехай краще не одвідує, мовила бабуся і, виходячи з хати, побажала нам на добраніч.

Другого дня в ращі, доки мій жидок підмазував бричку та запрягав своїх сухоребрих коней, я сидів на призьбі під хатою і дивився на той бік Трубайла, на сумні останки погорілого села; мимоволі вирвалося у

мене: от тобі й село, от тобі і іділія! от тобі й патріархальні звичаї! О таке зривалося у мене з язика, доки бричка не висунулася на улицу. Подякувавши господареві за його безкористну гостинність, я рушив своїм шляхом.

За кілька днів був я вже в Києві, поклонившись святим угодникам печерським, того самого дня навідався я в Кирилівський монастир¹⁾ Овва! краще-б було не навідуватися: там я занадто вже запевнився в гіркій правді сумного оповідання цього, що так журливо повітало мене на моїй любій рідній країні...

¹⁾ В Кирилівському монастирі у Києві шпиталь божевільних.

Перводрук: «Київск. Старина» 1884 кн. 3.

Зредаговано на основі перекладу в видання Д. Дорошенка: «Повний збірник творів Т. Г. Шевченка» Катеринослав 1914.

Автобіографічна замітка Т. Шевченка.

(По його автографу).

Тарасъ Шевченко — сынъ крѣпостного крестьянина Григорія Шевченка. Родился въ 1814 году февраля 25, въ селѣ Кирилѣвкѣ, Звенигородскаго уѣзда, Кіевской губерніи, въ имѣніи помѣщика Василя Васильевича Энгельгардта. На осьмомъ году, лишившись отца и матери, пріютился онъ у дьячка въ школѣ въ видѣ школяра-попихача. По мно[го] тяжкомъ двухлѣтнемъ испытаніи, прошелъ онъ грамматику, часловець и, наконецъ, псалтирь. Дьячекъ, убѣдившись въ досужествѣ своего школяра-попихача, посылалъ его вмѣсто себя читать псалтирь по уснувшихъ крѣпостныхъ душахъ, за что и платилъ ему десятую копейку, яко поощреніе. Но несмотря на столь лестное къ себѣ вниманіе суроваго спартанца-учителя, въ одинъ изъ многихъ дней и ночей, когда спартанецъ-учитель съ своимъ другомъ Іоною Лимаремъ были мертвецки пьяны, школяръ-попихачъ, безъ зазрѣнія совѣсти обнаживъ задницу своего наставника и благодѣтеля, всыпалъ ему великую дозу березовой каши. Помстившись до отвалу и похитивши какую-то книжечку съ кунштниками, въ ту же ночь бѣжалъ въ мѣстечко Лисянку, гдѣ и нашелъ себѣ учителя живописи, отца дьякона, тоже спартанца.

Терпѣливо бродяга-школяръ носилъ изъ Тикача три дня ведрами воду и растиралъ мѣдянку на желѣзномъ листѣ; на четвертый день бѣжалъ, бѣжалъ онъ въ село Тарасовку къ дьячку маляру, славившемуся въ околоткѣ пзображеніемъ великомученика Никиты и Івана-воина; у послѣдняго для большаго эффекта рисовалъ онъ на лѣ-

вомъ рукавъ двѣ солдатскія нашивки. Къ сему-то Апелесу обратился школяръ-бродяга съ твердымъ намѣреніемъ перенести все испытанія только бы хоть малость научиться его великому искусству. Но, увы, Апелесъ посмотрѣлъ внимательно на лѣвую ладонь бродяги, отказалъ ему наотрѣзъ, не находя въ немъ таланта не только къ малярству или шевству, ниже къ бондарству.

Потерявъ всякую надежду сдѣлаться когда-нибудь хоть посредственнымъ малярѣмъ, съ сокрушеннымъ сердцемъ бродяга возвратился въ свое родное село съ намѣреніемъ наняться въ погонячи, или пасты громадскую ватагу и, ходя за стадомъ овецъ и свиней, читать краденную книжку съ куштиками.

И это не сбылось. Помѣщику Павлу Васильевичу Энгельгардту, только-что наслѣдовавшему достояніе побочнаго отца своего, понадобился расторопный мальчикъ, и оборванный школяръ-бродяга попалъ прямо въ тиковую куртку, въ такіе же шаровары и, наконецъ, въ комнатные казачки. Въ должности казачка, онъ втихомолку срисовывалъ украденнымъ [у] конторщика карандашемъ картины суздальской школы, украшавшія панскіе покои. Странствуя съ обозомъ за своимъ дидечемъ въ Кіевъ, Вильно и въ Петербургъ, на постоялыхъ дворахъ кралъ онъ изображенія разныхъ историческихъ героевъ, какъ-то: Соловья-разбойника, Кульнева, Кутузова, казака Платова и прочихъ, съ намѣреніемъ скопировать ихъ на досугѣ точь въ точь.

Случай и досугъ представился въ Вильнѣ. Это было въ 1829 году, декабря 6. Панъ и пани уѣхали въ ресурсы на балъ, въ домѣ все успокоилось, уснуло. Тогда онъ развернулъ краденныя сокровища и, выбравъ изъ нихъ казака Платова, принялся благоговѣнно-тщательно копировать. Уже дошелъ до маленькихъ казачковъ, гарцующихъ около дюжихъ коней коня казака Платова, какъ растворилась дверь, панъ и пани возвратились съ балу. Панъ съ остервененіемъ выдралъ его за уши,

надавалъ пощечинъ за то, дескать, что онъ могъ не только домъ — городъ сжечь. На другой день панъ велѣлъ кучеру Сидоркѣ выпороть его хорошенько, что и было исполнено сугубо.

Въ 1832 году въ С.-Петербургѣ, по неотступной его просьбѣ, помѣщикъ законтрактовалъ его на четыре года разныхъ живописныхъ дѣлъ цеховому мастеру, нѣкому Ширяеву. Ширяевъ былъ ретивѣ всякаго дьячка-спартаца. Но, несмотря ни на какія стѣсненія, онъ въ свѣтлыя лѣтнія ночи бѣгалъ въ Лѣтній Садъ рисовать съ безобразныхъ неуклюжихъ статуй, — достойное украшенье Петровскаго сада. Въ этомъ саду и въ то же время началъ онъ дѣлать этюды въ стихотворномъ искусствѣ; изъ многочисленныхъ попытокъ онъ въ послѣдствіи напечаталъ только одну балладу »Причинна«. Въ одинъ изъ этихъ сеансовъ познакомился онъ съ художникомъ Иваномъ Максимовичемъ Сошенькомъ, съ которымъ и до сихъ [поръ] въ самыхъ искреннихъ братскихъ отношеніяхъ. По совѣту Сошенка, онъ началъ пробовать портреты съ натуры акварелью. Для многочисленныхъ пробъ терпѣливо служилъ ему моделью его землякъ и другъ, Иванъ казакъ Нечипоренко, дворовый челоуѣкъ того же Энгельгардта. Однажды тотъ же Энгельгардтъ увидаль у Нечипоренко работу своего крѣпостнаго артиста, которая ему вѣрно очень понравилась, потому что онъ началъ употреблять его для снятія портретовъ съ своихъ любимыхъ любовницъ, за которые иногда и награждалъ рублемъ серебра, не болѣе.

Въ 1837 году И. М. Сошенко представилъ его конференцъ-секретарю въ художествѣ В. И. Григоровичу съ цѣлью освободить его отъ горестнаго состоянія. В. И. Григоровичъ просилъ о немъ В. А. Жуковскаго, а В. А. предварительно узнавши (узнавши) цѣну отъ помѣщика, просилъ К. П. Брюллова написать его В. А. Жуковскаго портретъ для Императорской Фамиліи съ цѣлью разыграть его въ лотерею въ Царскомъ Семей-

ствѣ. Великій Брюлловъ охотно согласился. Портретъ написалъ В. А. Жуковскій съ помощью графа М. Ю. Вельягорскаго устроили лотерею въ 2500 р. ассигнаціями и этою цѣною была куплена свобода Т. III. въ 1838 году, апрѣля 22. Съ того же дня началъ онъ посѣщать классы а[кадеміи] художествъ, и вскорѣ сдѣлался однимъ изъ любимыхъ учениковъ-товарищей великаго Карла Брюллова.

Въ 1844 году удостоился онъ званія свободнаго художника, а въ 1847 году былъ арестованъ вмѣстѣ съ Костомаровымъ, Кулишемъ и многими другими по доносу студента К[іевскаго] У[ниверситета] пѣвкога Петрова¹⁾, а 30 мая того же года изъ каземата третьяго отдѣленія Т. Г. Шевченко былъ сосланъ въ Орскую крѣпость и потомъ въ Ново-Петровское укрѣпленіе съ строжайшимъ запрещеніемъ писать и рисовать.

Въ 1858 году, 22 августа, по ходатайству графини Анастасіи Ивановны Толстой, освободили его изъ Ново-Петровскаго укрѣпленія и по ей же ходатайству Всемилостивѣйше повелѣли быть ему подъ надзоромъ полиціи въ столицѣ и заниматься своимъ художествомъ.

Въ 1859 году лѣтомъ послѣ долгой и тяжкой разлуки увидѣлъ онъ свою прекрасную родину, крѣпостныхъ братьевъ и сестру и благополучно осенью возвратился въ А[кадемію] художествъ, гдѣ, благодаря правящихъ академіею, съ любовью истиннаго художника занимается гравюрою аква-тинта и аква-форта.

Послѣ долгихъ двухлѣтнихъ проволочекъ главный цензурный комитетъ разрѣшилъ ему напечатать только тѣ изъ своихъ сочиненій, которыя были печатаны до 1849 года, вычеркнувши изъ нихъ десятки страницъ ()²⁾.

1860 года въ первой половинѣ генваря.

¹⁾ Тут приписка на боці: «безъ суда и слѣдствія разослали ихъ въ разныя крѣпости».

²⁾ В скобках печатке слово.

Автобіографічний лист Т. Шевченка до редактора «Народнаго Читенія»¹⁾.

Милостивый государь,

Александръ Александровичъ!

»Я вполне сочувствую вашему желанію познакомить читателей «Народнаго Читенія» съ исторією жизни людей, выбившихся своими способностями и дѣлами изъ темной и безгласной толпы простолюдиновъ. Подобныя свѣдѣнія поведутъ, мнѣ кажется, многихъ къ сознанію своего человѣческаго достоинства, безъ котораго невозможны успѣхи общественнаго развитія въ низшихъ слояхъ населенія Россіи. Моя собственная судьба, представленная въ истинномъ свѣтѣ, могла бы навести, не только простолюдина, но и тѣхъ, у кого простолюдинъ находится въ полной зависимости, на размышленія, глубокія и полезныя для обѣихъ сторонъ. Вотъ почему я рѣшаюсь обнаружить передъ всѣмъ свѣтомъ нѣсколько печальныхъ фактовъ моего существованія. Я желалъ бы изложить ихъ въ такой полнотѣ, въ какой покойный С. Т. Аксаковъ представилъ свои дѣтскіе и юношескіе годы, тѣмъ болѣе, что исторія моей жизни составляетъ часть исторіи моей родины. Но я не имѣю духа входить во всѣ ея подробности. Это могъ бы сдѣлать чловѣкъ, успокоившійся внутренно и успокоенный насчетъ себѣ подобныя виѣшними обстоятельствами. Все, что я могу

¹⁾ Цей лист-перерібка попередньої «Автобіографічної замітки», зредагована П. Кулішемъ.

покаместъ сдѣлать въ исполненіи вашего желанія, это представить намъ въ короткихъ словахъ фактическій ходъ моей жизни. Когда вы прочтете эти строки, вы, я надѣюсь, оправдаете чувство, отъ котораго у меня сжимается сердце и коснѣетъ рука.

Я — сынъ крѣпостнаго крестьянина, Григорія Шевченка. Родился въ 1814 году, февраля 25-го, въ селѣ Кирилловкѣ, Звенигородскаго уѣзда, Кіевской губерніи, въ имѣніи одного помѣщика. Лишившись отца и матери на осьмомъ году жизни, пріютился я въ школѣ, у приходскаго дьячка, въ видѣ школяра-попихача. Эти школяры въ отношеніи къ дьячкамъ то же самое, что мальчики, отданные родителями, или иною властью, на выучку къ ремесленникамъ. Права надъ ними мастера не имѣютъ никакихъ опредѣлительныхъ граищъ; они — полные рабы его. Всѣ домашнія работы и выполненіе всевозможныхъ прихотей самого хозяина и его домочадцевъ лежатъ на нихъ безусловно. Предоставляю вашему воображенію представить, чего могъ требовать отъ меня дьячокъ, — замѣтите, горькій пьяница — и что я долженъ былъ исполнять съ рабскою покорностью, не имѣя ни единого существа въ мірѣ, которое заботилось бы, или могло заботиться, о моемъ положеніи. Какъ-бы то ни было, только въ теченіе двухлѣтней тяжелой жизни въ такъ называемой школѣ, прошелъ я грамматику, часловець и, наконецъ, исалтирь. Подъ конецъ моего школьнаго курса, дьячокъ посылалъ меня читать, вмѣсто себя, исалтирь по усоншимъ крѣпостнымъ душамъ и благоволилъ платить мнѣ за то десятую копейку, въ видѣ поощренія. Моя помощь доставляла суровому моему учителю возможность предаваться больше прежняго любимому своему занятію, вмѣстѣ съ своимъ другомъ, Іоною Лимаремъ, такъ что по возвращеніи отъ молитвословнаго подвига, я почти всегда находилъ ихъ обоихъ мертвецки-пьяными. Дьячокъ мой обходился жестоко не со мною однимъ, но и съ другими школярами, и мы всѣ глубоко его це-

навидѣли. Безтолковая его придирчивость сдѣлала насъ, въ отношеніи къ нему, лукавыми и мстительными. Мы надували его при всякомъ удобномъ случаѣ и дѣлали ему всевозможныя пакости. Этотъ первый деспотъ, на котораго я наткнулся въ моей жизни, поселилъ во мнѣ, на всю жизнь, глубокое отвращеніе и презрѣніе ко всякому насилию одного человѣка надъ другимъ. Мое дѣтское сердце было оскорблено этимъ исчадіемъ деспотическихъ семинарій миліонъ разъ, и я кончилъ съ нимъ такъ, какъ вообще оканчиваютъ выведенные изъ терпѣнія беззащитные люди — местию и бѣгствомъ. Найдя его однажды безчувственно-пьянымъ, я употребилъ противъ него собственное его оружіе — розги, и, на сколько хватило дѣтскихъ силъ, оплатилъ ему за всѣ его жестокости. Изъ всѣхъ пожитковъ пьяницы-дьячка драгоцѣннѣйшею вещью казалась мнѣ всегда какая-то книжечка съ кунштিকাма, то есть гравированными картинками, вѣроятно, самой плохой работы. Я не счелъ грѣхомъ или не устоялъ противъ искушенія похитить эту драгоцѣнность, и ночью бѣжалъ въ мѣстечко Лысянку.

Тамъ я нашелъ себѣ новаго учителя, въ особѣ маляра-діакона, который, какъ я скоро убѣдился, очень мало отличался своими правилами и обычаями отъ моего перваго наставника. Три дня я терпѣливо таскалъ на гору ведрами воду изъ рѣчки Тикача и растиралъ на желѣзномъ листѣ краску мѣдянку. На четвертый день терпѣнье мнѣ измѣнилось, и я бѣжалъ въ село Тарасовку, къ дьячку-маляру, славившемуся въ околѣдѣ изображеніемъ великомученика Никиты и Ивана Воина. Къ сему то Апеллесу обратился я съ твердою рѣшимостью — перенести всѣ испытанія, какъ думалъ я тогда, неразлучныя со всякою наукою. Усвоить себѣ его великое искусство, хоть въ самой-малой степени, желалъ я страстно. Но, увы! Апеллесъ посмотрѣлъ внимательно на мою лѣвую руку и отказалъ мнѣ наотрѣзъ. Онъ объяснилъ мнѣ, къ моему крайнему огорченію, что во мнѣ

нѣтъ способности ни къ чему, ни даже къ шевству или бондарству.

Потерявъ всякую надежду сдѣлаться когда-нибудь хоть посредственнымъ маляромъ, съ сокрушеннымъ сердцемъ возвратился я въ родное село. У меня была въ виду скромная участь, которой мое воображеніе придавало, однакожь, какую-то простодушную прелесть: я хотѣлъ сдѣлаться, какъ выражается Гомеръ, »пастыремъ стады непорочныхъ«, съ тѣмъ, чтобы, хотя за громадскою ватагою, читать свою любезную краденную книжку съ кунштниками. Но и это не удалось мнѣ. Помѣщику, только-что наслѣдовавшему достояніе отца своего, понадобился расторопный мальчикъ, и оборванный школяръ-бродяга попалъ прямо въ тиковую куртку, въ такіе же шаровары и, наконецъ, въ комнатные казачки.

Изобрѣтеніе комнатныхъ казачковъ принадлежитъ цивилизаторамъ Закарпатской Украины, полякамъ; помѣщичьи пныя національностей перенимали и перенимаютъ у нихъ казачковъ, какъ выдумку, неоспоримо умную. Въ краю нѣкогда казацкомъ сдѣлать казака ручнымъ съ самого дѣтства — это то же самое, что въ Ланландіи покорить произволу человѣка быстроногаго оленя... Польскіе помѣщичьи былого времени содержали казачковъ, кромѣ лакейства, еще въ качествѣ музыкантовъ и танцоровъ. Казачки играли для панской потѣхи веселія двухъмысленныя пѣсенки, сочиненныя народною музою съ горя, подъ няную руку, и пускались передъ нами, какъ говорятъ поляки, сюды-туды-навпри-сюды. Новѣйшіе представители вельможной шляхты, съ чувствомъ просвѣщенной гордости, называютъ это покровительствомъ украинской народности, которымъ-де всегда отличались ихъ предки. Мой помѣщикъ, въ качествѣ русскаго нѣмца, смотрѣлъ на казачка болѣе практическимъ взглядомъ и, покровительствуя моею народности на свой манеръ, вмѣшилъ мнѣ въ обязанность только

молчаніе и неподвижность въ углу передней, пока не раздастся его голосъ, повелѣвающіи подать стоящую тутъ же, возлѣ него, трубку, или налить у него передъ носомъ стакаңъ воды. По врожденной мнѣ продерзости характера, я нарушалъ барскіи наказъ, напѣвая чуть-слышнымъ голосомъ гайдамацкія унылыя пѣсни и срисовывая украдкою картины суздальской школы, украсившія панскіе покои. Рисовалъ я карандашомъ, который — признаюсь въ этомъ безъ всякой совѣсти — укралъ у конторщика.

Баринъ мой былъ человекъ дѣятельный: онъ безпрестанно ѣздилъ то въ Кіевъ, то въ Вильно, то въ Петербургъ, и таскалъ за собой въ обозѣ меня для сидѣнья въ передней, подаванія трубки и тому-подобныхъ надобностей. Нельзя сказать, чтобъ я тяготился своимъ тогдашнимъ положеніемъ: оно только теперь приводитъ меня въ ужасъ и кажется мнѣ какимъ-то дикимъ и несвязнымъ сномъ. Вѣроятно, многіе изъ русскаго народа посмотрятъ когда-то по моему на свое прошедшее. Странствуя съ своимъ баринкомъ съ одного постоялаго двора на другой, я пользовался всякимъ удобнымъ случаемъ украсть со стѣны лубочную картинку и составилъ себѣ такимъ образомъ драгоценную коллекцію. Особенными моими любимцами были историческіе герои, какъ-то: Соловей-Разбойникъ, Кульневъ, Кутузовъ, казакъ Платовъ и другіе. Впрочемъ, не жажда стяжанія управляла мною, но непреодолимое желаніе срисовать съ нихъ какъ только возможно вѣрныя копіи.

Однажды, во-время пребыванія нашего въ Вильно, въ 1829 году, декабря 6-го, панъ и пани уѣхали на балъ въ такъ называемые рессурсы (дворянское собраніе), по случаю тезоименитства въ Бозѣ почившаго Императора Николая Павловича. Въ-домѣ все успокоилось, уснуло. Я зажегъ свѣчку въ уединенной комнатѣ, развернулъ свои краденныя сокровища и, выбравъ изъ нихъ

казака* Платова, принялся съ благоговѣніемъ копировать. Время летѣло для меня незамѣтно. Ужь я добрался до маленькихъ казачковъ, гарцюющихъ около дожихъ конятъ генеральскаго коня, какъ позади меня отворилась дверь, и вошелъ мой помѣщикъ, возвратившійся съ бала. Онъ съ остервенѣніемъ выдралъ меня за уши и надавалъ пощечинъ не за мое искусство, нѣтъ! (на искусство онъ не обратилъ вниманія), а за то, что я могъ бы съечь не только домъ, но и городъ. На другой день онъ велѣлъ кучеру Сидоркѣ выпоротъ меня хорошенько, что и было исполнено съ достодолжнымъ усердіемъ.

Въ 1832 году мнѣ исполнилось восемнадцать лѣтъ и, такъ-какъ надежды моего помѣщика на мою лакейскую расторопность не оправдались, то онъ, внявъ неотступной моей просьбѣ, законтрактовалъ меня, на четыре года, разныхъ живописныхъ дѣлъ цеховому мастеру, нѣкому Ширяеву, въ Санктпетербургѣ. Ширяевъ соединялъ въ себѣ всѣ качества дьячка-спартанца, дьякона маляра и другого дьячка хиромантика; но, несмотря на весь гнетъ тройственнаго его генія, я, въ свѣтлыя весеннія ночи, бѣгалъ въ Лѣтній Садъ рисовать со статуей, украшающихъ сіе прямолинейное созданіе Петра. Въ одинъ изъ такихъ сеансовъ познакомился я съ художникомъ Иваномъ Максимовичемъ Сошенкомъ, съ которымъ и до-сихъ-поръ нахожусь въ самыхъ искреннихъ братскихъ отношеніяхъ. По совѣту Сошенка, я началъ пробовать акварелью портреты съ натуры. Для многочисленныхъ грязныхъ пробъ терпѣливо служилъ мнѣ моделью другой мой землякъ и другъ, казакъ Иванъ Печипоренко, дворовый человѣкъ нашего помѣщика. Однажды помѣщикъ увидѣлъ у Печипоренка мою работу, и она ему до того понравилась, что онъ началъ употреблять меня для снятія портретовъ съ любимыхъ своихъ любовницъ, за которые иногда награждалъ меня цѣлымъ рублемъ серебра.

Въ 1837 году Сошенко представилъ меня конференцъ-секретарю академіи художествъ, В. И. Григоровичу, съ просьбой — освободить меня отъ моей жалкой участи. Григоровичъ передалъ его просьбу В. А. Жуковскому. Тотъ сторговался предварительно съ моимъ помѣщикомъ и просилъ К. П. Брюллова написать съ него, Жуковского, портретъ, съ цѣлью разыграть его въ частной лотереѣ. Великій Брюлловъ тотчасъ согласился, и вскорѣ портретъ Жуковского былъ у него готовъ. Жуковский, съ помощью графа М. Ю. Вельегорскаго, устроилъ лотерею, въ 2500 рублей ассигнаціями, и этою цѣною куплена была моя свобода, въ 1838 году апрѣля 22.

Съ того же дня началъ я посѣщать классы Академіи Художествъ, и вскорѣ сдѣлался однимъ изъ любимѣйшихъ учениковъ-товарищей Брюллова. Въ 1844 году удостоился я званія свободнаго художника.

О первыхъ литературныхъ моихъ опытахъ скажу только, что они начались въ томъ же Лѣтнемъ Саду, въ свѣтлыя, безлунныя ночи. Украинская строгая муза долго чуждалась моего вкуса, извращеннаго жизнію въ школѣ, въ помѣщичьей передней, на постоянныхъ дворахъ и въ городскихъ квартирахъ; но когда дыханіе свободы возвратило моимъ чувствамъ чистоту первыхъ лѣтъ дѣтства, проведенныхъ подъ убогою батьковскою стрѣхою, она, спасибо ей, обняла и приласкала меня на чужой сторонѣ. Изъ первыхъ слабыхъ моихъ опытовъ, написанныхъ въ Лѣтнемъ Саду, напечатана только одна баллада *Причинна*. Какъ и когда писались послѣдовавшія за нею стихотворенія, объ этомъ теперь я не чувствую охоты распространяться. Краткая исторія моей жизни, набросанная мною въ этомъ нестройномъ рассказѣ въ угожденіе вамъ, сказать правду, обошлась мнѣ дороже, чѣмъ я думалъ. Сколько лѣтъ потерянныхъ! Сколько цвѣтовъ увядшихъ! И что же я купилъ у судьбы своими усилями — не погибнуть? Едва-ли не одно страшное уразумѣніе своего прошедшаго. Оно ужасно, оно

тѣмъ болѣе для меня ужасно, что мои родные братья и сестра, о которыхъ мнѣ было тяжело вспоминать въ своемъ разказѣ, до-сихъ-поръ — крѣпостные. Да, милостивый государь, они крѣпостные до-сихъ-поръ!

Примите увѣреніе і т. д. . . .

Перводрук: «Народное чтеніе» 1860 ч. 2. Передруковано в Хрестоматіи Галахова и у багатьох виданнях «Кобзаря».

Зредаговано на основі видання В. Яковенка (Твори Т. Шевченка. Т. II. 1911.)

Пояснення до повісти

А р т и с т.

- Сторона 47. Торвальдсен Бертель — данський різбар (1770 до 1884). Ідеаліст, йшов слідами старогрецької штуки. Брав радо мотиви з мітольоґії.
- „ „ Орнаменти — прикраси, оздоби.
- „ „ Трітони — грецькі, морські боги з рибячими хвостами.
- „ „ Охра — жовта краска.
- „ „ Мінія — червона краска.
- „ „ Остаде Адріян ван — нід. маляр й ритівник (1610—1685).
- „ „ Берхем (Берггем Кляес) — нід. маляр й ритівник (1620—1683).
- „ „ Теньєр Давид (старший) — гол. маляр (1582 до 1648). Малював красвиди, жанрові й фантастичні образи. Його син, теж Давид, йшов слідами батька.
- „ „ Рубенс Петро, Павло, нід. маляр — (1577 до 1640). Найбільший мистець флямандської школи. Оставив коло 2500 образів.
- „ „ Ван-Дейк Антоніс — маляр, уч. Рубенса (1599 до 1648). Малював знамениті портрети; славне також його Розпяття Христа.
- „ „ Вазарі — італійський письменник й артист (1511—1574).
- „ „ Віклєф — англійський церковний реформатор (1330—1384).
- „ „ Іван Гус — чеський церковний реформатор (1369—1415).

- Сторона 47. Лютер Мартин — німецький церковний реформатор (монах августинський) (1483—1546).
- Юлій II і Лев X — папи римські (початок XVI. століття), опікувалися штуками й артистами та причинилися до незвичайного розцвіту італійського мистецтва.
- Корреджіо — італійський маляр (1494—1534).
- Цампієрі — (Доменікіно) італійський маляр (1581—1641).
- .. 48. Щедрін Сильвестер — російський маляр красвидів (1791—1830).
- .. 49. Сатурн — бог часу у старивних Греків і Римлян. Вони вірили, що він усе їсть, навіть свої власні діти.
- »То був хлопець 14, або 15 літ« — себ-то Шевченко, якому тоді йшов 21 рік.
- Тут описана перша стріча Тараса з Сошенком, яка мала таку велику вагу для життя будучого великого українського поета й маляря.
- Іван Сошенко (який у повісти »Артист« оповідає про життя Шевченка в Петербурзі), родився 1807 року в Богуславі, київської губернії (отже земляк Шевченка). Так само, як Тарас, учився зразу в дяка, дальше в маляря Превлоцького. Від року 1831 перебував у Петербурзі. Від 1841 до 1846 жив у Ніжині, від 1846—1850 в Немирові, від 1856 до смерти (1876 року) в Києві.
- .. 50. Аполльон Бельведерський — славна статуя грецького різбаря з передхристиянських часів, що хорониться в Римі, у Ватикані, в крилі, яке називається Бельведере (звідси й Бельведерський Аполльон).
- Мойка — річка в Петербурзі, притока Неви.
- .. 52. Мольберт — німецьке Malbrett, дошка до малювання.
- Великекц — іспанський маляр (1599—1660).
- Пракрит — Шевченко мав мабуть на гадці Демокрита, грецьк. філософа, атоміста, 460—360 пер. Хр.

- Сторона 53. »Останній день Помпеї« — головний твір Брюллова. Мав великий успіх — не тільки в Росії, але й за границею, особливо в Італії. Брюллова порівнювала російська критика з Рафаелем і Мікель-Анджельом. В Петербурзі боготворили його; в театрі публіка ставала з місць, коли він появився в ложі; називали його Карлом Великим, божественним Брюлловом.
- „ „ Пані Юргенс — владителька гостинниці в Петербурзі.
- „ „ Шарль Діккенс — славний англійський письменник, автор »Новорічних Дзвонів«, »Двох міст«, »Клубу Піквікків«, »Олівера Твіста« й інших дуже почесних романів. (1812—1870.)
- Сильний вплив на літературу мав його роман »Давид Копперфільд«, у якому автор дав спору автобіографічного матеріалу і »Ніколас Ніклебї«, де перевів критику шкільництва.
- „ 53. На розі шостої лінії... Лініями зовуть в Петербурзі рівні, нумеровані вулиці.
- „ „ Піменов Микола, професор різби в Петербурській академії мистецтва (1812—1864).
- „ 54. Венеціанов Алексій Гаврилович, придворний маляр царя Миколая I. Перший реаліст в часах псевдо-класицизму. Радо малював жанрові сцени з життя російських селян (1779—1845).
- „ „ Геркулес Фарнейський — славна старинно-грецька різьба Геркуля, силача-героя.
- „ „ Лосенко Антін — російський маляр-портретист (українського походження) (1737—1773).
- „ 55. Кавос Альберт — російський придворний будівничий. По його плянам построєні царські театри (1801—1863).
- „ 56. Подорож Анахарзіса Молодшого — книжка французького вченого Бартезема (1716—1795).
- „ 57. Карло Великий — Карло Павлович Брюллов — народжений 1799 р. в Петербурзі, умер 1852 в Марчіяна, коло Риму. Почетний член академії в Болоні й Міляно, найбільше славле-

ний з усіх російських малярів. Малював знамениті портрети й історичні образи. Найбільше їх зберігається в Петербурзі (музей Александра, академії мистецтва й Ермітаж).

Сторона 57. Василь Андрійович Жуковскій — народжений 1783 в Тулі (батько дідич, мати полонена Туркени), умер 1852 в Баден-Баден, купелевій місцевині в південній Німеччині. (Там перебував радо Тургенев, а в новітніх часах Чехов).

Жуковського звать батьком російської романтики. Велавиця своїми балладами, а ще більше періодами «Одиссеї», «Енеїди», творів Шіллера, Гетого, Вальтер Скотта, Байрона, Томаса Моора й других.

Дуже заслужився біля вироблення російської поетичної мови.

- Пальміра — старинне сирійське місто, нині в руїнах — так зове Шевченко Петербург.
- Недуг св. Віта — хвороба нервів.
- .. 58. Лукіян — служачий у Брюллова.
- Меркурій — — у старинних післанець богів.
- Ляокоон — славна старогрецька статуя, яка представиле євищенника Ляокоона і його двох синів, що вються в обіймах двох змиїв, за те, бо остерігав Троянців перед дереплиним конем. (Гляди Лессінґона розвідку „Laokoön, oder über die Grenzen der Malerei und Poesie“).
- Мікель Анджельо Буонаротті, великий італійський різбар, маляр, архітект і поет (1475 до 1564). Його твори: баня церкви св. Петра в Римі, статуя Мойсея, нагробник Медичеїв, образ Страшного Суду в Сикстинській каплиці й багато других.
- .. 59. Граф Вельгорскій — тодішній царський камергер.
- .. 60. Ермітаж — царська палата в Петербурзі, славний збір мистецьких творів.
- Терпсіхора — муза танців у Греків.
- .. 61. Lacrima Christi — Христова слеза; так називають червоне вино з лози на склонах гори Веаувія.

- Сторона 63. **Канова** — славний різбар (1757—1822). Був, як і Шевченко послугачем у кухні свого пана. Одного разу казали йому подати на панський стіл гарно наложене масло. Він узяв ніж і з масла вирізбив чудового льва. Тим звернув увагу на свій різбарський дар. Його дали в науку, Канова став славним і залюбки у своїх композиціях давав усюди льва. Славний нагробник його роботи єсть у Відні, в костелі капуцинів.
- „ „ **Торсо**, італійське слово — пень, кадовб, погруддя.
- „ „ **Фрески** — слово італійське (al fresco), малюнок на свіжому тинку.
- „ „ **Рафаель Санчіо** (de Urbino) — славний італійський маляр (1483—1520). Його знамениті фрески зберігаються у Ватикані. Вславився особливо образами Матері Божої (Мадонни). Найціннійша, так звана Сикстинська, єсть в галерії в Дрезні, Німці зовуть її Wolkenwandlerin. Намальована за марні гроші для одного з біднійших італійських монастирів.
- „ 64. **»Найбільша свиня у торжовських пантофлях«**. Торог, город в Росії, в тверській губернії, славний своїми шевцями.
- „ „ **Вандали**, германське плем'я, що 455 року по Христі знищило й поруйнувало столицю світа — Рим. Звідси вандал, людина, що нищить твори культури, вандалізм, вандальство — дикість, некультурність.
- „ „ **Одаліска** — слово турецьке, значить невілля-красавиця; любка в гаремі султана.
- „ „ **Владиславлев Володимир**, умер 1856 року, як оберстляйтнант кавалерії, був звісний як видавець альманаха **»Утренняя Заря«**.
- „ 65. **Хутір** — фільварок, середня земельна посілість на Україні, яких 100 моргів поля.
- „ „ **Фарма** (Ферма) — слово англійське, значить невелике господарство (ніби наш хутір).
- „ 66. **Амфібія** — слово грецьке, значить дрібне звіря, що може жити в воді й на суші (земноводник).

- Сторона 66. Озеров, російський драматург (1770—1816), автор «Єдина въ Аеніах», «Фингал-а», «Поликсен-и», «Хорев-а» й «Донског-о». Належав до Карамзинської школи, але в його драмах, а властиво реторичних трагедіях більше чуття, життя і сили. В свій час його високо цінили і ще Бєлінскій вважає Озерова помітним письменником.
- „ 67. Вольпато Джіованні — італійський штихар, 1738—1803. (Його штихи з фресків Рафаєля.)
- „ „ Пуссін Мих. * 1594 в Нормандії, † 1665 в Римі. Обновитель класицизму в мистецтві.
- „ „ Одран — французський штихар, жив у XVII століттю.
- „ „ Завервейд Алексій (1793—1849) — російський баталістичний маляр.
- „ „ Бассін Петро (1793—1877) — російський маляр.
- „ „ Давіцеті — звісна торгівля мистецьких творів у Петербурзі.
- „ 70. Медічейська Венера — славна статуя богині краси й любови. Первісно була вона приміщена в палаті Медічі в Римі, звідси й Медічейська.
- „ „ Фішер — звісний природописник (1817—1886).
- „ 73. Петровський — оден з учеників Брюллова.
- „ „ Фокс — стара винарня у Петербурзі.
- „ 74. Медок — французьке вино.
- „ 77. Сеанс — слово французьке, значить засідання, сходина, посідка.
- „ „ Корнеліус Петро, 1783—1867. Історичний маляр. Директор академі в Діссельдорфі, Мінхені, а в кінці в Берліні. Оден з творців нової ери в німецькому малярстві.
- „ „ Гесс, мабуть Гайрїх (було кількох малярів Гессів), * 1798, † 1863, проф. акад. в Мінхені, творець вітражів у катедрі в Регенсбурзі і фресків у Мінхені.

- Сторона 77. Кленце — німецький архітект, що збудував Вальгаллю в Регенсбурзі над Дунаєм, гліптотеку, стару Пінакотеку, церкву св. Ісаака й інші славні будівлі (1784—1864).
- „ „ Пінакотека, стара й нова, галерії образів у Мінхені.
- „ 78. Альбрехт Дісер — знаменитий німецький маляр і штихар (1455—1528). Тільки Гольбайн перевишив його в рисунку, за те Дісер більше вдумчивий; глибокий мистець-філософ.
- „ „ Перспектива, слово латинське, значить те, що бачимо перед собою, образ предмету, як він нам представляється з якоїсь точки; перспектива —, наука про рисовання предметів з даної точки обсервації.
- „ „ Лінійна перспектива учить як рисувати лінії предметів.
- „ „ Воробйов Максим (1787—1855), російський маляр.
- „ 79. Котляревський Іван (1769—1838), автор перелицьованої «Енеїди», «Наталки Полтавки» й «Москаля Чарівника». Перший став писати народньою мовою, яку зробив мовою літературною. Зовуть його батьком відродженої української літератури.
- „ 81. Сфінкс (слово грецьке) — єгипський символ мудрости. Греки представляли собі його як потвору з лицем і грудьми дівчини, а з тілом льва та крилами птаха.
- „ „ Сфінкс — загадка.
- „ „ P. S. — скорочене «post scriptum», те що пізніше написано, дописка на кінці листу, по підписі.
- „ „ Protégé, слово французьке, пей кого виріжнюємо, ким окремо піклуємося.
- „ 85. «Куток в одному з провінціональних університетів» — краще сказати-б вищих шкіл, бо Сошенко був учителем в Ніжині й Немирові.
- „ „ Буонаротті — Мікель Анджельо.

- Сторона 85. Штернберг Василь (1818—1845), ученик Брюлова; приятель Шевченка, малир, що брав мотиви з українського життя. Йому присвятив Шевченко свого «Підкову». Штернберг умер у Римі (1845 р.).
- „ 86. Михайлов, малир, також оден з учеників Брюлова.
- „ „ Мартене, англійський маляр (1789—1854), автор «Валтасарового пиру».
- „ 87. Даціро — звісний торговець мистецьких творів.
- „ „ Греведон, Пісрре Люіс (1782—1860), французький літограф.
- „ 88. Смірдин — Петербурський книгар, видавець творів Пушкіна й Лермонтова.
- „ „ Мішо — Michaud, французький історик (1767 до 1839).
- „ 89. «Шильонський вязень» — поема Байрона. Георг Гордон Байрон, лорд, * 22. січня 1788, † 19. квітня 1824 в Греції, куди поїхав, щоб нести поміч грецьким постанцям. Твори: Hours of Idleness Child Harolds Pilgrimage, Manfred, Don Juan і т. д.
- „ „ Брянскій — звісний петербурський драматичний артист (1790—1853).
- „ „ Каратїїн Петро (1805—1879) — знаменитий комік й водевіліст.
- „ 94. Дезиррош Павло, * 1797, † 1856, французький історичний і релігійний маляр.
- „ 96. Кастор і Поллюкс — брати-близнюки й великі приятелі, сини Зевеса; символ принизи.
- „ „ Гіббон Едуард — славний англійський історик (1737—1794), автор «Історії упадку римського царства». («The History of the Decline and Fall of the Roman Empire»), яку числять до найбільших творів людського духа.
- „ „ Соколов Петро Федорович (1791—1847), швартер Брюлова, російський аквареліст.
- „ „ Гав Франц (1790—1853), німецький архітект й археолог.

- Сторона 97. Гензеріх — Король Вандалів, збурих Рим р. 455 по Христі.
- „ „ Бахчисарай, город на Криму, колишня столиця кримських татарських ханів.
- „ 98. Граф Толстой Федір (1783—1873) тодішній віцепрезидент Петербурської Академії мистецтва, приятель-покровитель Шевченка.
- „ „ Квентін Дурвард — роман Вальтер Скотта. (* 15 серпня 1771, † 21 вересня 1832.) Квентін Дурвард належить до Ваверлей — романів (72 томи!). Герой повісти, молодий шотландський дідич, енергичний і відважний лицар, дістається по всіляких пригодах на двір фр. короля Людовика XIV. і жениться з багатою графянкою. Інтриги й боротьба Людовика з Карлом Сміливим творять історичний підклад роману.
- „ „ Каватіна, слово італійське, пісня (сольова пісня в опері).
- „ 99. Фея — слово французьке, чарівниця, воздушна істота, ніби наша русалка.
- „ „ Гальбе — цвельф — така гра в карти.
- „ „ Александер Сергійович — себ-то Пушкін.
- „ „ Кіпренській Орест Адамович (1783—1836), російський історичний маляр.
- „ „ Фінале — закінчення.
- „ 100. Даль Володимир Іванович (1802—1872), російський граматик і автор російського словаря.
- „ „ Григорович Василь, секретар Академії мистецтва, українець.
- „ „ Дрезденська галерія — славна галерія образів у городі Дрезден, в Саксонії.
- „ „ Анекдот (слово грецьке), коротке дотепне оповідання.
- „ 101. Мічман — кадет у восній маринарці.
- „ 102. Каламбур — (слово французьке), дотепна гра слів, у яких подібні звуки, а иньше значіння.
- „ „ Куплет (французьке couplet) — пісня, строфа, звичайно з таким самим закінченням.

- Сторона 102. Маскарад — масковий баль, на якому гості являються в масках (личинах).
- .. 103. Кольман Карло, аквареліст, роджений 1788 в Авіксбурзі, помер 1847 в Петербурзі.
- .. 106. Голіцін Александер Миколасвич (1773—1844), російський державний діяч.
- Прянішніков Федір Іванович, російський маляр.
- .. 109. Паша — здрібніле Параскевія.
- Хіва — країна в середній Азії, від 1873 — піддана Росії.
- .. 110. Куторга Стефан Семенович (1805—1861), російський природописник.
- Поль де Кок, французський повістяр (1794—1871).
- .. 113. «Векфільдський священик», знаменита повість історика й поета Гольдшміта. Олівер Гольдсміт (1728—1774) — іриського походження, автор знаменитих комедій «She stoops to conquer», і «Добродушний чоловік», поеми «Мандрівець» і повісти: «Вакефільдський сотрудник» (вікарій), яку причисляють до архитворів англійської літератури. Звичайне оповідання (місцями неправдоподібні події), але незвичайно жива й барвиста характеристика осіб.
- .. 115. Таверна — (слово італійське) гостинниця (коршма).
- .. 118. Овідівші переміни (Метаморфози) — цикл поем римського поета Овідія, у яких відбуваються переміни людей у предмети; приміром Филімон і Бавкида, що в своїй убогій хаті гостинно прийняли бога, перемінюються в два дерева, щоб не гляділо одно на смерть другого.
- .. 119. Андромаха, жінка троянського королевича й героя Гектора (гляди «Ідіяда» і Шіллера «Працання Гектора з Андромахою»).
- Коломна — город в московській губернії.
- .. 120. Айвазовський, Іван Константинович — роджений 1817 в Феодозії, знаменитий російський маляр, автор красвидів морських (Чорне море).

- Сторона 120. Феодозія — надбережне торговельне місто в південно-східнім Крими.
- „ 121. Данді, дандес (слово англійське) — панчик, джигун.
- „ 123. Харон — по вірованню старинніх Греків, перевізник душ на другий світ.
- „ 124. Лелевель Йоахім — польський історик, республіканець (1786—1861).
- „ 125. Мішка — дімінутів від Михайлов.
- „ 126. Партедон — славна святиня богині Паллади-Атени на Акрополі в Аенах.
- „ „ Фідій — грецький різбар (родився 500 р. пер. Хр.).
- „ „ Аспазія — красавиця - гетера, коханка Перікля, атенського державного діяча; за його правління Атени пережили свій золотий вік. Тоді й мистецтво дійшло до великого розцвіту.
- „ „ Вершок — 16 частина російського ліктя.
- „ „ »Облога Пскова« — нескінчений образ Брюллова; переховується в галерії Академії мистецтва в Петербурзі.
- „ 128. »Клярисса« повість англійського повістяра Річардсона (1689—1761). Самуель Річардсон був друкарем. В 50 році життя написав повість »Памелія«, в 60 другу повість Clarissa Harlove. Нещаслива дівчина втікає перед нелюбом, за якого хочуть її віддати і попадає в руки несовісного Льовелєся, котрий провадить ї до упадку. Клярисса вмірас з розпуки, дядько мстить за неї на Льовелєсі.
- Автор показався глибоким знатоком жіночої душі, тонким психологом і не скучним оповідачем, хоч повість дуже довга.
- „ 129. à la Грьоз — Greuze, французський маляр, 1729 до 1805. Малював принадні дівочі головки, подібного типу.
- „ 130. Гебе — богиня молодости у старинніх Греків.

Сторона 130. Тучегонитель — оден з енітетів Зевеса.

- .. 133. Весталка — жрекиня богині Вести (Гестії). Обов'язком Весталок було берегти вічної ватри й заховувати дівочу чистоту. Весталки були у великій почесі в Римі.
- Араго й Дюмон Дюрвіль — французькі моряки, що описували свої морські подорожі. (Жили в першій половині ХІХ ст.).
- Плутарх — грецький історик, автор монографій визначних Греків і Римлян. (40—120 по Хр.).
- .. 135. Микола Гоголь, славний російський письменник, з-роду Українець. Автор «Мертвих душ», «Тараса Бульби», «Ревізора», «Вечорів на хуторі близь Диканьки», «Миргороду» й інших оповідань. (* 20 марта 1809, † 21 лютого 1852 р. ст. ст.)
- Сократ, Грецький філософ, якого за його науку засудили на смерть. Його ученик Плато передав нам головні нарисні Сократівської науки, бо сам Сократ не оставив писаних творів. (Сократ умер 399 року перед Христом.)
- Геніяльний математик О. — це Михайло Остроградский (1801—1862).
- .. 136. Гіменей — грецький бог подружжя. Його уявляли собі, як крилатого хлопчика із смолоскином в руці.
- .. 138. Аполлон і його дев'ять сестер — це Аполло, грецький бог сонця, музики й поезії і дев'ять муз (співу, поезії, малювання, драматичної штуки, астрономії, вимови, історії, танців і музики).
- Штайбен — Шарль де, французький маляр (1788—1856).
- .. 140. Дюнаті — французький різбар (1771—1825).
- Верофезе Павло — італійський маляр (1528 до 1588).
- Іванов Александер (1806—1858), російський маляр (25 літ працював над своїм одним образом).

- Сторона 140. Понтийські болота, на полудне від Риму, 40 кілометрів довгі, 20 широкі, — сильно маляричні.
- „ „ Колізей (Colosseum) — найбільший цирк в Римі, на 80000 гостей, у яким відбувалися бої глядачів і у якому Нерон видав перших Християн на поталу диким звірам.
- „ „ Ескуляп — грецький бог медицини.
- „ 141. Сліпа богиня — Фортуна, доля.
- „ „ Незабутній Віллі — Василь Штернберг.
- „ 142. Естетика (слово грецьке), наука про красу, в мистецтві й літературі.
- „ 143. Хемніцер — російський поет, писав байки й романи (1745—1784).
- „ „ Pendant (пандан) — поняття, або предмет, який відповідає другому; тут прямо — пара.
- „ „ Метафізика — те що єсть після наук фізичних, природописних, — філософія.
- „ „ Робінзон Крузо — повість Дефо, про хлопця, що попався після бурі морської на пустий острів, на якому не було людей і про те, як він там собі сам давав раду. Даніель Дефое (1669—1731), написав свого «Робінзона Крузо» року 1719 на основі оповідань шотландського моряка Александра Селькірка. Книжка мала незвичайний успіх і до нині належить вона до найбільше розповсюджених книжок у світі. І на дальший розвиток англійської літератури вплинула вона, підготовляючи реальний напрямок.
- „ 147. Міцкевич Адам — автор «Пана Тадія», «Дзядів», «Конрада Валленрода», «Гражини», баллад і т. д. Великий польський поет (1798—1855).
- „ 148. Mort. anno (mortuus anno) — помер року.
- „ 149. Лібельт Кароль — польський письменник й естет (1808—1875).
- „ 155. «Пчела», часопись, яку видавав Булгарін. Вона потурала цареві Миколі I. і його порядкам.

- Сторона 155. Кукольнік — російський письменник (1809 до 1868). Писав романи й драми.
- „ 157. Тіранов Алексій (808—1859) російський маляр, портретист.
- „ 161. Тепла квартира на сім'їй вереті — льокальна назва петербурського заведення для божевільних.
- „ „ Пінеллі Бартольомео — італійський маляр, різбар і ритівник (1781—1835).
- „ 162. Миколаїв — воєнна пристань в Херсонській губернії.

Пояснення до Дневника. (Журнала) Тараса Шевченка.

Шевченко став писати свій дневник дня 12 ст. ст. червня 1857 р. тоді, коли сповіщено його про амністію, і коли він нетерпівливо ждав паперів із корпусного штабу. Записками отсими скорочував собі поет скуку дозидання.

»Дневник«, по словам самого автора (стр. 168), не був готовлений до друку, тільки для добрих другів і для спомину минулих днів. Шевченко не дуже то зважав на його форму й нечислився із словами. Тому й про людей, про своїх знайомих та про начальство, висказувався прямо й різко.

Але як-раз для того то і має нині »Дневник« дуже велику вартість. У йому ясно й різко зарисовується перед нами портрет поета й чоловіка. Це признає також редакція »Основи«, у якій його видруковано року 1861 і 1862¹⁾. Це дійсно найцінніше й найчистіше джерело для життєпису поета на переході із неволі на волю, як »Артист« таким самим джерелом для пізнання молодого його віку. »Артист«, »Дневник« і листи Тараса Шевченка — це основа для пізнання його життя.

З »Дневника« бачимо не тільки вдачу поета, але й його життєві звички, його погляд на світ і людей, розуміємо, що йому було любе, а що ні.

Бачимо тут людину із спорим життєвим досвідом, а прецінь щиру й просту, мов дитина. Бачимо чоловіка з великими дарованнями, з памяття, яка стрічається рідко,

¹⁾ Дневник Шевченка дорогоцінний своєю правдою, простою і щирістю та автобіографічними матеріялами. . . Шевченко, як поет, артист і чоловік, найповніше висказується в Дневнику.

з вражливістю на красу природи, чоловіка, й мистецтва, бачимо одиницю з великим інтересом до справ політичних, суспільних і артистичних, одиницю, яка радо шукала товариства, гурта ближніх, але все-ж таки жила в своєму власному, постичньому, мов зачарованому крузі. Як у віршах, так і тут, Шевченко не скривав свої похвали для доброго й нагани для злого; він не годен мовчки перейти попри кривду, яку робить чоловік своєму ближньому; він різко висловлюється про всю отсю моральну гниль, серед якої довелося йому перебути свої найкращі літа — час мужеської зрілості.

Читач «Дневника» починає його питанням, чому поет скорше не забрався до отсього діла, а кінчить, жалуючи, чому не провадив його дальше, доки передчасна смерть не витрутила пера з рук. Куди краще розуміли-би ми тоді нашого поета, й не тільки його, але й час і оточення, серед якого він жив і творив, бо «Дневник», подібно як і «Артист», єсть не-аби-яким історичним документом. З його сторінок промовляє до нас історичний момент тими дрібними, буденними словами, яких не занісують літописі й монографії, а з яких перш усього складається людське життя.

«Дневник» писаний по російськи. Чому? Мабуть з привички писати прозою по російськи (так написані повісті), а віршом по українськи. Це одно, а друге, бо писав його поет «для милыхъ искреннихъ друзей», які переважно по українськи не вміли. Та ще може й тому, бо це вірний документ побуту поета в Новопетровську, Нижньому Новгороді та Москві, а розговорною мовою у тому побутті була майже виключно мова російська. Не писав його Шевченко по російськи з огляду на цензуру, бо в «Дневнику» й так багато, дуже багато не цензурного.

Я переклав «Дневник» із російського оригіналу видрукованого у виданню Яковенка¹⁾. Передше переклав його д. Ю. Романчук²⁾, але в тім переводі пропущено близько третину, бо на думку д. Романчука «друкувати ніші цілий Дневник, зо всіми часто маловажними подробицями, годиться хіба тільки для чисто наукового видання.» Я думаю, що й для загалу він має ще

¹⁾ Твори Т. Шевченка в двох томах. Том другий. Видання В. Яковенко, 1911, стр. 145—342.

²⁾ Руска письменність. V. 2. Твори Тараса Шевченка. Том II.

більший інтерес. Бо скільки там питань порушених, скільки споминів розсипаних, скільки людей змальованих, скільки дрібних, побутових картинок у форму дневника, мов у просту, невибагливу рамку оправлених!

На-жаль і в мойому переводі є деякі пропуски, бо вони є у виданні Яковенка, а иншого я тепер не міг був дістати. Але пропусків тих не багато, всі вони зроблені з огляду на колишню цензуру і їх легко можна в тексті доповнити.

1857.

12. червня.

Новопетровська кріпость — Щоб утихомирити Кіргізів, російський уряд, з ініціативи оренбурської адміністрації став будувати на східному березі Каспія невеличкі степові фортеці. Такою фортецею була також Новопетровська кріпость, побудована 1846 року. Перше ця місцевина звалася Мангишляк. Форт збудовано на скелі, верстов зо дві від моря. В часах Шевченка стояло тут дві роті залоги, 20 чоловік офіцерів, лікар, піп і яких 40—50 душ інтелігенції (урядників, крамарів, тощо). Цивільна людність жила в слобідці, біля форту. У форті була невеличка церква, дім команданта, гавтвахта, шпиталь і казарми. Усе розмальоване на жовтій колір. Під горою, як іти над море — крамниці й шинок¹⁾.

Толстой, Федір Петрович — віцепрезидент академії мистецтва й відомий різбар, покровитель і приятель Шевченка. Вславився 20 медальонами в память подій 1812-14 (1232—1873).

Толста, Гр. Анастасія Івановна — жінка Федора.

Уральск — город над рікою Ураль, на південь від Оренбурга.

Гуревська почта — почта що приходила з Гурева, городка, біля якого Урал впадає у Каспій.

14. червня.

Орапчики — мабуть дрібна монета.

Досуг — відпочинок, свободна від занять хвилинка.

Еполет (слово франц.) — нараменник, військова відзнака.

15. червня.

Кибітка — віз-шатро.

Міледі (англ.) — паня.

¹⁾ Ковиський, Т. Шевченко на другому засланняю стр. 77—78.

Водевіль (фр. vaudeville) — комедія легкого змісту ще й зі співами.
Комендантка — Агата Ускова.

17. червня.

Куліш Панталеймон (1819—1895) — звісний письменник, автор повісті «Чорна Рада», оповідання «Орися», поеми «Маруся Богуславка», віршів: «Давін», «Досвідки», «Крашанка», перекладів «Псалтир», «жизни Іова», драм Шекспіра й численних історичних та критично-літературних творів.

Товариш Шевченка, оден з передових діячів й неструджених робітників на ниві української культури й оден з полігисторів України. Його літературна праця куди більша від його похібок. Ці останні походили головню з гарячого прагніння: пізнати правду на землі, й до його можна прикласти безсмертні слова Гетого:

Es irrt der Mensch, so lang er strebt.

Куліш засдно стремів до зрозуміння нашої національної душі та її історичної трагедії.

«Записки о южній Руси» (2 томи) — збірка народних дум, казок, легенд, переказів й оповідань, до яких Куліш додав свої цінні замітки про кобзарів та деякі історичні статті.

18. червня.

Межигірський Спас — козацький монастир біля Києва, який козаки дуже поважали й ішли до його на старості літ «спасатися».

Дзвонкова, майдан, недалеко Межигірського Спаса, де є гарна криниця.

Видубицький монастир у Києві.

Аргумент (слово лат. argumentum) — доказ, довід.

Маркитан (слово італ.) — купець у війську, в таборі і т. д.

13. червня.

Застругані пера: тоді не було готових, сталевих пер, треба було стругати гусяче перо, щоб ним писать.

Арештант (слово франц.) — в'язень; той, що сидить в тюрмі.

Декорація (слово лат.) — прикраса; полотняні стіни в театрі, розмальовані у красвиди, нутра будинків, вулиці — тощо.

Чоловіколюбець — Христос.

Михайло Лазаревський — брат Василя, Хведора й Олександра, з коботопського повіту, родився р. 1837, скінчив лицей у Ніжині і був «чинovníкомъ особыхъ порученій» при губернаторі в Петербурзі. Був чоловіком добре ознайомленим з кругами бюрократичними й досить впливовим.

До Шевченка відносився вельми прихильно і дбав, щоб йому допомогти, в чім тільки міг.

Пітєр — Петербург.

Гурєв-городок — над морем каспійським, там де Ірал впадає до його.

Старий Черноморець — Яків Кухаренко, кошовий війська чорноморського; автор «Чорноморського побуту» і кількох етнографічно літературних нарисів, як: «Пластунки», «Вівці й чабани в Чорноморії», «Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками». «Чорноморський побут» в перерібці Старицького та з музикою Лисенка грають й досі на сцені. Кух. умер 1862 р.

М. С. Щєкпін — знаменитий драматичний артист, приятель Шевченка; теж із кріпаків, визволений за призьбірані складкою гроші.

Станіслава першої кляси — оден з російських ордерів, оснований польським королем Станіславом Августом Понятовським.

Кізьляр — город, де починається гирло Терека.

Ставропіль — город на Підкавказзі, над Ягорликом.

Катерінодар — город на Підкавказзі, над Кубаню.

Минськ — город над Вілією, на Білорусі.

Нєсвіж — недалеко джерел Німану, резиденція князів Радзивілів, лінії Несвіжкої, з яких, так званий Панє-Коханку вславився був своїми багатствами й дивацтвами.

Бр(оніслав) Залєскі — польський засланець, друг Шевченка. (Знаменитий польський поет, так званої української школи, звався Богдан.)

19. червня.

Гіпокрит (грецьке.) — нещирий, облудний чоловік.

Хвастун — хвалько.

Назон — Публій Овідій Назон, (43 пер. Хр.) знаменитий римський поет, автор *Метаморфозів*, «*de vita sua*», *Героїдів*, *Ars amandi*, *Fasti*, і т. д. Засланий за якусь провину (мабуть став небажаним свідком якоїсь негарної події на цісарському дворі), до краю Готів (теперішня Румунія), до города Кістенде, де й помер (17 пер. Хр.)

Данте, Алігієрі, найбільший італійський поет, творець «*Божественної Комедії*», родився у Фльоренції р. 1265 (Алігієрі, це родова німецька назва: Альдігер-держиспис). Коли йому було 24 роки став брати участь у політичному житті. Тоді йшла боротьба між Гвельфами, сторонниками папи й Гібелінами, прихильниками влади цісаря. Дантова сім'я стояла по стороні Гвельфів. Року 1300 його вибрано пріором, себ то начальником фльорентийського правительства. І це було причиною його нещастя. У місті счинилися розрухи, які покінчилися тим, що

прибув сюди французський легат Валюа. Правительство скинено, вибрано нове, а старе, між ними й Данта, засуджено на кару по 5000 дукатів, втрату права виборності й запис до чорної книги неслави. Данте покинув Фльоренцію на Різдво 1301 р. щоб ніколи до неї не вернути. Року 1302 присуд заострено до тої міри, що прогнання було дожиттєвнє, а колиб прогнанець явився на фльорентийському ґрунті, мав бути спалений на кострі.

З того видно, що Фльоренція не так то дуже по християнськи вступила собі з своїм найбільшим сином, котрим тепер величається, як своєю найціннішою оздобою.

Авансувати (франц.) — посунути на перед, на висше місце в уряді, або у війську.

Бездушний сатрап й **прибичник** царя, — шеф жандармів граф Орлов, під якого оком провадив процес кирило-метод. братчиків генерал Дубельт, начальник III. «атдєлєнія».

Карикатура — мабуть відповідні місця із «Сну» Шевченка, там де описаний цар і цариця.

Конфірмація — ствердження присуду (confirmo /лат. слово/ — скріпляю).
20. червня.

Командант баталіона — Львов, бюрократ і педант.

Кроніон хмарогон — оден з спітетів Зевеса, котрого батьком був Кронос, бог часу.

Ескуляп (гр.) — бог лікарської штуки, дальше — лікар у стар. Греків.

Автомат (гр.) — прилад, що сам виконує якусь працю, або наслідє рухи живої істоти.

Сатурн — або Кронос, бог часу, що їв своїх дітей.

Варнак — біглець з сибірських тюрем; дальше каторжник.

Аристократ (гр.) — член вельможного роду, прихильник пановання висших верстов.

Хемія — наука про склад тіл, їх сполуки та розклад.

Камера (лат.) — кімната; camera obscura — скринка з отвором на переді, потрібна до фотографічного приладу.

Харон (гр.) — перевізник в підземному світі, який перевозив душі померших.

А. М. Маркович, син Миколи, звісного українського історика.

Зоологія (гр.) — наука про звірята; зоолог, учений, що досліджує життя звірят.

Граціозний (від грація — богиня принад) — принадний.

Претенсія (лат.) право до чогось, домагання.

«Зелена адєля» — так називали тоді практиковану військову кару;

засуджений мусів іти між двома рядами людей, які його били різками. Злочинець був без сорочки, руки мав привязані до рушничних прикладів; поперед його йшло двох жовнірів, щоб він не біг, за ним везли труну. Іде. Тіло вкривається кровю, синіє, відпадає від кости.

Конфірмований — засуджений і стверджений на кару.

Екзамінатор (лат.) — той що питає при іспиті.

Фігура (лат.) — постать.

Антипатія (гр.) — відраза, нехить.

Обоюдний — обосторонний.

(сторона 185, перший рядок з долу «скінчив» — повинно бути: «скінчив»).

26. червня.

Документ (лат.) — урядове письмо, грамота; дальше: доказ.

Ермітаж — царська палата в Петербурзі, у якій зібрані славні твори мистецтва.

Віртуоз (італ.) — артист, мистець, що дуже тонко виконує свої твори.

Аква-тінта — оден із способів гравірування, винайдений Ле Ріпз-ом 1768. акватінта скоро вийшла з уживання. Шевченко заедно говорить про акватінту, хоч дійсно він гравірував офортою.

Тенієрс, Давид — (1610—1690) маляр нідерляндської школи.

Казарма, образ фр. маляря Тенєра, висить в Ермітажі (N. 673) одна з кращих праць цього жанрового артиста. (Колір — викінчення подробиць.)

Притча о блуднім сині, — це цикль образів (8) — найулюбленіший малярський твір Шевченка з цього часу. У першій образі «Блудний син» грає в карти; біля його пляшка з горілкою, гітара й шахи (шашкі). На другій й третій — він не й гуляє; на четвертій — сидить в лахміттю на цвинтарі, на п'ятій він між розбишаками; біля його вбитий чоловік, а він приглядається до зрабованого хреста, — на дальшому сидить прикований до стіни, ще на дальшому представлена кара шпіцруте-нами, а на останньому він закутий разом з другими злочинцями в кайдани.

1 і 5 образ, власність Е. Рейтерна в Петербурзі, 2, 3, 7, 8 власн. Боткіна, тамже. 4 і 6 власн. І. Цветкова в Москві. Картини, роблені бістром, мають велику малярську вартість. (Ідея, рисунок, освітлення.)

Сарказм (гр.) — з'їдлива насмішка, глумливість.

Федотів — російський драматичний письменник.

Островський, Олександр Миколаєвич (1823—1886), оден із найвизначніших російських драматичних письменників, автор творів

»Доходное мѣсто«, »Воспитанища«, »Гроза« і »Темное Царство«.
(В »Грозі« картинка дикого самодурства.)

Комедію Островского »Свои люди сочтемся« заказано 1850 року грати й писати про неї рецензії, а автора віддано під дозір поліції. В тій комедії злочинства мають успіх. Московський попечитель заявив Островському в імені міністра просвіти, що благородною цілею письменника сьть вказувати на кару, яка постигас злочини сще на цьому світі, а не представляти безкарність злочинів.

30. червня.

Филимон і Бавкида, двох добрих і чесних старичків, що погостили бога, який зійшов на землю, щоб переконатися про доброту людей. За це вони доступили такої ласки, що не померли, тільки перемінилися в дерева. — Це тема одної з Овідієвих перемін.
»Невдаючися о поміч до Ізраїля« — себ-то, не позичаючи гроши у Жидів.

Митарства — суд над душами, заки їх пустять на другий світ.
По народньому повіррї, як душа виїде з тіла, так зараз злітаються духи й тягнуть її, хто в пекло, а хто до неба. (Гляди Шевченків »Великий Льох«.)

Будуар (фр.) — жіноча гостинна кімната.

Мельпомена (гр.) — муза драматичної поезії.

Ліворно — портовий город на західньому побережжі Апенинського півострова (на захід від Фльоренції).

Сінгапоре (Сінгапур) — портовий город на півдні півострова Малакка, у східній Індії.

Прованс — (Provence) — південно-східна частина Франції, між Роданом, Альпами, а морем.

Дернт-Дорнат, унів. город в Лівляндії.

1. липня.

Ширяєв, петербурський маляр-декоратор, у якого вчився Шевченко, властиво працював, як челядник.

Ілюмінація (лат.) — святочне освітлення домів, улиць і т. д.

Недоладне оженення Брюлова — про це ширше розказує Шевченко в »Артисті«.

Мелнихолія (гр.) — чорна думка (недуга ума).

Курочкін, Василь Степанович (1831—1875) переводчик Беранже, що разом з карикатуристом Н. А. Степановим оснував 1859 р. сатиричну часопись »Искра«. Талановитий рос. поет.

Афанасєв-Чужбинський, поет, автор споминів про Шевченка (в історії рос. літератури має свою сторінку, як талановитий автор описів укр. природи й оповідань з провінціального життя, ще вмів ловити на гарячій учинку).

2. липня.

Сеанс (фр.) засідання, посідка.

3. липня.

Кумис (монг.) напиток з кобилячого молока.

Гвідо Рені — маляр (Італ.), 1575—1642, ученик Больонської академії. Мягкість лінії і кольориту; іноді сентиментальний. Славний портрет т. зв. Беатрікс Ченчі.

Карло Павлович — Брюллов.

Ріо Джанейро — Город в Бразилії, над океаном Атлантийським.

Кароль Лібелтъ — польський письменник і філософ-естет (1807—1875).

Факторка (лат) — посередниця.

Василь Григорович — секретар академії мистецтва (Українець).

Василій Блаженний — величава церква в Москві збудова, за часів Івана Грозного. Єсть легенда, що лютий цар казав архітекторови вибрати очі, щоб він другої такої гарної святині не збудував кому.

9. липня.

Хороль — притока Псьолу, що з лівого боку допливає до Дніпра.

Естетика (гр.) — наука про красу.

Каприс (фр.) — примха, забаганка.

Льогіка (гр. від льогос — слово) — наука про думання й висказування думок словами.

Оракул (оракель, лат.) — ворожба.

Альтанка — бесідка, повітка в горбді.

Вассерзуп (нім.) — водянка, рідка, погана й мало поживна страва.

Ідеал (гр.) — те що існує в уяві, праобраз, правзір.

Вернет Горац — французський маляр баталіст (1714—1789). Вславився образами з Наполеонських війн. Крім його були малярі Вернети, Носиф і Шарль, батько Гораца.

Корнеліус і Гессе, німецькі малярі (гляди примітку до «Артиста»).

Германофіл — прихильник Німців, німецької культури.

Портфель (фр. portefeuille) — гаманець на гроші, на папері, малярки.

Мадонна — Богородиця.

Готицький — приналежний німецькому племені Готів (готицьке письмо, стиль, різба).

Гольбайн і Дірер, великі німецькі малярі (гляди примітку до «Артиста»).

Бруні — російський маляр (гляди прим. до «Арт.»).

Кретин (фр.) — дурноватий від уродження, недородок.

11. липня.

Аврора (лат.) — рання зоря.

Сенія — водне звіря, осьминіг, в неї роблять буру фарбу.

Баштан (перське) — поле, засаджено кавунами, огірками, тощо.

Аул (тат.) — шатро, а даліше: село.

Намаз — могамеданська молитва; її мовлять пять раазів у днину (похибка: дібосеньким—повинно бути дрібосеньким).

Стенка Разін — Степан Тимофійович Разін, Донський козак (роджений 1627 р.), котрий 1667 р. підняв бунт проти царя. Булт цей обхопив цілу південно східню Россію, пинішні губернії Саратовську, Самарську, Симбірську, Пензенську, Тамбовську, Ворошижську, Казанську й Нижегородську. Вкінці, в квітні 1671, атаман вірних цареві козаків, Яковлев, зловив Стенку і його в червні тогож року покарали смертю в Москві. Більше ніж 100 000 людей погибло в тому козацько-хлопському повстанні, а багато сот бунтарів покарано страшними карами для постраху.

Молода Кулішева — се-б то Ганна Барвінок, жінка П. Куліша.

Новгород Сіверський — город над Десною, що згадується в «Слові о полку Ігоревім».

Шинка — маршиована, або вуджена вепрова нога.

13. липня.

Боян — мітичний співак. Про якогось українського співця Бояна сьть бесіда в «Слові о полку Ігоревім».

14. липня.

Вертеп — яскиня. — Малий театр, з яким хлопці ходили колись у нас в часі Різдвяних свят по селах і містах. Замість акторів грали у йому кукли.

Чердак (тур.) — балькон; — верхня часть судна, поклад.

Белльона — богиня війни.

Антипатін (гр.) — нехить до чогось.

Компас (фр.) — совишний годинник; прилад, що показує сторони світа.

Аргонавт (гр.) — учасник мітичного походу морського по золоті руно; тепер: чоловік, що шукає чогось незвичайного.

Морфей (лат.) — бог сну; сон.

Петро Могила, архимандрит Печерського монастиря (1627 р.) за-ложив колегію, до котрої підготовлював учителів в Парижі, або сироваджував їх із Львова. Першим ректором цієї колегії був Ісаія Козловський, Львовинин. Року 1631 став Могила Митрополитом і з тої пори Київ зробився головним огнищем укр. просвіти й культурного життя. Працював також як письменник: видав «Litos», або камінь як відповідь на Сако-

вичеву »Perspektywу«, дальше »Православное исповѣданіе вѣры« і знамениту »Антологію« (гарно ілюстрований збірник моральних і життєвих наук).

Родився 1598, умер 1647 р. Був сином колишнього молдавського воєводи.

16. липня.

Копчений продукт — шинка (ветчина).

Відай — мабуть.

Кольоніст (лат. *colonia*) — переселенець, той, що набув землю у чужім краю, або в чужій державі.

Сир-Дарія, — річка, що впаде до Аральського моря.

Бенкет (фр.) — пир, святочний прийом гостей.

Табун (тат.) — стадо, оселя.

Пунктуально (лат.) — точно.

Спекатися — позбутися.

Фанатизм (лат.) — загорілість, загарливість.

Дезертир (фр.) — збіглець від війська, утікач.

Імперія (лат.) — держава.

Факт (лат.) — подія, вчинок.

Parturiunt montes nascitur ridiculus mus — вродила гора мишу. (Порівняй Гребінчину приказку: »Мишні родини«).

Тироль — країна в Альпах.

18. липня.

Зід-вест (нім.) — південно-західний вітер.

Астроном — учений, що слідить за зорями, як вони обертаються і яке становище займають у вселенній.

Вакації — літні місяці відпочинку в школах.

Гімназія (гр.) — середня школа, яка опираєся на знання клясичного (лат. і гр.) світа.

Проза (лат.) — звичайна, невіршована мова; прозаїчний, — буденний.

Адміністратор (лат.) — завідатель, завідуючий, управляючий.
(Похибка: перваний — повинно бути: »перерваний«).

19. липня.

Мінарет (тур.) — висока, а тонка вежа біля мошеї (дому молитви).

Чалма (тур.) — завій, турбан.

Пашалик — край над яким володіє паша — турецький намісник.

Ренегат (лат.) — відступник від своєї віри, народу, або поглядів.

Не пилить дорога і т. д. перевід Лермонтова із славного вірша Гетого:

Über allen Gipfeln
Ist Ruh,

In allen Wipfeln
Spurest du
Kaum einen Hauch;
Die Voglein schweigen im Walde,
Warte nun, balde
Ruhest du auch.

Ремонтер (фр.) — офіцер, що скуповує конші для армії.
Імперіял — російська золота монета вартости 15 рублів.
Камізьелька (фр.) — короткий каптан без рукавів, лейбик.

26. липня.

Діямант — (гр.) дорогоцінний камінь, найтвердший з усіх (алмаз).
Бруліон (фр.) — зошит до писання перших намерків; перший па-
черк листу, або вишого письма, призначений до переписання,
чорновик.

27. липня.

Фурор (лат.) — гнів, запал.

Фоліо (італ.) — сторона в касовій книзі; книжка величинні великого
аркуша паперу (як дневники).

Фідій — найбільший старогрецький різбар, роджений коло року
500 перед Хр. кажуть, що року 430 умер у вязниці, обжало-
ваний за зневагу богів. Головні його твори Статуя Атени
в Партедоні, з золота й слонової кости і велитенський Зевес
в Олімпії.

Естамп (фр.) — рисунок на міді, гравюра.

28. липня.

Фялковський — Поляк, політичний засланець, товариш Шевченка,
разом з ним визволений з неволі.

Кебаб (гр.) — печення.

Балка (татарське слово) — степовий провал, яр, долина серед степу.

Штос — газардна гра в карти.

Орлянка — гра в грощі; кидається монету й треба вгадати, як вона
• впаде, головою, чи орлом на-верх.

Пропозиція (лат.) — предложення.

Фаміліярний (лат.) — родинний, світ, доступний.

Лермонтов — Михайл Юревич, великий російський поет, (* 2 жовтня
1814, † 15 липня 1841 р. в дубою.) З походження Данець.
Автор знаменитої поеми «Демон», поем «Мцирі», «Боярин
Орша», «Пісні про царя Василевича, молодого опричника й
хороброго купця Калашнікова», Оповідання «Герой нашого
часу» та чудових ліричних поезій.

29. липня. (Та нема в світі гірш нікому — повинно бути
«нікому».)

Фізіономія (гр. — фізіогномія) — вираз лиця, обличчя.

Ганок — (нім.) присінок, рундук.

Ману пускати — пускати блахмана, піддурювати.

(Похибка: Додав вин — повинно бути: «він».)

(Справдішній — повинно бути: справдішний, справжній.)

Національніст (лат. — націю) народність, її вдача, мова й історія.

Акварелля — малюнок водними красками.

6. серпня.

Щогла — тика, довгий дрюк, до якого на кораблі прив'язують вітрила (машт.).

Мезанін (італ.) — комнати між партером, а першим поверхом.

Дожа — так називалися колишні начальники республіки (олігархічної) Венеції, славного города, збудованого на лягунах Адрієцького моря.

Босфор — вузький перешийок з Чорного моря до моря Мармара, над яким збудований з одного боку Царгород, з другого Скутара(i).

Золотий Ріг — дільниця Царгороду.

Рига — город над заливом Ригським, славний пам'ятниками німецької культури й торгівлею.

7. серпня.

Реставрація (лат.) — гостиниця (також: віднова).

Уха — юшка, щерба.

8. серпня.

Галантерійні склепи — склепи з товарами до вбрання, з приборами туалетними й прикрасами.

Ренесанс (фр.) — відродження мистецтва в XV й XVI столітті. Стыль з того часу.

Галерія (фр.) — довга а вузька комната, збірник творів мистецтва; критий хідник біля будинку (також огорожа).

Аркада (фр.) — лук (в будівлі), лукове склепіння.

Контраст (фр.) — щось зівсім протівного, протівенство.

Егіда (гр.) — Греки вірили, що щит Зевеса має охороняючу силу; тому егіда — заслона, опіка.

Сквер (англ.) — площа з травниками й квітниками.

Кавалер (італ.) — лицар (якогось ордеру) їздець, дальше молодий пап.

Гармонія (гр.) — гарне зіставлення звуків, красок, ліній, або площин.

Хвалінське море — давна назва Каспія.

9. сепня.p

Золоте руно — по яке вибралися старинні Аргонавти в морський похід.

Гастрономія (гр.) — куховарська штука.

Кружево — тонка узориста плетінка з шток (коронка).

Гарнізон (фр.) — місце на побут війська, залога.

Мельман — цей, що любить музику.

Сан-Франціско — город в «Союзних державах» над Тихим океаном.

Гігант (гр.) — великан.

Монументальний (лат.) — велитеський.

Кокарда (фр.) — відзнака зроблена із стяжки.

Плебеї — прості люди (не шляхта) в Римі.

Ліберія (фр.) — одяг одної краски й крою для служби.

Іван Грізний — син царя Василя III, * 1530, † 1584, вславився незвичайною жорстокістю. Винищив багато боярських родів, забив власного сина (образ Ріппа). Зруйнував городи Псков, Твер і Новгород. Умер на якусь страшну недугу; гнив в середині.

Борис Годунов — боярин, який за царя Федора Івановича мав велику силу, тряс Московію. По смерті Федора (1598) він став царем, убивши малолітнього престолонаслідника Дмитрія Івановича, брата Федорового, а сина Івана Грізного. За Годунова був у Росії страшний голод і зараза (1602—1603 року). В самій Москві назбирали 127 000 трупів, що впали на вулицях. А кілька вмерло в державі цьому «їсть постиження». Року 1604 пішов на його війною Дмитрій Самозванець (Отрепєв), а весною 1605 р. Годунов нагло помер.

13. серпня.

Катальог (грецьке) — спис книжок.

Державін — перший справжній російський поет, якого Белінський називає «Ілія Муромець російської поезії». (*1743—1819). Та мимо його великих заслуг для вироблення поетичної форми — його поезія єсть без змісту, нема в ній живого чуття, серцевих переживань. Гарна, бо щира, «Ода на смерть Мещерского» і «Водопад».

Карамзін — творець літературної російської прози. Він, можна сказати, виховав читаючу публику в Росії, котрої до його було дуже мало. Писав сентиментальні повісти (Бідна Ліза). Немале значіння на образования публики мали його «Письма Русскаго Путешественника». Як учений адобув собі славу «Історією Гоеударства Російскаго», яка, на свій час була монументальним твором. (*1766—1826).

Гр. Хвостов, другорядний письменник.

Соловійов Сергій, проф. ун. в Москві знаменитий російський історик (Історія Росії від найдавніших часів до року 1774); батько Володимира, філософа й поета. Сергій Соловійов * 1820 в Москві, де й помер 1879 р.

Аксаков, Сергій Тимофієвич (* 20 вересня 1791 р., † 30 квітня 1859). Від 1812 до 1826 жив у одному оренбурзькому селі, від 1826 до кінця життя в Москві. Пого сини, Іван і Константин, звісні письменники — сльвянофіли. В молодості Сергій Тимофієвич Аксаков цікавився головню театром. (Переводи Лягарпа й Молієра, розвідки про театр, рецензії.) З 1846 став писати повісти й оповідання. «Семейною хронікою» захоплювався Гоголь (його приятель), «Записками ружейного охотника Оренбургской Губернії» одушевлявся Тургенев. Року 1858 появились «Дѣтскіе годы Багрова внука», котрими зацікавився Шевченко. В тих творах представив Аксаков з артистичною правдою і сердечним теплом цілу епоху російського життя. Любить і гарно малює природу. Стилист. («Тѣсно стало моему дѣдушкѣ жить въ Симбирской губерніи, въ родовой отчинѣ своей, жалованной предкамъ его отъ царей московскихъ; тѣсно стало ему, не потому, чтобъ въ самомъ дѣлѣ было тѣсно, чтобъ не доставало лѣсу, пашни, луговъ и другихъ угодьевъ, — всего находилось въ излишествѣ, а потому, что отчина, воплиѣ еще прадѣду его принадлежащая, сдѣлалась разномѣстною.»)

Археологія (гр.) — наука про старовину. (Про життя, мистецтво, архітектуру і т. д. в давнині.)

Шопен (Chopin), Фридрих (1809—1849), славний концертист-п'яніст і композитор. Автор прелюд, ноктурнів, мазурок, вальсів, скерцо, рондів, 2 концертів, 3 сонат і знаменитого похоронного маршу. Часто, особливо, в прелюдах і мазурках, слідні сльвянські мотиви. Шопен з походження Француз, але уроджений в Польщі зжився з польською культурою. Умер в Парижі. Про його сказав Рубінштайн, що з Шопеном умерла правдива музика. (Протест проти переваги форми над висловом чуття.)

Інквізитор (лат.) — член середньовічного духовного суду, що переслідував (у римській церкві) еретиків, чарівниць і безбожників. Інквізиція поводилася з жертвами своїми дуже жостоко, уживала при слідствах тортур і карала засуджених страшною смертю. Особливо багато жінок погибло тоді.

Фультон — Роберт, 1765—1815, механік, що винайшов перше підводне судно й перший пароплав.

Ватт (Ватт Ямес) — 1736—1819, видосконалив парову машину.

Дипльомат (гр.) — урядник, що веде справи заграничної політики; зручний, хитрий чоловік.

Енциклопедист (гр.; енкільопайдейя) загально освітлений чоловік; так називали французських філософів з кінця XVIII століття.

Монтескіє, аристократ, стоїк з республіканськими симпатіями, студіював анатомію, ботаніку, історію, право. Його «Дух законів» (1748) протягом двох літ був 22 рази друкований.

Вольтер пише поезії, памфлети, драми, романи, філософські статті, фантастичні новелі, словар, історію. Розбурхує дрімаючу, приспану думку читача.

Руссо пише про політику, педагогію, релігію, мораль і т. д.

Дідро і Делямберт видають епохальну «Енциклопедію». «Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et métiers», Париж 1751—1772, в 28 фоліо книгах; співробітниками були: Руссо, Вольтер, Грімм, Гольбах; звідси й пішла назва енциклопедистів.

28. серпня.

Борей — північний вітер у Греків.

Александр Александрович — себ-то Сапожников.

Саша — *dto.* (фр.)

29. серпня.

Контури — зариси, обриси, лінії, що творять границі предметів і рисуюнок їх.

Курган (слово перське) — могила.

Лоцман (нім.) — той, що проважає кораблі в пристані.

(Похибка: змія — по-винно бути: «змія»).

Комуніст (лат. комуна — громада) — такий, що голосить науку про зрівняння всіх людей, знесення приватної влади, спільне завідування й хіснювання усім добром.

Костомарів Микола, * 1817 в Острогожжі, ідеолог і провідник Кир. Мет. брацтва, разом з другими покараний за це. Був тоді проф. ад. Київського унів. Пізніше, від 1859 проф. ун. в Петербурзі. Там і помер 19. квітня 1885 року. Написав історію Новгороду й Пскова, руську історію в життєписях (переложена 1885 на німецьку мову), монографії про Мазепу, Богдана Хмельницького й другі. Написав також повість історичну московською мовою «Кудеяр» (переложена на українську й польську мову), драму по укр. «Переяславська ніч» та українські вірші.

1. вересня.

Лепта (лента) — грецький мідяний гріш; даток, дарунок.

Каюта — кімнатка на кораблі.

Бенедіктів Володимир, російський лірик, * 1807, † 1875.

Нашого великого . . . (йде мова про царя Миколу I.).

Іскандер — псевдонім Александра Герцена, російського публіциста-революціонера, родженого 1812 в Москві, 1834 засланою

до Вятки, 1842 визволеного. Від 1846 перебував Герцен за границею; умер 1870 в Парижі. Заснував у Лондоні друкарню книжок, заборонених в Росії і видавав часопись «Колокол», у яким безпощадно критикував російське правительство. Із його творів звіснійші: «Le monde russe et la revolution», «Спомини росіянина»; збірник писань вийшов 1875 р. в 11 томах.

Імпровізація (італ.) — твір, виголошений з пам'яті, під вражінням якогось моменту, без попереднього довшого підготовлення.

Барб'єр, Август — французький сатирик, * 1803 в Парижі, † 1882 в Ніцці. Головний його твір: «Ямби» (1833), звернені проти деморалізації висших кругів у Франції. Тенденційні збірки: «Le Pianto» й «Lazare» та сатири, котрим бракує сили.

4. вересня.

Хомяков, — Алексій Степанович, російський поет (1804—1860) в Москві. Провідник старих славянофілів. Написав трагедію «Лжедемитрій» і видав 1844 року «Ліричні поезії». (Твори, 1864 р. в 4 томах.)

5. вересня.

Температура (лат.) — степень тепла, або холоду.

Салтиков-Щедрін — Михайл Євграфович (1826—1889), знаменитий російський сатиричний письменник.

В 60 роках Пісарев називав його твори «квітами невинного гумору», в 70 роках це вже не квіти, а жовч наболілого серця, приміром: «Господа Головлєвы», «Пошехонская Старина», або діяльог «торжествующей свињи» з «правдою». Був оригінальним і блискучим стилістом.

Гарпії (гр.) — жінки местниці, з крилами й кіхтями.

6. вересня.

Фякер — візник (ізвозчик).

Демони (гр. — даймоніос) — страшні духи; демонічний, надприродний.

Мандарин (санскритське слово) — китайський достойник.

Кальвінізм — віра Христова, зреформована Кальвіном.

Секта (лат.) — відлом якоїсь віри.

7. вересня.

Либонь — мабуть.

(Похибка: «Скільки одним разом» — повинно бути: «скільки за одним махом».)

Агроном (гр.) — такий, що порадиться біля ріллі, або науково досліджує рільне господарство.

Святослав Ольгович, київський князь, — герой, погіб у битві з Печенігами 972 року, маючи усього яких 30 літ. Велавився

своїми походами та хоробрими боями з Греками, Болгарами й Печенігами.

Михайло Грабовський, польський письменник, що цікавився Україною. Його розвідка «О причинахъ вражды между Поляками и Украинцами въ XVII вѣкѣ» поміщена в Кулішових записках. Відповів на неї Максимович, Руск. Бес. 1857 IV.

Англьман — такий, що перебірає англійський спосіб життя.

Парк — великий сад.

9. вересня.

Карамзін — Миколай Михайлович, російський поет й історик, 1765—1826, автор. «Іст. Рос.» 11 томів (переложено 1820—1833 на німецьке). Біографію Карамзіна написав Погодін, (1865) у 2 томах. Шевченко тому так неприхильно поставився до Миколая Михайловича, бо він був, так сказати-б, державним історіографом, патріотом царської, деспотичної Росії. Заслуги Карамзіна для Російської науки й літератури безперечно дуже великі. Признає це навіть Белінський.

Ліберал (лат.) — вільнодумець, поступовець.

(Похибка: «Зизволення» — повинно бути: «визволення». «Викликанням» — повинно бути: «викликанням».)

13. вересня.

Понці — грецьке плем'я, що переселилося на побережжя Малої Азії і розвинуло там високу культуру. Понський стиль, перехід від суворого дорійського до дуже багатого в орнамент коринтського. В понським стилю були збудовані святині Атеми в Пріен, Іліський храм, й інші. Понські колумни стрункі, жолоблені, на невисоких насадах з капітелями, вкрученими, ніби баранячі роги.

Портик (лат.) — склепений передсінок на стовпах.

Меліпхолійно (гр.) — сумовито.

Цар Лютий — Іван Васильович Грозний.

15. вересня.

Дубельт, генерал і його помічники Попов і Дестров, провадили процес Кирило-Методієвських братчиків.

Байрон — Георг. Ноель. Гордон, лорд, найбільший англійський повітний поет, який світовій поезії надав був клеймо свого духа (байронізм), * 22 січня 1788 в Лондоні, вмер підчас грецької війни о волю в Міссолонгі, 19 квітня 1824.

«Дон Жуан», його велика гумористично-сатирична епопея.

Байрон написав також поему: «Мазерра».

17. вересня.

Чуваші, финське племя на правому березі Волги, в околицях Симбірська, Самари й Уфи, споріднене з старими Болгарами, поверх $\frac{1}{2}$ мільона голов; погани.

(Похибка: «Ільїнського» — повинно бути: «Ільїнського».)

»**Наливайко**« і »**Войнаровський**«, поеми поета-декабриста Рилієва (повішеного 13 липня 1826 р.).

Герої його творів, це борці за волю.

В »Наливайку« каже поет:

Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отець святой,
Свой жребій я благословляю.

Цими словами поет, немов предсказав свою власну долю.

У »Войнаровськiм« (сестринок Мазепи), описана стріча Войнаровського з істориком Міллером в лісах Сибірі.

Страшно дней не вѣдать радостныхъ.

Быть чужимъ среди своихъ,

Но ужаснѣй — истинъ тягостныхъ

Быть сосудомъ съ дней младыхъ.

Шевченко знав твори Рилієва і спочував судьбі поета-мученика за волю народів.

19. вересня.

Преферанс — така гра в карти (3 або 4 грачів). До каси дасться марки, або гроші. Звідси виплачується за кожним разом тому, хто виграв. Туди платить, хто заповів гру, і програв її. Як марків, або грошій в касі не стане — тоді й розіграна п у л я.

Херес — рід еспанського вина.

Мадера — вино з острова Мадера (на Атлантийському океані).

Шампан — французьке мусуюче вино з провінції Шампань.

Дельфін (гр.) — ссак з родини китів; так називали також королівича — престолонаслідника в колишній Франції.

Наче — не ївши ще нічого.

(Похибка: 20. вересня »гризді« — повинно бути: »приїзді«.)

24. вересня (»а коли інспекція скінчилася«, повинно бути: »Коли інсп.« і т. д.).

Ману, у Гіндусів, найстарший чоловік, син сонця, родоначальник Арийців; у переказах грає таку роль, як Ной.

Вішну, другий бог в індійській трійці (тримурті), вседержитель світа. (Дінкарнацій) — Як Крішна, він найпопулярніший між богами Індії.

Паганіні Ніккольо, світової слави скрипковий віртуоз (1782 до 1840). Як артист і чоловік, дуже оригінальний. В грі його була незвичайна техніка й демонічна сила.

Писав також дуже трудні композиції на скрипку.

»Оповідання Маркера« — властиво: »Записки Маркера« Льва Миколаєвича Толстого; належать до творів з року 1856; тоді написані також: »Два гусара« і »Метель«.

Лев Толстой, великий російський повістьяр, родився 1828 р. в Яєній Полянї, кінчив Казанський університет, три роки перебував в родовім маєтку, Яєна Поляна, потім вступив до війська, брав участь у приступі на Севастополь, а по скінченню кримської війни осів у Яєній Полянї, де й помер. Твори: »Набѣгъ«, »Отрочество«, »Утро помѣщика«, »Казаки«, »Война и миръ«, »Анна Карєнна«, »Живой трупъ«, »Воскрєсеніє«, »Крейцєрова соната« і багато других.

Жовтень.

Алексій Патєхін, драматург п'ядесятих років. Ідучи слідами Островського, який на сцену впровадив російських купців. Патєхін перший (в »Судь людскої не Божїї«) селянина зробив героєм драми. (Спроби часів Полевого й Кукольніка не можуть йти в рахунок.)

Нині, після »Власт-и тьми«, »Суд божий« полиняв дещо, але на свій час була це річ свіжа й замітна. Шевченкови не подобалася ця драма мабуть тому, що йому було чуже життя російського селянина. Може й тому, бо Патєхін писав реалістично, не так, як писали до його російські драматурги, і актори, прямо кажучи, не вміли грати такої речі.

1. жовтень.

Моцарт, Вольфганг Амадеус, славний німецький музик (* 1756 в Сальбурзі, † 1791 у Відні). Вже як 6-літний хлопець концертував у Німеччині, Франції й Англії, де всіх дивував своєю грою на фортеп'яні. Один з найгеніальніших мистців тонів (свіжість і приналежність мелодії, мистецтво контрапункту, легкість творення) Оставив 600 творів (жив тільки 35 літ.). Найтрагічніша постать між великими музикантами (похований, як нищій).

»Фон Луан« (з 1787) одна з семи опер Моцарта.

2. жовтень.

Альбом (лат.) — таблиця, на якій старинні Римляни вписували великі оповістки; книжка до вписування віршів, думок і т. д. про пам'ять; збірка різних творів літературних; збірка малюнків.

Guercino, Giovanni Francesco Barbieri, італійський маляр (1590—1666). Зразу різкий, пізніше реалістичний, в пізніших творах виступає у його майже жіноча м'якість. Збірки в Болонії і в Луврі.

Доменіхіно, властиво Доменіко Цампієрі (1581—1641), італійський маляр Болонської школи.

3. жовтень.

Клуб (анг.) — товариство, спортове, артистичне, політичне і т. д.

4. жовтень.

Екіпаж (фр.) — повіз (повозка).

5. жовтень.

Цезар — Гаус, Юліус, роджений 100 перед Хр. погіб 44. як жертва змови, під проводом М. Брута й К. Кассія. (Брут був любимцем Цезаря, тому: *et tu, Brutae contra me?*)

Цезар стояв на чолі 1. тріумвірату, підбив Галлію, став імператором і найвисшим достойником в Римі. Зреформував календар (календар Юліянський), писав знамениті історичні твори.

Коцебуе — Август фон, поет і письменник, роджений 1761 у Ваймарі, з-разу адвокат, пізніше російський урядник. Був засланий у Сибір, відтак директор театрів, в-кінці російський агент, що інформував російське правительство про відносини в Німеччині. Дуже плідний письменник, особливо багато сценічних творів. Усеї літературної спадщини 40 томів. За-мородований 1819 р. в Мангаймі.

13. жовтень.

Россіні (Gioachino) іт. оперовий композитор (1792—1868). Написав 39 (!) опер. Між ними найславніші: «Сивільський циркулик» (1816) і «Вільгельм Телль» (1829).

15. жовтень.

Заоче — країна за Окою, допливом Волги.

16. жовтень («Доліховського» — повинно бути: «Голіховського»).

Микола Тургенєв (мабуть мова про дядька Івана Сергієвича Тургенєва, який в часах Александра I. був членом «Государственного Совета»).

17. жовтень.

Залєскі — Броніслав.

Федор Петрович — граф Толстой.

Сабіни — середньоіталійське племя, 290 року підбите римським вождом Курієм Дентатом.

Кажуть, що коли за основника Риму, Ромуля, бракло Римлян жінки, вони напали на Сабінів і пірвали та привели в Рим дівчат — Сабінок.

25. жовтень.

»Матроз« або »Прогулка съ пользою и не безъ морали«, оповідання Т. Шевченка, написане російською мовою.

26. жовтень.

Епілог (гр.) — закінчення; останній розділ повісті, або поеми, де оповідається про остаточну судьбу героїв твору.

Тютчев, Федір Іванович (1802—1873) високий урядник дипломатичний і визначний російський поет. Писав також політичні статті. (Россія і Германія, Россія и Революція, Папство и римський вопрось.)

1857 р. Тютчев написав письмо про цензуру, яке мабуть мало вплив на деяке її змягчення. Про Тютчева, як поета, сказав І. С. Тургенев: »Тютчевъ стоить рѣшительно выше всѣхъ своихъ собратовъ по Аполлону.«

Листопад.

С. Тур (псевдонім графині Єлисавети Василівни Сальяс де Турнемир). Сестра драматурга Александра Сухова Кобиліна, російська романістка й поетка. Видавала »Русскую Рѣчь«.

Граф Аракчєв — в часах Александра І. найбільш впливова людина. Консерватист, ортодокс, чоловік без душі й серця. Цензура, церква, а в-кінці військо підлягали цьому безсовісному деспотови. (Гарно змальований у повісті Мережковского.)

Містик — чоловік, що вірить в надприродні речі.

Масон (фр. муляр) — Масонерія, або вільномулярство, організація релігійно суспільна, широко, хоч тайно розповсюджена, яка стреміла до розвитку людства, братерства й характерности. Початки цієї організації криються в середньовічних робітничих товариствах, але повільне вільномулярство почалось року 1717. Тоді з'єднено 4 ложі (ніби клуби, й ніби святині) в Лондоні, щоб ширити ідею з'єднання й досконалення людства.

Року 1721 випрацювано статут, а 1766 існувало вже 480 ложок по цілому світу. Тепер начислюють їх 16 000. Єсть багато сект, що повстали з колишнього вільномулярства. Деякі визначаються дивними, містичними обрядами, особливо, коли до організації приймають нового члена.

Дюма Александер (батько) знаменитий французський письменник (* 1803) писав драми й повісті, які облетіли цілий світ і в свою пору були найчотнішими книжками (Le comte de Monte Christo, La reine Margot, La dame de Monsereau, Les trois mousquetaires, Le chevalier de Maison Rouge і т. д.)

Писав також спомини (1852—1854) в 22 томах. Поверховний, але блискучою уявою ввінчаний письменник.

Його син, теж Александер (* 1823) теж знаменитий письменник і член академії.

З його творів більше відомі: *La dames aux camélias*, *Diane de Lys*, *Sophie Printemps*, *Vie a vingt ans*, *L'attaire Clemenceau* і драми: *Le demi monde*, *Le fils naturel*, *Le père prodigue*.

Якути, племя у східній Сибірі. (Якутск поверх 3 мільйони квадратних кілометрів простору, а тільки коло 300 000 населення.)

10. листопад.

Л. Жемчужников, артист маляр. (Було ще трьох інших Жемчужникових, яких імена записані на сторінках російської культури. З них Алексій, талановитий поет-горожанин, уроджений 1821, був самотнім поетом з часів Островського, Майкова, Полонського, Фета, Мея, Алексія Толстого, Нікітіна, й других, що переступив поріг ХХ століття й дожив глибокої старости.)

12. листопад.

Фанданго — еспанський національний танець ($\frac{6}{8}$, або $\frac{3}{4}$ такту) з супроводом гітари й кастанієтів. (Гітара струнний інструмент, кастанієти, такі тарахкальця.)

Пантальони (фр.) — штани (пантальон — сміхун у французьких давніх комедіях, який являвся на сцені у високих штанах).

Пилип IV. король еспанський (* 1605, † 1665).

Від 1623 передав керму держави в руки герцога Олівареца, який заплутав її в погубні війни.

Мать испанка, драматическое представлення въ трехъ отдѣленіяхъ, соч. Н. А. Полевого. 1. Андалузская Роза, 2. Тайна матери, 3. Судь совѣсти.

(Король Пилип IV. влюблюється в доньку одної герцогині, хоче її розвести з нареченим і забрати до себе. Тоді герцогиня виявляє королеви, що її донька приходить йому сестрою, бо герцогиня кохалася з батьком Пилипа IV. Пилипом III. Король попадає в розпуку, але скоро приходить до себе, вінчає герцогівну з її коханцем і посилає їх у Індію.

Тоді герцогиня признається йому, що вона його піддурила, щоб ратувати доньку. Король гнівається, — але драма кінчиться щасливо.)

1. грудня.

Маєрбеер Джіякомо, властиво Якоб Лібманн Беєр. композит, роджений в Берліні 1791 р. умер в Парижі 1864. Оден з найталановитіших музиків (Любив ефект). Написав опери: «Роберт дьявол» і «Гугеноти» (1835), «Пророк» (1849), «Нордштерн» (1854), «Дінораг» (1859), «Африканка» (1865).

4. грудня.

»Дервіш і Сатран«, поема, яку заповів Шевченко, а якої досі не віднайдено. Не знати, чи ненаписана, чи затрачена бо поема мала бути сильно пецензурна.

(»Дервіш« — повинно бути: »Дервіш«.)

10. грудня.

Осип Максимович — Бодняський.

12. грудня.

Ансамбль (фр.) — музичний твір на оркестру; товариство (асабля за царя Петра I.); актори, що разом грають якийсь твір сценічний.

13. грудня.

Спектакль (фр.) — театральна вистава, видовище.

17. грудня.

Бенефіс (лат.) — користь; дохід з театральної вистави в користь одного з акторів.

Потпуррі — твір зложений з виїмків із якоїсь опери, або з кількох і більше пісень; вязанка.

18. грудня.

Неофіт — такий, що приймає попу віру, повохрещений.

Алгорія (гр.) — образове представлення якоїсь ідеї; прим. косар, що представляє смерть, жінка із горючим смолоскипом, просвіта

1. січень.

Пріяп — син Діонізія й Афродити, бог урожайности, буйности природи у старинних Греків.

Михайло Семенович — Щепкин.

Беранже (Jean Pierre de) популярний поет пісень (1780—1857). (Chansons, повне видання 1857, 3 томи.)

3. січень.

Сіраковський (Sierakowski) — оден з польських політичних засланців, товариш Шевченка.

4. січень.

Автор »Семейної хроніки« — Сергій Т. Аксаков.

11. січень.

Кольцов (1809 — 1842) — російський поет, самоук. Син торговельника худобою, учився в школі тільки три місяці, бо батько забрав його домів до помочі в торгівлі. Знав добре сельський народ і осміював його горе й долю в піснях.

Іван Андрієвич Крилов (1758—1844) — знаменитий російський байкар. В молодім віці бідував, пізніше посипалися на його високі титули, ордери, платня. (11·700 рублів у-рік!) Перші байки, (23) вийшли 1808 року, усіх написав 200. Прібував також писати для театру, але писання ці без вартости.

12. січень.

Пушкін, Александер Сергієвич, найбільший російський поет, родився 1799 року в Москві, упав в двобою, обороняючи честь своєї жінки (29 січня 1837 року). На його смерть написав Лермонтов пламенний вірш, яким стягнув на себе негодовання правительственных сфер. По матері був Алекс. Серг. Пушкін нащадком негра, любимця Петра Великого.

Крім чудових ліричних віршів написав: поему «Руслан і Людмила», «Кавказський плінник», «Цигани», «Петербург», драму «Борис Годунов», деякі твори прозою й споєю з дворянського життя «Евгеній Анегін» (з неї лібретто до опери Чайковського «Евг. Ан.») Остання, — архитвір російської епічної поезії.

13. січень.

Людовик ІV — (Louis le Grand, le Roi Soleil) син Люд. XIII і Анни Австрійської * 1638, володів Францією від 1661 на принципі: L'Etat c'est moi (державна, це я).

Провадив щасливі війни, жив блискучо, попав під вплив Єзуїтів, прогнав протестантів із Франції, помер 1715 р.

23. січень.

Доніцетті, Гетано, італійський компоніст (1797—1848). «Донька полку», це одна з найпопулярніших його опер-поруч «Лючії з Лямермоору» й «Анни Болени».

Лібретто (іт.) — слова до музики й співу в опері та в оперетці.

1. лютий.

Гоґарт (Hogarth William), англійський плястик; ритівник, рисівник, маляр. (Богатий в гумор-сатирик, * 1697, † 1764.) Головні твори: Життя повії, 6 образів, Подружжя по моді, 6 образів, Акторки в клупі, Розсіяний поет, і другі.

Гайден (Haydn Joseph), німецький музик (1732—1809), автор австрійського державного гимну, батько нової інструментації. Написав 125 сімфоній, 77 кuartетів, 68 тріо, 50 концертів і 24 опері. Безсмертну славу, як компоніст добув собі ораторіями: «Сотворення світа» і «Чотири пори року».

Фрайшціц — знаменита опера Вебера; лібретто романтичне, але в музиці багато модерного.

6. лютий.

Козлов — пост-спінець Пушкінської плеяди, автор поеми: «Чернець» (укр. переклад Василя Щурата). Прегарна його елегія:

»Вечерній звонъ! Вечерній звонъ!
Какъ много думъ наводитъ онъ.«

Козлов дав також гарні переклади з Мура. З Байрона — слабші.

7. лютий.

Протеже (фр.) — такий, що його вирізняють, більше ним піклуються, чим другими.

10. лютий.

»Цілком не пам'ятаю тої «Пустки», а чую про неї вже не перший раз.«

Шевченко написав дві «Пустки». Перша, це «Заворожи мені, волхве, друже сивоусий». 13. XII. 1844. Друга — «Рано в-ранці новобранці», 1847 в цитаделі. Перша посвячена була Щепкинови і мабуть про неї у «Дневнику» мова, бо Щепкин читав тую «Пустку» з пам'яті (як твір, який йому присвячено). Шевченко не знав, яка це п у с т к а , бо він ані першого, ані другого вірша, не називав «Пусткою».

В автографах оба вони без наголовків.

»Пусткою« охрестив їх мабуть «Куліш».

16. лютий.

Гете (Johann Wolfgang von), найбільший німецький і оден з найбільших поетів світа, роджений 28 серпня н. ст. 1749 у Франкфурті н. М. умер 22 марця 1832 у Ваймарі.

Кінчив правничий виділ і практикував при найвищому суді (Reichskammergericht) у Вецлярі. Тут любов з Шарльотою Буф і завязок роману «Терпіння Вертера», який здобув йому славу. По кількох місяцях кидає службу; подорожує, читає, пише: Від 1776 іде до Ваймару на двір молодого герцога Карла Августа. Цей іменує його тайним радником, дає йому шляхетство, робить інтендантом театрів, а вкінці першим державним міністром. В почестях і достатках, серед висококультурного оточення творить Гете свої численні поеми, ліричні вірші, драми, романи, елегії, ксенії, переклади, студії, статі і т. д.

З драм найбільше звісні: Гетц з Берліхінген (1773), Стромт (1775—1787), Іфігенія (1779—1786), Торкватто Тассо (1780—1789).

З повістей Вертер, Вільгельм майстер, і автобіографія: «Поезія і дійсність».

З поем: Герман і Доротея.

З наукових творів: Наука про краски (Farbenlehre). Гете був також великим ученим, естетом, критиком і природописником. Пошто збір творів штуки, образів, різб, ритовин, а також мінералів, рослин, його бібліотека і робітня, у якій робив досліди оптичні та фізіологічні зберігаються до нині в його домі у Ваймарі і дивують нас своїми розмірами й добірним зіставленням.

Найбільший твір Гетого це філософічна драма «Фавст».

Працював над ним поет від 1775 до 1831. Основу взяв з легенди, яка утворилася в XVI століттю кругом постаті Доктора Йоганнеса Фавста, який підчас реформації їздив по Німеччині і вславився своїми магічними штуками. Народ вірив, що Доктор Йоганнес стоїть у злуці з нечистими силами і переніс на його всілякі давні, старинні перекази про зносини чоловіка з чортом.

Гетого Фавст це не лиш драма, не лиш велитенський твір штуки, а багатий клад думок, переживань, поглядів на світ і життя, на чоловіка й природу; невичерпане джерело для ума, який шукає поживи й для душі, що не вдоволяється буденними вражіннями. Ніби готицька вежа, зложена з безчисленних вежечок, драконів, ажурних прикрас із камення, що спинається до неба, так отся поема-драма виростає з землі, а губиться у хмарах, там, куди не долітала передше думка смертельного чоловіка. (На українське I часть Фавста переложив Іван Франко).

Маргарета (Гретхен) героїня Фавста, жертва його любови.

18. лютий. (Прототипом була одна з любок самого поета, донька пастора.)

Марко Вовчок, — псевдонім Марії з Вилинських Марковичевої, жінки Опанаса Марковича, одного з членів Кирило-Метод. брацтва. Марко Вовчок (1835—1907) вславилася своїми народними оповіданнями (перший том 1856), у яких чудовою мовою змалювала картини з народнього побуту на Україні. Оповідання «Марка Вовчка» зробили велике вражіння на своїх і чужих (Перевід Тургенева!) і до нині осталися найкращим зразком української прози. Легенду, немов то Марковичева писала свої оповідання на спілку з Опанасом Марковичем, розвіяв Доманицький.

1. марець.

Адлерберг — міністер війни.

3. марець.

Дѣтство Багрова Внука — властиво «Дѣтскіе годы Багрова внука», семейна хроніка Сергія Тимофієвича Аксакова, по-

явилися 1858 р. і поставили автора в першому ряді російських прозаїків.

«Семейная хроника и воспоминанія» та «Дѣтскіе годы Багрова внука» займають місце між «Капитанською донькою» і «Війною та миром», як кольоритний, теплий малюнок не тільки російського родинного побуту, але й тодішньої епохи. (Багров /батько/ — тип патріярха, деспота, Куролесов, скритий, жостокій марнотратник, Софія — російська жінка; молодий Багров — поміщик; прислуга, двірня, кріпаки — ціла епопея в прозі.)

6. марець.

Відьма, Лілея, Русалка — поеми Т. Шевченка.

10. марець.

Владимір — губерніяльний город на шляху з Новгороду Н. до Москви.

Караван-сарай (ар.) — гостиниця, заїздний дім для подорожних. Фірма (лат.) — назва спілки, підприємства, товариства, торгівлі.

11. марець.

Пімен — одна з церков у Москві.

12. марець.

Михайло Александрович Максимович (1804—1878) тоді професор ботаніки в університеті в Москві, пізніше проф. рос. літератури в Києві, займався українською етнографією, історією, мовою. Писав укр. поезії і перекладав. (Перевід «Слова о полку Ігоревім» — легким, коломийковим складом.) Особливо заслужився дослідями над «Словом о полку Ігоревім» і над роз'ясненням його темних місць.

18. марець.

Бодянський Осип (1808—1876), професор славянських язиків в університеті в Москві, автор численних праць по російськи й по українськи. Під українськими віршами підписувався: Бода-Варвинець, під українськими казками (1835) Ісько Ма: теринам, під оглядами укр. письменства — Мастак. Видав 100 токів «Чтеній Московского Общества исторіи и древностей, в котрих помістив дуже багато матеріалів до історії України і видав великий збірник галицьких і угорсько-укр. народніх пісень, зібраних Головацьким.

Антиквар (лат.) — збирач старинностей; торговець старими книгами, малюнками, меблями, тощо.

(Максимович мав тоді 54 роки.)

Неманіровано (фр.) — природно; маніра своєрідний спосіб малювання, гри, писання.

»Весняний вечір« — так називає Шевченко свій чудовий вірш:
»Садок вишневий коло хати.«

Живопись — малярство; живописець — маляр.

Миколай Новіков — російський письменник передпушкінської доби, (1744—1818) оден з прихильників народньої просвіти й оден з перших рос. журналістів.

20. mareць.

Савич — дідич з Полтавщини, член Кир. Мет. брацтва.

Штернберг — маляр, приятель Шевченка; вмер у молодому віці.

»Літопись Величка.« — Самійло Величко служив у запорожським війську за гетьмана Мазепи. Пізнійше був писарем генеральної канцелярії, на старість осів на хуторі в Полтавщині й працював літературно. Написав »Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтахъ точившойся«.

Це знаменита літопись, головне джерело до історії Хмельниччини, написана 1720 року, оголошена друком що йно в часах Шевченка.

До рукописі дорано 10 портретів гетьманів. Рукопис дефектовна.

23. mareць.

Розговіння — м'ясні страви після посту.

Республіка (лат.) — річ посполита, державний лад без пануючого, в яким народ вибирає сойм і президента.

Анархія (гр.) — стремління до життя без ніякого уряду й власті; безправя і безладдя.

Афанасєв — Александер Степанович Чужбинський (1817—1875).

Лубинець, ученик ліцея Безбородко, шкільний товариш Гребінки, до 1843 служив у війську. Писав вірші по російськи й по українськи (»Що було на серці«). Автор гарних статей »Общій взглядъ на бытъ придиѣпровского крестьянина«, »Поѣздка на Диѣпровскіє пороги и на Запорожье«, »Поѣздка по Диѣстру« і другі. Одні з кращих його творів: »Деревенскія сцены«, »Бабушка«, »Фаня« — ціла галерія провінціональних типів 1820—1830 років.

Пому завдячуємо »Спомини про Шевченка« — котрі вимагають одначе коректури. Деякі його пісні перейшли в життя.

Б. Н. Чічєрін — російський учений і філософ, співробітник »Русск-ого Вѣстни-ка« (1855 р.) умер з початком ХХ століття. Ученик Грановского, друг Корша й Кавеліна, звісний; з свого

«протесту русского человека» проти герценівського «Колокола». (Нѣскольکو современныхъ вопросовъ М. 1862.) Цей протест підняв бурю в петербургській публіцистиці, на чолі котрої стояв Чернишевский. Чічерін кампанію програв, але пізніше здобув собі добре імя ученого.

II. Ф. фон Крузе — цензор, якого увільнено з посади, бо за ліберально відносився до журналів, особливо до «Русско-го Вѣстни-ка».

Щербина, — Николаи Оедоровч (1821—1869), виступив на літературне поле з початком 50 років, в епоху Писаревщини (гонення на поезію). Причислявали його до школи «чистого мистецтва», за його «Греческія мелодіи», в яких головним мотивом культ чистої краси. Але рівночасно був він одним з найбільше гризучих епіграматистів.

25. марець.

Погодін (1800—1875) — проф. унів. Моск. археолог и історик, творець так званої погодинської теорії, (Происхождение Руси), по якій ніби то стара Київська культура, це культура московського племені, а Українці прийшли пізніше з Галичини над Дніпро. Причинився до скріплення москвофільства в Галичині. Стояв у зносинах з Галичанами Головацким, Вагилевичем і Зубрицким та багато цінних книг і рукописей з галицьких церков, монастирів і т. д. опинилося тоді в Москві.

Шевірєв — рос. учений, (1806—1864) проф. Моск. унів. Автор істор. російської літератури. «Дантъ и сто вѣкъ», «Исторія поезіи» итд. Близький до славянофілів, але поступовійший від них бо вихований на ідеях німецьких філософів.

Амфітріо (гр.). — Королевич Тіринський, внук Пераея, муж Алькмени, праматери Гераклідів, Амфітріон в комедіях Плявта, Мольєра и Клейста, тип мужа, котрому «роги приправляють».

Але в Мольєра має він також раз роль гостинного господаря і мабуть в тім значінню ужив Шевченко імени Амфітріо, говорючи про Максимовича.

Іван Сергієвич Аксаков публіцист; патріот славянофіл. 1861 р. в передовиці «Дня» він каже: «Освободить изъ-подъ матеріального и дохового гнета народы Славянскіе и даровать имъ даръ самостоятельнаго духовнаго, и пожалуй, политическаго бытія, подъ сѣбною могущественнахъ крыль Русскаго орла — вотъ историческое призваніе, нравственное право и обязанность Россіи.» Пого маніфести в часах рос. тур. війни відограли таку роль, як маніфести Шівкова 1812 р. (Був принципіальним протиником усього революційного.)

Константин Сергієвич Аксаков брат Івана, письменник-славянофіл, співробітник «Русско-ї Бесѣди», на яку гроші дав Кошелев, а редактором був Філіппов (1856).

Самарін, Грігорєв, Аксакови й другі заступали «Русскую точку зрѣнія», Аксаков ужив терміну «русское воззрѣніе». Проти того виступили М. Н. Катков і Б. Н. Чічерін в «Русскім Вѣстні-ку». вони обстоювали погляд, що в науці має вартість тільки загально людське «воззрѣніе» а не цародис.

Константин Аксаков предложив 1856 року цареві пропам'ятне письмо, у яким, зсилаючись на традицію московської Руси, яка заєдно числилася з думкою «землі», радив молодому володареві скликати земський собор. Називають його передовим «бойцем» славянофілства. (Роджений 1817, помер 1860 на острові Занте.)

Про літопись Нестора сказав, що вона «южно-русская и въ ней много встрѣчается, и до сихъ поръ сохранившихся въ Малороссіи, южно-русскихъ выражений».

Хомяков — поет славянофіл, співробітник «Моск. Сборні-ка», який схарактеризував тодішній політичний режим словами: «Мысль и ея движеніе теперь (1853 р.) подозрительны, какое бы ни было ея направленіе.»

Коли почалося переслідування співробітників «Моск. Сборн.» найпильніше слідили за Хомяковим, хоч про його, як рос. патріота доволі прихильно висловлювався навіть сам цар, а його віршами особливо цікавилася престолонаслідниця. Поет без душевного ентузіязму. Про Хомякова сказав Белінський: «Поэты, подобные Марлинскому и гг. Бенедиктову, Языкову, Хомякову, очень полезны для эстетического развития общества « У Хомякова гарна форма, добрий язик, деклямація про «високе і прекрасне», але брак змісту.

Корш, Валентин Федорович (1828—1883) — редактор С. П. Вѣд. чоловік дуже освічений і гарного характеру, хоч без визначного таланту.

Кетчер — перевів прозою драми Шекспіра. Перевід стрінувся з прихильною оцінкою критики, навіть дуже вибагливого Белінського.

В. И. Даль — письменник, (1801—1872) працював в «Русскій Бесѣ-ді» (повість «Мичманъ Поцѣлуевъ»), видав «Собраніе русскихъ пословиць і «Толковий словарь живого великорусскаго языка», який понині-день являється одним з словників областних говорів.

24. марець.

Бетговен (Ludw. von), найбільший композитор XIX століття. Уроджений 1770 р. в Бонні, над Рейном. В 14 році життя був придворним органістом. 1792 перенісся до Відня, де вчився у Гайдна і де остав до кінця життя (26 марця) 1845. Останніх 20 літ переживав страшну трагедію — чим-раз гірше глух. Будуючи на Моцарті і Гайдні довів інструментальну музику до небуваної висоти. Зміст музичної композиції переніс із світа тонів у сферу ідей.

Найважливіші твори: 9 симфоній, музика до Гетового «Ермонта», опера «Фіделіо», увертури до «Леоноре», «Коріолян» і другі, багато концертів, дві великі Служби Божі, Ораторіум «Христос на Оливній горі», Кантати, пісні, славні сонати на фортеп'яні і знаменитий похоронний марш.

28. марець.

Григорій Галаган, багатий дідич в Полтавщині, що побудував собі дім в українськiм стилі.

2. квітень.

Сошальський — багатий дідич з України, приятель Шевченка.

3. квітень.

Бенедиктов — поет, який тішився тоді великою славою в Петербурзі. (Збірка його віршів появилася у перше 1835 р.). Неглибкий, але оригінальний і блискучий талант. Легка форма, мистець мови. Подекуди дійсно поетичні образи, щире чуття, навіть патхніння.

6. квітень.

Пейзажі (фр.) — образ, що представляє краєвид.

Концікі Антоні — знаменитий польський віртуоз і композитор, уроджений 1817 в Кракові, від 1854—1867 жив у Петербурзі, де тішився добре заслуженою славою, пізніше в Америці (композиції на фортеп'яні).

8. квітень.

Станіслав — російський ордер оснований польським королем Станіславом II. 1765, 4 класи.

11. квітень.

Желіговскі — Antoni Sowa, польський поет, приятель Шевченка. (Poezye Antoniego Sowy. Petersburg 1858.)

Некрасов Миколай (1821—1877), російський поет, автор дуже популярних пісень, в яких осіване народне горе. В сатиричних творах осівав нужду і погань Петербурга (немов

контраст до Пушкіна, який представив велич Надневської столиці). З поем замітні «Саша», «Власъ», «Морозъ красный носъ», «На Волгѣ», «Кому на Руси жить хорошо», «Княгиня Волконская» і «Княгиня Трубецкая».

Називали Некрасова «поетом горожанином», поетом мести і печали. Але не там його сила. Він справжній поет в дрібних творах, таких, як «до матери», як гімн до Росії, де його безперечно сильне чуття виливається в простій, щирій формі. Тут він споріднений з Нікітином і Кольцовим, але сильніший від них.

Ты и убогая,
Ты — и обильная,
Ты и могучая,
Ты — и бессильная
Матушка Русь!

Після смерті Некрасова ось як схарактеризував його поезію Достоевській: «Это было раненое въ самомъ началѣ жизни сердце, и эта то никогда не зажившая рана его и была началомъ и источникомъ всей страстной, страдательной поэзіи его на всю потомъ жизнь, всей страстной до мученія любви этого человѣка ко всему, что страдаетъ отъ насилія, отъ жестокости необузданной воли, что гнететъ нашу русскую женщину, нашего ребенка въ русской семьѣ, нашего простолюдина въ горькой такъ часто долѣ его . . . Некрасовъ заключилъ собою рядъ тѣхъ поэтовъ, которые приходили со своимъ «новымъ словомъ.» —

З того боку він має багато спільного з Шевченком, але по силі чуття й вислову, по ширині тону й кольоритності картини, як поет мистець і поет ідеолог не видержус з ним міри.

Некрасов написав вірш в пам'ять Шевченка, котрого однак у збірних виданнях його творів нема.

Мей, Лев Александрович (1822—1862). Виступив на літературне поле разом із Щербинюю з початком п'ядесятих років, в часах писарівського переслідування поезії. Причисляли його до школи «чистого мистецтва», і називали «незловивим Меем».

17. квітень.

М. Д. Старов російський письменник.

Три брати Жемчужнікові, себ-то Алексій, Александер і Володимир Михайловичі, співробітники «Современника», поети і письменники. З них Алексій Михайлович, оден з поетів — горожан, що ще до недавна не видав пера (роджений 1821).

20. квітень.

Д. Кавелін — учений, історик і дослідник народного побуту, що критикував кріпостний устрій.

23. квітень.

Дача — вілла за городом, двірочок для літнього побуту.

Гумбольдт (Friedrich Heinrich Alexander von), * 1769 в Берліні, † 1859 там-само. Подорожник і найбільше всесторонній учений в XIX столітті. Поклав основи під кліматологічну географію, фізику моря й географію рослин.

Дав важкі наукові праці з геології, метеорології, мінералогії, зоології, ботаніки, етнографії, історії культури, державної економії. Свої подорожі описав у книзі, яка має 30 томів. «Космос» 4 томи (1845—1858) його головний твір.

30. квітень.

Бірка, місце, або будинок, у якому відбуваються торги грошевих панерів, де регулюються ціни акцій і де відбуваються всілякі торговельні спекуляції.

У більших містах, це звичайно великі й коштовні будівлі.

3. май.

Мурілло (Bartolomeo Esteban) мистець еспанської школи (1618 до 1682) Знаменитий рисівник, кольорист, маляр сильного темпераменту. Малював образи релігійні, історичні, побутові й портрети.

6. май.

Київський Юзефович, це Юзефович Михайл, помічник куратора Київської шкільної округи, що видав братчиків кр. мет. у жандармські руки. (Глиди матеріяли до Кир. Метод. брацтва: Твори Шевченка, видання Яковенка, т. II.)

Вільбоа — музик і композитор.

Микешин — різбар, що зготовив проєкт пам'ятника 1000 ліття Росії, у якому, між численними постаттями славних діячів і визначних мужів, була й постать Шевченка. Але Дубельт підняв гвалт і Шевченка нема на пам'ятнику 1000 ліття офіційної Росії. Пам'ятник Хмельницького в Києві — неповний. Поставлено тільки гетьмана на коні, без численних аллегоричних фігур.

13. май.

До Brata Tarasa Szewczenki, віш А. Сови, первісно Do poety ludu (z bulgarskiego).

16. май.

Котляр, той що робить кітли й иншу мідяну посуду.

20. май.

Трубадур (Il Trovatore) опера славного італійського композитора Giuseppe Verdi (1813). Написав опери: Ernani, Rigoletto, La Traviata, Aida, Otello, Falstaff. З бідної родини дійшов до велитенського маєтку і оставив міліонові записи на культурні ціли.

Трубадур належить до найпопулярніших, дуже мелодійних опер.

Тимко Падура (1801—1872) шляхтич, двірський поет Ржевуского (Ревухи, Золотої Бороди). Складав вірші українською мовою, у яких ідеалізував давнє життя українських козаків з польською шляхтою.

З ляхом билось, з ляхом жилось,
В однім глеку прів куліш.

При допомозі теорбаніста Видорта підбиралося музику до цих утопійних поезій і вони мандрували по Україні. Деякі увійшли в сталий репертуар. (Ой поїхав Ревуха по морі гуляти).

Б. Л.

ЗМІСТ

III. ТОМУ

	Стор.
Назар Стодоля	1—44
Артист (Художник)	
(Повість автобіографічна)	47—163
I.	47
II.	56
III.	66
IV.	74
V.	84
VI.	93
VII.	107
VIII.	121
IX.	134
X.	148—153
Дневник (журнал)	167—300
1857, юнь	167—193
липень	198—250
серпень	251—266
вересень	268—283
жовтень	289—300
листопад	302—310
грудень	310—317
1858, січень	318—325
лютий	325—337
березень	338—350
квітень	350—359
май	359—370
Книжки (повідь)	373—406
Автобіографічна замітка Т. Шевченка (по його автографу)	407—410
Автобіографічний лист Т. Шевченка до редактора « Народного Чтенія »	411—418
Посвячення до повісті > артиста	419—432
Посвячення до Дневника (журнала)	433—467

1974

1975

1976

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

